

**JUNE :- 2015,
VOLUME-4,ISSUE-14**

ISSN 2278-4381

SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH

**Most Reffered & Peer Reviewed
Multi Disciplinary E Journal of Research**

DIRECTOR

DR. TEJPALSINH HOODA

CHIEF EDITOR

DR. RAJESHKUMAR A. SHRIMALI

CO- EDITOR

P.R.SHARMA

EXECUTIVE EDITOR

PROF. B K.BAVALIYA

RAMBHAI V. BAKU

ASSISTANT PROFESSOR, G.E.S-II

R.R.LALAN COLLEGE, BHUJ, KACHCHH

SHANTI
E JOURNAL OF RESEARCH
ISSN -2278-4381

**Multi Disciplinary and Peer-Reviewed
Research Journal in India**

DIRECTOR

Dr. Tejpalsinh Hooda

MA (HINDI)., M.A (PUBLIC ADMINISTRATION) Ph.D HONARRARY.

VIKRAMSHILA VIDYAPITH BHAGALPUR, BIHAR, INDIA

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

<u>SHANTI PRAKASHAN</u>	<u>OTHER CONTACT</u>
H.Q 1780, Sector-1, Delhi By Pass, ROHTAK-124001, (HARYANA)	D-19/220, Nandanvan Appartment (Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj, AHMEDABAD:- 380013.

Editorial Board

Chief Editor Dr. Rajeshkumar A. Shrimali (M.com., B.ed.,NET.,M.phil.,Ph.D)	Co-Editor Prof. P.R.Sharma (M.A, B.ed.,NET.,M.phil) Adhyapak Sahayak Department of English M.B.Patel Science College, Anad, Gujarat
--	--

Executive Editors

Prof. Bharatbhai K. Bavaliya Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (R.R LALAN COLLEGE, BHUJ)	Prof. Rambhai V. Baku (M.A., B.ED., M.PHIL)
--	---

Managing Editors

Prof. Parimal M. Upadhyay Assistant Professor, G.E.S Class-II (R.C Commerce College, Ahmedabad)	Prof. D.K.Bhoya Associate Professor in Gujarati (Mahila Arts College Motipura, Himmatnagar, Dist- Sabarkantha)
Prof. Bhavin S. Shah Assistant Professor in Accountancy, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)	Prof. Dr. Omprakash H. Shukla Assistant Professor in Hindi, G.E.S Class-II (Gujarat Arts & Commerce College, Ahmedabad)
Prof. Dr. Priteshkumar S. Rathod Assistant Professor in History, G.E.S Class-II (Government Arts & Commerce College, Naswadi, Dist- Vadodara)	Dr. Rajesh M. Sosa (M.A.,M.phil.,Ph.D, G-SET)

“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is a Quarterly based Research Journal

Copy Right, JUNE- 2015, All Rights Reserved

- **No part of this publication may be reproduced or copied in any form by any means without prior written permission**
 - **“SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright to all articles contributed in this publication. In case of reprinted articles “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” holds the copyright for the selection, sequence, introduction material, summaries and other value additions**
 - **The view expressed in this publication are purely personal judgments of the authors and do not reflect the view of “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH”. The views expressed by external authors represent their personal views and not necessarily the views of the organizations they represent.**
 - **All efforts are made to ensure that the published information is correct. “SHANTI E JOURNAL OF RESEARCH” is not responsible for any errors caused due to oversight or otherwise.**
-

Editor's Column

The explosion of knowledge at the global hut due to technological dynamics has certainly redefined the very concept of education. The prevailing scenario of education--especially higher education--has become a matter of study and analysis for the scholars and practitioners who have a craving desire to face changes and challenges. It is because we, the human beings, are endowed with the faculty of choice and a free will.

Unlike other species, we are not programmed. We can make choices and use our free will to act and achieve our objectives. Despite the dramatic progress in ICT in education achieved so far at the school and college levels, much remains to be done: each country, to varying degrees, continues to struggle with issues of children out of school and illiterate youths and adults. Inequities in educational opportunities, quality of educational services and level of learning achievement persist by gender, rural/urban locality, ethnic background, and socioeconomic status.

The quality of learning and the capacity to define and monitor this quality is lacking in most developing countries. The means and scope of education continue to be narrow and confined to historical models of delivery, and the use of other channels continues to be ad hoc and marginal. The increase in quantitative and qualitative demand for education is not matched by an increase in resources.

At this juncture, it is safe to state that the polarity of views on the possibility of change is amazing. We, the publishers of Journal of research , are very much excited to view some aspects of these changes through scholarly articles contributed by august scholars and colleagues. The present issue contains papers with critical insight and analysis as well as systematic discussion and deliberation on various themes of language, literature, information technology, commerce and so on. We hope this will certainly be useful for the people who aspire change.

Co-Editor

Prof. P.R.Sharma

INDEX

Sr.	Title	Page
1.	"સમાજના સાક્ષર અને નિરક્ષર લોકોની લૈંગિક અસમાનતા (GENDER INEQUALITY) જાગૃતિ અંગેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ" - નિકુંજ આર. વાગડીયા	1-4
2.	"માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની સ્વસંકલ્પના અને શૈક્ષણિક સિદ્ધિનો અભ્યાસ" - NIKHILKUMAR D. PARIKH	5-11
3.	"Themes of Diaspora in the works of Rohinton Mistry" - Mr. Kalpeshkumar H. Solanki	12-14
4.	पर्यावरण असंतुलन, किसान आत्महत्या और मीडिया हस्तक्षेप (महाराष्ट्र, विदर्भ के संदर्भ में) -- Mr. SUNIL DIPAK GHODKE'*1 Professor (Dr.) ANIL KUMAR RAI 'ANKIT'* *2	15-20
5.	आपदा प्रबंधन में मीडिया की भूमिका - रामशंकर	21-25
6.	સાંખ્ય દર્શન - વોરા મહેન્દ્રભાઈ ગણેશભાઈ	26-29
7.	छत्तीसगढ़ी में उपन्यास विधा का उदय - डॉ. संतोष कुमार बघेल	30-35

8. टिकैत का किसान आंदोलन और 'जनसत्ता'

- डॉ. अमिता 36-39

9. वि.स.भांडेकरनी लोकप्रिय नवलकथा : अश्रु - लज्जुभा गोडिल 40-43

10. आपणी गुजरातीनुं स्वभाषाभिमान कोने ?

प्रा. बी. ज. सोलंकी 44-45

11. "उपन्यास : अर्थ, परिभाषा और स्वरूप विवेचन"

- प्रा. धर्मेश जे. खानपरा 46-49

12. पर्यावरण का अर्थ

- हान्डा विरजीभाइ आर. 50-51

13. हिन्दी कविता में नायिका का रूप सौंदर्य

-भरवाड पोपटभाई बी. 52-56

14. ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની સમાજ અને અર્થતંત્ર પર અસરો

- વાળા વર્ષા કે. 57-59

15. સૌરાષ્ટ્રના ઐતિહાસિક સિક્કાઓ - મયુરસિંહ બી. ગોહિલ 60-69

16. "अनुवाद के प्रकार" - डॉ.गोपाल आर.गमारा 70-73

17. Effective project wise teaching learning methods used in physics to make it understand at all levels of Education

- Anil .H Gor¹ , Mihir M Vora² , 74-78

18. यौन हिंसा और सहज मानवीय यौन नैतिकता की माँग 'कठगुलाब'
- डॉ. प्रविणसिंह आर. चौहाण 79-84

19. " લેઉવા પાટીદાર જ્ઞાતિમાં કુટુંબ નિયોજન કાર્યક્રમ અંગેની જાગૃતતા "
- શ્રી સુતરિયા ઈશ્વરભાઈ જે. 85-89

20. વલસાડ શહેરની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોમાં પર્યાવરણ
પ્રત્યેની જાગૃતિ - એક સર્વેક્ષણ - ધનસુખભાઈ જે. આહિર 90-91

21. શિક્ષણ અર્થસભર ક્યારે બને...? - મેઘના કિશન ધારણે. 92-93

22. પીડાની ટપાલ- નિલેશ કાથડ
- પ્રા. રાજેન્દ્ર પરમાર 94-97

23. કાવ્યના પ્રયોજનો-એક વિવેચન
- ડૉ. દ્વિતાર્ધાનિભ ઝ. અચાપત 98-104

24. "A STUDY OF PERCEPTION OF CUSTOMERS OF RAJKOT
DISTRICT WITH REFERENCE TO BANKING SERVICE - A
COMPARATIVE STUDY OF PUBLIC AND PRIVATE SECTOR
BANKS." - Dr. Bhavsinh M. Dodiya 105-111

25. Accounting for Intangible Assets
- Prof. Rakeshkumar S. Gamit 112-114

26. Sustainability and sustainable development
- Dr. Ashishkumar Chudasama 115-118

27. उत्तररामचरित रूपकमां सीतानुं यरित्रयित्रणः
- HEMAL KANSAGRA 119-124
28. देश का आर्थिक विकास और भारतीय भाषाएँ - डॉ. धनजी प्रसाद 125-130
29. A Micro Overview of Performance of Indian Cement Industries - Prof. Paresh J. Parmar., Dr. R. G. Bhuvra 131-135
30. “वेदकालिन राष्ट्रभावना का समकालीन महत्त्व”
- प्रा.डॉ.अरविन्द एच. नंदाणिया 136-139
31. Scope and Potential of Indian Aluminium Industry
- YOGENDRASINH B. GOHIL 140-142
32. “भीष्म साहनी के नाटकों में सांप्रदायिकता”
- प्रि.डॉ.एम.जे.बंधिया 143-149
33. आदिवासी भक्तोनां कंठे गवाता गुडगोविंदना भजनों
- प्रा.गुमानसिंह अह. गरासीया 150-152
34. कादम्बर्या स्वच्छता- स्वास्थ्यं च एकं संक्षिप्ताध्ययनम्
- सुधामय हालदारः 153-157
35. "स्वातंत्र्योत्तर महाभारताश्रित काव्यों में गांधीवादी विचारधारा"
- डॉ. एन.टी. गामीत 158-160
36. भाडिती अधिकार कानून-२००५ - डॉ. निशीता के. गोंडलीया 161-162
37. संस्कृतसाहित्ये नारीणां स्थानम् (भारविवरचितकिराताज्जुनीयस्य
द्रौपदीचरित्रविशिष्ट्यपरिप्रेक्ष्ये) - पिङ्गि दासः 163-168

38. Determinants of dividend pay-out ratio of selected companies listed On Bombay stock exchange

- Mr. Khoda M. Gogiya 169-175

39. અખાની રચનાઓમાં તત્વજ્ઞાન

- ડૉ. વ્રજેશ પટેલ 176-179

40. महाभारतालोके काव्यस्य पात्राणां चरित्र-चित्रणम् शिशुपालवध
महाकाव्येसमधिगतपात्राणां चरित्रचित्रणम्

- प्रो.डॉ.हमीरभाई आर.जोगल 180-187

41. समकालीन हिंदी कविता में मानव मूल्य

- डॉ. भरत एस. बावलिया 188-190

42. Global Warming and Carbon Credit Disclosures in India

- DIPIKA LAXMANBHAI RAYKA 191-196

"સમાજના સાક્ષર અને નિરક્ષર લોકોની લૈંગિક અસમાનતા (GENDER INEQUALITY) પરત્વે જાગૃતિ અંગેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ"

નિકુંજ આર. વાગડીયા

M.Com., M.Ed., GSET., NET., D.E.M.

આપણી સંસ્કૃતિમાં જ્યારે વેદાંત એમ કહે છે કે, એક જ ચેતન આત્મા બધા જ માનવોમાં રહ્યો છે, ત્યારે સ્ત્રીઓ અને પુરુષો વચ્ચે આટલો તફાવત કેમ કરવામાં આવે છે, તે સમજવું ઘણું જ મુશ્કેલ છે. આપણે વ્યાવહારિક જીવનમાં કયાંયને કયાંય સ્ત્રીઓની ટીકા કર્યા કરીએ છીએ, પણ આપણે તેની પ્રગતિ માટે શું કર્યું? તે એક યક્ષ પ્રશ્ન છે.

જે સ્ત્રીઓ 'જગદંબા' ની જીવંત મૂર્તિ સમાન છે તેને શું હજું પણ સમાજમાં પુરુષો જેવો દરજ્જો પ્રાપ્ત થયો છે? વેદ કે ઉપનિષદોના કાળમાં મૈત્રયી અને ગાર્ગી જેવી પુણ્યશ્લોક સ્ત્રીઓએ બ્રહ્મ વિશેની ચર્ચાની કુશળતા દ્વારા ઋષિઓનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું છે તે સ્ત્રીઓનું પ્રવર્તમાન સમાજમાં સ્થાન શું છે? આપણે સ્ત્રીઓને માટે ૫૦% અનામતની જોગવાઈ તો કરી છે! પરંતુ શું આપણા હૃદયમાં તેનું સ્થાન પુરુષો જેટલું મહત્વનું છે કે કેમ?

મનુ કહે છે: 'જ્યાં નારીઓ પૂજાય છે, ત્યાં દેવો આનંદ પામે છે.' (મનુસ્મૃતિ, ૩.૫૬) જ્યાં આવું નથી થતું, ત્યાં બધાં કર્મ અને પુરુષાર્થ નિષ્ફળ નીવડે છે. મોબાઈલ અને ટેકનોલોજીના હાઈટેગ યુગમાં આપણે, વૈચારિક રીતે હાઈટેક થયા કે કેમ તે જાણવાં અર્થે સંશોધકે પ્રસ્તુત સંશોધનના માધ્યમથી સમાજના સાક્ષર અને નિરક્ષર લોકોની લૈંગિક અસમાનતા (GENDER INEQUALITY) પરત્વે જાગૃતિ અંગેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો.

સમસ્યા કથન :-

પ્રસ્તુત અભ્યાસના સંદર્ભમાં સંશોધકે સમાજના સાક્ષર અને નિરક્ષર લોકોનો લૈંગિક અસમાનતા(GENDER INEQUALITY) પરત્વે જાગૃતિ અંગેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ હાથ ધર્યો હતો.

પારિભાષિ શબ્દોની સમજૂતી :-

(૧) સમાજ :-

પ્રસ્તુત સંશોધનનું વ્યાપવિશ્વ રાજકોટ શહેર પુરતું જ મર્યાદિત હોય, સમાજ તરીકે રાજકોટ શહેરના જુદા - જુદા વર્ગોના લોકો કે જુથોનો સમૂહ એટલે સમાજ.

(૨) સાક્ષર :-

ગુજરાત રાજ્ય શૈક્ષણિક નિગમ (G.S.E.B.), ગાંધીનગર કે અન્ય સમકક્ષ શૈક્ષણિક નિગમ દ્વારા લેવામાં આવતી ધોરણ - ૧૦ની પરીક્ષા પાસ કરેલ હોય તેવા વ્યક્તિને સાક્ષર વ્યક્તિ તરીકે સમાવિષ્ટ કરેલ છે.

(૩) નિરક્ષર :-

સમાજના જે લોકો કે સમૂહએ પ્રાથમિક કેળવણી કે અક્ષરજ્ઞાન લીધું નથી તેઓને નિરક્ષર સમાવિષ્ટ કરે છે. સમાજના એવા લોકો કે લોક સમુહો, જેઓએ પ્રાથમિક કેળવણી કે અક્ષરજ્ઞાન મેળવ્યું નથી. તેઓને નિરક્ષર જુથ તરીકે સમાવિષ્ટ કરેલ છે.

અભ્યાસનું મહત્વ :-

પ્રવર્તમાન સમાજમાં જ્યારે લૈંગિક અસમાનતા એ સળગતો પ્રશ્ન બન્યો છે. મોટા પાયે થતી સ્ત્રીભૂષણ હત્યાઓ એ સમાજનો ચિંતા દુષિત કરી મૂક્યો છે અને ભવિષ્યમાં મોટા પ્રશ્નો ઉદભવવાની ભિંતી સેવાઈ રહી છે, ત્યારે સમાજમાં જાગૃતિ ફેલાવવા સરકારશ્રીને સામાન્ય જનતાના અભિપ્રાયો નિતિ વિષયક નિર્ણયો લેવામાં ઉપયોગી બનશે.

અભ્યાસના હેતુ :-

- સમાજના સાક્ષર અને નિરક્ષર લોકોની લૈંગિક અસમાનતા પરત્વે જાગૃતિ અંગેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ હાથ ધરવો.
- સમાજના સાક્ષર લોકોની લૈંગિક અસમાનતા પરત્વે જાગૃતિનો અભ્યાસ કરવો.
- સમાજના નિરક્ષર લોકોની લૈંગિક અસમાનતા પરત્વે જાગૃતિનો અભ્યાસ કરવો.

પ્રસ્તુત સંશોધનનું ક્ષેત્ર અને પદ્ધતિ:-

પ્રસ્તુત સંશોધન અંતર્ગત સમાજના સાક્ષર અને નિરક્ષર લોકોની લૈંગિક અસમાનતા પરત્વે જાગૃતિનો તુલનાત્મક અભ્યાસ હાથ ધરવાનો હોય, આ સંશોધન શૈક્ષણિક સમાજશાસ્ત્રના ક્ષેત્રનું છે.

પ્રસ્તુત સંશોધન સાક્ષર અને નિરક્ષર લોકોના અભિપ્રાયો મેળવી હાથ ધરવાનું હોય, આ સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનું છે.

વ્યાપવિશ્વ અને નમૂનો :-

પ્રસ્તુત સંશોધનનું વ્યાપવિશ્વ રાજકોટ શહેર પૂરતું જ મર્યાદીત છે. પ્રસ્તુત સંશોધનમાં સમાજના સાક્ષર અને નિરક્ષર લોકોની લૈંગિક અસમાનતા પરત્વે જાગૃતિનો અભ્યાસ કરવાનો હોય, નમૂનાની પસંદગી સ્તરીકૃત યાદચ્છિક નિર્દેશન પસંદગી અંતર્ગત કરવામાં આવી હતી. નમૂના તરીકે રાજકોટ શહેરના લોકોને જાતીયતા, શૈક્ષણિક દરજ્જા અને આર્થિક દરજ્જા જેવા ચલો અંતર્ગત સ્તરો, પેટા સ્તરોમાં વિભાજીત કરી, ૧૨૦ પાત્રોને નમૂનામાં સમાવવામાં આવ્યા હતા. જેની વિગત સારણી -૧ માં રજૂ કરી છે.

સારણી -૧
પસંદ કરેલ નમૂનાની વિગતો દર્શાવતી સારણી

જાતીયતા શૈક્ષણિક દરજ્જો	સ્ત્રી		પુરુષ		કુલ
	સાક્ષર	નિરક્ષર	સાક્ષર	નિરક્ષર	
ઉચ્ચ આર્થિક દરજ્જો	૧૩	૧૨	૧૩	૧૨	૫૦
નિમ્ન આર્થિક દરજ્જો	૧૨	૧૩	૧૨	૧૩	૫૦
કુલ	૨૫	૨૫	૨૫	૨૫	૧૦૦

માહિતીનું એકત્રીકરણ :-

પ્રસ્તુત સંશોધનમાં પ્રયોજ કે સ્વનિર્મિત અભિપ્રાયાવલી ધ્વારા માહિતીનું એકત્રીકરણ કર્યું હતું.

માહિતી પૃથકકરણની રીત :-

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં અભિપ્રાયાવલીના દરેક વિધાનને બે બિંદુમાં વહેંચ્યા હતા સંમત અને અસંમત છે. સંમત વિકલ્પ માટે એક ગુણ અને અસંમત વિકલ્પ માટે શૂન્ય ગુણ ધ્વારા ગુણાંકન કરવામાં આવ્યું હતું. સાક્ષર અને નિરક્ષર પાત્રો ધ્વારા અભિપ્રાયાવલી પર પ્રાપ્ત કરેલ પ્રાપ્તિઓ પરથી તેમના પ્રતિશત ક્રમાંક મેળવવામાં આવ્યા હતા.

સારણી-૨
સાક્ષર અને નિરક્ષર લોકોના અભિપ્રાયોના પ્રાપ્તિઓની સારણી

વિધાન નં.	સાક્ષર (૫૦ પાત્રો)		નિરક્ષર (૫૦ પાત્રો)	
૦૧	૪૦	૧૦	૧૫	૩૫
૦૨	૩૫	૧૫	૧૮	૩૨
૦૩	૪૧	૦૯	૧૦	૪૦

૦૪	૩૯	૧૧	૦૫	૪૫
૦૫	૪૨	૦૮	૧૨	૩૮
૦૬	૩૮	૧૨	૧૦	૪૦
૦૭	૪૩	૦૭	૧૫	૩૫
૦૮	૩૨	૧૮	૧૨	૩૮
૦૯	૩૮	૧૨	૦૮	૪૨
૧૦	૧૫	૩૫	૧૦	૪૦
૧૧	૪૨	૦૮	૦૮	૪૨
૧૨	૪૦	૧૦	૩૫	૧૫
૧૩	૩૮	૧૨	૧૫	૩૫
૧૪	૩૭	૧૩	૩૦	૨૦
૧૫	૪૨	૦૮	૦૫	૪૫
	૭૫૦		૭૫૦	
કુલ પ્રાપ્તિક	૧૫૦૦			

નોંધ : અભિપ્રાયવલીનો નમૂનો પરિશિષ્ટ-૧માં સામેલ છે.

તારણો :-

સમાજના જુદા જુદા વર્ગો (સાક્ષર - નિરક્ષર) પાસેથી પ્રાપ્ત થયેલ અભિપ્રાયવલી ચકાસતા સારણી- ૨ પ્રમાણે દરેક વિધાનને પ્રાપ્ત થયેલ પ્રાપ્તિકોની ટકાવારી પ્રમાણે દરેક જવાબોને આધીન નીચેના જેવા તારણો તારવી શકાય છે.

૧. શિક્ષિત કે સાક્ષર વર્ગના ૫૦ પાત્રો પાસેથી ભરીને આવેલ અભિપ્રાયવલીએ મેળવેલા હકારાત્મક પ્રાપ્તિક ૫૬૨ હતા. જેનો પ્રતિશત ક્રમાંક ૭૪.૯૩% એટલે કે લગભગ ૭૫% છે.
૨. નિરક્ષર વર્ગના ૫૦ પાત્રો પાસેથી ભરીને આવેલ અભિપ્રાયવલીએ મેળવેલ હકારાત્મક પ્રાપ્તિક ૨૦૮ હતા. જેનો પ્રતિશત ક્રમાંક ૨૭.૭૩% એટલે કે લગભગ ૨૮.૦૦% છે.
૩. સાક્ષર વર્ગનો હકારાત્મક પ્રતિશત ક્રમાંક ૭૫% છે, જ્યારે નિરક્ષર વર્ગનો હકારાત્મક પ્રતિશત ક્રમાંક ૨૭.૭૩% જે દર્શાવે છે કે સાક્ષર લોકો સ્ત્રીઓના સમાજમાં સ્થાન, દરજ્જા વિશે નિરક્ષર લોકો કરતા વધુ હકારાત્મક છે અથવા બીજા શબ્દોમાં કહી શકાય કે લૈંગિક અસમાનતાની સમસ્યા નિરક્ષરોમાં વધુ છે. અહીં કેળવણી દ્વારા સમાજના નિરક્ષર વર્ગના વલણો બદલી શકાય તેવું પ્રતિપાદિત થાય છે.
૪. સાક્ષર લોકોમાં વિધાન નં.૭ને સૌથી વધુ હકારાત્મક અંકો પ્રાપ્ત થાય છે જે સૂચવે છે કે સાક્ષર લોકો એવું માને છે કે સમાનમાં સ્ત્રીનો દરજ્જો નીચો છે જે યોગ્ય નથી.
૫. સાક્ષર લોકોમાં મોટા ભાગના વિધાનોને ૭૫% હકારાત્મક મતો મળ્યા હોય સાક્ષર વર્ગમાં સ્ત્રીઓ માટે ખુબ હકારાત્મક માન્યતા છે તેમ કહી શકાય જે મુજબ.
 - સ્ત્રી- પુરુષની સમોવડી બની છે.
 - વેપાર ધંધામાં સ્ત્રીઓ ફાળો આપી શકે છે.
 - ધાર્મિક વિધિઓમાં પણ દીકરીઓનો દરજ્જો દીકરા જેવો જ હોવો જોઈએ.
 - નાની વયે થતા લગ્નો અટકાવવા જોઈએ.
 - શિક્ષિત માતા સમગ્ર કુટુંબને તારે છે વગેરે.
૬. નિરક્ષર લોકોનો હકારાત્મક પ્રતિશત ક્રમાંક ૨૭% જેટલો છે જેથી કહી શકાય કે સ્ત્રીઓના સામાજિક દરજ્જા, સ્થાન વિશે તેઓ નકારાત્મક વલણ દર્શાવે છે તેવું કહી શકાય.

નિરક્ષર લોકોમાં વિધાન નં. ૧૨ના અભિપ્રાયો અંગે વિરોધાભાષ દર્શાવે છે એટલે કે તેઓના વિધાન નં. ૧૨ને ૭૦% હકારાત્મક પ્રાપ્તિકો મળ્યા છે, જે દર્શાવે છે કે દિકરીઓને પણ યોગ્ય પોષણક્ષમ આહાર અને શિક્ષણ મળવું જોઈએ.

શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ :-

અહિ સંપૂર્ણ રીતે એવું પ્રતિપાદિત થાય છે કે કેળવાયેલા લોકોમાં લૈંગિક અસમાનતા બહુ ઓછી જોવા મળે છે માટે સમાજમાં કેળવણીનું પ્રમાણ વધારવું જોઈએ.

પરિશિષ્ટ-૧

"સમાજના સાક્ષર અને નિરક્ષર લોકોની લૈંગિક અસમાનતા (GENDER INEQUALITY) વિશે જાગૃતિ અંગેનો તુલનાત્મક અભ્યાસ"

અભિપ્રાયોવળી

ક્રમ	વિધાનો	સંમત	અસંમત
૧	શાળામાં છોકરા- છોકરીને અલગ બેસાડવા યોગ્ય નથી.		
૨	સમાજમાં સ્ત્રીઓનો દરજ્જો નીચો છે.		
૩	રમત-ગમતમાં સ્ત્રી પણ ઉચ્ચ દેખાવ કરી શકે છે.		
૪	સ્ત્રીઓના યોગ્ય માનસિક વિકાસ માટે નાની વયે થતાં લગ્નો અટકાવવા જોઈએ.		
૫	હાલના સમયમાં સ્ત્રીએ પુરુષની સમોવડી બની છે.		
૬	ફક્ત પુત્ર જ કુળને તારે છે.		
૭	સમાજમાં સ્ત્રીઓનો દરજ્જો પ્રમાણમાં નીચો છે જે યોગ્ય નથી.		
૮	દીકરી પણ અગ્નિ દાહ દઈ શકે.		
૯	શિક્ષિત માતા સમગ્ર કુટુંબને તારે છે.		
૧૦	દીકરીને ગાય દોરે ત્યાં જાય.		
૧૧	શાળા નોંધણીપત્રકમાં પ્રથમ માતાનું નામ જોડવું જોઈએ.		
૧૨	દીકરીઓને યોગ્ય પોષણક્ષમ આહાર અને શિક્ષણ મળવું જોઈએ.		
૧૩	પેન્ટ, શર્ટ, ટી-શર્ટ તો પુરુષોનો જ પહેરવેશ છે.		
૧૪	દીકરા કરતા દીકરી વધુ પ્રેમાળ હોય છે.		
૧૫	કુટુંબમાં એક તો દીકરી હોવી જ જોઈએ.		

“માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની સ્વસંકલ્પના અને શૈક્ષણિક સિદ્ધિનો અભ્યાસ”

NIKHILKUMAR D. PARIKH

(PH.D STUDENT) PACIFIC ACADEMY OF
HIGHER EDUCATION AND RESEARCH
UNIVERSITY, UDAIPUR, RAJASTHAN.

Abstract

પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની સ્વસંકલ્પના અને શૈક્ષણિક સિદ્ધિનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં અમદાવાદ જીલ્લાની પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમ વિસ્તારની શાળાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. આ માટે સ્વરચિત સ્વસંકલ્પના સંશોધનિકા તજજ્ઞિય અભિપ્રાયોને આધારે તૈયાર કરવામાં આવી હતી. જેમાં જે તે વિસ્તારની શાળાના વિદ્યાર્થીઓનાં અભિપ્રાયો દ્વારા સ્વસંકલ્પનાની તાપસ કરવાની હતી. જેમાં વિદ્યાર્થીઓ સ્વસંકલ્પના અંગેના 50 વિધાનો આપ્યા હતા. જેમાં સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. પ્રસ્તુત અભ્યાસના તારણો આ પ્રમાણે હતા. સ્વસંકલ્પના પર જાતિની અસર જોવા મળતી નથી. છોકરાઓ અને છોકરીઓની સ્વસંકલ્પનામાં કોઈ તફાવત જોવા મળ્યો નથી. પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિસ્તારનાં વિદ્યાર્થીઓની સ્વસંકલ્પનામાં તફાવત જોવા મળ્યો નથી. પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિસ્તારનાં વિદ્યાર્થીઓની સ્વસંકલ્પના સમાન છે. ઉચ્ચ સિદ્ધિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ અને નિમ્ન સિદ્ધિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓનાં સ્વસંકલ્પનાનાં પ્રપ્તિકોમાં કોઈ તફાવત પ્રાપ્ત થતો નથી.

1. પ્રસ્તાવના:

શિક્ષણ એ દરેક માનવીની જરૂરીયાત છે. પરોક્ષ રીતે તમામ પ્રગતિનાં પાયામાં પરિવર્તનો છુપાયા હોય છે અને આ પરિવર્તનો પાછળનું મુખ્ય કારણ શિક્ષણ છે. આજના ગતિશીલ અને પરિવર્તનશીલ વૈજ્ઞાનિક યુગમાં ઉત્તમ શિક્ષણની અપેક્ષા વિદ્યાર્થીની વિચાર શક્તિમાં વધારો કરવાની છે. પ્રાથમિક કક્ષા એ શિક્ષણનો પ્રારંભિક તબક્કો ગણાય છે. જ્યારે બાળકનો વિકાસ એ તેના માધ્યમિક શિક્ષણ પર નિર્ભર રહે છે. માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીને યોગ્ય પ્રતીપોષકો વાપરી તેને પ્રોત્સાહન કરવા જોઈએ જેથી તેમને અભ્યાસ કરવા માટે પ્રેરિત કરી શકાય. આ બાબત જરૂરી છે છતાં પણ વિદ્યાર્થી પોતાનો વિચાર કરતો નથી. વિદ્યાર્થીની સિદ્ધિ તેના સ્વ પર જ આધારિત છે. વિદ્યાર્થી પોતાની સ્વસંકલ્પનાને આધારે જ સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરે છે.

વિદ્યાર્થીઓમાં ઇચ્છાશક્તિ, રસ, રૂચી અને જ્ઞાન વિકાસ થતા સંવેગો ઉત્પન્ન થાય છે. તેમજ વિદ્યાર્થી ઝડપી શારીરિક, સંવેગિક જેવા પરિવર્તનો અનુભવે છે. જેનો બાળકોને ખ્યાલ રહેતો નથી તેથી પોતાની અલગ દુનિયામાં જ રહેતો હોય છે. તે પોતાની કાલ્પનિક દુનિયામાં જ રચાતો હોય છે. તેના જીવન ઘડતરનું મહત્વનું કાર્ય શિક્ષકના હાથમાં હોય છે. શિક્ષક જો બાળકોનાં વ્યક્તિત્વ લક્ષણો, સિદ્ધિ અને કાર્ય વિદ્યાર્થીના સ્વને ધ્યાનમાં રાખીને

તેમની કારકિર્દી આકાર આપવા પર ભાર મુકે તો તેને સફળતા ચોક્કસથી પ્રાપ્ત થાય અને આજનાં હરીફાઈનાં યુગમાં વાલીઓ, વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો તણાવમુક્ત રહી શકે છે.

બાળકોની શક્તિઓનો વિકાસએ આપોઆપ આકસ્મિક ઢબે કે અવકાશમાં થતી પ્રક્રિયા નથી. વિકાસ તેની ચોક્કસ તરાહ અનુસાર જ સંભવે છે. બાળકોના વિકાસ માટે યોગ્ય માવજતની જરૂર રહે છે. બાળક પોતે શું ઈચ્છે છે ? તે કેવી રીતે વિચારે છે ? તે પોતાના અંગે શું ધારે છે ? આ બધી બાબતો અંગેની વિચારણા હજી પણ શાળાઓમાં કરવામાં આવતી નથી. વિદ્યાર્થીઓની આ બધી જ બાબતો તેની સ્વસંકલ્પના સાથે જોડાયેલી છે.

‘સ્વ’ એટલે વ્યક્તિ પોતે પોતાને કેવી રીતે જુએ છે, કે જે અન્ય વ્યક્તિગત સંબંધોમાંથી બંને અને એકવાક્યતા માટેનાં પ્રયત્નોની નીપજ છે. સ્વસંકલ્પના સાથે કોઈ વ્યક્તિનો જન્મ થતો નથી. પરંતુ તે અનુભવના આધારે તે પોતાની જાતને ઘડે છે. બીજાઓ સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે પોતે કોણ છે ? શું હોવો જોઈએ ? અથવા પોતે કેવી વ્યક્તિ બનવી જોઈએ ? તેના વિચારોમાંથી જન્મે છે. આમ, બાળક જે બનવા સર્જાયો છે તેને ઓળખે અને વિશ્વની અખિલાઈમાં પોતાનું સ્થાન ક્યા છે, કેવું છે તે જાણે તે હેતુથી સંશોધક દ્વારા પ્રસ્તુત અભ્યાસ હાથ ધરવામાં આવ્યો છે.

2. હેતુઓ:

- અમદાવાદ શહેરના ધોરણ-9નાં વિદ્યાર્થીઓની સ્વસંકલ્પનાનો અભ્યાસ કરવો.
- અમદાવાદ શહેરના ધોરણ-9ના વિદ્યાર્થીઓનીઓ સ્વસંકલ્પનાનો જાતિના સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરવો.
- અમદાવાદ શહેરના ધોરણ-9ના વિદ્યાર્થીઓનીઓ સ્વસંકલ્પનાનો શૈક્ષણિક સિદ્ધિના સંદર્ભમાં અભ્યાસ કરવો.

3. ઉત્કલ્પના:

- Ho₁ અમદાવાદ શહેરના ધોરણ-9નાં છોકરાઓ અને છોકરીઓનાં સ્વસંકલ્પના સંશોધનિકા પરનાં પ્રપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે કોઈ સાર્થક તફાવત નહિ હોય.
- Ho₂ અમદાવાદ શહેરનાં ધોરણ-9ના પૂર્વ વિસ્તાર અને પશ્ચિમ વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓના સ્વસંકલ્પના સંશોધનિકા પરનાં પ્રપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે કોઈ સાર્થક તફાવત નહિ હોય.
- Ho₃ અમદાવાદ શહેરના ધોરણ-9ના ઉચ્ચ સિદ્ધિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ અને નિમ્ન સિદ્ધિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ સ્વસંકલ્પના સંશોધનિકા પરના પ્રપ્તાંકોની સરાસરી વચ્ચે કોઈ સાર્થક તફાવત નહિ હોય.

4. અભ્યાસના ચલ:

પ્રસ્તુત સભ્યાસ હેઠળ સમાવિષ્ટ ચલો નીચે પ્રમાણે છે.

ક્રમ	ચલોના પ્રકાર	કક્ષા	સ્તર
1	સ્વતંત્ર ચલ	જાતી	• છોકરો • છોકરી
		વિસ્તાર	• પૂર્વ • પશ્ચિમ
		શૈક્ષણિક સિદ્ધિ	• ઉચ્ચ સિદ્ધિ • નિમ્ન સિદ્ધિ
2	પરતંત્ર ચલ	સ્વસંકલ્પનાનો અભ્યાસ	

5. પૂર્વે થયેલા સંશોધનોનો સારાંશ:

અભ્યાસ-1

જીજ્ઞા પી. પુરાણી, એમ.એડ., (2009); ગુજરાત યુનિવર્સિટી: “અમદાવાદ શહેરની માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની સ્વસંકલ્પના અને શૈક્ષણિક સિદ્ધિ વચ્ચેના સંબંધોનો અભ્યાસ.” જેનો હેતુ અમદાવાદ શહેરનાં માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓની સ્વસંકલ્પનાની કક્ષા જાણવી. તેમની શૈક્ષણિક સિદ્ધિ વચ્ચેનો સંબંધ તપાવો. જેમાં સર્વેક્ષણ સંશોધન પદ્ધતિ તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવી હતી. તેના ઉપકરણમાં સ્વરચિત સ્વસંકલ્પના સંશોધનિકાનો ઉપયોગ થયો હતો. વ્યાપવિશ્વમાં અમદાવાદ શહેરની માધ્યમિક શાળાના ધોરણ-૮ અને ૯નાં વિદ્યાર્થીઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. નિદર્શ તરીકે 300 વિદ્યાર્થીઓને યાદસ્થિત પદ્ધતિથી લેવામાં આવ્યા હતા. જેના તારણો આ પ્રમાણે હતા. સ્વસંકલ્પનાની બાબતે છોકરાઓ અને છોકરીઓમાં તફાવત જોવા મળ્યો નથી. સ્વસંકલ્પનાની બાબતમાં ધોરણ-૮ અને ધોરણ-૯નાં વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે કોઈ તફાવત જોવા મળ્યો નથી.

અભ્યાસ-2

મિતેશ દવે, એમ.ફિલ., (2008); ગુજરાત યુનિવર્સિટી; “ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓની સ્વસંકલ્પનાનો કેટલાક ચલોનાં સંદર્ભમાં અભ્યાસ.” જેના હેતુઓ આ પ્રમાણે હતા. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની સ્વસંકલ્પનાની કક્ષા જાણવી. શાળાકીય સિદ્ધિ અને સ્વસંકલ્પના વચ્ચેનો સંબંધ તપાસવો. ઉપકરણ તરીકે જે.એચ.શાહ અને આર.એસ.પટેલ રચિત સ્વસંકલ્પના સંશોધનિકાનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. વ્યાપવિશ્વ તરીકે અમદાવાદ, ગાંધીનગર અને આણંદ જિલ્લાની ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં નિદર્શ

તરીકે ગ્રામ્ય અને શહેરી વિસ્તારની શાળાઓમાંથી કુલ 1389 વિદ્યાર્થીઓ પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા. જેના તારણો આ પ્રમાણે છે. સ્વસંકલ્પનાની બાબતે શહેરી તેમજ ગ્રામ્ય વિસ્તારનાં છોકરાઓ વચ્ચે તફાવત જોવા મળ્યો નથી. સ્વસંકલ્પનાની બાબતે શહેરી તેમજ ગ્રામ્ય વિસ્તારની છોકરીઓ વચ્ચે તફાવત જોવા મળ્યો નથી.

અભ્યાસ-3

તેજેન્દ્ર એમ.પટેલ, એમ.એડ., (2008); ગણપત યુનિવર્સિટી; “ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની સ્વસંકલ્પનાનો અભ્યાસ.” જેના હેતુઓ આ પ્રમાણે હતા. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની સ્વસંકલ્પના પર વ્યક્તિત્વ લક્ષણોની અસર તપાસવી. ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની સ્વસંકલ્પના પર જાતી, વિસ્તાર અને પ્રવાહની અસર તપાસવી. પ્રસ્તુત સંશોધન માટે સંશોધકે સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ કર્યો હતો. જેમાં ઉપકરણ તરીકે ડૉ.આર.એસ.પટેલ અને ડૉ.જે.એચ.શાહ દ્વારા રચિત સ્વસંકલ્પના સંશોધનિકા અને આર.બી.કેટલ દ્વારા 16 પીએફક્યુનું ડૉ.જે.એચ.શાહ અને ડૉ.આર.એસ.પટેલ દ્વારા ગુજરાતીમાં રૂપાંતરિત અને પ્રમણિત પ્રશ્નાવલિ ફોર્મનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો હતો. જેમાં વ્યાપવિશ્વ તરીકે ગુજરાત રાજ્ય માધ્યમિક શિક્ષણ બોર્ડની ગુજરાતી માધ્યમ ધરાવતી ગાંધીનગર જિલ્લાની માધ્યમિક શાળાનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો. નિદર્શ તરીકે ગાંધીનગર જિલ્લાની પસંદગી સહેતુક રીતે કરવામાં આવી. જ્યારે પાત્રોની પસંદગી સ્તરીકૃત રીત યાદચ્છિક લોટરી પદ્ધતિ દ્વારા કરવામાં આવી. જેના તારણો આ પ્રમાણે છે. ખૂબ જ શાંત, ટીકાકાર, સારો સ્વભાવ, સહકાર આપનાર, લાગણીઓ પ્રદર્શિત કરનાર વગેરે લક્ષણો ધરાવતાં હતાં. બુદ્ધિમતા, શીખવવાની ઝડપ, યાદશક્તિ જેવા લક્ષણો ધરાવતાં વિદ્યાર્થીઓની સ્વસંકલ્પનામાં તફાવત જોવા મળે છે.

6. વ્યાપવિશ્વ:

પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે અમદાવાદ શહેરની માધ્યમિક શાળાઓને પ્રસ્તુત અભ્યાસના વ્યાપવિશ્વ તરીકે લેવામાં આવી હતી.

7. ઉપકરણ સ્વરૂપ:

પ્રસ્તુત સંશોધન માટે ઉપકરણોને બે ભાગમાં વિભાજિત કરવામાં આવ્યા છે. જેમાં બાહ્ય સ્વરૂપ અને આંતરિક સ્વરૂપ નક્કી કરેલ છે. જેના આધારે અંતિમ સ્વરૂપની સ્વસંકલ્પના સંશોધનિકાની રચના તજજ્ઞોના અભિપ્રાયો અને પ્રાથમિક અજમાયશના આધારે સ્વસંકલ્પના સંશોધનિકામાં જરૂરી ફેરફારો કરવામાં આવ્યા હતાં. જેમાં વિધાનોની સંખ્યા ઘટાડીને 50 કરવામાં આવી હતી અને અંતિમ સ્વરૂપનું ઉપકરણ તૈયાર થયેલ.

8. માહિતી એકત્રીકરણ પ્રવિધિ અને પદ્ધતિ:

માહિતી એકત્રીકરણની પ્રવિધિ એ સંશોધન યોજનાનો આત્મા અને હાર્દ છે. સંશોધકે નીચે પ્રમાણે પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે નીચે માહિતી એકત્રિત કરવામાં આવી હતી. અભ્યાસકે સૌ પ્રથમ શાળાના આચાર્યશ્રીની પૂર્વ મંજૂરી મેળવીને નિર્ધારિત સમયે વિદ્યાર્થીઓનો સંપર્ક સાધ્યો હતો. શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓને કામનો સંક્ષિપ્ત પરિચય આપવામાં આવ્યો હતો. અભ્યાસકે વિદ્યાર્થીઓ સાથે સાયુજ્ય સ્થાપીને તેમને સૌ પ્રથમ સ્વસંકલ્પના સંશોધનિકા આપી હતી. કામ પૂર્ણ થતા વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી સ્વસંકલ્પના સંશોધનિકા પરત લેવામાં આવી હતી અને તેમનો આભાર વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો હતો. આમ, આ મુજબ અભ્યાસ માટેની માહિતી એકત્ર કરવામાં આવી હતી જેમાં પ્રસ્તુત અભ્યાસ માટે સર્વેક્ષણ પદ્ધતિનો ઉપયોગ થયો છે.

9. માહિતી પુથક્કરણ:

વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી મેળવેલી માહિતીને સંશોધનિકાની ગુણાંકન યોજનામાં દર્શાવ્યા મુજબ વિભાગવાર ચકાસણી કરવામાં આવી હતી અને તે મુજબ દરેક વિદ્યાર્થીઓના પ્રાપ્તાંક મેળવવામાં આવ્યાં હતાં. ત્યારબાદ મેળવેલા પ્રાપ્તાંકોને તેમના ચલ અનુસાર વિભાજિત કરી આવૃત્તિ વિતરણ તૈયાર કરવામાં આવ્યું હતું અને તેને આધારે કમ્પ્યુટરમાં માઈક્રોસોફ્ટ એક્સેલ પ્રોગ્રામની મદદથી સ્વસંકલ્પનાની કક્ષા નક્કી કરવામાં આવી અને આવૃત્તિ વિતરણની રચના કરવામાં આવી હતી. ઉત્કલ્પનાની ચકાસણી માટે સરાસરી, પ્રમાણિત વિચલન અને ટી-મૂલ્ય શોધવામાં આવ્યું હતું અને તેની આલેખાત્મક રજૂઆત કરવામાં આવી છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસના હેતુઓ અને ઉત્કલ્પનાઓને ધ્યને રાખીને અભ્યાસકે માહિતીના પુથક્કરણ કરવા માટે કંતિક ગુણોત્તરની ગણતરી કરીને ઉત્કલ્પનાની ચકાસણી કરી હતી. સ્વસંકલ્પનાની કક્ષા નક્કી કરવા માટે ટકાવારી શોધવામાં આવી હતી જે પ્રમાણે સરાસરી, પ્રમાણવિચલન, અને ટી-મૂલ્યનાં આધારે ચકાસણી કરવામાં આવી હતી.

• સારણી-1

જાતી અનુસાર જૂથનાં સરાસરી તફાવતની સાર્થકતાની ટી-મૂલ્ય દ્વારા ચકાસણી કરવામાં આવી હતી.

વિસ્તાર	સંખ્યા	સરાસરી	પ્રમાણિત વિચલન	સરાસરી તફાવત	પ્રમાણભુલ	ટી-વેલ્યુ	કક્ષા
છોકરાઓ	150	77.00	7.26	0.77	0.83	0.92	N.S.
છોકરીઓ	150	77.77	7.16				

પ્રસ્તુત હેતુની ગણતરીમાં બંને જૂથ વચ્ચે 0.05 અને 0.01 કક્ષાએ સાર્થક તફાવત નથી એટલે કે શૂન્ય ઉત્કલ્પના અમદાવાદ શહેરના ધોરણ-9નાં છોકરાઓ અને છોકરીઓનાં સ્વસંકલ્પના સંશોધનિકા પરનાં પ્રખ્યાતોની સરાસરી વચ્ચે કોઈ સાર્થક તફાવત નહિ હોય નો સ્વીકાર થાય છે. આમ છોકરાઓ અને છોકરીઓની સ્વસંકલ્પનામાં કોઈ તફાવત જોવા મળતો નથી એટલે બંને જૂથોની સ્વસંકલ્પના સમાન છે. આમ, સ્વસંકલ્પના પર જાતિની કોઈ અસર જોવા મળતી નથી.

• સારણી-2

વિસ્તાર અનુસાર જૂથના સરાસરી તફાવતની સાર્થકતાની ટી-મૂલ્ય દ્વારા ચકાસણી કરવામાં આવી હતી.

વિસ્તાર	સંખ્યા	સરાસરી	પ્રમાણિત વિચલન	સરાસરી તફાવત	પ્રમાણભૂલ	ટી-મૂલ્ય	કક્ષા
પૂર્વ	150	77.00	7.62	0.77	0.83	0.92	N.S.
પશ્ચિમ	150	77.77	6.78				

પ્રસ્તુત હેતુની ગણતરીમાં સ્પષ્ટ થાય છે કે બંને જૂથ વચ્ચેનો સાર્થક તફાવત નથી એટલે કે શૂન્ય ઉત્કલ્પના અમદાવાદ શહેરનાં ધોરણ-9ના પૂર્વ વિસ્તાર અને પશ્ચિમ વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓના સ્વસંકલ્પના સંશોધનિકા પરનાં પ્રખ્યાતોની સરાસરી વચ્ચે કોઈ સાર્થક તફાવત નહિ હોય નો સ્વીકાર થાય છે. આમ, પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિસ્તારના વિદ્યાર્થીઓની સ્વસંકલ્પનામાં તફાવત નથી તેથી સમાન છે.

• સારણી-3

શૈક્ષણિક સિદ્ધિ અનુસાર જૂથના સરાસરી તફાવતની સાર્થકતાની ટી-મૂલ્ય દ્વારા ચકાસણી કરવામાં આવી હતી.

શૈક્ષણિક સિદ્ધિ	સંખ્યા	સરાસરી	પ્રમાણિત વિચલન	સરાસરી તફાવત	પ્રમાણભૂલ	ટી-મૂલ્ય	કક્ષા
ઉચ્ચ	150	75.35	7.62	2.89	0.83	3.47	N.S.
નિમ્ન	150	78.24	6.78				

પ્રસ્તુત હેતુની ગણતરી પરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે બંને જૂથો વચ્ચેનો સાર્થક તફાવત સાર્થક નથી એટલે કે શૂન્ય ઉત્કલ્પના અમદાવાદ શહેરના ધોરણ-9ના ઉચ્ચ સિદ્ધિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ અને નિમ્ન સિદ્ધિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ સ્વસંકલ્પના સંશોધનિકા પરના પ્રખ્યાતોની સરાસરી વચ્ચે કોઈ સાર્થક તફાવત નહિ હોય નો સ્વીકાર

થાય છે. આમ, નિમ્ન અને ઉચ્ચ સિદ્ધિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓની સ્વસંકલ્પનામાં તફાવત નથી. ઉચ્ચ સિદ્ધિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ અને નિમ્ન સિદ્ધિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓની સ્વસંકલ્પના સમાન છે.

10. તારણો:

- સમગ્ર નિદર્શનાં પાત્રોની સ્વસંકલ્પના મધ્યમ કક્ષાની જોવા મળી હતી.
- સ્વસંકલ્પના પર જાતિની અસર જોવા મળતી નથી. છોકરાઓ અને છોકરીઓની સ્વસંકલ્પનામાં કોઈ તફાવત નથી.
- પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિસ્તારનાં વિદ્યાર્થીઓની સ્વસંકલ્પનામાં તફાવત નથી. પૂર્વ અને પશ્ચિમ વિસ્તારનાં વિદ્યાર્થીઓની સ્વસંકલ્પના સમાન છે.
- ઉચ્ચ સિદ્ધિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓ અને નિમ્ન સિદ્ધિ ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓનાં સ્વસંકલ્પનાનાં પ્રપ્તિક્રોમાં કોઈ તફાવત નથી.

11. ભાવિ સંશોધનોની દિશાઓ:

પ્રસ્તુત અભ્યાસના આધારે ભવિષ્યમાં થઈ શકે તેવા સંશોધનોમાં માધ્યમિક શાળાઓના ધોરણ-9 સિવાયના અન્ય ધોરણોમાં આ પ્રકારના સંશોધનો હાથ ધરી શકાય. તેમજ ઉચ્ચત્તર માધ્યમિક શાળા કક્ષાએ તથા પ્રાથમિક કક્ષાએ તેમજ ગુજરાતી માધ્યમ સિવાયની શાળાઓ અને બીજા જીલ્લાઓમાં પણ આ પ્રકારના અભ્યાસો હાથ ધરી શકાય છે.

12. સંદર્ભસૂચિ:

- ❖ Aggrewal, J.C., (1975); “Education Research an introduction”, New Delhi : Arya Bool Depot.
- ❖ Barron frank (1969); “Creativity in Person and Creative Process” New York: Holt Renebart Winstong Inc.
- ❖ Best, john.w. (1978); “Research in Education” New Delhi : Prentice Hall of India Pvt.Ltd.
- ❖ Bone Edward De (1973); “Leteral Thinking Creativity step by step” New York : Harper Raw Publication.
- ❖ Dehhan R.F and R.T. Hurt ; “Education Gifted Children” Chicago Press.
- ❖ દેસાઈ કે.જી. (૧૯૯૪); “શૈક્ષણિક પરિભાષા અને વિભાવના” અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.
- ❖ દેસાઈ એચ.જી. (૧૯૮૯) : “સંશોધન પદ્ધતિઓ અને પ્રવીણિઓ”
- ❖ ત્રિવેદી મનુભાઈ દ. અને પારેખ ભગવાનલાલ ઉ. (૧૯૮૯) “શિક્ષણમાં આંકડાશાસ્ત્ર” અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.
- ❖ શાહ દીપિકા ભદ્રેશ (૨૦૦૪) : “શૈક્ષણિક સંશોધન” અમદાવાદ : યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ.

“Themes of Diaspora in the works of Rohinton Mistry”

Mr. Kalpeshkumar H. Solanki

Lecturer in English,

M.A., B.Ed., M.Phil. (English)

The Veraval Education Society BBA College

Veraval-362265

Introduction:-

India has variously been called as a land of mysteries, a wonderland, a myth, an idea, and so forth. Each writer has theorized India from his/her viewpoint, and has offered different and differing interpretations of her culture and tradition. India is and has always been an appealing subject for men of letters to study and inscribe. The unified diversity and the pluralistic nature of India's culture and tradition have always amazed and attracted writers. Writers of the Indian Diaspora have been at the centre stage in the last decade chiefly because of the theoretical formulation being generated by their works. Language and cultures are transformed when they come in contact with the others. Thus Diaspora writing is just like a translated work. When a literary piece is written in any particular regional language, it is confined to that particular mass of people of that area. But when the same book translated it becomes internationally known. Similarly Diaspora writing becomes a bridge between one culture with the other culture. The Diasporic literature works as a channel to strengthen the bonds between the different states of India and of India in relation with the other countries at large. The Great Indian Diaspora has always been a key topic for discussion whenever the theme of Indian writing in English has come up. The new generation of Indian English novelists does not try to write British English or American English, not even consciously concocted Indian English. Their writings have the strength and power to evoke the aroma of Indian life. It is thus more productive to see Diasporic writings as works that enlarge national consciousness by introducing new elements, both in theme and style. The present Indian Diaporic writers provide a variety of themes in a single work which help us to build the picture of real India.

A literary piece consists of plot, characters, dialogue, settings, style and philosophy of life. Any writer wishes to pass a message to his reader which is not possible through plot and its characters. The plot (a series of actions) is wholly depended on the themes and subjects which might be subjective or objective. Through the deep study of the various striking themes one can reach to an author's intended place. Now-a-days Rohinton Mistry is an emerging literary personality of Indian Diasporic world. If we study in deep the works of this author, it will help us to locate the real India. Hence this research project will follow the analytical and critical study of the themes of the works. Any work being a perpetual quest for reality and the most effective agent of the moral

imagination in the present day world, deals with the problems being faced by modern man. Hence this research project would bring the author's withdrawal from the outer world to the inner world in order to explore the essence of human living. By studying themes, it will not only provide a new vision and insight to study the new Indian Diasporic works but also it will provide multi-dimensional themes to be studied in particular Indian circumstances.

The status of modern India as well as the status of rural life of India is presented ever before and after. But the influence that has taken place on the rural Indian mind because of the fastest global thinking of modern people is remarkable point. Hence, the comparative and critical study has been tried to ascertain real India. Moreover, this research project will illuminate on the development of ordinary people's awareness of self and surroundings that will take them on a process of discovery where there are no boundaries. This research project would enhance a better vision to study the themes which dominate in the works of modern authors in Indian Diaspora. It will also make a bridge to join the Indian and Canadian culture and tradition. Themes would be studied by keeping in mind the human predicament in present Indian society, would predict a human position in the whole universe.

A survey done in research area and the need for more research:

Any research work is depended on both primary and secondary sources. How to collect the data of a subject is most important facet from the point of view of the research. In modern age, there are various types of tools such as technical and non-technical which can be easily helpful for collecting information. At first, particular printed text books of our topic is the most important tool. Then reference books, articles, library, computer, internet, interviews, videos, audios, advises of the experienced people; all these tools are very useful for present day research work. This research project is not a field work, but a library work. Further the analysis of texts, documents, news papers, and television programs and seminars are the direct source of the availability of correct and authentic information.

Conclusion:-

The idea of Diaspora and Cultural Studies arrived from the speech of Shri J.C. Sharma, The Hon'ble Secretary (PCD), Ministry of External Affairs, The Government of India. As mentioned in his speech the sole purpose of studying Diaspora is History, Culture and Identity. Firstly in the similar terms this project would display the whole image of Indian history, culture and its identity through studying Diasporic themes and would be a specimen for others to take a further move in this regard. Secondly, the present project would justify title of the work completely and arrive at its height of discussion of a variety of themes from all possible angles and would show how the historical environment of social, political, economic affect a common middle class people of particular society.

References :-

Bharucha, N. E., 'Imaging the Parsi Diaspora: Narrative on the Wings of Fire', in Ralph J. Crane and Radhika Mohanram (eds), *Shifting Continents/Colliding Cultures: Diaspora Writing of the Indian Subcontinent*, Amsterdam, Rodopi, 2000, pp. 55-82.

Bharucha, N. E., 'The Parsi Voice in Recent Indian English Fiction', in N. E. Bharucha and V. Sarang (eds), *Indian-English Fiction, 1980– 1990: An Assessment*, Delhi, BR Publishing, 1994.

Bharucha, N. E., 'Reflections in Broken Mirrors: Diverse Diasporas in Recent Parsi Fiction', *Wasafiri*, 21 (1995), 32–5.

Bharucha N. E., "'When Old Tracks are Lost": Rohinton Mistry's Fiction as Diasporic Discourse', *Journal of Commonwealth Literature*, 30:2 (1995), 57–64.

पर्यावरण असंतुलन, किसान आत्महत्या और मीडिया हस्तक्षेप (महाराष्ट्र, विदर्भ के संदर्भ में)

Mr. SUNIL DIPAK GHODKE*¹Professor (Dr.) ANIL KUMAR RAI 'ANKIT'*²

¹ Ph.D. Research Scholar, Centre for Communication and Media Studies, Mahatma Gandhi International Hindi University, Wardha - 442005 (Maharashtra), India, email- snghodke74@gmail.com, Mob No. - 09405441949

² Director of Centre for Communication and Media Studies, Mahatma Gandhi International Hindi University, Wardha - 442005 (Maharashtra), India, email- raianilankit@gmail.com, Mob No. - 09422905749

सार

प्रस्तुत अध्ययन महाराष्ट्र राज्य के विदर्भ परिक्षेत्र के (नागपुर मंडल) पर आधारित है. विदर्भ मूलतः कृषि प्रदेश है. विदर्भ की 72 प्रतिशत आबादी कृषि पर निर्भर है. यह परिक्षेत्र सूखे से प्रभावित है, सिंचाई के स्रोत (नदी, नहर) होते हुए भी यहां के कृषक इनके प्रयोग से वंचित हैं अथवा उन्हें इनका उचित लाभ नहीं मिल पाता. अगर इसे आंकड़ों की भाषा में कहा जाए तो विदर्भ की खेती 1 करोड़ 7 लाख 82 हजार एकड़ है. जिसमें से 6 लाख 33 हजार एकड़ जमीन पानी के क्षेत्र में है. विदर्भ की खेती अब फायदेमंद नहीं रही, ऐसा यहां के किसान मानते हैं. इस संदर्भ में वे अनेक कारण बताते हैं. जैसे- सिंचाई की अपर्याप्त सुविधा, बीजों के बढ़ते दाम, साहूकारों से कर्ज के बदले ज्यादा ब्याज लेना, खेती से उपजे अनाज को ज्यादा भाव न मिलना, अतिवृष्टि, प्रकृति की बढ़ती प्रतिकूलता, किसानों के उत्पादन को सही दाम न मिलने के सरकारी नीति इत्यादि. लेकिन इसमें से एक भी घटक पर किसानों का प्रत्यक्ष नियंत्रण नहीं है. विदर्भ के सिंचन विषयक अनुशेष अस्वीकृत हुई है. दांडेकर समिति की रिपोर्ट और अनुशेष निर्देशांक समिति के रिपोर्ट में इसका विस्तृत विवेचन किया गया है. विदर्भ के वातावरण में हो रहे बदलाव की वजह से एक तरफ जहां वन्यजीवों द्वारा किसानों पर हमले की घटनाओं में बढ़ोतरी हुई है वहीं दूसरी तरफ विदर्भ में किसान आत्महत्या का ग्राफ भी बढ़ा है. विदर्भ में अनेक नदियां और तालाब हैं. जैसे- वैनगंगा, वर्धा, कन्हान, प्रान्हिता, इंद्रावती, बर्लकोटा, पामुल गौतमी, सीपना, गाडगा और पूर्णा नदी है. लेकिन इन नदियों को सही तरीके से जोड़े नहीं जाने से क्षेत्र सूखे की चपेट में आ रहा है, जिससे किसानों का कृषक-जीवन प्रभावित हो रहा है. इस समस्या का एक प्रमुख कारण- विदर्भ क्षेत्र से होकर कर्क रेखा का गुजरना भी है. ऐसे में इस क्षेत्र में अपेक्षाकृत अधिक गर्मी रहती है. तेज धूप होने के कारण पानी जल्दी सूख जाता है, जिससे भूमिगत जल स्तर में कमी आती है. साथ ही शहरीकरण एवं औद्योगिकीकरण की समुचित नीतियों के अभाव में जंगलों की कटाई में भी तेजी आई है. ऐसे में इस क्षेत्र के पर्यावरण में आ रहे बदलाव और अनुचित हस्तक्षेप की वजह से वन्यप्राणी जंगलों से निकलकर मानव बस्तियों में आकर पालतु पशुओं और खेतों में काम कर रहे किसानों को अपना आहार बना रहे हैं. इस अध्ययन में मीडिया के माध्यम से पर्यावरण संरक्षण, पर्यावरण प्रबंधन, पर्यावरणीय जागरूकता, पर्यावरण शिक्षा में व्यापक चेतना लाने में मीडिया हस्तक्षेप का विश्लेषण किया गया है.

मूल शब्द: पर्यावरण, जलवायु, किसान आत्महत्या, जंगल, वन्यजीव, शहरीकरण, औद्योगिकीकरण, मीडिया.

प्रस्तावना

पर्यावरणीय नीतियों के निर्धारण और नियोजन में जनसामान्य की सहभागिता तभी प्रभावी हो सकती है, जब उन्हें पर्यावरणीय मुद्दों की पर्याप्त सूचना एवं जानकारी समय-समय पर दी जाए. मीडिया माध्यमों से अपेक्षा की जाती है कि वे क्षेत्रीय, राष्ट्रीय एवं वैश्विक स्तर पर संपन्न होने वाली पर्यावरणीय घटनाओं, समाचारों और सूचनाओं को जनसामान्य तक इस ढंग से पहुंचाए कि वे तथ्यों का सही विश्लेषण कर अपनी राय बना सकें. मीडिया माध्यमों का लक्ष्य पर्यावरणीय समस्याओं के निराकरण के उद्देश्य से व्यक्ति में समझ, विवेक, व्यावहारिक-ज्ञान, कौशल प्रदान करना होना चाहिए. मीडिया की जिम्मेदारी न केवल व्यक्ति में समाज, देश, राष्ट्र और पर्यावरण के प्रति जागरूकता, चेतना एवं रुचि जागृत करना होना चाहिए बल्कि पर्यावरण संरक्षण के प्रति उन्हें प्रेरित करना भी होना चाहिए. समाज का आर्थिक, राजनैतिक और सांस्कृतिक विकास ही किसी विकासशील देश का मुख्य और आधारभूत उद्देश्य है. अतः लोकतांत्रिक प्रक्रिया और विकास को गति प्रदान करने में मीडिया की अहम भूमिका है. यह सर्वविदित है कि जनमाध्यमों को लोकतंत्र का चौथा स्तंभ कहा गया है. समाचार-पत्रों को समाज हित के लिए अथवा समाज के समुचित विकास के लिए निष्पक्षतापूर्ण ढंग से समाचारों को समाज के समक्ष प्रस्तुत करना होगा. प्रस्तुत शोध अध्ययन नागपुर से प्रकाशित हिंदी दैनिक समाचार-पत्र भास्कर में पर्यावरण संरक्षण से संबंधित कवरेज पर आधारित है. सरकार और राजनैतिक पार्टियों के

साथ-साथ जनसंचार माध्यमों को भी यथार्थपरकता, सत्य और संतुलन के सिद्धांतों के पालन में द्विविधा का सामना करना पड़ता है, जिसका परिणाम महाराष्ट्र राज्य के पर्यावरण संरक्षण पर भी लक्षित किया जा सकता है.

शोध उद्देश्य:-

इस अध्ययन का मुख्य उद्देश्य मीडिया में पर्यावरण एवं जलवायु संरक्षण के मुद्दों के बारे में रिपोर्टिंग की वर्तमान स्थिति का अध्ययन करना है. इसके अंतर्गत निम्न बातों को जानने का प्रयास किया गया है –

महाराष्ट्र के विदर्भ में किसान आत्महत्या एवं जंगली जानवरों का किसानों पर हमलों के कारण तथा पर्यावरण असंतुलन से उसके अंतर्संबंधों का पड़ताल करना, पर्यावरण संरक्षण से संबंधित मुद्दों के प्रति मीडिया के रवैया का आंकलन करना, पर्यावरण असंतुलन और बदलते जलवायु किस प्रकार किसानों और जंगली जानवरों के लिए खतरा है, जंगल से बाहर आ रहे जंगली जानवरों को मारने के लिए किए जा रहे नियम में बदलाव के कितने जरूरी हैं तथा इन मुद्दों पर मीडिया की नजरिया कैसी है प्रकाशित सभी प्रकार की सामग्री को किस प्रकार महत्ता प्रदान की गई है.

शोध क्षेत्र के चुनाव का आधार : विदर्भ में ग्यारह जिले हैं, जिनमें 97,411- वर्ग किलोमीटर क्षेत्र आता है. क्षेत्र में 2011 के जनगणना अनुसार जनसंख्या 2,30,03,179 है. महाराष्ट्र राज्य के प्रशासनिक दृष्टिकोण से विदर्भ दो प्रखंडों में (नागपुर एवं अमरावती विभाग) विभाजित हैं. नागपुर विभाग में नागपुर, भंडारा, गोंदिया, गडचिरोली, चंद्रपुर, वर्धा तथा अमरावती विभाग में अमरावती, बुलढाणा, अकोला, यवतमाल और वाशिम जिले शामिल हैं. नागपुर शहर महाराष्ट्र राज्य की उपराजधानी है. अनेक ऐतिहासिक गुण और महत्व रखनेवाला शहर अर्थात् नागपुर. नाग नदी किनारे बसा हुआ होने के कारण वश नागपुर नाम प्राप्त हुआ होगा. इस स्थान के प्रथम अभिलेख राष्ट्रकूट राजा कृष्ण तीसरे के ताम्रपत्र से प्राप्त होता है. दसवीं शताब्दी में “नागपुर नंदीवर्धन” इस जोड़ नाम से इस प्रशासकीय विभाग से प्राप्त होती है. नागवर्धन, नंदीवर्धन, “नारंगपुर” इसी ही नाम से आगे नागपुर नाम हुआ. पुराने समय में “नारंगपुर” इस नाम से पहचाने जाने वाला शहर आज का नागपुर शहर है.

शोध पद्धति : पर्यावरण असंतुलन, किसान आत्महत्या और मीडिया हस्तक्षेप का अध्ययन करने के लिए गुणात्मक विश्लेषण, आधारीय सिद्धांत शोध प्रविधि और प्राप्त आंकड़ों को विश्लेषित किया गया है.

स्थिति विश्लेषण

भारत में किसान आत्महत्या 1990 के बाद पैदा हुई स्थिति है, जिसमें प्रतिवर्ष दस हजार से अधिक किसानों के आत्महत्या की रपटें दर्ज की गई. 1990 ई. में प्रसिद्ध अंग्रेजी अखबार ‘द हिंदू’ के ग्रामीण मामलों के संपादक पी. साईनाथ ने किसानों के नियमित आत्महत्या की सूचना दी. शुरुआत में लगा कि अधिकांश आत्महत्याएं महाराष्ट्र के विदर्भ क्षेत्र के कपास उत्पादक किसानों ने की है. लेकिन महाराष्ट्र के राज्य अपराध लेखा कार्यालय से प्राप्त आंकड़ों को देखने से स्पष्ट हो गया कि पूरे महाराष्ट्र में कपास सहित अन्य नकदी फसलों के किसानों की आत्महत्या की दर बहुत अधिक रही है. आत्महत्या करनेवाले केवल छोटी जोत वाले किसान नहीं थे बल्कि मध्यम और बड़े जोतों वाले किसानों ने भी आत्महत्याएं की थी. विदर्भ क्षेत्र में मरने वाले ज्यादातर किसान कपास और सोयाबीन पैदा करने वाले हैं. वैसे तो तुअर, गेहूं, ज्वार की भी खेती होती है लेकिन तत्काल मुनाफा देने वाली फसल कपास बोने का प्रचलन तेजी के साथ बढ़ा है. प्रचलन बढ़ने का एक कारण क्षेत्र में लगातार विकराल होती पानी की समस्या है. कपास, सोयाबीन ऐसी फसलें हैं जिनका काली मिट्टी से ज्यादा उत्पादन होता है और पानी की जरूरत बाकी फसलों के मुकाबले कम होती है. बांध योजनाओं के अभाव में अभी-भी विदर्भ में 57 प्रतिशत खेती योग्य जमीन का ही उपयोग हो पाता है. यहां जितनी बारिश होती है उससे मात्र 5 प्रतिशत भूमि ही सिंचित हो सकती है. हालांकि विदर्भ में नदियां भी हैं लेकिन बेमाड़ जैसी नदियों में पानी

के कमी के कारण साल के छह महीने इसका प्रयोग सड़क के रूप में होता है। इसके आलावा वर्धा, वैनगंगा, कोटपूर्णा नदियों को नहरों से न जोड़े जाने के कारण किसानों को लाभ नहीं पहुँच पाता।

शासकीय सहायता देते समय रखी गई 2 एकड़ की शर्त किसानों के लिए अभिशाप साबित हुई क्योंकि विदर्भ के कई किसान ऐसे हैं जिनके पास 2 एकड़ से ऊपर खेती है लेकिन यह खेती उपजाऊ है या बंजर, सिंचाई संसाधन हैं या नहीं इन तकनीकी बातों की पूरी तरह से अनदेखी की गई इसलिए पैकेज तो मिला लेकिन विदर्भ के किसानों को इसका कोई लाभ नहीं मिल पाया। पश्चात 30 जून 2006 को तत्कालीन प्रधानमंत्री डॉ. मनमोहन सिंह ने राज्य सरकार द्वारा विदर्भ के किसानों पर व्यय करने के लिए 3750 करोड़ रुपये के अनुदान की घोषणा कोलसरी गांव से की। लेकिन इस योजना का लाभ छोटे-छोटे किसानों को न मिलते हुए अप्रत्यक्ष रूप से 10 प्रतिशत किसानों को ही मिला है। यह पैकेज शासकीय महकमों में व्याप्त भ्रष्टाचार की भेंट चढ़ गया। वर्ष 2008 में फिर से 71 हजार करोड़ का पीएम पैकेज घोषित हुआ जो पूरे देश के लिए था, इसका भी किसानों को लाभ नहीं मिल पाया। यानी संप्रग और आघाडी सरकार के राज में पैकेज तो मिले लेकिन तकनीकी खामियों, जटिल शर्तों और शासकीय महकमों में व्याप्त भ्रष्टाचार के चलते किसानों तक पहुँच ही नहीं पाए। जारी हुए पैकेज किसानों को और अधिक कर्ज में फँसाने के ही उपक्रम साबित हो रहे हैं।

किसानों की मांग है कि सरकार कर्ज माफ करे जबकि सरकार ने कर्ज का दायरा बढ़ा दिया है। पहले मात्र सात प्रतिशत किसानों को सरकारी कर्ज उपलब्ध हो पाता था, जिसका बजट 700 करोड़ का था। अब उसे बढ़ाकर 1800 करोड़ कर दिया गया है। इसका दायरा 20 प्रतिशत किसानों को अपने चंगुल में ले लेगा। चंगुल में इसलिए क्योंकि नए कर्जों को देना आत्महत्या रोकने का माकूल उपाय नहीं हो सकता। कम से कम प्रधानमंत्री के दौरे के बाद नागपुर मंडल में किसानों की हुई आत्महत्याओं से समझा जा सकता है। दूसरे मुआवजे का सच यह है कि पैकेज का सबसे बड़ा हिस्सा 910 करोड़ बैंकों ने किसानों द्वारा पिछले वर्षों में लिए गए कर्जों के बदले रख लिया। लेकिन इससे कतई यह समझने की आवश्यकता नहीं है कि किसानों का सरकारी कर्ज का भार उतर चुका है।

जमीनी सच्चाई यह है कि ज्यादातर किसानों का ही कर्ज माफ हो पाया है। इसके अलावा यह भी हो रहा है कि किसान फिर नये कर्ज के चंगुल में फँस रहे हैं

राष्ट्रीय अपराध रिकॉर्ड ब्यूरो के अनुसार महाराष्ट्र राज्य में वर्ष 2013 में 3146 किसानों ने आत्महत्या की है जिसमें पुरुष 3020 और महिला 126 शामिल है।¹ रिपोर्ट के अनुसार 2013 में महाराष्ट्र राज्य किसान आत्महत्या में प्रथम स्थान पर रहा।

महाराष्ट्र राज्य के विदर्भ क्षेत्र के किसानों के आत्महत्या के कारण

तालिका क्रमांक 1²

अनुक्र.	किसानों के आत्महत्या के कारण	सूचीगत आवृत्ति	औसत श्रेणी
1.	कर्ज	5	2.2
2.	लत	2	1.5

स्रोत: ¹ Table-2.11 Profile of suicide victims categorized by profession-2013 (State, UT & City-wise), Page No. 242, ACCIDENTAL DEATHS AND SUICIDES IN INDIA 2013, National Crime Records Bureau, Ministry of Home Affairs, Government of India, New Delhi.

² Research article for Farmers' suicides in the Vidharbha region of Maharashtra India : a qualitative exploration of their casues by Amol R. Dongre and Pradeep R. Deshmukh. J Inj Violence Res. 2012 Jan; 4 (1): 2-6. Doi: 10.5249/jivr.v4i1.68 Page Number 3, journal homepage: <http://www.jivresearch.org>

3.	पर्यावरण समस्या	2	1.5
4.	कृषि उत्पाद को कम कीमत	2	2.5
5.	तनाव और परिवार की जिम्मेदारी	2	4.0
6.	सरकार की उदासीनता	2	3.5
7.	सिंचाई स्रोत की कमी	1	1.0
8.	जुताई एवं बुवाई की कीमत में वृद्धि	2	3.5
9.	साहूकार के ब्याज	2	3.5
10.	रासायनिक खादों का प्रयोग	3	5.6
11.	फसलों का खराब होना	2	4.0

जीवन
को
निर्मित
करने में
पर्यावरण
मानव

अहम् भूमिका निभाता है. पर्यावरण मानव-जीवन को आधार प्रदान करता है. पर्यावरण के तत्वों की विद्यमानता से ही पृथ्वी पर जीवन संभव हो पा रहा है. मानव के चारों ओर का वह क्षेत्र, जो उसे घेरे रहता है, उसके जीवन तथा क्रियाओं को प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष रूप से प्रभावित करता है, पर्यावरण कहलाता है. आधुनिक युग में पर्यावरण के अध्ययन में विकास के बढ़ते महत्व को कई बिंदुओं के परिप्रेक्ष्य में स्पष्ट किया जा रहा है. लेकिन जब विकास की प्रक्रिया को उचित ध्यान न देकर यदि उस ओर केवल अपने स्वार्थ हितों को ही ध्यान में रखकर उसका दोहन करते हैं तो प्रकृति भी असंतुलन की स्थिति में आ जाती है. यही असंतुलन की स्थिति विदर्भ में देखने को मिल रही है. जंगलों में मानव का बढ़ता हस्तक्षेप चाहे वह जंगलों की कटाई का मामला हो जंगली जानवरों के शरीर के विभिन्न अंगों की स्मगलिंग हो या जंगलों में आवागमन के साधनों का बढ़ता शोर, जंगली जानवरों में उथल-पुथल की स्थिति उत्पन्न कर रहे हैं. जंगली जानवर जंगल को छोड़ कर मानव बस्तियों की ओर आ जाते हैं और इनका शिकार ग्रामीण किसान हो जाते हैं.

नागपुर स्थित संभागीय कृषि अधिकारी का कहना है कि 'विदर्भ में जंगली जानवर 20 से 25 प्रतिशत तक फसल नष्ट कर देते हैं. इस समस्या का एक कारण क्षेत्र में बढ़ता औद्योगीकरण भी है. इस इलाके में वेस्टर्न कोल फील्ड लि. की 40 कोयला खदानें हैं, पांच सीमेंट संयंत्र बहुत से इस्पात व बिजली संयंत्र वन एवं कृषि भूमि पर बन गए हैं. निम्नलिखित तालिका में 2010 से लेकर 2013 तक जंगली जानवरों द्वारा जानमाल का नुकसान और सरकारी मदद राशि की रिपोर्ट है-

**तालिका में गोंदिया एवं भंडारा जिले में जंगली जानवरों द्वारा प्रभावित मानव समुदाय व फसल
(विगत 3 वर्ष के आंकड़े)³**

वर्ष	मानव शिकार		जखमी मानव		शिकार मवेशी		नष्ट हुई फसल		कुल	
	घटनाओं की संख्या	राहत राशि (रु. लाख में)	घटनाओं की संख्या	राहत राशि (रु. लाख में)	घटनाओं की संख्या	राहत राशि (रु. लाख में)	घटनाओं की संख्या	राहत राशि (रु. लाख में)	घटनाओं की संख्या	राहत राशि (रु. लाख में)
2010-11	3	6.00	139	31.65	174	11.97	460	5.44	776	55.06
2011-12	4	8.00	73	6.35	202	14.64	462	14.34	741	43.33
2012-13	7	14.00	41	4.63	115	6.40	1876	81.68	2039	106.71
कुल	14	28.00	253	42.62	491	33.02	2798	101.46	3556	205.10

स्रोत : ³ Office of the Dy. Conservator of Forest(Territorial) Gondia and Bhandara

उपर्युक्त संदर्भ तालिका के अनुसार 2010-11 में जंगली जानवरों द्वारा मानव शिकार की घटनाएं बढ़ रही हैं. 2010-11 की घटनाओं में जंगली जानवरों द्वारा मारे गए किसानों की संख्या 3, 2011-12 में मारे गए किसानों की संख्या 4 तथा 2012-13 में जंगली जानवरों द्वारा मारे गए किसानों की संख्या 7 थी. तीनों वर्षों में मारे गए प्रत्येक किसानों को राहत स्वरूप 2-2 लाख रुपए की सहायता राशि प्रदान की गई. 2010-11 में जंगली जानवरों द्वारा जख्मी महिला एवं पुरुष किसानों की संख्या 139 थी सभी जख्मी किसानों में रु. 31.65 लाख की राशि (प्रत्येक को लगभग 22-22 हजार रुपए) वितरित की गई. 2011-12 में जख्मी किसानों की संख्या घटकर 73 हो गई प्रत्येक जख्मी किसानों की राहत राशि भी घटकर 8688 रुपये लगभग प्रति किसान हो गई. 2012-13 में जंगली जानवरों द्वारा किसानों को जख्मी बनाने की घटनाएं कम होकर 41 हो गई, लेकिन राहत राशि में मामूली सी बढ़ोत्तरी की गई.

2010-11 में जंगली जानवरों द्वारा किसानों की मवेशी के शिकार की संख्या 174 तथा राहत राशि प्रति किसान मवेशी रुपए 6879, 2011-12 में मारे गए मवेशियों की संख्या बढ़कर 202 हो गई और राहत राशि प्रति किसान मवेशी रुपए 7247 थी वहीं 2012-13 में मारे गए मवेशियों की संख्या में तो कमी आयी लेकिन राहत राशि को घटाकर प्रति किसान मवेशी रुपए 5565 कर दी गई. वर्ष 2010-11 में जंगली जानवरों द्वारा नष्ट की गई किसानों की फसलों के 460 मामले आये जिनके मद में 5.44 लाख रुपए की राहत राशि, 2011-12 में फसल नष्ट के 462 मामले राहत राशि 14.34 लाख रुपये तथा 2012-13 में एकाएक बढ़ोत्तरी होकर फसल नष्ट के 1876 मामले प्रकाश में आये जिनकी राहत स्वरूप 81.68 लाख रुपए आवंटित किए गए.

तालिका में निर्दिष्ट आंकड़ों के विश्लेषण यह तथ्य निकलकर आता है कि मारे गए किसानों के परिवार को तो तीनों वर्षों में दो लाख की निश्चित राशि प्रदान की लेकिन फसल नष्ट का मुवावजा और खेती के कार्यों में लगे मवेशियों के मारे जाने के मुवावजों पर विशेष ध्यान नहीं दिया गया और न ही किसानों के प्रति योजनाओं के क्रियान्वयन में विशेष ध्यान दिया गया. उपर्युक्त घटनाओं के घटने का तात्कालिक निदान मुवावजे की राशि से करने की कोशिश की गई और घटनाओं पर उचित ध्यान नहीं दिया गया.

मीडिया हस्तक्षेप का विश्लेषण :

पर्यावरण संरक्षण, पर्यावरण प्रबंधन, पर्यावरणीय जागरूकता, पर्यावरण शिक्षा में व्यापक चेतना लाने में मीडिया उल्लेखनीय भूमिका निभा सकती है. पर्यावरणीय नीतियों के निर्धारण और नियोजन में जनसामान्य की सहभागिता तभी प्रभावी हो सकती है, जब उन्हें पर्यावरणीय मुद्दों की पर्याप्त सूचना एवं जानकारी समय-समय पर दी जाए. मीडिया से अपेक्षा की जाती है कि वे वैश्विक, क्षेत्रीय एवं राष्ट्रीय स्तर पर सम्पन्न होने वाली पर्यावरणीय घटनाओं, समाचारों और सूचनाओं को जनसामान्य तक इस ढंग से पहुंचाए कि वे तथ्यों का सही विश्लेषण कर अपनी राय बना सकें.

मीडिया में किसानों की मौत एक खबर तो बनती है लेकिन मीडिया कभी अपने प्रमुख मुद्दों में इसे शामिल नहीं करती है और अगर मुद्दा बना भी है तो वह भी सोशल मीडिया में और मुख्यधारा की मीडिया में इक्का दुक्का. हम अगर किसानों को निकट जाकर देखें तो उनकी स्थिति दयनीय है. हमारे देश में किसान चौतरफा संकट से घिरे हैं. जमीन के साथ-साथ उपजाऊ शक्ति घट रही है. खेती की लागत बढ़ रही है. ऊपर से जलवायु परिवर्तन के प्रभावों का खतरा खेती पर असर डालने लगा है. एक तरफ कम उत्पादन और ज्यादा लागत लगाना पड़ रहा है और यदि अच्छा उत्पादन हुआ भी तो कम कीमत पर खरीदा जाता है. किसी भी व्यवसाय में जब ज्यादा उत्पादन होता है तो बनाने वाले को ज्यादा लाभ मिलता है लेकिन किसानों के संदर्भ में कुछ उल्टा ही है. मीडिया में किसानों की समस्याओं पर प्रकाशित या प्रसारित खबरों का फॉलोअप नहीं किया जाता है.

मीडिया को यह बात ध्यान में रखनी होगी कि वे अपनी बात समाज के किस वर्ग को किस माध्यम के जरिए पहुंचा रहे हैं उन्हें जहां पर्यावरण संरक्षण के लिए बनाए गए नियमों की अवहेलना करने वाली घटनाओं को सामने लाना होगा, वहीं जो संस्थाएं पर्यावरण संरक्षण के लिए अच्छा काम कर रही हैं उनके कार्यों को भी उजागर करना होगा. यह निर्विवाद सत्य है कि कानून, उपदेश और दबाव की तुलना में मीडिया पर्यावरण संबंधी जनचेतना जगाने की दृष्टि से काफी कारगर सिद्ध हो सकता है .

सुझाव

1. क्षेत्रीय, राष्ट्रीय, अंतरराष्ट्रीय मीडिया द्वारा जनता में पर्यावरण एवं जलवायु परिवर्तन के संदर्भ में जागरूकता के कार्यक्रमों को बढ़ावा देना चाहिए.
2. अकाल के समय क्षेत्र में वन्य प्राणियों द्वारा किसानों पर हो रहे हमलों से बचने के लिए मीडिया द्वारा सजग भूमिका निभानी चाहिए.
3. महाराष्ट्र राज्य में वन्य प्राणियों द्वारा हमले में मारे जाने वाले किसानों को पाँच लाख की जगह अब आठ लाख प्रदान करने की घोषणा है. यह कोई स्थायी प्रबंधन नहीं है. जबकि किसानों को फसल बचाने के लिए स्थायी जैविक बाड़ (Fencing) और प्रकाशिक बाड़ (solar fencing) के लिए उचित धन मुहैया करवाना चाहिए.
4. मीडिया में किसान समस्याओं की खबरों को प्रमुखता दी जानी चाहिए.
5. प्रिंट मीडिया में किसानों एवं फसलों से संबंधित दैनिक पृष्ठ एवं साप्ताहिक विशेषांक निकाला जाना चाहिए.
6. औद्योगिकीकरण का कोई प्लांट जंगल के समीप न स्थापित किए जाएं, जिनसे किसानों को एवं आसपास के गांवों को जंगली जानवरों का खतरा बढ़े हैं.

संदर्भ

1. CAG, 2006; Maharashtra Civil Report, Comptroller and Auditor General of India, New Delhi, http://cag.nic.in/reports/maharashtra/rep_2006/maharashtra_civil_01_tc.htm
2. Central Statistical Organisation, 2010; Government of India, New Delhi, as quoted in Business India, 'Divide and Grow', January 26.
3. Government of India, 2006; Report of the Fact Finding Team on Vidarbha, Planning Commission, New Delhi.
4. Government of India, 2008-09; Economic Survey, Ministry of Finance, New Delhi.
5. Government of Maharashtra, 1984; Report of the Fact Finding Committee on regional Imbalance in Maharashtra, (Chairman: V.M. Dandekar), Planning Department, Mumbai.
6. वैद्य, एन.बी. 2003 संस्करण प्रथम. विदर्भाची अर्थव्यवस्था आकडेवारीचा आशय. श्री मंगेश प्रकाशन, नागपुर.
7. करंडे, सतीश. 2009 संस्करण प्रथम. शेतकऱ्यांचा आसूड आणि असूडाचे लाभार्थी. सुगावा प्रकाशन, पुणे.
8. टक्कामोरे, संगीता जी. 2013 संस्करण प्रथम. विदर्भातील आर्थिक आणि सामाजिक विचार. श्री मंगेश प्रकाशन, नागपुर.

आपदा प्रबंधन में मीडिया की भूमिका

रामशंकर

शोधार्थी- पीएच.डी. जनसंचार एवं ICSSR डॉक्टोरल रिसर्च फ़ेलो

म.गां.अं.हि.वि.वि., वर्धा (महाराष्ट्र)

ईमेल- ramshankarbarabanki@gmail.com

आपदा एक बहुत विषयक क्षेत्र है जिसमें बड़े पैमाने पर निगरानी मूल्यांकन, खोजबीन और बचाव, राहत, पुर्नवास आदि मुद्दे/पहलू शामिल होते हैं। आपदा को एक बड़ी एकाएक आने वाली मुसीबत के रूप में परिभाषित किया जा जाता है। अनेक सरकारी, गैरसरकारी संगठन, निजी संगठन इस मुसीबत का मुकाबला करने के लिए तैयारी करते हैं। वे इसकी मार कम करने, आपदा पूर्व की स्थिति में लाकर लोगों का कष्ट घटाने और उन्हें काम-धंधे से लगाने की कोशिश करते हैं। इन्हीं तीनों कार्यों को इकट्ठा कर दे तो इसे आपदा प्रबंधन कहते हैं।

आपदा प्रबंधन का पहला सिद्धान्त है आपदा निवारण, आपदा प्रबंधन के अन्तर्गत पीड़ित लोगों की निगरानी, बचाव, भोजन तथा पुर्नवास शामिल है। इसमें बहुउद्देशीय शासन व्यवस्था, वैज्ञानिक, नियोजन और मीडिया क्षेत्र की महत्वपूर्ण भूमिका होती है। आपदा प्रबंधन के अन्तर्गत पीड़ित लोगों की निगरानी, बचाव भोजन तथा पुर्नवास शामिल है। इसमें बहुउद्देशीय शासन व्यवस्था, वैज्ञानिक, नियोजन और मीडिया, क्षेत्र की महत्वपूर्ण भूमिका होती है। आपदा प्रबंधन अपने आप में कुछ नहीं यह तो आपदाओं के नियंत्रण का कौशल पूर्ण, मार्ग, तरीका, युक्ति तथा पद्धति है, जब लोगों को आपदाओं के बारे में शिक्षित या जागरूक बनाया जाता है, तो यह कार्य आसान हो जाता है। एक गरीब और विकास शील देश होने के कारण भारत में आपदाओं के बारे में जनरक्षा एवं बचाव की जानकारी अधूरी है। आपदा प्रबंधन की प्रणालियाँ और तकनीक देश के बारे में मीडिया लोगों के जागरूक आपदाओं के प्रति अपनी सक्रिय भूमिका निभाती है। मीडिया आपदा प्रबंधन के विभिन्न विषयों को लेकर प्रशासन तथा स्थानीय लोगों में सामंजस्य की भूमिका निभाती है।

आपदा प्रबंधन के लिए जरूरी है। समय से जानकारी और सफल समन्वय अक्सर छोटी या बड़ी आपदाओं में कमी रह जाती है, जिसकी वजह से मदद व्यक्ति के पास समय पर नहीं पहुँच पाती है। भुज और अजगर में आये भूकम्प से भारी क्षति हुई। मीडिया की खबरों के बावजूद राहत सामग्री सहित विभिन्न एजेंसियां भुज के आगे कच्छ पहुँचने में दो दिन से ज्यादा समय लग गया। इस समय मीडिया को अधिक सक्रियता से अपना काम करना चाहिए। इन प्राकृतिक आपदाओं में देखा गया है कि सार्वजनिक सूचना तंत्र पहले प्रभावित होता है, जिससे प्रभावित क्षेत्रों और मीडिया में सम्पर्क प्रभावित रहता है, ऐसे में आपदा प्रबंधन में मीडिया का रोल और अधिक बढ़ जाता है। मीडिया लोगों को खूब जागरूक कर सकती है। आपदायिक घटनाओं के समय मीडिया का रोल बढ़ जाता है, चाहे वह प्रिन्ट मीडिया हो चाहे इलेक्ट्रॉनिक मीडिया हो।

समाज की कार्यात्मकता में गम्भीर रूकावट, व्यापक पैमाने पर मानवीय और पर्यावरणीय क्षति, जो कि प्रभावित समाज द्वारा उसके पास उपलब्ध संसाधनों का प्रयोग करते हुए भी उस आपदायिक घटना से निपटना समाज की क्षमता से बाहर की बात हो जाय, आपदा कहलाती है। आपदाएं सामान्य जन-जीवन से लेकर विकास प्रक्रिया में भी बाधा पैदा करती है और अचानक हमें ऐसी हिंसा का मुंह देखना पड़ता है, जो न केवल जिन्दगियां और ढाँचो को तबाह कर देती है, बल्कि परिवारों को भी एक-दूसरे से अलग कर देती है। आपदाओं के कारण जिन्दगियां की औसत वार्षिक हानि की दृष्टि से सर्वोच्च दस देशों में आस्ट्रेलिया को छोड़कर विकासशील देश शामिल है। इन राष्ट्रों में से

प्राकृतिक आपदाओं की दृष्टि से भारत अधिक संवेदनशील है। इसकी भौगोलिक स्थिति, जलवायु और परिस्थितिकीय व्यवस्था के कारण भारत को हर वर्ष प्राकृतिक आपदाओं का सामना करना पड़ता है। भारत में प्राकृतिक आपदाएं हर साल बड़ी संख्या में जनसंख्या को अपना शिकार बनाती हैं।

देश की ढाँचागत तथा जलवायुगत परिस्थितियाँ लगभग देश के 56-60 प्रतिशत भाग को भूकम्प, बाढ़, चक्रवात, के प्रति संवेदनशील हैं। फिर भी आपदा प्रबंधन को विकास योजनाओं तथा गरीबी उन्मूलन रणनीति में अनिवार्य रूप से शामिल नहीं किया गया है। आपदा को एकाएक आने वाली एक बड़ी मुसीबत के रूप में परिभाषित किया जाता है। अनेक सरकारी तथा गैर सरकारी संगठन इस मुसीबत का सामना करने के लिए तैयार रहते हैं। आपदा की मार को कम करने, आपदापूर्व स्थिति में लाने उन्हें, काम धन्धे से लगाने, पुर्नवास आदि आपदा प्रबंधन के अन्तर्गत निहित है। और फिर आपदा प्रबंधन जैसे बड़े कार्यक्रम को क्रियान्वित करने के लिए आवश्यकता होती है, सशक्त संचार तंत्र की अर्थात् मीडिया की। यह शोध 'आपदा प्रबंधन में मीडिया की भूमिका' पर अध्ययन है। भारत में अनेक प्राकृतिक आपदाएँ आयीं चाहे वह गुजरात, महाराष्ट्र उत्तराखंड के भूकंप, सुनामी हो चाहे नेपाल की कोसी नदी से छोड़े गए जल से बिहार, उत्तरी भारत का, जल मग्न वीभत्स मंजर या भागीरथी नदी का कहर। भारत में आपदा प्रबंधन के नाम पर होता है, तो केवल यह कि आपदा ग्रस्त समुदायों को राहत पहुँचाना और उसका पुर्नवास कराना, लेकिन इससे आर्थिक और वैकासिक क्षति की भरपाई नहीं हो सकती है। गुजरात के भूकम्प से ज्यादा वीभत्स अमेरिका और जापान के भूकम्प थे, लेकिन वहाँ नुकसान कम हुआ क्योंकि वहाँ मीडिया के द्वारा लोगों को समय-समय पर आपदा के प्रबंधन के प्रति जागरूक कराया जाता है। उसके ठीक विपरीत है हमारे यहाँ की मीडिया। मीडिया जो कि चौथे स्तम्भ के रूप में परिलक्षित है, उसकी क्या भूमिका है। क्या मीडिया लोगों को सजग एवं जागरूक कर रही है

साहित्य का पुनरावलोकन

1. आपदा प्रबंधन आधारित प्रमुख साहित्य, राष्ट्रीय एवं अंतरराष्ट्रीय स्तर के मीडिया आधारित शोध पत्र-पत्रिकाएं,
2. आपदा से जुड़े चर्चित ख्यातिलब्ध विद्वानों एवं साहित्यकारों द्वारा आपदा प्रबंधन और मीडिया आलोक में रचित आधारित संस्थागत, विभागीय एवं अकादमिक साहित्य,
3. आपदा प्रबंधन के समाचार पर आधारित विभिन्न पत्र-पत्रिकाओं में अध्ययन, एवं पुस्तक आदि।

अध्ययन के उद्देश्य

प्रस्तुत अध्ययन विषय आपदा प्रबंधन में मीडिया की भूमिका के विशद अध्ययन हेतु निम्नलिखित उद्देश्य बिंदुवत् है -

- आपदा के समय मीडिया की स्थिति का विश्लेषण।
- आपदा प्रबंधन के प्रति जागरूकता फैलाने में मीडिया के प्रभाव का अध्ययन।
- आपदा के समय पीड़ित समाज तक मीडिया की पहुँच अध्ययन।

न्यादर्श का चयन -

प्रस्तुत शोध कार्य के लिए उत्तर प्रदेश में बहराइच तथा बाराबंकी जिले के आपदाग्रस्त लोग तथा आपदा प्रबंधन में मीडिया की भूमिका के प्रभाव को जानने के लिए आमजन को चयनित किया गया है। आमजन में बाढ़ से आपदाग्रस्त महिलाएं व पुरुष तथा कुछ विद्यार्थी शामिल हैं।

शोध का महत्व

- आपदा प्रबंधन और मीडिया संबंधों का सूक्ष्म विश्लेषण संभव हो पायेगा,

- आपदा पीड़ित समाज और मीडिया की पारदर्शी भूमिका संभव हो पायेगा,
- आपदा प्रबंधन के विभिन्न पहलुओं को सामने लाने में मीडिया के जनमानस तक पहुँच व उसके प्रभाव का अध्ययन हो पायेगा।

अध्ययन प्रविधि –

प्रस्तुत शोध के लिए सर्वेक्षण व अवलोकन विधि का चयन किया गया है।

प्राथमिक स्रोत : प्रश्नावली, साक्षात्कार

द्वितीयक स्रोत: संबंधित साहित्य का अध्ययन विभिन्न पत्रपत्रिकाओं, आलेखों, चर्चित ख्यातिलब्ध विद्वानों एवं साहित्यकारों के द्वारा प्रस्तुत शोध के आलोक में प्रस्तुत विचार इत्यादि।

अध्ययन की तकनीक

प्रस्तुत अध्ययन में साक्षात्कार और प्रश्नावली तकनीक का प्रयोग किया गया है।

प्रदत्त संकलन-

शोध के लिये चयनित समग्र क्षेत्र में 50 प्रश्नावली का वितरण किया गया। प्रश्नावली में कुल 10 प्रश्न ऐसे थे जो उद्देश्य को ध्यान में रखकर बनये गए थे। मीडिया की विवेचना, वर्तमान में आपदा के समय मीडिया का स्वरूप, मीडिया का जनमानस पर प्रभाव व आपदा प्रबंधन में मीडिया की भूमिका आदि से संबंधित प्रश्न सम्मिलित किए गए थे। तथ्य के संकलन के लिए आपदा प्रबंधन से जुड़े समाजसेवी संघठन एवं मीडिया से जुड़े लोगों से साक्षात्कार भी लिया गया।

प्रदत्त विश्लेषण व विवेचना –

प्रश्नावली से प्राप्त आकड़ों के विश्लेषण से जो महत्वपूर्ण परिणाम उभर कर आये हैं उनका वर्णन निष्कर्ष के रूप में निम्नलिखित है –

अध्ययन में सहभागी उत्तरदाताओं का सामान्य परिचय -

- प्रस्तुत अध्ययन में उत्तरदाता आपदा पीड़ित क्षेत्र के हैं।
- अध्ययन में सम्मिलित उत्तरदाता 20 वर्ष से 60 वर्ष के मध्य आयु के हैं।
- अध्ययन में 40 प्रतिशत उत्तरदाता महिला 60 प्रतिशत उत्तरदाता पुरुष है।

अध्ययन में सम्मिलित उत्तरदाताओं में सर्वाधिक 60 प्रतिशत उत्तरदाता ने माना की आपदा प्रबंधन के बारे जरूरी जानकारी रखते है। 40 प्रतिशत लोगों ने नहीं में अपना मत प्रदान किया। निष्कर्षतः आपदा क्षेत्र में रहने वाले अधिकतर उत्तरदाता आपदा प्रबंधन के प्रति जागरूक हैं।

अध्ययन में सम्मिलित उत्तरदाताओं में क्या आपदाओं का प्रबंधन जरूरी है के प्रश्न पर 94 प्रतिशत उत्तरदाताओं ने हाँ, शून्य प्रतिशत लोगों ने नहीं तथा 6 प्रतिशत लोगों ने कुछ कह नहीं सकते का मत प्रदान किया। निष्कर्षतः आपदाओं का प्रबंधन जरूरी है।

आपदा प्रबंधन और प्रभावी संचार माध्यम के सवाल पर 16 प्रतिशत उत्तरदाताओं ने प्रिंट मीडिया, 20 प्रतिशत इलेक्ट्रॉनिक मीडिया, 4 प्रतिशत लोग वेब मीडिया तथा 60 प्रतिशत लोगों ने सभी संचार माध्यमों पर आपदा प्रबंधन से संबंधित समाचार प्रभावी ढंग से प्रसारित व प्रकाशित होने का मत व्यक्त किया है। निष्कर्षतः आपदा के प्रबंधन के लिए सभी संचार माध्यम प्रभावी हैं।

अध्ययन में आपदा प्रबंधन में मीडिया की सकारात्मक भूमिका पर 72 प्रतिशत उत्तरदाताओं ने हाँ, 06 प्रतिशत उत्तरदाताओं ने नहीं तथा 22 प्रतिशत उत्तरदाताओं ने कुछ कह नहीं सकते का मत प्रकट किया है। निष्कर्षतः आपदा प्रबंधन में मीडिया की सकारात्मक भूमिका होती है।

अध्ययन में आपदा प्रबंधन और पसंदीदा अखबार के पत्र पर 50 प्रतिशत उत्तरदाताओं ने हिंदुस्तान, 36 प्रतिशत उत्तरदाताओं ने दैनिक जागरण, 04 प्रतिशत उत्तरदाताओं ने अमर उजाला तथा 10 प्रतिशत उत्तरदाताओं ने अन्य अखबार पढ़ने का मत प्रदान किया है। निष्कर्षतः आपदा के समय अधिकतर उत्तरदाता हिंदुस्तान एवं दैनिक जागरण अखबार पढ़ना पसंद करते हैं।

अध्ययन में मीडिया का आपदा के समय सेवा की लिए जनजागरूकता करने के सवाल पर 90 प्रतिशत उत्तरदाताओं ने हाँ, 02 प्रतिशत उत्तरदाताओं ने नहीं तथा 08 प्रतिशत उत्तरदाताओं ने कुछ कह नहीं सकते का मत प्रदान किया है। निष्कर्षतः आपदा के समय मीडिया द्वारा जनजागरूकता कार्यक्रम चलाया जाता है।

अध्ययन में आपदा के समय बचाव दल और मीडिया में समन्वय होना आवश्यक है, के सवाल पर 98 प्रतिशत उत्तरदाताओं ने हाँ शून्य प्रतिशत उत्तरदाताओं ने नहीं तथा 02 प्रतिशत उत्तरदाताओं कुछ कह नहीं सकते का मत प्रकट किया। निष्कर्षतः आपदा के समय बचाव दल और मीडिया में समन्वय होना अत्यंत आवश्यक है।

प्राकृतिक आपदा के समय मौसम विभाग की भूमिका सकारात्मक होती है, सवाल पर 52 प्रतिशत लोगों ने हाँ, 26 प्रतिशत नहीं तथा 22 प्रतिशत उत्तरदाताओं ने कुछ कह नहीं सकते का मत प्रकट किया है। निष्कर्षतः भले ही हम नतीजों से यह कह सकते हैं कि मौसम विभाग की भूमिका सकारात्मक होती है, लेकिन प्राप्त आंकड़ों से स्थिति बहुत अच्छी नहीं है।

अध्ययन में आपदाओं के बार-बार आने पर विकास प्रक्रिया में बाधा पहुँचती है, के सवाल पर 60 प्रतिशत लोगों ने हाँ, 20 प्रतिशत उत्तरदाताओं ने नहीं तथा 20 प्रतिशत उत्तरदाता कुछ कह पाने में असमर्थ नजर आए। निष्कर्षतः आंकड़ों के नतीजों से स्थिति स्पष्ट है कि आपदाओं से विकास प्रक्रिया बाधित होती है।

अध्ययन में विशेष मत के सवाल पर कई मत मिले जो निम्न हैं – सर्वेक्षण में प्राप्त मतों के अनुसार आपदा प्रबंधन निभा सकती है। हैती में आए भूकंप व उत्तराखंड में बारिश का कहर में मीडिया ने महत्वपूर्ण भूमिका अदा की लेकिन वह इससे कहीं अधिक भी कर सकती थी। कम संसाधन तथा प्रौद्योगिकी का अभाव भी यहाँ के प्रबंधन की मजबूरी है। मीडिया को समाज में उच्चस्तरीय समन्वय के साथ काम करना चाहिए, जिससे समाज में मीडिया की भ्रामक स्थिति समाप्त हो सके। आकाशवाणी द्वारा दी जाने वाली मौसम की जानकारी को और अधिक प्रभावी एवं स्पष्ट होनी चाहिए, जिससे मीडिया आपदा प्रबंधन को और अधिक मजबूत कर सके।

निष्कर्ष

प्रस्तुत शोध "प्राकृतिक आपदा प्रबंधन में मीडिया की भूमिका" को ध्यान में रखते हुए अनुसांगिक शोध प्रविधि के सर्वेक्षण माध्यम से प्राप्त तथ्यों के आधार पर हम इस निष्कर्ष पर पहुँचते हैं कि 72 प्रतिशत उत्तरदाताओं के अनुसार प्राकृतिक आपदा प्रबंधन में मीडिया की सकारात्मक भूमिका को स्वीकार किया तथा 6 प्रतिशत उत्तरदाताओं ने नकारात्मक तथा 22 प्रतिशत उत्तरदाताओं से कुछ भी न कहने के परिणाम प्राप्त हुए हैं। मीडिया जन जागरण का एक सशक्त माध्यम है। अपने प्रसारण के माध्यम से इसने आज समाज में आपदा प्रबंधन में योगदान कर प्रबंधन में नयी दिशा की नींव रखी है। हालांकि यह बात सर्वेक्षण से सामने आयी है कि मीडिया प्राकृतिक आपदा प्रबंधन में भरपूर योगदान कर रही है। लेकिन हाल ही में उत्तराखंड में भीषण बारिश के कारण आई प्राकृतिक आपदा में जहाँ सैकड़ों लोग काल के गाल में समा गए हैं, वहीं सैकड़ों लाशें अभी भी मलबे में दबी हुई हैं। केदारनाथ और बद्रीनाथ धाम पूरी तरह से तबाह हो गए और समूचा रुद्रप्रयाग जिला मलबे के ढेर में तब्दिल हो गया। इससे एक बार फिर से यह सिद्ध

हुआ की भारत के पास प्राकृतिक आपदाओं से निपटने के लिए कोई प्रभावी तंत्र नहीं है। आपदा रिपोर्टर को अलग-अलग हालात में काम करना होता है। इन हालात को समझना जरूरी है और ये हालात आपदा की किस्म पर निर्भर है। प्राकृतिक आपदाएं मनुष्य और अन्य जीवों को बहुत प्रभावित करती हैं। प्राकृतिक आपदा को कई रूपों में देखा जाता है। हरिकेन, सुनामी, सूखा, बाढ़, टायफून, बवंडर, चक्रवात आदि मौसम से सम्बन्धित प्राकृतिक आपदा हैं। भूस्खलन और अवघाव या हिमघाव (बर्फ की सरकती हुई चट्टान) ऐसी प्राकृतिक आपदा हैं जिनके कारण प्रभावित स्थल का आकार बदल जाया करता है। भूकम्प और ज्वालामुखी भी कमोबेश इसी तरह की आपदा हैं। ज्वालामुखी के कारण अग्निकांड अथवा दावानल जैसे परिणाम आते हैं। ऐसा टेक्टोनिक प्लेट के कारण हुआ करता है। टिड्डी दल का हमला, कीटों के प्रकोप को भी प्राकृतिक आपदा में शामिल किया गया है। ज्वालामुखी, भूकम्प, सुनामी, बाढ़, दावानल, टायफून, बवंडर, चक्रवात, भूस्खलन तेज गति वाली आपदाएं हैं। दूसरी ओर सूखा, कीटों का प्रकोप और अग्निकांड धीमी गति वाली आपदाओं में शामिल की जाती हैं।

ग्रंथ सहायक संदर्भ

भूकम्प - सुदर्शन कुमार भाटिया

आपदा प्रबंधन: जरूरी है इच्छाशक्ति- सतीश चन्द्र सक्सेना
पत्रिकाएं-

योजना जून 2009

कुरुक्षेत्र फरवरी 2005

कुरुक्षेत्र अगस्त 2009

इंडियान्यूज-2009

डायलाग इंडिया नवम्बर 2009

सिविल सर्विसेज टाइम्स अक्टूबर 2005

समाचार पत्र

हिन्दुस्तान, सोमवार, 2 नवम्बर 2010

रोजगार समाचार, अक्टूबर 2010

अमर उजाला- 10 अक्टूबर

સાંખ્ય દર્શન

વોરા મહેન્દ્રભાઈ ગણેશભાઈ
M.A. Bed. SLET Ph.d. Running
બ્રહ્મદેવ સોસાયટી, વાંસદા
શ્રી પ્રતાપ હાઈસ્કૂલની પાછળ
તા.વાંસદા, જિ.નવસારી
મો. ૮૦૦૦૧૮૪૫૦૧
(પેજ ૧ થી ૫)

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન શ્રુતિ અને સ્મૃતિ દ્વારા પ્રાપ્ત થાય છે. વેદ વાક્યમયને ‘શ્રુતિ’ સાહિત્ય તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જ્યારે અન્ય સાહિત્યને ‘સ્મૃતિ’ સાહિત્ય કહે છે. ભારતીય દર્શનો ‘શ્રુતિ’ પર આધારિત છે. જે ઉપનિષદના ઉત્તરકાળમાં વિકસ્યા. ઋષિજનોએ શ્રુતિમાંના સત્યોને જુદા જુદા માર્ગો દ્વારા શોધવા પ્રયત્ન કર્યો તેના પરિણામ સ્વરૂપે દર્શનોનો ઉદ્ભવ થયો. સાંખ્યા-યોગ, ન્યાય-વૈરોષિક, પૂર્વમીમાંસા-વેદાંત જે આસ્તિક દર્શનો છે. ચાર્વાક, જૈન અને બૌદ્ધ નાસ્તિક દર્શનો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જેમાંથી આપણે સાંખ્યદર્શનનો પરિચય મેળવીએ.

કપિલમુનિ પ્રણિત સાંખ્યદર્શન છ અધ્યાયોમાં વિભાજિત છે. જેમાં કુલ ૫૩૭ સૂત્રો છે. આ દર્શનને બધાં દર્શનોમાં સૌથી પ્રાચીન માનવામાં આવે છે. આ દર્શનના કેટલાક મૂળભૂત તત્ત્વો અથર્વ સંહિતામાં; કઠ, શ્વેતાશ્વરતર વગેરે ઉપનિષદમાં; મહાભારતમાં તેમજ પુરાણોમાં જોવા મળે છે. આ દર્શન સત્કાર્યવાદમાં માને છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન અને શબ્દ એવા ત્રણ પ્રમાણોનો સ્વીકાર કરે છે. તે પચીસ તત્ત્વો સ્વીકારે છે. આ તત્ત્વો છે: પ્રકૃતિ, પુરુષ, મહત્ (બુદ્ધિ), અહંકાર, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો, પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, મન, પાંચ તન્માત્રા, પાંચ મહાભૂતો. તેની વિગતે ચર્ચા કરીએ.

પ્રકૃતિ :-

સાંખ્ય દ્વૈત મતનું પ્રતિપાદન કરે છે. આથી તેઓ મૂળ બે તત્ત્વોમાં માને છે— પ્રકૃતિ અને પુરુષ. પ્રકૃતિ જગતનું કારણ હોય વિશ્વના બધા પદાર્થો મહત્થી પંચમહાભૂત સુધીના તત્ત્વો તેમાંથી વ્યક્ત થાય છે. પરંતુ તે સ્વયં અવ્યક્ત છે કારણ કે તે કોઈ કારણના કાર્યરૂપ નથી. પ્રકૃતિ બધા પદાર્થોનું મૂળ અને એક કારણ હોઈ તેને ‘પ્રધાન’ પણ કહે છે.

हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिंगम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्त विपरीतमव्यक्तम् ॥

ત્રિગુણમવિવેકિ વિષય: સામાન્યતમચેતનં પ્રસવધર્મિ ।

व्यत्वं तथा प्रधानं तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ।।

(સાં. કા. ૧૦-૧૧)

અર્થાત્ — પ્રકૃતિ અહેતુમત, નિત્ય, સર્વવ્યાપિ, નિષ્ક્રિય, એક, અનાશ્રિત, અલિંગ, નિરવયવ, સ્વતંત્ર, ત્રિગુણી, અવિવેકી, વિષય, સામાન્ય, અચેતન, અને પ્રસવધર્મી છે. પ્રકૃતિનું જ્ઞાન પ્રત્યક્ષ રૂપથી થઈ શકતું નથી પરંતુ તેના ગુણોના આધારે અને અનુમાનની સહાયતાથી તેના અસ્તિત્વનો આભાસ થાય છે. ગુણો પ્રકૃતિનો સ્વભાવ છે. ગુણો અને પ્રકૃતિ વચ્ચે અભેદ છે. ગુણો જ પ્રકૃતિ છે. આ પ્રકૃતિ ‘ત્રિગુણાત્મક’ છે. સત્ત્વરજસ્તમસાં સામ્યવસ્થા પ્રકૃતિ: । સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ ગુણોની સામ્યવસ્થાનું નામ જ પ્રધાન, મૂળપ્રકૃતિ કે અવ્યક્ત છે. સંસારનો વિકાસ આ ત્રણે ગુણોની સહાયતાથી થયેલો છે. અન્યોન્યાભિમવાશ્રયજનનમિથુનવૃત્તયશ્ચ ગુણા: । (સાં.કા.૧૨) આ ગુણો પરસ્પર વિરોધી સ્વભાવપણા હોવા છતાં પરસ્પર અભિભવ, આશ્રય, ઉત્પત્તિ અને સહચારની વૃત્તિવાળા છે.

प्रीत्यप्रीतिविषादात्मकाः प्रकाशप्रवृत्तिनियममार्थाः ।

(સાં.કા.૧૨)

सत्त्वं लघु प्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलं च रजः ।

गुरू चरणकमेव तमः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ।।

(સાં.કા.૧૩)

અર્થાત્ — સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ ત્રણે ગુણો (અનુક્રમે) સુખ, દુઃખ અને મોહવાળા છે. તેમનું પ્રયોજન (અનુક્રમે) પ્રકાશ, પ્રવૃત્તિ અને નિયમન છે. સત્ત્વગુણ લઘુ અને પ્રકાશક મનાયો છે. રજોગુણ ઉત્તેજક અને તમોગુણ

ગુરુ અને આવરણરૂપ છે. તેમની ક્રિયાઓ દીપકની જેમ જ પ્રયોજન માટે હોય છે. આ ગુણોનું અસ્તિત્વ એના પોતાના માટે નથી પણ પુરુષને માટે છે.

પુરુષ :—

વાસ્તવમાં ઉપનિષદોનો બ્રહ્મ જ સાંખ્યનો પુરુષ છે. પ્રકૃતિથી અને તેના વિકારોથી અતિરિક્ત પુરુષ (આત્મા) નામનું એક સ્વતંત્ર તત્ત્વ છે. પુરુષનું અસ્તિત્વ નિર્વિવાદ છે. ‘હું જાણું છું’ આવા અનુભવ ઉપરથી પુરુષનું અસ્તિત્વ સિદ્ધ થાય છે જ. વળી, ‘હું છું’ આવો અનુભવ પ્રત્યેકને થાય છે. જે સહજ અને સ્વાભાવિક છે. એને માટે કોઈ પ્રમાણ આપવાની જરૂર નથી. આવી સાંખ્યના મતે પુરુષનું અસ્તિત્વ સ્વયંસિદ્ધ છે. તેથી તેની સત્તાનો કઈપણ રીતે નિષેધ કરી શકાતો નથી.

સાંખ્યના મતે પુરુષને દેખા, જ્ઞાતા અને વિષયી માનવામાં આવેલ છે. પુરુષ ન તો શરીર છે. ન તો મન છે, ન અહંકાર છે કે ન બુદ્ધિ છે. ચૈતન્ય તેનો ગુણ નથી. પુરુષને અહંકાર, મન કે બુદ્ધિ માનવો એ ભ્રમ છે. તે તો શુદ્ધ ચૈતન્ય સ્વરૂપ, સ્વવ્યાપી (વિભુ) છે. સાંખ્યના પુરુષને નિસ્ત્રૈગુણ્ય, ઉદાસીન, અકર્તા, કેવળ, મધ્યસ્થ, સાક્ષી, દેખા, સદાપ્રકાશસ્વરૂપ જેવા શબ્દો દ્વારા ઓળખવામાં આવે છે. તે ચૈતન્યનું આધારરૂપ દ્રવ્ય નથી પણ સ્વયં ચૈતન્યરૂપ છે. તે સમસ્ત જ્ઞાનનો આધારરૂપ, નિત્ય અને મુક્ત, દેશકાળથી પર, રાગ-દ્રૌપદાદિથી પર અને અવિકારી છે. વેદાન્ત દર્શન આત્માને આનંદમય માને છે, જ્યારે સાંખ્ય દર્શન અનુસાર સુખ કે આનંદ એ તો પ્રકૃતિનો ગુણ છે; પુરુષ તો અવિકારી, કૂટસ્થ, નિષ્ક્રિય અને અસંગ છે, તે સુખ-દુઃખથી પર છે. સાંખ્ય મત મુજબ ચૈતન્ય અને આનંદ પરસ્પર ભિન્ન છે. ચૈતન્ય સ્વરૂપવાળો આત્મા વિષયી છે અને જડ સ્વરૂપવાળો બુદ્ધિ, ઈન્દ્રિય, દેહ, આદિ વિષયો એ વિષયી (પુરુષ) ના વિષયો છે.

આમ, પુરુષ પ્રકૃતિથી નિતાન્ત વિપરીત છે. તે ચૈતન્ય છે. નિર્ગુણ છે આથી તે પુરુષ ત્રિગુણાત્મક નથી. તેવી તે કેવલ્યયુક્ત છે. કેવલ્યનો અર્થ છે મુક્તિ કે ત્રણેય પ્રકારના દુઃખોનો આત્યન્તિક અભાવ. પ્રકૃતિ પરિણમનશીલ છે. પુરુષ અવિકારી અપરિણામી એટલે કૂટસ્થ નિત્ય છે. તે કોઈનું કાર્ય નથી કે ક્રરણેય નથી. પ્રકૃતિ તેના વ્યક્ત થતા તત્ત્વો દ્વારા સક્રિય છે પરંતુ પુરુષ નિષ્ક્રિય એટલે અકર્તા છે. ક્રિયા ત્રણ પ્રકારની ગણાવી શકાય: પરિણમનરૂપ, ગતિરૂપ અને અધિષ્ઠાનરૂપ (પ્રેરણારૂપ). પુરુષ નિષ્ક્રિય છે એનો અર્થ એ કે તેનામાં પરિણમનરૂપ, ગતિરૂપ અને અધિષ્ઠાનરૂપ ક્રિયા નથી. આથી તે પ્રકૃતિની લીલાનો તે માત્ર સાક્ષી કે ભોક્તા જ છે, તે શુદ્ધ ચૈતન્ય છે.

સાંખ્યદર્શન પુરુષબહુત્વને સ્વીકારે છે. તેના અનુસાર બધા શરીરોમાં આત્મા એક જ નથી પરંતુ પ્રત્યેક શરીરમાં તે જુદો જુદો છે. આ પુરુષ બહુત્વવાદને તેઓ બે પ્રકારના પુરુષોની કલ્પનાઓ દ્વારા સ્વીકાર કર્યો છે. (૧) બદ્ધપુરુષ (૨) જ્ઞ. બદ્ધપુરુષો તે અનેક છે. જ્ઞ તો એક જ છે.

મહત્ (બુદ્ધિ) :—

સર્વ પ્રથમ પ્રકૃતિમાંથી ‘મહત્તત્ત્વ’ નો પાદુર્ભાવ થાય છે. બાહ્ય જગતની દૃષ્ટિએ તે વિરાટ બીજ સ્વરૂપ છે. નિશ્ચય એ બુદ્ધિ (મહત્) નું લક્ષણ છે.

અધ્યવસાયો વુદ્ધિર્ધર્મો જ્ઞાનં વિરાગ એશ્વર્યમ્ ।

સાત્ત્વિકમેતદ્ રૂપં તામસમસ્માદ્ વિપર્યસ્તમ્ ॥

(સાં.કા.૨૩)

અર્થાત્ — ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય એ તેનું સાત્ત્વિક સ્વરૂપ છે. તેનાથી વિપરીત (અધર્મ, અજ્ઞાન, રાગ અને અનૈશ્વર્ય) એ તેનું તામસ રૂપ છે. બુદ્ધિ સ્વયં પ્રકૃતિનું કાર્ય (પરિણામ) હોય જડ છે. પરંતુ પુરુષના સાન્નિધ્યના કારણે ચૈતન્યનું તેના પર પ્રતિબિંબ પડે છે. આથી તે ચેતન સમાન પ્રતીત થાય છે. ઈન્દ્રિયો તેમજ મનનો વ્યાપાર બુદ્ધિ અર્થે અને બુદ્ધિનો વ્યાપાર પુરુષ અર્થે હોય છે. બુદ્ધિ દ્વારા જ સુખ-દુઃખનો પ્રથમ અનુભવ વ્યક્તિને થાય છે. પુરુષ યા આત્મા સર્વ ભૌતિક દ્રવ્યો તેમજ ગુણોથી પર હોય બુદ્ધિથી ભિન્ન છે. બુદ્ધિની મદદ વડે પુરુષ પ્રકૃતિથી પોતાનો ભેદ પારખે છે અને પોતાનું યથાર્થ સ્વરૂપ સમજવા પ્રયત્ન કરે છે.

બુદ્ધિના આઠ ધર્મોને ‘ભાવસર્ગ’ કે ‘પ્રત્યયસર્ગ’ કહેવામાં આવે છે. ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને ઐશ્વર્ય એ બુદ્ધિના સાત્ત્વિક ગુણો છે. જ્યારે તેમાં તમસનું પરિણામ વધવાથી બુદ્ધિમાં અધર્મ, અજ્ઞાન, રાગ અને અનૈશ્વર્ય ઉત્પન્ન થાય છે. આ ભાવસર્ગ બુદ્ધિ, અહંકાર, મન, દશ ઈન્દ્રિયો મળી ત્રયોદશ કરણોનો બનેલો છે અને ધર્મ, અધર્મ વગેરે આઠ ભાવો પ્રમાણે તેનું નિયમન થાય છે.

અહંકાર તત્ત્વ :—

પ્રકૃતિનો બીજો વિકાર અહંકાર છે. તે મહતત્ત્વનું પરિણામ છે. ‘હું’ અને ‘મારું’ અભિમાન અહંકારની વૃત્તિ છે. આ અભિમાનને લીધે જ પુરુષ પોતાને સર્વ ક્રિયાઓ કર્તા, ભોક્તા અને સ્વામી માને છે. ઈન્દ્રિયો વસ્તુને સામાન્યરૂપે ગ્રહણ કરે છે. ‘મન’ તેને વિશેષરૂપ ગ્રહણ કરે છે. પછી આપણામાં ‘આ વિષયો મારા છે’, ‘આ વિષયો મારા માટે છે’, ‘હું તેમનો ભોક્તા છું, જ્ઞાતા છું, કર્તા છું’ વગેરેને અભિમાનનો વ્યાપાર કહે છે. અમિમાનોઢહઙ્કાર: । (સાં.કા.૨૪) અભિમાન એ અહંકારનું લક્ષણ છે. આ અભિમાન જ આપણા બધા સાંસારિક વ્યવહારનું મૂળ છે.

અહંકાર ત્રણ પ્રકારનો છે — સાત્ત્વિક (વૈકૃત), રાજસ (તૈજસ) અને તામસ (ભૂતાદિ). ત્રિગુણાત્મક અહંકાર એક તત્ત્વ હોવા છતાં ગુણવિશેષનાં ઉદ્ભવ અને અભિભવ દ્વારા તેના જુદા-જુદા નામો અને કાર્યો સંભવી શકે છે.

સાત્ત્વિક અહંકારમાંથી પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન એમ અગિયાર ઈન્દ્રિયોથી ઉત્પત્તિ થાય છે. તામસ અહંકારમાંથી પાંચ તન્માત્રાની ઉત્પત્તિ થાય છે. રાજસ અહંકાર સાત્ત્વિક અને તામસ બંનેને સહાયભૂત બને છે, અને તેમને શક્તિપ્રદાન કરે છે. જેથી સાત્ત્વિક તેમજ તામસ અહંકારમાં વિકાર ઉત્પન્ન થાય છે.

ઈન્દ્રિયો અને કારણો :—

સાંખ્યદર્શન અગિયાર ઈન્દ્રિયોના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરે છે. પાંચ કર્મેન્દ્રિયો, પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને મન એમ અગિયાર ઈન્દ્રિયો છે.

બુદ્ધિન્દ્રિયાણિ ચક્ષુઃ શ્રોત્રધ્રાણરસનત્વગાઘ્ર્યામિ ।

વાક્પાણિપાદપાયૂપસ્થાનિ કર્મેન્દ્રિયાણ્યાહુઃ । ।

(સાં.કા.૨૬)

અર્થાત્ — ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ધ્રાણ, રસના અને ત્વચા—એ (પાંચ) જ્ઞાનેન્દ્રિયો છે. વાણી, હાથ, પગ, મલોત્સર્ગની ઈન્દ્રિય અને જનનેદ્રિય એ (પાંચ) કર્મેન્દ્રિયો છે. ઉભયાત્મકમત્ર મનઃ । (સાં.કા.૨૭) મન ઉભયરૂપ છે અર્થાત્ એ એ જ્ઞાનેન્દ્રિય પણ છે અને કર્મેન્દ્રિય પણ છે.

કરણ દ્વારા કર્તાનું અનુમાન થાય છે. કરણો તેર છે. કરણં ત્રયોદશવિધમ્ । (સાં.કા.૩૨) પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય, પાંચ કર્મેન્દ્રિય, મન, અહંકાર અને બુદ્ધિ. તેર કરણોમાંથી બાહ્ય કરણો દસ છે અને અંતઃકરણો ત્રણ છે. પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને પાંચ કર્મેન્દ્રિયો બાહ્ય કરણો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જ્યારે મન, બુદ્ધિ અને અહંકારને અંતઃકરણ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તે શરીરની અંદર નિષ્પન્ન થાય છે એટલે તેમને ‘અંતઃકરણ’ ના નામે ઓળખવામાં આવે છે.

પંચ તન્માત્રા અને પંચ મહાભૂત :—

ભૂતાદેસ્તન્માત્રઃ સ તામસસ્તૈજસાદુમયમ્ । (સાં.કા.૨૫) અર્થાત્ — તમોગુણ (ભૂતાદિ) અહંકારમાંથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગન્ધ એ પાંચ તન્માત્રોની ઉત્પત્તિ થાય છે. તન્માત્રા એટલે સૂક્ષ્મ તત્ત્વ. તન્માત્રા અવિશેષ છે. એ સ્વતંત્ર રીતે અનુભવના વિષયો બની ન શકે. આથી જ તે સૂક્ષ્મ કે એમાંથી પરિણમતા મહાભૂતો વિશેષ છે, કારણ કે એ સ્થૂળ હોવાથી આપણી ઈન્દ્રિયોના વિષય બની શકે છે. તન્માત્રા અતિ સૂક્ષ્મ હોઈ પ્રત્યક્ષ દ્વારા જાણી શકાય એમ નથી. તેનું માત્ર અનુમાન જ શક્ય છે. આ પાંચ તન્માત્રામાંથી ક્રમશઃ પાંચ મહાભૂતોની ઉત્પત્તિ થાય છે. શબ્દ તન્માત્રામાંથી અકાશની ઉત્પત્તિ થાય છે. (શબ્દ આકાશનો ગુણ છે.) સ્પર્શ તન્માત્રામાંથી શબ્દ તન્માત્રા મળીને વાયુની ઉત્પત્તિ થાય છે. (શબ્દ અને સ્પર્શ એ વાયુના ગુણ છે.) રૂપ તન્માત્રા અને શબ્દ—સ્પર્શ તન્માત્રા વડે તેજ યા અગ્નિની ઉત્પત્તિ થાય છે. (શબ્દ, સ્પર્શ અને રૂપ એ અગ્નિ યા તેજના ગુણ છે.) રસ તન્માત્રા અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ તન્માત્રા વડે જળની ઉત્પત્તિ થાય છે. (શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ અને રસ એ જળના ગુણો છે.) ગંધ તન્માત્રા અને શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ તન્માત્રા મળી પૃથ્વીની ઉત્પત્તિ થાય છે. (પૃથ્વીમાં શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધ એ પાંચ ગુણો છે.)

સંદર્ભ ગ્રંથો

- (૧) ષડ્દર્શન (પ્રથમખંડ) સાંખ્ય—યોગ
લેખક — નગીન જી. શાહ
યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ
પ્રથમ આવૃત્તિ— ૧૯૭૩
- (૨) ભારતીય દર્શન (બીડ દર્શનો)
પ્રો.સી.વી. રાવળ

- સ્વપ્નિલ પ્રકાશન – અમદાવાદ
પ્રથમ આવૃત્તિ– ૧૯૯૦
- (૩) સાંખ્યકારિકા
સંપાદકો – ડૉ. જીતેન્દ્ર સું. જેટલી / ડૉ. વસંત ગિ. પરીખ
સરસ્વતી પુસ્તક ભંડાર– અમદાવાદ
અદ્યતન આવૃત્તિ – ૧૯૯૨–૯૩
- (૪) સર્વદર્શન સંગ્રહ
સંપાદક– એસ્ટેર સોલોમન
પ્રધાન સંપાદક– ગૌતમ પટેલ
સંસ્કૃત સાહિત્ય અકાદમી – ગાંધીનગર.

छत्तीसगढ़ी में उपन्यास विधा का उदय

डॉ. संतोष कुमार बघेल

शिक्षा- एम.ए., एम.फिल., पीएच-डी., यू.जी.सी. से शोध फेलोशिप प्राप्त, पीडीएफ में अध्ययनरत

छत्तीसगढ़ी भाषा में उपन्यास विधा का उदय वाचिक परंपरा से माना जा सकता है। वाचिक परंपरा लोकसाहित्य के रूप में छत्तीसगढ़ी लोगों के जनमानस में प्रचलित था और है भी, जिसे लोककथा के नाम से अभिभूत किया जाता है। डॉ. उषा वैरागकर आठले कहती है कि “छत्तीसगढ़ी की लोकगाथा यहां की लोककथा की भांति बड़ी लोकप्रिय विद्या है। लोकसाहित्य की इस धारा में पतिव्रता-धर्म, नारी का शौर्य, असत्य पर सत्य की विजय तथा देवताओं का चित्रण मिलता है। लोककथा के अंतर्गत पंडवानी, पँवारा, गुजरी अहिरिन, ढोलामारू, लोरिक चंदौनी, दसमत ओडमिन, सीता-राम नायक वीर सिंह की कथा तथा रसालू आहद आदि है।”¹

छत्तीसगढ़ी भाषा में उपन्यास साहित्य (विधा) का प्रारंभ लोकगाथा से लोककथा के रूप में उपस्थिति दर्ज कराती है। छत्तीसगढ़ी लोककथाओं में चरित्र-केंद्रित आख्यान कथाओं को गेय स्वरूप में गाने की परंपरा मिलती है। कथागायक जग लोककथा को मनमोहक और रसपूर्ण तरीके से गाता और प्रस्तुत करता है तो इसका प्रभाव आम जनमानस पर पड़ता था। इसी का नतीजा यह निकला की छत्तीसगढ़ी में पंडवानी, भरभरी हमारे सामने राष्ट्रीय और अंतरराष्ट्रीय स्तर से उभर कर सामने आयी है जिसे छत्तीसगढ़ी उपन्यास विधा का जन्म का वाचिक कारण मानते हैं।

डॉ. उषा वैरागकर आठले लोककथा के बारे में कहती हैं कि- “छत्तीसगढ़ी की लोककथाओं में वे सारी विशेषताएं पाई जाती है जो किसी भी बोली या भाषा की लोककथा में मिलती है। परंतु छत्तीसगढ़ी लोककथा का अपना वैशिष्ट्य है- विषय-वस्तु, गठन, शैली, भाषा आदि की दृष्टियों से। इनमें तो यथार्थ का सामीप्य अपेक्षाकृत अधिक ही है।”²

छत्तीसगढ़ी भाषा में उपन्यास विधा का जन्म लोकगाथा से लोककथा के रूप में हुई है जो गेय और मंचन के आधार हैं।

लोककथा से आगे निकल कर छत्तीसगढ़ी भाषा उपन्यास विधा का वाचिक से लिखित रूप में दिखाई पड़ता है। छत्तीसगढ़ी उपन्यासकार केयूर भूषण छत्तीसगढ़ी उपन्यास विधा उदय के संदर्भ में कहते हैं कि- “छत्तीसगढ़ी उपन्यास लेखन, किस्सागोई शैली से आरंभ हुआ। कथा का विकसित रूप उपन्यास है, जिसमें बहुआयामी जीवन की बहुरंगीन घटनाएं होती हैं चाहे वह तोता-मैना पढ़े, चाहे

रानी केतकी की कहानी, चाहे चंद्रकांता संतति। इन सभी कहानियों का प्रभाव लोकभाषा के उपन्यासों में परिलक्षित होता है।”³

छत्तीसगढ़ी भाषा में उपन्यास विधा का उदय, हिन्दी कथा साहित्य के प्रभाव से हुआ है। जिस तरह हिन्दी उपन्यास विधा के उदय के पीछे का कारण यूरोप का प्रभाव, बंगला से अनुदित हिन्दी उपन्यास फिर मौलिक उपन्यास की रचना है, वैसे ही छत्तीसगढ़ी भाषा में उपन्यास विधा के उद्भव का कारण में हिन्दी कथा साहित्य का अभिग्रहण दिखाई पड़ता है। लेकिन छत्तीसगढ़ी भाषा साहित्य में उपन्यास विधा को जो स्थान मिलना चाहिए वह स्थान अब तक नहीं मिल पायी है। जबकि लोगों का ऐसा मानना है कि छत्तीसगढ़ी उपन्यास विधा का विकास और उदय हो रहा है। इस संदर्भ में डॉ. गंगा प्रसाद गुप्त ‘बरसैया’ कहते हैं कि- “किसी भी भाषा अथवा बोली के ऐतिहासिक अध्ययन के लिए उसके प्रारंभिक साहित्य की महत्ता आधारशिला के रूप में होती है। हम उससे विकास की गति और मौलिक स्वरूप को समझ सकने में समर्थ होते हैं। अभी तक लोगों में यह भ्रम व्याप्त था कि छत्तीसगढ़ी बोली इतनी सशक्त नहीं है, जिसमें गद्य की सफल अभिव्यक्ति हो सके- विशेषकर उपन्यास जैसी महत्वपूर्ण एवं विस्तृत विधा के लिए तो यह नितांत दुर्बल है। लेकिन इस भ्रम को छत्तीसगढ़ के दो युवा लेखकों ने एक वर्ष में तीन उपन्यासों की रचनाकर निर्मूल सिद्ध कर दिया। यद्यपि इन लेखकों के पूर्व मनहर चैहान जैसे कथाकारों ने छत्तीसगढ़ी बोली का अत्यंत संक्षिप्त पुट अपनी पुस्तक ‘हिरना सांवरी’ आदि में देकर उसको आंचलिकता प्रदान की थी।”⁴

छत्तीसगढ़ी भाषा में उपन्यास लिखी गई है कि नहीं? इसे लेकर लोगों में भ्रम हो गया, परंतु छत्तीसगढ़ी भाषा में उपन्यास प्रकाशित हो चुका था। हालांकि लोगों का ध्यान पहले-पहल तो नहीं गया, लेकिन छत्तीसगढ़ी भाषा में सबसे पहला उपन्यास सन् 1926 में ‘हीरू के कहिनी’ प्रकाशित हुआ। लोगों का भ्रम खत्म हुआ और ‘हीरू के कहिनी’ छत्तीसगढ़ी उपन्यास के साथ छत्तीसगढ़ में उपन्यास विधा का प्रारंभ हुआ। इसी संदर्भ में डॉ. भगवान सिंह वर्मा के अनुसार “आंचलिक जीवन और संस्कृति को आधार मानकर उपन्यास लिखे जाने लगे। सन् 1926 में लिखा गया पं. बंशीधर शर्मा का उपन्यास “हीरू के कहिनी” प्रथम उपन्यास माना जा सकता है। लखन लाल गुप्त कृत “चंदा अमरित बरसाइस” शिवशंकर मिश्र का “मोंगरा” अन्य उपन्यास है। श्री मेथ्यू की जर्जर और अरूण सोनी के उपन्यास अप्रकाशित रहें।”⁵

छत्तीसगढ़ी उपन्यास विधा का प्रारंभ कब से और कहां से हुआ? इस पर अब तक विवाद बना हुआ है। फिर भी अधिकांश विद्वानों के अनुसार ‘हीरू के कहिनी’ की मौलिक रचना के प्रकाशित

होने के बाद माना जाता है। छत्तीसगढ़ी उपन्यास विधा का प्रारंभ यहीं (सन् 1926) से मूल रूप से माना जाता है।

यह सच है कि पद्य की तुलना में छत्तीसगढ़ी गद्य कम है लेकिन जैसे ही 1926 में छत्तीसगढ़ी का प्रथम उपन्यास समाने आया, यहां के रचनाकारों को प्रभावित किया और पद्य के अपेक्षा गद्य लेखन में भी रूचि दिखाई पड़ने लगी। इसके बाद तो मानों गद्य लेखन में तांता लग गया, और एक के बाद एक उपन्यास आने लगे। इसी परंपरा को आगे बढ़ाते हुये भारतीय साहित्य कोश के अनुसार- 'ऐतिहासिकता एवं आंचलिकता शिल्प की दृष्टि से छत्तीसगढ़ी के चार उपन्यास विशेष उल्लेखनीय हैं। ये चारों उपन्यास ग्रामीण एवं सामाजिक धरातल को स्पर्श करते हैं। इनमें पर्याप्त मात्रा में आंचलिकता का आग्रह है। कृषक-जीवन, ग्राम्य जटिलताएं, अंधविश्वास की जीवंत उपस्थिति उपन्यासों को विशिष्ट बनाती है। हिन्दी के प्रथम उपन्यासकार की ही तरह छत्तीसगढ़ी के प्रथम उपन्यासकार पर समीक्षकों में मतभेद है। प्रथम प्रकाशन को आधार बनाते हुये सन् 1926 में प्रकाशित बंशीधर पांडेय रचित 'हीरू के कहिनी' को छत्तीसगढ़ी का प्रथम उपन्यास कहने में संकोच नहीं होना चाहिए। इसके आगे शिव शंकर शुक्ल ने दो उपन्यास लिखे हैं- 'दियना के अंजोर' और 'मोंगरा'।

'दियना के अंजोर' जनवरी 1965 में प्रकाशित हुआ एवं 'मोंगरा' उसके बाद, लेकिन कृतिकार की स्वयं हिन्दी रचना 'भाभी का मंदिर', के छत्तीसगढ़ी रूपांतरण के रूप में प्रस्तुत 'दियना के अंजोर' को मौलिक छत्तीसगढ़ी उपन्यास नहीं कहा जा सकता, इस दृष्टि से 'मोंगरा' मौलिक कृति है। 'मोंगरा' नायिका प्रधान उपन्यास के रूप में अंचल की नारीगत समस्याओं व संस्कार की प्रस्तुति है। इस उपन्यास में छत्तीसगढ़ की रीति-नीति, आचार-विचार, रहन-सहन, खान-पान, एवं तीज-त्योहार सभी समावेशित हैं। श्री लखनलाल गुप्त प्रणीत छत्तीसगढ़ी का महत्वपूर्ण उपन्यास 'चंदा अमरित बरसाईस' मूलतः ग्रामीण परिवेश पर आधारित है। गुप्त जी ने इस कृति में आंचलिक जनजीवन का मनोहारी व जीवंत चित्रण अंकित किया है। डॉ. बलदेव प्रसाद मिश्र के अनुसार- "उन्होंने कथाक्रम इस सुंदरता से विकसित किया है कि देहाती वातावरण के साथ आंचलिक परंपराओं से प्रकाशित किया। डॉ. हृदय सिंह विरचित 'फूटहा करम' तृतीय उपन्यास है। इस रचना में नारी जीवन के वैविध्य की त्रासदी को 'राधा' के माध्यम से प्रतिबिंबित किया गया है। आदर्श छत्तीसगढ़ी भाषा, पद्यात्मक भाषा प्रयोग, लोकोक्तियों-मुहावरों एवं साहित्यिक सौष्ठव के कारण यह उपन्यास लोकप्रिय हुआ है। इस कृति के बारे में डॉ. नरेन्द्र वर्मा का अभिमत है- "फूटहा करम अत्यधिक उल्लेखनीय है, जो यद्यपि भावात्मक होने के कारण अतिशय मर्म-स्पर्शी बन पड़ा है।" छत्तीसगढ़ी का चतुर्थ प्रकाशित उपन्यास पंडित कृष्ण कुमार शर्मा विरचित 'छेरछेरा' महत्वपूर्ण कृति है। स्व. विनोबा भावे के भूदान

यक्ष और सर्वोदय को प्रमुखता प्रदान करते हुए छत्तीसगढ़ी संस्कृति की सहज प्रस्तुति 'छेरछेरा' के नायक गरीबा की तुलना प्रेमचंद कृत 'गोदान' के होरी से की जा सकती है। उक्त चार औपन्यासिक कृतियों के अतिरिक्त अप्रकाशित उपन्यासों की चर्चा भी प्रासंगिक है। हृदय सिंह चौहान 'पठौनी', 'हाथ भर चूरी' एवं 'बीता भर पेट' तथा हेमनाथ यदु ने 'चन्दा चन्दैनी' और मेथ्यू जहानी जर्जर ने 'चन्दा के डोंगा', 'सूरज के गांव' उपन्यास लिखकर छत्तीसगढ़ी साहित्य के भंडार को समृद्ध किया है।⁶

छत्तीसगढ़ी उपन्यास की परंपरा धीरे-धीरे समृद्ध होती दिखाई देती है। इस विकास परंपरा में विभिन्न विषयों पर लिखा गया जो सिर्फ अपने समय की यथस्थिति का ही वर्णन नहीं करते, बल्कि इन्हें कालजयी कृति कह सकते हैं, क्योंकि जिन सामाजिक समस्याओं को केंद्रित कर उपन्यास की रचना की गई वह आज प्रासंगिक नजर आते हैं। विभिन्न विषयों के साथ छत्तीसगढ़ी उपन्यासों के लेखन कार्य में तेजी आयी है। जहां पद्य की अपेक्षा गद्य कम दिखाई पड़ता था वहां आज गद्य ने अपना स्वरूप प्राप्त कर लिया है। अब यह नहीं कह सकते हैं कि पद्य की अपेक्षा गद्य की रचना कम हुई है, यह भ्रम टूट गया।

उपर्युक्त उद्धरण में जिन चार लेखकों की उपन्यास की चर्चा हुई, यहीं से छत्तीसगढ़ी उपन्यास लेखन की परंपरा को आगे बढ़ाने का कार्य किया है। इन लेखकों के उपन्यास में समालोचकों के द्वारा आंचलिक उपन्यास होने का आरोप लगाया जाता था। इस भ्रम को तोड़ा गया और छत्तीसगढ़ी उपन्यास के विकास की ओर अग्रसर हुआ। शोध ग्रंथ छत्तीसगढ़ दिग्दर्शन के अनुसार- “छत्तीसगढ़ी भाषा में उपन्यास लेखन की प्रवृत्ति 1920 के बाद आई। शिल्प विकास की दृष्टि से छत्तीसगढ़ी उपन्यास अभी भी शैशवावस्था में ही है।

अतः उनमें अन्तर्निहित आंचलिक संस्कृति निसंदेह प्रतिबंधित हुई है। तथापि राष्ट्रीय संदर्भों का अभाव उनमें सर्वत्र लक्षित है, क्योंकि आंचलिक शब्द आज रूढ़ अर्थ में प्रयुक्त होने लगे हैं। श्री स्वर्गीय प्यारेलाल जी गुप्त का कथन था कि आंचलिक उपन्यास वही है जिसमें उस अंचल की आत्मा बोलती हो। इस विषय में आंचलिक उपन्यास की परिधि अंचल विशेष तक ही सीमित कर दी गई है। वास्तव में सफल आंचलिक उपन्यास वह है जिसमें अंचल विशेष का समग्र जातीय वैभव, सांस्कृतिक पृष्ठभूमि व सामाजिक परिस्थितियों आदि का निर्देशन होता है और उन सब की घटना राष्ट्रीय संदर्भों की प्राथमिकता होती है। मात्र बोली के प्रयोग और एक दो रूढ़ियों व संस्कारों के चित्रण से कोई भी कृति आंचलिक नहीं हो सकती। छत्तीसगढ़ी उपन्यासों में आंचलिकता सीमित क्षेत्र तक ही अभिव्यक्त हुई है।⁷

जिस आंचलिकता के बारे में कहा गया, वह मात्र अंचल विशेष की उपन्यास नहीं, बल्कि सामाजिक परिदृश्य में रचा गया उपन्यास है, जिसमें एक अंचल की संस्कृति के साथ सामाजिक सरोकारों से जुड़ी विभिन्न समस्याओं, उसका समाधान भी दिखाया गया है। इसीलिए कुछ लक्षणों को देखकर आंचलिक उपन्यास कह देना उचित नहीं है बल्कि हिन्दुस्तान में घट रही तत्कालीन घटनाओं के प्रति छत्तीसगढ़ी रचनाकारों की प्रतिक्रिया है। राष्ट्रीय चेतना ने राष्ट्र की मुख्यधारा से छत्तीसगढ़ गहराई से जुड़ा था। भारत में घट रही आजादी पूर्व की घटनाओं ने छत्तीसगढ़ के रचनाकारों को प्रभावित किया। छत्तीसगढ़ में घटी, 1920 का राजनांदगांव कपड़ा मिल के श्रमिकों की हड़ताल बस्तर का विद्रोह, पं. सुंदरलाल शर्मा का अछूतोंद्वारा आंदोलन, समकालीन छत्तीसगढ़ की जागरूक सक्रियता का उदाहरण है। नन्दकिशोर तिवारी के अनुसार- “यही वह समय है जब भारतीय रचनाओं में प्रेम, स्वतंत्रता की दृढ़ इच्छा तात्कालीन भारतीय मनुष्य की पहचान बनी। इसी युग में उपन्यास साहित्य का भी उद्भव हुआ। पहले-पहल तिलस्मी, रहस्य-रोमांच उत्पन्न करने वाली घटनाओं से युक्त उपन्यास आये। 1918 के आसपास उपन्यास जगत में मुंशी प्रेमचंद का प्रादुर्भाव अविस्मरणीय घटना है। उपन्यास भारतीय मनुष्य की केंद्र में आने के लिए छटपटाने लगा। उपन्यास तत्कालीन भारतीय मनुष्य की इच्छा, स्वाधीनता की कामना, जमींदारी-सामंती प्रवृत्ति का विरोध शासकीय कर्मचारियों द्वारा जनता का शोषण, छूआछूत, विधवा समस्या आदि को लेकर नई चेतना का केंद्र बना।”⁸

जैसे-जैसे समय बीत रहा है, तत्कालीन समस्याओं के साथ भविष्य में उत्पन्न होने वाली समस्या की ओर भी उपन्यासों के माध्यम से चित्रण किया जा रहा है। प्रेमचंद के दौर में समाज की जो समस्याएं थी वह आज भी विद्यमान हैं। अंतर दिखाई पड़ता है तो सिर्फ स्वरूप में। सतत उपेक्षा, उत्पीड़न और शोषण के आक्रांत से छत्तीसगढ़ आज भी ग्रसित है। इन्हीं विडम्बनाओं की समस्या को छत्तीसगढ़ी लेखकों ने उभारा है। सामाजिक धरातल पर उपन्यास की रचना की, जो एक परंपरा की कड़ी बनी हुई है। इस तरह से छत्तीसगढ़ में विभिन्न सामाजिक धरातल के अनुसार उपन्यास की रचना हुई है। कृष्ण कुमार शर्मा के अनुसार- “छत्तीसगढ़ी में चार उपन्यास प्रकाशित हुए हैं, जिनमें श्री शिवशंकर शुक्ल कृत ‘दियना के अंजोर’ उन्हीं की कृति ‘भाभी का मंदिर’ का छत्तीसगढ़ी रूपांतरण है। श्री शुक्ल विरचित ‘मोंगरा’ छत्तीसगढ़ी का प्रथम मौलिक उपन्यास है। श्री लखनलाल गुप्ता द्वितीय उपन्यासकार हैं जिन्होंने ‘चंदा अमरित बरसाइस’ का प्रणयन किया। तृतीय उपन्यासकार ठाकुर हृदयसिंह चौहान ने ‘फुटहा करम’ प्रदान किया, जिससे एक स्वस्थ परंपरा की धारा प्रवाहित हुई।”⁹

छत्तीसगढ़ी भाषा में उपन्यास विधा का प्रारंभ वैसे तो वाचिक रूप में ही विद्यमान थी जो लोकसाहित्य में लोकगाथा फिर लोककथा के रूप में सामने आया। जहां तक लिखित रूप में उपन्यास

विधा का प्रारंभ 1920 से मानी जाती है। छत्तीसगढ़ी में प्रथम उपन्यास का प्रकाशन 1926 में होती है। यहीं से अधिकांश उद्धरणों के अनुसार कहा जा सकता है कि लिखित रूप में छत्तीसगढ़ी उपन्यास विधा का प्रारंभ पांडेय बंशीधर के छत्तीसगढ़ी उपन्यास के साथ हुआ। छत्तीसगढ़ी उपन्यास के विकास की परंपरा में उतार-चढ़ाव दिखाई पड़ता है। छत्तीसगढ़ी में उपन्यासों की परंपरा 'हीरू के कहिनी' से प्रारंभ होता है। इसके बाद कई छत्तीसगढ़ी उपन्यासों की रचना हुई है। दियना के अंजोर(1964), मोंगरा(1964), चन्दा अमरित बरसाइस(1965), फुटहा करम(1971), कुल के मरजाद(1980), छेरछेरा(1983), उढ़रिया(1999), आवा(2002), लोकलाज(2002), दिन बहुरिस(2002), कका के घर(2003), माटी के मितान(2006), भाग जबर करनी मां दिखथे (2006), बन के चंदैनी(2007), चंद्रकला(2008), भुइयां(2009), समे के बलिहारी(2009) आदि छत्तीसगढ़ी उपन्यासों ने स्वस्थ परंपरा को आगे बढ़ाया है।

अतः कहा जा सकता है कि छत्तीसगढ़ी भाषा में उपन्यास विधा का प्रारंभ लिखित रूप में 1926 से प्रारंभ होती है जो आज तक एक स्वस्थ परंपरा के रूप में विकसित हो रही है।

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

1. डॉ. उषा वैरागकर आठले-छत्तीसगढ़ी लोकसाहित्य और रंगकर्म, श्री प्रकाशन, दुर्ग छत्तीसगढ़, प्रथम संस्करण: 2006, पृ.सं.-64 छत्तीसगढ़ी
2. वही-पृ.सं.-68
3. वही-पृ.सं.-68
4. केयूर भूषण-कुल के मरजाद(छत्तीसगढ़ी उपन्यास), जनचेतना प्रकाशन, रायपुर, प्रथम संस्करण-1999, पृ.सं.-2 परिचय से
5. गंगा प्रसाद गुप्त 'बरसैया'- छत्तीसगढ़ का साहित्य इतिहास, वैभव प्रकाशन, रायपुर, प्रथम संस्करण-2005, पृ.सं.-97
6. डॉ. भगवान सिंह वर्मा- छत्तीसगढ़ का इतिहास, मध्यप्रदेश हिन्दी ग्रंथ अकादमी से प्रकाशित, भोपाल(म.प्र.), चतुर्थ संस्करण-2003, पृ.सं.0-315
7. डॉ. सुरेश गौतम/वीणा गौतम, भारती साहित्य कोश, संजय प्रकाशन, दिल्ली, प्रथम संस्करण-2008, पृ.सं.-530
8. कृष्ण कुमार, छेरछेरा(छत्तीसगढ़ उपन्यास), प्रयास प्रकाशन, बिलासपुर, प्रथम संस्करण-1983, पृ.सं.-3(भूमिका से)

टिकैत का किसान आंदोलन और 'जनसत्ता'

डॉ. अमिता

एम.ए., पीएच-डी., नेट

सहायक प्राध्यापक, पत्रकारिता एवं
जनसंचार विभाग, गुरु घासीदास केंद्रीय
विश्वविद्यालय, बिलासपुर (छ.ग.)

मानव सभ्यता के विकास में कृषि का विकास अंतर्निहित रहा है। कृषि के विकास के साथ ही मानव का विकास हो पाया। भारत में जनसंख्या का एक तिहाई हिस्सा आज भी कृषि पर निर्भर है। यहां सबसे अधिक आर्थिक लाभ कृषि से ही होता है। इसके बावजूद कृषि से जुड़े कृषकों की कहानी प्राचीनकाल से ही शोषणपूर्ण रही है। सबको भोजन पैदा करके देने वाले इन कृषकों का भोजन शुरू से ही छीना जाता रहा है। किसी भी आंदोलन में मीडिया की भूमिका महत्वपूर्ण होती है। 1857 के जनांदोलन से लेकर आज तक देश के विभिन्न हिस्सों में चल रहे आंदोलनों में मीडिया की भूमिका की धारावाहिकता बनी हुई है। इसी आड़ में निकट अतीत में जाए तो पाएँगे कि हिंदी का एक प्रमुख समाचार पत्र 'जनसत्ता' जनांदोलनों के प्रति बेहद जागरूक पत्र रहा है। इसका प्रकाशन दिल्ली से सन् 1983 में प्रारंभ हुआ।

वह अपने जन्म काल से ही जनांदोलनों के पक्ष में दृढ़ता से खड़ा रहा है। "दिल्ली का 'जनसत्ता' नर्मदा आंदोलन से लेकर टिकैत के किसान आंदोलन और आरक्षण आंदोलन के पक्ष में लड़ता रहा और भाजपा के मंदिर आंदोलन और कांग्रेस के अधिनायकवाद का विरोध करता रहा, तो कोलकाता का 'जनसत्ता' महाश्वेता देवी के आदिवासी आंदोलन से लेकर बंगाल में नितीश विश्वास और त्रिपुरा में अनिल सरकार के नेतृत्व में चलने वाले आंदोलन के पक्ष में सदैव खड़ा रहा।"¹

उदारीकरण की जनविरोधी नीतियों ने मनुष्य और धरती के स्वास्थ्य की कीमत पर बहुराष्ट्रीय कंपनियों के हितों की रक्षा करने का काम विगत दो दशकों में किया है। आज दुनिया के कई देशों में अनाज के लिए दौ हो रहे हैं तो भारत के कई जिले किसानों के लिए 'सुसाइट जोन' बने हुए हैं। भारत में किसान, कृषि और कृषि योग्य जमीन का सवाल, सबसे ज्वलंत सवाल बना हुआ है। सिंगूर-नंदीग्राम की तरह देश में कई जल, जंगल और जमीन को लेकर जनांदोलन चल रहे हैं। उन जनांदोलनों के तार तेलंगाना जमीन आंदोलन, खाद्य आंदोलन, भूदान आंदोलन से जुड़े हैं और उसी की एक कड़ी पश्चिमी उत्तर-प्रदेश के टिकैत के किसान आंदोलन से जुड़ती है। किसान के लिए उसकी जमीन ही उसका जीवन और जीविका होती है। उसके जीवन और जीविका की रक्षा की उत्कट बेचैनी 'जनसत्ता' में लक्ष्य की जा सकती है। "उस बेचैनी को हम भारतीय किसान यूनियन के नेता चौधरी महेंद्र सिंह टिकैत के आंदोलन संबंधी समाचारों के कवरेज में देख सकते हैं। 'जनसत्ता' किसान आंदोलन की एक-एक खबर पर नजर रखे हुए मिलता है। 'जनसत्ता' से लंबे समय तक जुड़े रहे वरिष्ठ पत्रकार राम बहादुर राय के अनुसार टिकैत ने भी किसान आंदोलनकारियों को हिंदी के दो अखबारों 'जनसत्ता' और 'अमर उजाला' ही पढ़ने का निर्देश दिया था।"²

सन् 1980 में किसानों की दयनीय स्थिति को देखते हुए वहाँ के किसानों का नेतृत्व 53 वर्षीय महेंद्र सिंह टिकैत ने किया था। श्री टिकैत ने 53 सूत्री माँगें तैयार की थी। इसमें सबसे प्रमुख थी, कृषि उत्पादों के लिए लाभकारी कीमतें, संबद्ध क्षेत्र में जलस्तर के अनुरूप बिजली बिलों का समायोजन, किसानों की फसलों के उत्पादन के लिए सभी जरूरी उत्पादों की कीमतों में कमी। गन्ने की फसलों की खरीद के लिए 35 रुपये प्रति क्विंटल की दर, शहरी क्षेत्रों के समान ही ग्रामीण क्षेत्रों में शिक्षा की सुविधाएँ, योग्यता के आधार पर रोजगार और नौकरियों में आरक्षण तथा राजस्थान में चारा भेजने के लिए ट्रकों को भेजने पर

कोई धन न लेने की माँगें शामिल थीं। इन माँगों को लेकर महेंद्र सिंह टिकैत ने बहुत लंबा तथा कठिन संघर्ष किया जिसके पक्ष में 'जनसत्ता' लगातार खड़ा रहा।

'जनसत्ता' ने 1 जनवरी 1992 के अंक में 'टिकैत गिरफ्तार: नैनी जेल भेजा', शीर्षक से एक समाचार प्रकाशित किया था, जिसमें टिकैत द्वारा किसानों के हित में किए जाने वाले संघर्ष का वर्णन किया गया है। टिकैत 1 जनवरी को लखनऊ के बेगम हजरत महल पार्क में किसानों को बढ़ाए गए मूल्य पर गन्ने का दाम दिलवाने और दूसरी अन्य माँगों को लेकर पंचायत करने जा रहे थे, जिसे सरकार के इशारे पर पुलिस ने एक षड्यंत्र के तहत खत्म कर दिया।

किसान अपनी उचित माँगों को लेकर सरकार के समक्ष विरोध करते रहे हैं, जिससे सरकार हमेशा डरती रही है। कुछ ऐसे ही भय के कारण पुलिस और प्रशासन के अधिकारियों ने मेरठ के पास टिकैत को चकमा देकर काफिले से अलग कर दिया गया। सरकार इसी प्रकार एकजुट होते किसानों को अलग करती रही है।

यह खबर उत्तर प्रदेश सरकार तथा पुलिस की कूटनीति को सामने लाती है, जिससे यह प्रतीत होता है कि भोले-भले किसानों की माँगें जायज होने के बावजूद, उन्हें सदियों से छला जाता रहा है और जब वे अपने अधिकारों के प्रति सजग होकर सड़कों पर उतरते हैं तो उन्हें छलपूर्वक, समूह से अलग कर दिया जाता है ताकि उनका आंदोलन टूट जाए। लेकिन टिकैत ने कभी हिम्मत हारना नहीं सीखा था। वे लगातार संघर्ष कायम रखना चाहते थे ताकि बरसों से वंचित अधिकार किसानों को मिल सके।

इसे हम और भी खबरों में देख सकते हैं। 'टिकैत अब डंकल के खिलाफ अलग से आंदोलन करेंगे' शीर्षक से 18 मार्च 1994 को 'जनसत्ता' में जो खबर प्रकाशित किया गया था, उसमें सरकार से परेशान किसानों द्वारा सरकार को गिराने के लिए जनांदोलन का ऐलान किया गया था। इस खबर के अनुसार भारतीय किसान यूनियन के नेता चौधरी महेंद्र सिंह टिकैत ने किसानों की माँगों को पूरा न होते देखकर किसानों से डंकल के खिलाफ जनांदोलन करके मौजूदा सरकार को 15 अप्रैल से पहले गिराने की अपील की थी ताकि सरकार इस समझौते पर दस्तखत ही न कर सके।

डंकल कानून एक ऐसा कानून था जिसके लागू होने के पश्चात किसान अपने अनाज बेचने के लिए तरस जाते। अगर इस पर सरकार दस्तखत कर देती तो देश को गुलाम बनाने के लिए 'ईस्ट इंडिया कंपनी' जैसी सैकड़ों कंपनियां लग जाती। 'जनसत्ता' की इन खबरों से स्पष्ट है कि सरकार, किसानों की माँगों को नजरअंदाज करती रही है तथा इन्हें पूरा करने के बजाय और अधिक दमनकारी नीति अपनाती रही है।

'जनसत्ता' के 9 जनवरी 1992 के अंक में 'एकता यात्रा के दौरान टिकैत और भाजपा में टकराव की आशंका', शीर्षक से प्रकाशित खबर में भाजपा और किसान यूनियन के बीच बढ़ते विवाद को सामने लाने का प्रयास किया गया है। यह विवाद किसानों की माँग पूरी न किए जाने तथा टिकैत की गिरफ्तारी के कारण बढ़ रहा था। पश्चिमी उत्तर प्रदेश में भाजपा अध्यक्ष मुरली मनोहर जोशी की एकता यात्रा के समर्थन में 12 जनवरी से पूरक एकता और लघु एकता यात्रा निकालने की घोषणा हुई तो सरकार से आक्रोशित किसानों ने इस यात्रा का विरोध करने और इसे इलाक़े में नहीं घुसने का आह्वान किया।

इस खबर में यह भी स्पष्ट किया गया है कि चुनाव के मद्देनजर कोई भी आंदोलन प्रभावित होता रहा है। जैसे किसान नेता ने भाजपा से सीधी लड़ाई लड़ने की घोषणा की तो अन्य नेताओं ने भी अपने-अपने बयान देना प्रारंभ किया तथा यूनियन के बल पर चुनाव लड़ने वाले विधायक हरेन्द्र मालिक और वीरेंद्र सिंह ने जेल भरो आंदोलन में सारी शक्ति लगा दी।

27 जनवरी 1992 को 'जनसत्ता' में 'किसान राजनीति करते रहने का आधार मिल गया है टिकैत को', शीर्षक से जो खबर प्रकाशित हुई थी, उसमें किसानों की उचित माँगों का नेतृत्व करने वाले महेंद्र सिंह टिकैत को राजनीति का रूप दे दिया गया है। इस खबर के अनुसार ऐसा इसलिए कहा गया था क्योंकि किसान नेता महेंद्र सिंह टिकैत के अनुसार ही उत्तर-प्रदेश सरकार ने सभी फैसले लिए। इसके अलावा एक जनवरी को लखनऊ में पंचायत क्यों नहीं करने दिया गया तथा 31 दिसंबर को टिकैत की गिरफ्तारी पर किसी प्रकार का बवाल न होना राजनीति के बनते-बिगड़ते समीकरण की ओर इंगित

करता है। इस प्रकार लोगों में किसान आंदोलन का राजनीति से संबंध होने की आशंका बढ़ जाती है और राजनीतिक दल ऐसा ही चाहते भी रहे हैं।

किसी अंचल में जब किसानों के बीच अपना ही कोई नेतृत्व उभरता है तो वहाँ राजनीतिक दल अथवा राजनीतिक ताकतें अपने वोट की राजनीति को सुरक्षित रखने के लिए किसान नेतृत्व से हाथ मिलाने को बाध्य हो जाते हैं। राजनीतिक दलों की इस अवसरवादिता पर चोट करते हुए 'जनसत्ता' ने 6 सितंबर 1996 को संपादकीय में 'टिकैत की पीठ पर', शीर्षक से लिखा था कि किस तरह वोट अथवा सत्ता के लिए राजनीतिक दल कुछ भी कर गुजरते हैं।

इस खबर में अजित सिंह को केंद्र में रखते हुए कहा गया है कि लोकदल से अपनी यात्रा शुरू करके अजित सिंह जनता दल और कांग्रेस में होते हुए महेंद्र सिंह टिकैत की नवगठित पार्टी भारतीय किसान कामगार पार्टी के चुंगल में फसते जा रहे हैं। वहीं दूसरी तरफ एच.डी. देवगौड़ा ने टिकैत के सहयोग से पश्चिम उत्तर प्रदेश में सभाएँ कर रहे थे तथा किसानों को तरह-तरह के प्रलोभन देकर उन्होंने टिकैत के मन पर काबू कर लिया था।

परंतु देवगौड़ा के लाख हाथपैर मारने के बावजूद मुलायम सिंह के सहयोग के बिना कुछ नहीं हो सकता था जिसके लिए तरह-तरह की रणनीतियाँ किसानों को मुद्दा बना कर रची जा रही थीं।

पश्चिमी उत्तर-प्रदेश के जाट बहुल तीन-चार जिलों में कांग्रेस का पार्टी तंत्र पर भी जो असर बचा था उस पर अजित सिंह का असर सबसे अधिक था। यदि वे कांग्रेस से अलग हो जाते तो कांग्रेस को मिलने वाला जाट वोट प्रभावित होता। जाटों के वोट के लिए दूसरी तरफ भाजपा और बसपा लगातार अपना राजनीतिक खेल जारी रखा।

'भाजपा को हराने की अपील के बाद टिकैत आगरा जेल भेजे गए', शीर्षक से 11 फरवरी 1998 को 'जनसत्ता' में जो खबर प्रकाशित की गई थी उसमें सरकार की एक अन्य दमनकारी चेहरा सामने लाया गया था।

भाजपा सरकार से क्रुद्ध टिकैत ने किसानों से अपील की थी कि वे भाजपा को हराने के लिए पूरी ताकत लगा दें। इसके अलावा टिकैत ने दिल्ली में वोट क्लब पर भाकियू पंचायत के कारण कांग्रेस रैली की जगह बदल दी थी यदि तब केंद्र में भाजपा की हुकूमत होती तो वह किसानों को हटाने के लिए उन पर बम डाल देती।

1 मार्च 1995 के अंक में 'किसानों पर लाठी, टिकैत गिरफ्तार', शीर्षक खबर के जरिए 'जनसत्ता' ने बताया था कि लाल-किले के पिछवाड़े में धरना कर रहे किसानों पर दिल्ली पुलिस ने जमकर लाठीचार्ज चलाई थी और उन्हें तितर-बितर करने के लिए बड़ी तादाद में आँसू गैस के गोले छोड़े थे। इसके अलावा भारतीय किसान यूनियन के अध्यक्ष महेंद्र सिंह टिकैत को गिरफ्तार करके उनके खिलाफ दंगे का मामला भी दर्ज किया गया था।

भारतीय किसान यूनियन के नेता हरपाल सिंह बिलारी के अनुसार पुलिस ने दमन की रणनीति पहले से ही बना ली थी, जिसके तहत 11 बजे पानी की सप्लाई अचानक बंद कर दी गई थी और फिर महात्मा गांधी मार्ग पर ट्रैफिक को पुलिस द्वारा रोक दिया गया था।

टिकैत आंदोलन के अहिंसक होने के बावजूद सरकार आंदोलन को कुचलने के लिए लगातार हिंसक तरीके अपनाती रही। किसान अहिंसकरूप से ही आंदोलन करना चाहते थे लेकिन सरकार का दमन बढ़ता ही जा रहा था।

महेंद्र सिंह टिकैत की गिरफ्तारी को लेकर 63 आक्रोशित किसानों ने पुलिस के समक्ष अपनी गिरफ्तारी दी। यह खबर 'जनसत्ता' ने 6 जनवरी 1992 को 'टिकैत की गिरफ्तारी के विरोध में जेल भरो', शीर्षक से प्रकाशित किया था। इस खबर में शाहपुर कस्बे में किसानों के बैठक में तय की गई नीतियों पर चर्चा की गई थी, जिसमें किसानों ने एकजुट होकर अपने दमन के मुख्य कारक 'भारतीय जनता पार्टी सरकार' के खिलाफ आंदोलन और जेल भरो आंदोलन शुरू करने की ठानी।

इस खबर में अमीर आलम खाँ द्वारा सरकार को दमनकारी बताया गया है। आजम खाँ ने कहा था कि "टिकैत को गिरफ्तार कर भाजपा सरकार ने साबित कर दिया है कि वह किसान विरोधी है। इसीलिए वह किसानों पर अत्याचार कर उनकी जुबान बंद कर देना चाहती है।"

इस खबर से यह भी स्पष्ट हो जाता है कि सरकार ही किसानों को आंदोलन के लिए मजबूर करती है जिसका कारण है किसानों का शोषण तथा उनके अधिकारों से उन्हें वंचित करना।

लोग जिसे राजनीति की संज्ञा देते हैं, वास्तव में वे शोषण और अत्याचार का परिणाम होता है। किसानों की उचित मांगों को लेकर बढ़ते आक्रोश तथा भाजपा सरकार की दमनकारी नीति के खिलाफ 17 जनवरी 1992 को 'जनसत्ता' ने 'टिकैत को रिहा नहीं करना महंगा पड़ सकता है भाजपा सरकार को', शीर्षक से प्रकाशित खबर में कहा है कि- "1 जनवरी को गिरफ्तार करके टिकैत को अब तक नहीं छोड़े जाने के कारण पूरे देश में किसान संगठित होने लगे हैं। सरकार को लगा था कि टिकैत के गिरफ्तार होने पर आंदोलन शांत हो जाएगा लेकिन इसका प्रतिकूल असर पड़ा तथा उत्तरप्रदेश सरकार को गन्ने का दाम बढ़ाने की घोषणा करनी पड़ी।"

इसी प्रकार 24 जून 1992 को 'टिकैत फिर पंचायत नहीं कर पाए' शीर्षक से 'जनसत्ता' में प्रकाशित खबर में, किसान नेता महेंद्र सिंह टिकैत की लगातार हो रही गिरफ्तारी से उत्तर प्रदेश के विभिन्न हिस्सों में फैल रही अशांति को सामने लाया गया था। 'जनसत्ता' ने इस खबर के माध्यम से सरकार तथा प्रशासन की इस बात को उजागर किया है कि सरकार किसानों की हितैषी नहीं है।

किसी भी आंदोलन को तोड़ने का सबसे अच्छा उपाय यही होता है कि आंदोलनकारियों को एकजुट ही न होने दिया जाए और यही उपाय टिकैत के आंदोलन में लगातार अपनाया गया जिससे आंदोलन प्रभावित हुआ। आंदोलन क्रमशः कमजोर होता गया तथा टिकैत अकेले पड़ गए। परंतु बिना हिम्मत हारे, महेंद्र सिंह टिकैत किसानों को एकजुट करने का प्रयास फिर भी करते रहे।

भारतीय किसान यूनियन ने जेल भरो आंदोलन को फिर से शुरू किया ताकि सरकार पर इसका असर हो सके। इस खबर को 18 फरवरी 1995 के अंक में 'जनसत्ता' में 'टिकैत ने जेल भरो आंदोलन शुरू किया', शीर्षक से प्रकाशित किया था। टिकैत बिजली की बढ़ी हुई कीमत और गन्ने के मूल्य को बढ़ाने के लिए काफी लंबे समय तक संघर्षरत रहे थे। इस खबर के अनुसार लाल किले के पिछवाड़े में पंचायत कर रहे किसानों की कार्यकारिणी ने तब तक गिरफ्तारी देने का फैसला किया था, जब तक उनकी मांगें पूरी न हो जाएं।

टिकैत का किसान आंदोलन शुरू से आखिरी तक एक अहिंसक आंदोलन रहा है, जिसमें किसानों की दयनीय स्थिति के बावजूद आक्रोशित किसानों ने कभी भी कोई हिंसक तरीका नहीं अपनाया। 'जनसत्ता' ने 17 अक्टूबर 1995 को "किसान लाठी ही नहीं, बुद्धि से भी काम ले: टिकैत" शीर्षक से प्रकाशित खबर में टिकैत के धैर्य को फोकस करते हुए लिखा है, 80% किसान समस्याओं से जूझ रहे हैं, जिसके कारण किसानों में हाहाकार मचा है, इसके बावजूद टिकैत का कहना है कि किसानों को लाठी के साथ-साथ बुद्धि का इस्तेमाल अधिक करना चाहिए। उनका (टिकैत का) मानना था कि पहले सत्ता हथियार और ताकत के बल पर हासिल की जाती थी और किसानों के पास ताकत की कमी थी। किसानों के पास कुछ था तो वह बुद्धि था, जिसके सहारे किसान अपनी बात मनवा सकते थे। इसलिए टिकैत का कहना था कि, किसानों को भी बुद्धि का ही इस्तेमाल करना चाहिए।

'जनसत्ता' की यह खबर एक अनपढ़ जाट नेता के विवेक का महत्वपूर्ण परिचय तो देती ही है, साथ ही इस आंदोलन में सरकार, प्रशासन तथा राष्ट्रीय स्तर के नेता कहे जाने वाले नेताओं की क्या भूमिका रही, उसे भी उजागर करती है।

संदर्भ-

1. 'जनसत्ता' हिंदी का बंगीय आईना, रविवार डॉट कॉम, 7.06.2010
2. राम बहादुर राय से 19.04.2012 को शोधार्थी से हुई बातचीत पर आधारित।
3. जनसत्ता के दिल्ली संस्करण के प्राप्त विभिन्न कटिंग

વિ.સ.ખાંડેકરની લોકપ્રિય નવલકથા : અશ્રુ

- લખુભા ગોહિલ

ઈ.સ.૧૯૫૩માં પ્રકાશિત થયેલી મરાઠી સાહિત્યકાર શ્રી વિ.સ.ખાંડેકરની પ્રસ્તુત નવલકથાનો ગુજરાતી અનુવાદ ગોપાળરાવ વિદ્યાંસે કર્યો છે. ગોપાલરાવે લગભગ ૭૫ જેટલાં મરાઠી ભાષાના ગુજરાતી અનુવાદો આપ્યા છે.

ભારતીય સાહિત્ય જગતનો સર્વોચ્ચ પુરસ્કાર ‘જ્ઞાનપીઠ’ મેળવી ચૂકેલા મરાઠી ભાષાના ઉત્તમ કથાસર્જક વિ.સ.ખાંડેકરે મરાઠી ભાષાના તમામ પુરસ્કારો મેળવેલા છે. આ ઉપરાંત સાહિત્ય અકાદમી દિલ્હી દ્વારા પણ સન્માનિત થયેલા છે. સાહિત્યમાં એમની સેવા બદલ ભારત સરકારે પદ્મભૂષણથી સન્માનિત કર્યા. આ ઉપરાંત સરકારે એમના સન્માનમાં ૧૯૯૮માં એક સ્મારક ડાક ટિકીટ પ્રસિદ્ધ કરી હતી. આવા બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા સર્જક ખાંડેકર અધ્યાપકની નોકરી છોડીને પોતાના વતનના ગામમાં રહીને ગ્રામચેતનાનો ધબકાર ઝીલતા રહ્યા અને રાષ્ટ્રીય ચેતના પોતાના આંતરમનમાં ભરતા રહ્યા અને એ જ ચેતના ભાવનાત્મક રીતે પોતના સર્જનમાં પણ એમણે ઉતારી છે.

વિ.સ.ખાંડેકરની ‘અશ્રુ’ નવલકથાને કોઈ મૂલ્યનિષ્ઠ ચિંતનાત્મક કથા તરીકે પણ બિરદાવી શકે એવી સામગ્રી એમાં પડી છે. સામાજિક સંદર્ભ અને કૌટુંબિક સંદર્ભ હોવાથી આપણને પારિવારિક સંઘર્ષમાં પિસાતા વ્યક્તિનું પણ એમાં આકલન થાય છે.

આ નવલકથાનું કથાવસ્તુ પહેલી નજરે સાવ સામાન્ય લાગે અને કથાનો નાયક શંકર એથી પણ સામાન્ય જન છે. તેને આજના કનિષ્ઠ મધ્યમ વર્ગનો પ્રતિનિધિ ગણી શકાય. એનામાં યશવંતરાય ખરેખરા યશવંતની હિંમત, આત્મવિશ્વાસ અને લડાયક વૃત્તિ તરીકે ગુણોનો શંકરમાં અભાવ દેખાઈ આવે છે. કનિષ્ઠ મધ્યમ વર્ગના સઘળા ગુણદોષો એનામાં છે. પરંતુ એ ગુણોનો વિકાસ થઈ શકે એવી અનુકૂળતાભરી સામાજિક પરિસ્થિતિ રહી નથી. એનાથી ઊલટું પ્રતિકુળ પરિસ્થિતિ એ તેની ખામીઓનો ગેરલાભ ઉઠાવીને તેને મહાત કર્યો છે. પરિણામે એના ગુણો અવગુણોનું રૂપ ધરતા દેખાય છે.

શંકરના પિતા વેતપાઠી દસગ્રંથી વિદ્વાન બ્રાહ્મણ છે. બહુ નાની ઉંમરમાં જ શંકર સમજી જાય છે કે પિતાજીની વિદ્યાના ચીલે ચાલવાથી પોતાનું ભરણપોષણ થઈ શકશે નહિ, અને જાણ્યે અજાણ્યે તે અંગ્રેજી વિદ્યા તરફ વળે છે. યુવાન વયે લોકમાન્ય ટીળકની આઝાદીની ચળવળમાં જોડાય છે અને મોટાભાગના ટીળકના નિયમોને અનુસરે છે. ત્યાં આપણને શંકર એક આદર્શવાલી લાગે. પણ તરત પ્રશ્ન થાય કે પોતાની પંતુજીની ઓછા પગારની નોકરીમાં એ એવો પિસાય છે કે પોતાના વ્હાલા પુત્રને ત્રીસ રૂપિયાની ટ્રાઈસિકલ અપાવી શકતો નથી અને રોડેશાં રહે છે. એ વળી આદર્શ શેનો હોઈ શકે ? પોતાની પત્ની ઉમા સિવાય એ કોઈની પણ સામે આંખ ઊંચી કરીને જોતો પણ નથી. પાપા સાહેબ જેવો રીઢો ધનિક માણસ જ્યારે એને પૈસા આપવાની વાત કરે છે ને બદલામાં એની છોકરીના માર્ક વધારી દેવાની ના પાડે છે. આવો તો એ સિદ્ધાંતવાદી છે. પણ આમાં એનું રૂઢ માન્યતાપણું કે સદ્ગુણ પાસું જોવા મળે. ત્યાં કોઈ મોટા પુરુષાર્થના દર્શન થતા જ નથી. ફાટેલા કોટ પર થીગડાં મારી ભણાવવા જતા પોતાની જાત પ્રત્યે બેદરકાર શિક્ષક તરફ કોણ સ્ત્રી ખેંચાઈ આવવાની હતી ? લાંચ લેવાની તાકાત નથી. ઝઘડાથી દૂર ભાગતા આ માણસની સજ્જનતા ઘણી જ નબળાઈઓથી ભરેલી છે. એમ કહેવાય કે એક જાતની લઘુતાગ્રંથિથી પિડાતો જણ છે. અધુરામાં પુરું પોતાની માથે સાવકી મા છે. બહેનનાં લગ્ન કરવાનાં છે.

નવલકથા વાંચતા એમ થાય કે ગોરપદાના ઘસાતા જતા ધંધામાં એના પિતાને જેટલી આર્થિક ભીંસ નડી નહિ હોય, એટલી મૂંઝવણ અંગ્રેજી શિક્ષણ લઈ શિક્ષકની નોકરી સ્વીકાર્યા પછી તે અનુભવે છે. નવલકથાના કથાવસ્તુ સંદર્ભે જોઈએ તો શંકર કાળના હાથનું રમકડું બની ગયો છે. એ જનમ્યો જ મોડો. નહીં તો એની જીંદગી આવી દોજખ ના હોત. જ્યારે આર્થિક ભીંસ હોય ત્યારે ખાસ કરીને મધ્યમ વર્ગના કુટુંબનિર્વાહની જવાબદારી ઉઠાવનાર વ્યક્તિની જે હાલત હોય છે. તે દયામણી હોય છે. એ તો આપણો અનુભવ છે જ. કેળવણી, સંસ્કૃતિ અને પેઢી દર પેઢીથી રૂઢ બનેલી રહેણીકરણીને પરિણામે મધ્યમ વર્ગની માગણીઓ-અપેક્ષાઓ અને આકાંક્ષાઓ અધૂરી જ રહી જાય છે.

સમગ્ર નવલકથા દરમ્યાન શંકર આપણને નિરૂપાય લાગે છે. માર્ગ ન સુઝવાથી મૂંઝાયેલો આપણને લાગે છે પણ તે શ્રદ્ધાહીન નથી જ થયો એ પણ દેખાય જ છે.

પોતે ઉમા સાથે ખુશ છે. મા સાવકી છે પણ એને શરૂઆતમાં અણગમો લાગે છે. પછી એ શંકર પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દાખવે છે. સુમિત્રા જેવી બેન છે. જે સાલસ છે. દિગંબર શંકરનો મિત્ર છે. આ પાત્રોના સંદર્ભે સજકે જે કથાનો પિંડ ઊભો કર્યો છે. એ જબરજસ્ત છે. પાત્રોના નામથી જ પ્રકરણ શરૂ થાય અને એમાંથી કથાવસ્તુ વિકસે અને પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થાય છે. પાત્રનો વિકાસ થાય. એનું આંતરબાહ્ય વ્યક્તિત્વ ઊઘડતું આવે છે. ઉમા શંકરની પત્નિ છે અને એની આકાંક્ષાઓને ચિતાર આપવા સજકે જે વાત કહી છે તે આ પ્રમાણે છે.

“અરે ! આમ બારણામાં હું ક્યાં લગી ઊભી રહીશ ? નાનાં બાળકોને રંગરંગના કાચના ટુકડા ભેગા કરવાનું બહુ ગમે છે. મોટાં માણસોનું પણ કંઈક અંશે એવું જ હશે શું ? આશાઓનાં-આકાંક્ષાઓનાં સ્વપ્નોના ચળકાટ મારતા ટુકડા એકઠા કરી તેમાં મશગૂલ રહી મોજ માણવાનું તેમને ગમતું હશે શું ?”¹

આ નવલકથામાં એક કુટુંબની કથા સંદર્ભે આખા ભારતીય સમાજનાં મધ્યમ વર્ગની કથા કહેવાતી હોય એમ લાગે છે. પોતાના હાથે બહેન માટે સાચવેલા પૈસા વપરાઈ જાય છે અને એ વાતને શંકર જે રીતે છૂપાવે છે અને જ્યારે એ વાતનો સ્ફોટ થાય છે. ત્યારે આપણને એમ લાગે કે કથામાં કંઈક અણધાર્યું બનશે પણ એમ બનતું નથી. પરિસ્થિતિને જે રીતે વળાંક મળે છે. એ જ લેખકની સિદ્ધિ છે. બીજું કે દિગંબર જેવું પાત્ર મૂકીને સજકે માણસની બેપરવાઈ દર્શાવવાનું કાર્ય કર્યું છે. એક વિષયમાં એનો ચિતાર મળી જાય છે. “માણસને માથું એક હોય પણ જીભ હજાર હોય.”²

સજકે આ નવલકથામાં ઉમા-શંકરના દામ્પત્યનો પ્રેમ બતાવવા સુમિત્રા-માધવને સામે પક્ષે મૂકી દીધાં છે અને પ્રણયમુગ્ધતા બતાવી છે. કેમકે શંકરના સંદર્ભે એ બતાવી શકાયું ન હોત કેમકે એ ગંભીર છે અને એણે પોતાની પત્નિ ઉમાને પણ એ ઘરેડમાં ઢસડી છે. ઉમા પણ પછી કોઈ અપેક્ષા વિનાની થઈ જાય છે. એ શંકરની સાથે છે, પડખે છે.

“મારે ફૂલો ન જોઈએ, ચાંદની પણ ન જોઈએ, બીજું કશું ન જોઈએ, ઘોર અંધકારમાં કાંટાની બિછાવત ઉપર પણ હું આનંદથી સૂઈશ.”³

આખી નવલકથા સાદગીમાં વહે છે અને અહીં નિરૂપાયેલી સાદાઈમાં જ ભારતીયતાની વાસ્તવિકતા જોઈ શકાય છે. ભારોભાર જોઈ શકાય છે. સંવાદો, પાત્રો,

પરિવેશ, ઘટના અને મનોસંઘર્ષ બહુ જ ઉત્કટ રીતે આલેખાયાં છે અને એક સમયે બ્રાહ્મણ સમાજ કેવી પરિસ્થિતિમાં હતો એનો ચિતાર આપે છે. લેખકે બ્રાહ્મણ કુટુંબના સંદર્ભે અહીં આખા ભારતના મધ્યમવર્ગની ઝાંખી કરાવી છે.

સંદર્ભ

૧. અશ્રુ : અનુવાદ : વિ.સ.ખાંડેકર, અનુ.ગોપાળરાવ વિદ્યાંસ

2. <http://hi.wikipedia.org/s/xao>

આપણી ગુજરાતીનું સ્વભાષાભિમાન કોને ?

પ્રા. બી. જી. સોલંકી

શ્રી સૌરભ આર્ટ્સ કોલેજ – વિસણવેલ

આજે વિશ્વમાં જ્ઞાનનો વિસ્ફોટ થઈ રહ્યો છે, ત્યારે શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં પણ નીત્ય નવીન વિકાસ, પરિવર્તન થતું જાય છે. આ પરિવર્તન અને વિકાસની સાથે ઘણા ફેરફારો થતા જાય છે. દુનિયા સાંકળી બનતી જાય છે. એક જગ્યાએથી બીજી જગ્યાએ પહોંચવું હોય તો થોડી કલાકમાં પહોંચી શકાય છે. પોતાની અવાજ ધ્વનિને બીજા વ્યક્તિના કાન સુધી પલવારમાં પહોંચાડી શકીએ એવા ટેકનોલોજી અને વિજ્ઞાનની આ હરણફાળ છે. હમણાં મોબાઈલમાં એક મેસેજ આવ્યો, કે 'સરકારી બસમાં બેસવું નહી, સરકારી સ્કુલમાં બાળકને ભણાવવું નહી, સરકારી દવાખાનામાં દવા કરાવવી નહી પણ નોકરી તો સરકારી જ કરવી.' – આ કેવા પ્રકારની માનસિકતા ?

આપણે રહેવું ગુજરાતમાં, આપણી જન્મભૂમિ ગુજરાત, આપણે બોલીએ ગુજરાતી, પણ બાળકોને ભણાવવા બેસાડવા છે અંગ્રેજી માધ્યમમાં – કેમ ? અંગ્રેજી ભાષાનો અભાવ ન ચાલે પણ તેનો પ્રભાવ આવી જાય તે કેમ ચલાવીએ. માતૃભાષા(માતા)ને મૂકીને સાવકી માતા (અંગ્રેજી ભાષા)ને ધાવવા(સ્તનપાન) જઈએ તે યોગ્ય છે ? માતાથી વિશેષ પ્રેમ કોણ આપી શકે, તે દરેક ગુજરાતીઓએ સમજી શકાય તેવી વાત છે.

જ્યારે અંગ્રેજો ભારતમાં આવ્યા તે પહેલા તેમના લોર્ડ મેકોલેની કરેલા વિધાન મુજબ કે "જો તમારે કોઈ પ્રજાને કાયમ માટે ગુલામ અને પરતંત્ર રાખવી હોય તો તે દેશની ભાષા, સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસથી એ દેશની પ્રજાને દૂર કરી દો." પરિણામે સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પહેલા ભારતીય જન્મે રૂપે, રંગે અને બાહ્ય દેખાવે ભારતીય હતો, પણ વાણી, વર્તન, વિચાર અને વ્યવહારમાં અંગ્રેજી બનતો જતો હતો. પરંતુ સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી આ પરિસ્થિતિ ધીમે-ધીમે દૂર થવા લાગી. માતૃભાષા અને ભારતીય સંસ્કૃતિ તરફ વળતા પાણી થયાં. પરિણામે ઈ.સ.૧૯૫૬માં નિમાયેલાં કોઠારી પંચે ધોરણ ૧ થી ૪ માં માતૃભાષા અથવા પ્રાદેશિક ભાષા, ધોરણ ૫ થી ૭ માં માતૃભાષા સાથે હિન્દી અથવા અંગ્રેજી, ધોરણ ૮ થી ૧૦ સુધીમાં ત્રણેય ભાષાઓ (માતૃભાષા, હિન્દી અને અંગ્રેજી) શીખવવાનું સૂચન કર્યું. આજે ગુજરાતમાં જુદી જ પરિસ્થિતિનું નિર્માણ જોવા મળે છે. માતૃભાષાને શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે સ્વીકૃતિ આપવામાં મહાત્મા ગાંધીજીનો ફાળો મહત્વનો છે. હિંદી ભાષા રાષ્ટ્રભાષા હોવા છતાંય તેનાથી વળગા રહેવાની પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થતું આવે છે.

આજે અંગ્રેજી ભાષાનું ચલણ વિશેષ મહત્વનું બન્યું છે. માતા-પિતા અને વાલીઓને બાળકોને અંગ્રેજી માધ્યમમાં ભણવાની ઘેલછાએ સમાજમાં અનેક પ્રશ્નોને જન્મ આપ્યો છે, ત્યારે માતૃભાષાના મહત્વને ઊંડાણપૂર્વક સમજવાનો સમય પાકી ગયો છે.

માતૃભાષાનો શાબ્દિક અર્થ "માં પાસેથી મેળવેલી ભાષા" એવો કરી શકાય, માતૃભાષા એટલે માતા સમાન ભાષા. માતૃ સ્ત્રી(;) \ માતા, માતૃભાષા (સ્ત્રી) સ્વભાષા "HGGL HgDE} 1D`J :JU" N1% UZLI ; L" એ વ્યાપક અર્થમાં વિચારીએ તો જન્મભૂમિ રૂપી માતાની છાયામાં એક જ સ્થળ વિસ્તારમાં વસતા માનવીઓ જે ભાષા પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે તે માતૃભાષા.

માતૃભાષા માનવના શ્વાસોશ્વાસ અને લઈહીના ધબકાર સાથે જડાયેલી છે. સંસ્કૃત કવિ દંડીનું કહેવું છે કે "વાણીની કૃપાથી જીવન વ્યવહાર ચાલે છે. સમાજનો પારસ્પરિક વ્યવહાર માતૃભાષા દ્વારા જેટલો સરળતાથી ચાલે છે તેટલા અન્ય ભાષા દ્વારા ચાલી શકે નહીં."

દાન્ટે કહ્યું છે કે –

"A man's proper vernacular is nearest unto him, in as much as it is more closely united to him, for it is singly and alone is his mind before any other."

પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન કોલરીઝ માતૃભાષાને "હૃદયની ભાષા" કહે છે. માતૃભાષાએ હૃદયની અભિવ્યક્તિ છે. વ્યક્તિના વ્યક્તિત્વની ઓળખ તેની માતૃભાષાથી કરી શકાય છે.

"જે ભાષા દેહપિંડે અણુ અણુ મહી આંદોલનો લોલ લાવે,
પ્રાણો કેરે પ્રવાહે મુદિત મલપતી ઊર્મિઓને નચાવે,

હૈયા ઊંડી ગુહાએ પ્રતિપાળ, પડઘા પાડતી પ્રેમ કેરા,
ભજુને માતૃભાષા સેવું એના પદો સદા,
ચૈતન્ય સિન્ધુમાં એનું બહો માધુર્ય મોક્ષદા."

— પૂજાલાલ દલવાડી.

ઉપરોક્ત કવિ પૂજાલાલની કાવ્યપંક્તિઓ માતૃભાષાનાં મહત્વ વિશે ઘણું કહી જાય છે. માતૃભાષાનો શાબ્દિક અર્થમાં મા પાસેથી ભાષા એવો અર્થ કરીએ છીએ. માતૃભાષામાં શિક્ષણ અપાય અને માતૃભાષાનાં મહત્વ વિષે ગાંધીજી તો કહેતા કે "મનુષ્યના માનસિક વિકાસ માટે માતૃભાષા એટલી જ જરૂરી છે જેટલું બાળકના શારીરિક વિકાસ માટે માતાનું દૂધ." એ દૃષ્ટિએ વિચારીએ તો બાળકનું મૂળભૂત શિક્ષણ પ્રાથમિક શિક્ષણ માતૃભાષામાં હોય તે ખૂબ જરૂરી છે. કારણ કે બાળક પોતાના વિચારો અને લાવણીની અભિવ્યક્તિ માતૃભાષામાં સહજ રીતે કરી શકે છે.

આ બાબતમાં મનોવિજ્ઞાનજ્ઞોનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે વિચાર પ્રક્રિયામાં લાગણીના આવિષ્કારમાં કે સંવેદનામાં ઊર્મિઓમાં કે કલ્પનાશક્તિનાં વિકાસમાં માતૃભાષા ચાવીરૂપ છે. આ બાબતે સમાજશાસ્ત્ર પણ સમર્થન આપે છે કે "બાળકના સામાજિક વ્યવહારના વિકાસમાં માતૃભાષાનો ફાળો નાનો—સૂનો નથી. ભાષાકીય કૌશલ્યને કારણે બાળકનો સામાજિક વ્યવહાર સરળ, પ્રસન્ન અને આનંદજન્ય બનતા તેની સામાજિક ક્ષમતા સોળે કળાએ ખીલે છે."

કાકા સાહેબ કાલેલકરે માતૃભાષા શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે કેટલી સક્ષમ છે તેનો ખ્યાલ આપતા સ્પષ્ટ શબ્દોમાં આદેશ આપ્યો છે કે 'સ્વભાષાના આદરને સ્વધર્મ નિષ્ઠા અને સ્વદેશભક્તિ કરતા રતિભાર પણ ઊતરતો ન ગણવો જોઈએ.' તેમજ માતૃભાષાએ શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં ચારણી છે, જે માહિતી ભાષા દ્વારા ન આપી શકાય તે બીજા રૂપમાં સમાજ હજમ કરી ન શકે. આમ, માતૃભાષા વિના શિક્ષણક્ષેત્રે માતૃભાષાને જ શિક્ષણની બોધભાષા તરીકેનું સ્થાન મળ્યું છે. બાળકના માતૃભાષા શિક્ષણમાં ક્યાશ રહી ગઈ તો તેની અસર બધા જ વિષયો પર પડશે.

આમ, આપણે સૌ ગુજરાતીઓ આપણી માતૃભાષા ગુજરાતીનું સ્વભાષાભિમાન વધારીએ એવો વ્યવહાર અપનાવીએ.

“उपन्यास : अर्थ, परिभाषा और स्वरूप विवेचन”

प्रा. धर्मेज जे. खानपरा

श्री सौरभ आर्ट्स एन्ड कोमर्स कॉलेज

विषणवेल, गडु तहसील : मालीया हाटीना

उपन्यास साम्प्रतिक विश्व-साहित्य की सर्वाधिक लोकप्रचलित, लोकप्रिय एवं बहुचर्चित विद्या है श्ववह कथा-साहित्य का आधुनिक रूप है श्वकथा कहने और सुनने की प्रवृत्ति मनुष्य की आदिम प्रवृत्तियों में से एक है और प्रत्येक युग के मनुष्य के अपने युग की कथा कहने-सुनने के लिए नये शिल्प-आयामों का आविष्कार किया है ॥ आधुनिक मनुष्य ने मानवीय संवेदना का समाहार उपन्यास में पाया और उसे अपने गले का हार बना लिया श्व एक राजा के संबंध में बड़ी प्रसिद्ध कहानी है कि वह ऐसी कहानी सुनना चाहता था जिसका कभी अंत न हो श्व आज तक संसार में ऐसी कहानी तो नहीं बनी, क्योंकि चन्द्रकांता, चन्द्रकांता संतति, अलिफ लेला, भूतनाथ जैसे बड़े कथानकों का भी आखिर अंत तो आता ही है श्व पर हाँ, कथा साहित्य-सिन्धु सा विस्तृत असीम अवश्य हो गया है कि हम अनन्तकाल तक उसका छोर नहीं पा सकते श्व संसार के किसी भी साहित्य-रूप को इतना विस्तार उपलब्ध नहीं हुआ श्व

उपन्यास की इस लोकप्रियता का कारण उसकी समाज-धर्मिता के मूल में हैं श्व आधुनिक मनुष्य की नब्ज (नाडी) जितनी उपन्यास ने पहचानी है, शायद अन्य किसी विधाने नहीं श्व उसकी आशा-आकांक्षा, आस्था-अनास्था, सुख-दुःख, दुःख-दर्द, आशा-अरमान, कुंठा, यंत्रणा, वेदना, पीडा सबकुछ तो इसमें रूपायित हो रहा है श्व

उपन्यास : अर्थ :

संस्कृत साहित्य में उपन्यास शब्द मनोरंजन के अर्थ में प्रयुक्त होता था श्व “उपन्यास शब्द संस्कृत की ‘अस’ धातु से बना है जिसका अर्थ होता है - ‘रखना’ श्व इसमें ‘उप’ और ‘नि’ उपसर्ग है और ‘धत्र’ अर्थ प्रत्यय का प्रयोग है श्व” उपन्यास का मुख्य अर्थ है - सम्यकरूप से उपस्थापन श्व बाद में अनेक लाक्षणिक अर्थ भी प्रयुक्त होने लगे श्व उपन्यास के कुछ अर्थ सर मोनियर - विलियम्स ने संस्कृत-अंग्रेजी शब्द कोष में इस प्रकार दिये हैं -

उल्लेख (मेनसन), अभिकथन (स्टेटमेंट), सम्मति (सजेशन), उद्धरण (कोटेशन), संदर्भ (रेफरेंस) श्व डॉ. उषा सक्सेना ने हिन्दी उपन्यासों का शिल्पगत विकास में उपन्यास शब्द का प्रयोग विभिन्न अर्थों में किया है - “न्यस्त, धरोहर, कथन, संदर्भ, अमानत, वाक्योपक्रम, वाक्य रखना, समीप, विचार, छल, बहाना, भूमिका, युक्तियुक्त रूप में उपस्थित करना, प्रसादन आदि श्व” २ उपन्यास के लिए अंग्रेजी में NOVEL (नोवेल) गुजराती में ‘नवलकथा’ मराठी में ‘कादम्बरी’ और हिन्दी में ‘उपन्यास’ शब्द है श्व

उपन्यास का शब्दार्थ उप + नि + आस यानि के उप-मुख्य, नि-करीब, पास, आस-रखना अतः उपन्यास का मायना है कि मुख्य वस्तु को करीब रखना श्व

उपन्यास की परिभाषा :

उपन्यास की परिभाषा पर विचार करते समय यह पंक्ति स्मृति में बरबस उभर आती है -

“बात तुम्हारी जिन्दगी भर की मगर,
बात इतनी बात आधी रह गई”

उपन्यास उद्भव से लेकर अब तक के कहे उपन्यासकार और साहित्य विवेचकों ने उसे परिभाषित करने की चेष्टा की है और करते रहेंगे, परन्तु ‘बात’ शायद आधी ही रह जायेगीं श्र

पुनरूत्थान युग के आरंभ काल से अपने विभिन्न रूपों में ‘नोवेल’ शब्द का प्रयोग एक काल्पनिक लघु-कथा के अर्थ में पश्चिमी यूरोप की अधिकतर भाषाओं में होता था श्रदेश-विदेश में ‘उपन्यास’ की अनेक परिभाषायें विभिन्न विद्वानों ने दी है किन्तु कोई भी एक परिभाषा उपन्यास के सब पहलुओं को सीमाबद्ध नहीं करती श्र

वस्तुतः प्रस्तुत विद्या को समझने के लिए कुछ परिभाषाओं पर विचार कर लेना आवश्यक ही होगा -

भारतीय विद्वानों के मतानुसार :

(१) “मैं उपन्यास को मानव जीवन का चित्र मात्र समझता हूँ श्र मानव चरित्र पर प्रकाश डालना और उसके रहस्यों को खोलना ही उपन्यास का मूल तत्व है श्र’३

- मुंशी प्रेमचन्द

(२) “उपन्यास कार्य-कारण श्रृंखला में बंधा हुआ वह गद्य कथानक है जिसमें अपेक्षाकृत अधिक विस्तार तथा पेचीदगी के साथ जीवन का प्रतिनिधित्व करनेवाले व्यक्तियों से सम्बन्धित वास्तविक या काल्पनिक घटनाओं द्वारा मानव-जीवन के सत्य का रसात्मक रूप से उदघाटन किया जाता है श्र’४

- डॉ. बाबू गुलाबराय

(३) “उपन्यास आधुनिक युग का महाकाव्य है श्र इसमें मानव जीवन और मानवचरित्र का चित्रण उपस्थित किया जाता है श्र वह मनुष्य के जीवन और चरित्र की व्याख्या करता है श्र’५

- आचार्य नन्ददुलारे बाजपेयी

(४) “उपन्यास मनुष्य के वास्तविक जीवन की काल्पनिक कथा है श्र’६

- डॉ. श्यामसुन्दर दास

पाश्चात्य विद्वानों के मतानुसार :

(१) “उपन्यास जीवन का संघर्षमय चित्र है श्र’७

- हेनरी जेम्स

(२) “उपन्यास मूलतः मानवीय अनुभव का निरूपण है श्र चाहे वह यथार्थ हो अथवा आदर्श श्र’८

- डॉ. मूलर

(३) “उपन्यास जीवन की प्रतिछबी है श्र’९

- केफर्ड

- (४) “उपन्यास एक ऐसी कलाकृति है जो हमारा जीवन्त जगत से परिचय कराती है यह जगत कुछ बातों में हमारे अपने संसार से मिलता - जुलता है किन्तु उसकी अपनी वैयक्तिकता होती है श्रं’१०

- लार्ड डेविड सेसिल

गुजराती विद्वान नवलराम के मतानुसार -

“जेमा रीतभातनु वर्णन वधारे होय अने खरा रसनी मात्र छांट ज होय तेने ‘वार्ता’ अथवा ‘नोवेल’ कहे छे श्रं’११

इन सभी परिभाषाओं के आधार पर हम कह सकते हैं कि उपन्यास मानव जीवन का समग्र रूप में चित्रण प्रस्तुत करनेवाली आधुनिक युग की सशक्त साहित्य विद्या है श्रं

उपन्यास : स्वरूप

उपन्यास भारतीय देन है अथवा पाश्चात्य - इस सम्बन्ध में पर्याप्त मतभेद है श्रं शिवनारायण श्री वास्तव, डॉ. गुलाबराय आदि का विश्वास है कि भारतीय उपन्यासों का अंकुर भारत की प्राचीनतम भारतीय में मिलते हैं श्रं इसके विपरीत डॉ. हजारीप्रसाद द्विवेदी, डॉ. लक्ष्मीसागर, वाष्पौर्य, नलिन विलोचन शर्मा आदि का मत है कि - उपन्यास का सम्बन्ध संस्कृति का प्राचीन औपन्यासिक परंपरा से जोड़ना विडम्बना मात्र है श्रं आज उपन्यास अपने अन्तर में समस्त साहित्यिक विद्याओं की विशेषताएं आत्मसात कर चले रहा है, यदि प्रेमचन्द युगमें उपन्यास मानव - जीवन का चित्र या तो आज वह मानव-जीवन का संप्राण प्रतिबिम्ब हैं श्रं

उपन्यास विद्या के स्वरूप के बारे में जानना चाहें तो उपन्यास निर्माण में विभिन्न तत्व कार्य करते हैं श्रं सर्वप्रथम उपन्यास में घटनाएं होती हैं जो कि उपन्यास रूपी शरीर का निर्माण करती हैं श्रं यही घटनाएं उपन्यास के जिस, अंश में सम्पादित की जाती हैं उन्हें ‘कथावस्तु’ कहते हैं श्रं यह कथावस्तु और घटनाएं मनुष्यों पर आश्रित होती हैं श्रं यही मनुष्य ‘पात्र’ कहलाते हैं श्रं इन पात्रों की पारस्परिक बातचीत ‘वार्तालाप’ या ‘कथोपकथन’ कहलाती है श्रं पात्रों के आसपास की परिस्थितियों वातावरण देशकाल आदि का वर्णन ‘वातावरण’ में किया जाता है श्रं सम्पूर्ण पात्र तथा कथावस्तु किसी विशिष्ट उद्देश्य या विचार की अभिव्यक्ति करते हैं श्रं उनका सृजन किसी विशेष आदर्श निरूपण उद्देश्य-तत्व होता है श्रं उपन्यास वर्णन की एक विशिष्ट पद्धति होती है, जो कि ‘शैली’ कहलाती है श्रं

इस प्रकार उपन्यास का निर्माण अर्थात् उपन्यास का स्वरूप कुल मिलाकर छह तत्वों कथावस्तु पात्रों या चरित्रचित्रण, कथोपकथन या संवाद, देशकाल और वातावरण, भाषा-शैली तथा उद्देश्य के आधीन रहता है श्रं

अतः कहा जाये तो आज भी उपन्यास की लोकप्रियता में कोई संदेह नहीं है श्रं जीवन को स्पर्श करके चलनेवाले यह साहित्यिक स्वरूप इस प्रकार छः तत्वों में बंधा हुआ है श्रं वस्तुतः उपन्यास के सभी तत्व अपना-अपना महत्व लेकर चलते हैं और

समाज के सामने प्रस्तुत होते हैं और उपन्यासकार के लिए यह आवश्यक है कि वह इन तत्वों का पूर्व रूप से यथायोग्य रूप में उपन्यास में उसका निर्वाह करे और सभी तत्वों का उचितमात्रा में उपन्यास में निर्वाह होता है तभी वह उपन्यास सफल एवं सार्थक बन पाता है और निष्कर्षतः कहा जा सकता है कि उपन्यास की सार्थकता एवं सफलता तथा श्रेष्ठता के लिए ये तत्व अत्यंत आवश्यक हैं और

संदर्भ :

- १) आधुनिक हिन्दी उपन्यास : उदभव और विकास डॉ. बेचन, पृ. २०
- २) हिन्दी उपन्यासों का शिल्पगत विकास डॉ. उषा सक्सेना, पृ. १८
- ३) कुछ विचार, प्रेमचन्द, पृ. ४६
- ४) काव्य के रूप, डॉ. गुलाबराम, पृ. १५५
- ५) आधुनिक साहित्य, आचार्य नन्ददुलारे बाजपेयी, पृ. १७३
- ६) साहित्यलोचन, डॉ. श्यामसुन्दरदास, पृ. १२२
- ७) आधुनिक हिन्दी उपन्यास : उदभव और विकास डॉ. बेचन, पृ. २२
- ८) आधुनिक हिन्दी उपन्यास : उदभव और विकास डॉ. बेचन, पृ. २१
- ९) आधुनिक हिन्दी उपन्यास : उदभव और विकास डॉ. बेचन, पृ. २१
- १०) ऐतिहासिक उपन्यास का तुलनात्मक अध्ययन, श्रीनारायण भारद्वाज, पृ. २५
- ११) भारतीय उपन्यास परंपरा और ग्रामकेन्द्री उपन्यास, भोलाभाई पटेल, पृ. ८५

पर्यावरण का अर्थ

हान्डा विरजीभाइ आर.

बी.ए., एम.ए., बी.एड.

व्याख्याता: श्री सौरभ आर्ट्स कॉलेज-
विसणवेल, तालूका मालीया(हाटीना)

पर्यावरण का अर्थ:

पर्यावरण शब्द व्यापक अर्थों वाला है। इसका प्रायः समस्त पारिस्थितिकी अथवा परिवृत्ति (Total set of Surroundings) परिवेश, आस-पास अथवा पास-पड़ोश, जीवन-यापन एवं कार्य प्रणाली की दशाएँ वनस्पतियों एवं जीव-जन्तुओं के विकास की दशाएँ आदि अर्थों में प्रयोग किया जाता है। वास्तव में Environment शब्द फ्रेंच भाषा के Environer शब्द से बना है। जिसका तात्पर्य समस्त पारिस्थिकी होता है, जिसमें सभी स्थितियाँ, परिस्थितियाँ दशाएँ आदि जो वनस्पतियों एवं जीव-जन्तुओं को प्रभावित करती है वह सम्मिलित है।

भूगोल में पर्यावरण का एक विशेष महत्व है। इसका प्रत्यक्ष अथवा परोक्ष रूप से मानव से सम्बन्ध है। बौद्धिक एवं शारीरिक क्षमता, कार्यप्रणाली, व्यवहार, आचार-विचार, वेश-भूषा, धर्म आदि पर पर्यावरण का प्रभाव पड़ता है। पर्यावरण एक ऐसा रंगमंच है जिस पर मानव की समस्त क्रियाएँ अभिव्यक्त होती हैं। इसी में आवासित मानव, जीव-जन्तुओं, प्रकृतिक घटनाओं एवं आवश्यकताओं के मध्य सामंजस्य स्थापित कर अन्यान्य क्रियाओं के साथ अस्तित्ववान है। पर्यावरणीय सामंजस्य पर मानव की क्रियाएँ निर्भर होती हैं। स्पष्ट है कि मानव एवं पर्यावरण का सम्बन्ध बहुत निकट का है। वास्तव में मनुष्य भी पर्यावरण का एक अंग है। इससे पृथक् इसके अस्तित्व की कल्पना नहीं की जा सकती है। यही एक ऐसा प्रणी है जो अपने अस्तित्व के साथ पर्यावरण के अनेक पक्षों पर विचार कर सकता है, उपादानों का उचित उपभोग कर सकता है तथा उसकी सुरक्षा कर सकता है। अन्य जीव-जन्तु पर्यावरण से जो कुछ प्राप्त करते हैं अथवा उसको हानि पहुँचाते हैं इसका उन्हें कोई ज्ञान नहीं होता है। मानव विशिष्ट पर्यावरण में जन्म लेकर उसके उपादानों का उपभोग करता हुआ इसमें काफी कुछ परिवर्तन करता है। फलस्वरूप पर्यावरण को मानव एवं जीव-जन्तुओं के परिप्रेक्ष्य में देखना आवश्यक है।

वर्तमान समय में पारिस्थितिकी Environment शब्द के स्थान पर habitat अथवा milieu शब्दों का प्रयोग कर रहे हैं, जिसका तात्पर्य समस्त परिवृत्ति (total set of surroundings) है। पर्यावरण को पूर्णतः शब्द में परिभाषित करना असंभव है लेकिन कुछ साहसिक विद्वानों ने उसे अंशतः परिभाषित करने का प्रयत्न किया है वह निम्नंकित हैं-

पार्क (c.c.park) पार्क ने स्पष्ट किया है कि पर्यावरण उन सभी दशाओं का योग है जो मानव जाति को निश्चित समयावधि में नियत स्थान पर आवृत्ति करती है।

फिटिंग (Fitting H. -1922) फिटिंग के अनुसार जीवों के पारिस्थिति का योग पर्यावरण है। जीवन की पारिस्थितिकी के सभी तथ्य मिल कर एक ऐसे वातावरण का निर्माण करते हैं जिससे समस्त जीवन प्रभावित होता है।

टांसले (Tansley -1926) टांसले ने स्पष्ट किया कि प्रभावकारी दशाओं का वह सम्पूर्ण योग पर्यावरण है जिसमें जीव निवास करते हैं।

सोरोकिन (sorokin) सोरोकिन ने भौगोलिक पर्यावरण की व्याख्या की है। इनके अनुसार भौगोलिक पर्यावरण का तात्पर्य ऐसी दशाओं एवं घटनाओं से है जिसका अस्तित्व मनुष्य के कार्यों से स्वतन्त्र है जो मानव निर्मित नहीं है और जो बिना मनुष्य के अस्तित्व और कार्यों से प्रभावित हुए स्वतः परिवर्तित होती है।

मैकाइवर (Maciver) मैकाइवर ने स्पष्ट किया कि भू-तल और उनकी मैकाइवर ने स्पष्ट किया कि भू-तल और उनकी सम्पूर्ण प्रकृतिक दशाओं एवं शक्तियाँ जो पृथ्वी पर विद्यमान होकर मानव जीवन को प्रभावीत करती है वह भौगोलिक पर्यावरण कहलाता है।

हर्सकोविट्स (Hers kovits) हर्सकोविट्स के अनुसार पर्यावरण उन सभी बाहरी दशाओं और प्रभावों का योग है जो प्राणी के जीवन और विकास पर प्रभाव डालते हैं।

पर्यावरण ऐसा आवरण है जिसमें सम्पूर्ण विश्व या ब्रह्मांड अथवा जीवजगत घिराया है, दूसरे शब्दों में समग्र पृथ्वी का जीवन एक आवरण से आवरीत है। यह उसे चलाते भी है और स्वयं भी प्रभावित होता है। इसीलिए कहा जाता है की-

Man is Born of Food,
Food is of Plants,
Plants are of Earth,
Earth is of Water,
Water is of Air,

Air is of Space, Space is God,

There fore Protect Plants, Earth, Water, and Air and they will Protect to you.

उपयुक्त वाक्यों पर्यावरण के लिए बहोत सारा ख्याल दे जाता है। सामान्यतः पर्यावरण शब्द परि+आवरण - पर्यावरण। परि का अर्थ है चारों ओर या आस-पास और आवरण का अर्थ है आच्छादन या स्तर, इस प्रकार से पर्यावरण का अर्थ 'पृथ्वी के चारों ओर या आस-पास का स्तर या आवरण' ऐसा होता है। वास्तव में पर्यावरण प्राकृतिक दशाओं एवं शक्तियों से निर्मित एक साकार प्राकृतिक स्वरूप है, जिसका प्रभाव मानव एवं उसकी क्रियाओं पर पड़ता है। उसका आकार छोटा एवं बड़ा दोनों हो सकता है। साथ ही साथ गुणों एवं संघटकों के आन्तरिक सम्बन्धों में भिन्नता होती है। फलस्वरूप भू-तल पर मानव एवं उसकी क्रियाएँ भिन्न-भिन्न हैं। इस प्रकार भौतिक पर्यावरण में जैविक तत्वों को सम्मिलित करना आवश्यक है। पर्यावरण का महत्व जैविक तत्वों के सापेक्ष होता है। डेविस ने स्पष्ट किया है कि मनुष्य के सम्बन्ध में पर्यावरण का अभिप्राय भू-तल पर मानव के चातुर्दिक विस्तीर्ण उन सभी भौतिक स्वरूप से जिससे वह निरन्तर प्रभावित होता रहता है। पर्यावरण में जैविक (biotic) एवं अजैविक (abiotic) संघटक सम्मिलित होता है।

स्रोत:

- डा. गायत्री प्रसाद और डा. राजेश नौटियाल कृत पर्यावरण भूगोल,
- डा. राजकुमार गुर्जर और डा. बी. सी. जाट 2006 पर्यावरण भूगोल, पंचशील प्रकाशन, जयपुर
- www.google.com

हिन्दी कविता में नायिका का रूप सौंदर्य

-भरवाड पोपटभाई बी.

उत्तर बुनियादी कन्या विधालय, चोटीला

यदि हम एक ऐसे विषय की खोज कर रहे हैं कि जिसका प्रयोग विश्व-काल में सर्वाधिक हुआ, तो वह विषय हमारे अनुमान से नारी-वर्णन ही सिद्ध होगा। विश्व-काव्य का सर्व प्रचलित रस-रसराज श्रृंगार है, तो नारी उसी रसराज के प्राणों की आधार है। नारी की विमोहिनी शक्ति युग-युग से काव्य-जगत पर एकछत्र शासन करती रही है और संभवतः भविष्य में भी करती रहेगी। वैदिक साहित्य में उसके रूप-वैभव के उन्मादक प्रभाव की अभिव्यक्ति उस उर्वशी के रूप में हुई है, जिसके वियोग में पुरूरवा ने अपने आपको हिंसक भेड़ियों के सम्मुख डालकर आत्महत्या करने के लिए सोचा था। रामायण में उसके सौन्दर्य की दीप्ति जनक-तनया के रूप में हुई है, जिसकी प्राप्ति के लिए दूर-दूर के नरेश धनुष-यज्ञ में उपस्थित हुए थे। महाभारत में उसने उस द्रौपदी का रूप धारण किया, जिसके एक कटु हास्य ने अठारह अक्षौहिणी योद्धाओं के नाश का बीज बो दिया। आगे चलकर संस्कृत नाटक-साहित्य में उसने वासवदत्ता, शुकन्तला, बसन्तसेना, मालती, रत्नावली दमयन्ती आदि के विभिन्न रूपों में अपने सौन्दर्य के जादू एवं भाव-भंगिमाओं की शक्ति का परिचय दिया। गंध-साहित्य में एक ओर संसार की समस्त साधना, पवित्रता एवं दिव्यता को लेकर वह महाश्वेता और कादम्बरी के रूप में अवतरित हुई, तो दूसरी ओर उसने 'दशकुमार चरित' की काम-मंजरी के रूप में विश्व की समस्त कुटिलता का भी प्रदर्शन सफलतापूर्वक किया। साहित्य में नारी के इन अनन्त रूपों, उसके अद्भुत प्रभाव और उसकी अपार शक्ति को देखते हुए कामायनीकार के शब्दों में यही स्वीकार करना पड़ता है-

‘हे अनन्त ! रमणीय कौन तुम, यह मैं कैसे कह सकता !’^(१)

संभवतः नारी-रूप की इसी विचित्रता को देखकर हमारे काव्य-शास्त्रियों के हृदय में उसका विश्लेषण करने की भावना प्रस्फुरित हुई। भरत-मुनि ने सर्व-प्रथम उसे नायिका-पद से विभूषित करते हुए गुण-शील के आधार पर उसके विभिन्न रूपों का आख्यान किया, जो परवर्ती युग में इतना लोकप्रिय विषय सिद्ध हुआ कि धनंजय, विश्वनाथ, आदि ने अपने ग्रन्थों में सबसे अधिक विस्तार नायिका-भेद को ही दिया है, आगे चलकर हिन्दी के कवियों ने भी उसके 'नखशिख' एवं विभिन्न रूपों को लेकर स्वतंत्र काव्य-ग्रन्थों की रचना की। नायिका के इतने भेद किए गए हैं कि उनकी संख्या दो हजार से भी ऊपर पहुँच गई; अतः नायिका-भेद निरूपण को देखते हुए कहा जा सकता है कि भारतीय आचार्य और कवि दोनों के लिए ही नारी रूप की मीमांसा एक प्रिय विषय रहा है।

उपर्युक्त निष्कर्ष से एक भ्रान्ति पैदा हो जाने की सम्भावना है। इससे यह धारणा बनती है कि भारतीय साहित्य में नारी को बहुत अधिक सम्मान प्राप्त हुआ है, जिसका अर्थ है भारतीय समाज में नारी को बहुत ऊँचा स्थान प्राप्त होना; क्योंकि साहित्य समाज का ही प्रतिबिम्ब माना जाता है। इसमें कोई सन्देह नहीं है वैदिक युगीन भारतीय नारी को समाज और साहित्य में बहुत ऊँचा स्थान प्राप्त हुआ है, किन्तु परवर्ती युगों में स्थिति इसके लिए ठीक विपरीत रही है। वैदिक युग की सहचरी रामायण युग में 'छायेव अनुगता सदा' हो गयी। पुरूषोत्तम राम ने उसकी स्थिति सुधारने के लिए एक पत्नीव्रत का आदर्श स्थापित किया था, पर निरंकुश पुरूष वर्ग को वह स्वीकार्य नहीं हुआ। महाभारत-युग में आकर तो उसका मूल्य एक चल सम्पत्ति जितना ही रह गया; शल्य उसे बहन के रूप में बेच सकता है, गांधार-नरेश द्रव्य के लोभ से उसे किसी चक्षुहीन की पत्नी बनने को विवश कर सकता है; पांडु जैसे पुरूषत्वहीन पति की आज्ञा से वह दुराचार करने को विवश हो सकती है; भीष्म उसका अपने भाइयों के लिए अपहरण कर सकता है; भाइयों की सहमति से वह पाँच पतियों की सह-भोग्या बन सकती है; आवश्यकता पड़ने पर उसे जुए के दाँव पर लगाया जा सकता है और जरासंध जैसे शासक के संग्रहालय में वह चिड़ियों की भाँति रहकर अन्त में किसी अन्य विजेता की सम्पत्ति बन सकती है। वस्तुतः इस युग में भारतीय नारी के निजी व्यक्तित्व, निजी आदर्श और निजी लक्ष्य सदा के लिए पुरूष के चरणों पर

कुंठित हो गए। आगे चलकर बाल-विवाह अशिक्षा, पर्दा आदि के प्रचलन ने तो उसे उस निर्जीव यंत्र का रूप दे दिया, जो पुरुष के मनोरंजन एवं वंश-वृद्धि का साधन-मात्र है।

भारतीय साहित्य में भी नारी के सामान्य रूप का ही विवेचन, विश्लेषण एवं चित्रण अधिक हुआ है, उसके व्यक्तित्व की विशिष्टता का विकास प्रायः नहीं मिलता। विशेषतः हिन्दी काव्य में तो हम उसे व्यक्ति की अपेक्षा जाति के रूप में ही अधिक पाते हैं। उसके अंग-प्रत्यंगों के स्थूल रूप की व्याख्या किसी मशीन के निर्जीव पुर्जों की भाँति ही बार बार हुई है, उसकी सूक्ष्म चारित्रिक प्रवृत्तियों एवं विशेषताओं का अंकन प्रायः नहीं के बराबर है। अतः विभिन्न कवियों के नारी-रूपों में भेद करना कुछ कठिन है, किन्तु फिर भी निजी दृष्टिकोण एवं देश-काल के अनुसार उसमें परस्पर थोड़ा अन्तर अवश्य मिलता है।

वैसे हिन्दी काव्य रचना में राधा, पद्मावती, राजमती, नागमती, उर्मिला, यशोधरा, अज्ञातनामा 'प्रेयसी' आदि अनेक नायिकाएँ दृष्टिगोचर होती हैं, किन्तु उनमें सर्वाधिक चित्रण कृष्ण की बाल-सहेली वृषभानुजा राधा का ही हुआ है। अकेले 'राधा' नाम में विधापति से लेकर हरिऔध तक अनेक कवियों की अनेक नायिकाओं का समाहार हो जाता है। विधापति, सूर, नन्ददास, बिहारी, देव, पद्माकर, भारतेन्दु आदि न जाने कितने कवियों ने उसका चित्रण किया है, फिर भी उसका रूप नवीन है, उसकी आभा आलम्बन है और उसका अनुराग अखण्ड है। अतः हम सबसे पहले हिन्दी-काव्य की प्रतिनिधि नारी के रूप में राधा के ही विभिन्न रूपों का परिचय देना उचित समझते हैं।

विधापति की राधा

विधापति की राधा के प्रथम दर्शन काव्य-मंच पर हम उस समय प्राप्त करते हैं, जबकि वह वय-संधि की अवस्था को पार कर रही थी। उसकी इस अवस्था का चित्रण कवि ने रुचिपूर्वक किया है-

“खने-खन नयन कोर अनुसरई, खने-खन वसन धूलि तन भरई।

खने-खन दसन छटा छुट हास, खने-खन अधर आगे कर बास ॥

चउंकि चले खने-खन चलु मन्द, मनमथ पाठ पहिल अनुबंध

हिरदय मुकुल हेरि-हेरि थोर, खने आंचल दए खने होए भोर ॥”^(२)

धीरे-धीरे वह उस यौवन से प्रवेश करती है जो सौन्दर्य, मद, अल्हड़ ता एवं उच्छृंखलता से भरपूर है। प्रणय-भावनाओं का प्रवेश भी उसके जीवन में होता है, किन्तु शीतल मन्द समीर की भाँति चुपचाप नहीं, अपितु तूफान की तीव्रगति से अट्टहास करते हुए। उसके धार्मिक विश्वास, सामाजिक अंकुश एवं पारिवारिक नियंत्रण उस तूफान के प्रथम झोको में जत-विजत हो जाते हैं। संसार का कोई ऐसा प्रतिबंध नहीं, जो इस प्रणय विभोर नारी को अपने पथ से विचलित कर सके। अन्य नायिकाओं की भाँति वह अपने प्रणय को गुप्त रखना नहीं जानती; वह उसकी घोषणा स्पष्ट रूप में कर देती है-

सामर सुन्दर ए बाट आएल, ते मोरि लागलि आँखि

प्रियतम से संकेत-स्थल पर मिलने की प्रतिज्ञा को पूरी करने में वह किसी से भय नहीं खाती-

घर गुरुजन डर न मानव, वचन चूकब नाँहि।

किन्तु उसके साहस की विलक्षणता का परिचय तो तब मिलता है, जबकि जेठ के मध्याह्न में वह कड़ कड़ती हुई धूप, धधकती हुई जमीन और धृणा व ईर्ष्या से जलती समाज की आँखों की कोई परवाह न कर मनोरथ-पूर्ति के लिए आगे बढ़ ही जाती है-

तपन के ताप तपत भेल महीतल तातल बालू दहन समाना।

चढल मनोरथ भामिनी वधु पथ, ताप तपत नहीं जाना ॥

अर्थात् सूर्य की पन ताप से महीतल तप्त हो रहा है, गरम बालू आग के समान जल रही है, किन्तु नायिका अपने मनोरथ रूपी रथ पर चढ़ कर चल पड़ी, जलन का उसे कोई पता नहीं। विधापति की राधा का दुर्भाग्य यह है कि उसका यह अपूर्व साहस भी प्रणय-स्वप्नों को चिरस्थायी बनाने में सफल नहीं हो सका। कुछ दिनों के रस-पान के अनन्तर भ्रमराज किसी अन्य कलिका की ओर आकर्षित हो जाते हैं और अभागी नायिका के पास केवल निराशा, वेदना और ग्लानि की पूँजी शेष रह जाती है, अर्थात्-

कुल कामिनी छलौ कुलटाँ भए गेलौं, तिन कर वचन लोभाई !

अपने कर हम, मूँड मूँडाएल, कामु से प्रेम बढ़ाई !!

“कुल-कामिनी थी, अब कुलटा हो गयी हूँ। उसके वचनों से लुभाकर मैंने अपने हाथ से ही अपना सिर मूँड लिया। हाय! कन्हैया से प्रेम करके...” वस्तुतः विधापति की नायिका यहाँ एक उच्छृंखल प्रेमिका के रूप में चित्रित हुई है, जिसे नायक की वंचकता के कारण अन्त में निराश होना पड़ता है।

सूरदास की राधा

सूरदास की राधा काव्य-मंच पर यौवन की सौन्दर्य-श्री से लदकर एकाएक उपस्थित नहीं होती, अपितु उसका सर्वांगीण विकास धीरे-धीरे होता है। उसका प्रणय भी विधुत की भाँति उदित होकर विलीन नहीं हो जाता, अपितु वह सहचर्या के योग से धीरे-धीरे विकसित होता है। उसके माता-पिता के लिए कृष्ण अपरिचित नहीं है, अतः उसका कृष्ण से मिलन अबाध गति से चलता रहता है। वस्तुतः इन परिस्थितियों में विकसित प्रेम में समुद्र की-सी गहराई तो होती है, किन्तु उसमें वे उत्ताल तरंगें नहीं होती, जो एक बार में ही हृदय को आत्म-समर्पण के लिए विवश कर दें; उसकी गति में वह अधीरता भी नहीं कि राह में आने वाली प्रत्येक धार्मिक, सामाजिक, पारिवारिक बाधा को कुचलती हुई वह आगे बढ़ जाए। वियोग में भी राधा का हृदय दीपक की लौ की भाँति मंद-मंद गति से धधकता है; यही कारण है कि जहाँ विधापति की राधा प्रिय-मिलन के लिए स्वर्ग तक की दौड़ लगाने के लिए तैयार है, वहाँ सूरदास की राधा दो-चार कोस की दूरी को भी लौंघ पाने में असमर्थ है। किन्तु जहाँ विधापति की नायिका का हृदय बरसाती नाले की भाँति उफनकर शीघ्र ही सूख जाता है, वहाँ सूर की राधा का प्रणय उसके समस्त जीवन की गुप्त निधि बनकर हृदय गहराई में बैठ जाता है।

रीतिबद्ध कवियों की नायिका

रीतिबद्ध शृंगार कवियों की नायिका का कोई एक रूप नहीं है। आवश्यकतानुसार वह प्रेयसी भी है और पत्नी भी है, स्वकीया भी और परकीया भी। वस्तुतः नारी के सभी रूपों और सभी अवस्थाओं में उसका चित्रण हुआ है। स्वकीया के रूप में उसे एक रसिक, रूप-लोभी, शठ नायक पति के रूप में प्राप्त होता है; यौवन एवं सौंदर्य के प्रथम प्रकाश में वह उसके रूप वैभव का माधुर्य लूटता है, किन्तु ज्यों-ज्यों उसकी धृति मंद पड़ती जाती है, नायक किसी और का बन जाता है। फलतः विवश पराधीन नारी को-पत्नी को-अपने हाथी चूड़ियों (सौभाग्य चिन्ह) पर ही संतोष करना पड़ता है।

दूसरे रूप में वह विवाहिता परकीया है-अतः उसे प्रेयसी न कहकर व्यभिचारिणी कहना उपयुक्त होगा। उसका व्याभिचार रूपी प्रेमी भी स्थायी नहीं होता था, कुछ दिनों तक संकेत स्थलों पर पहुँचने वाली परकीया को अंत में विप्रलब्धावंचिता-बनने को विवश होना पड़ता था। वस्तुतः पुरुष वर्ग की विलासिता के कारण पत्नी और प्रेयसी दोनों रूपों में उसकी स्थिति विषम थी। यह भी एक ध्यान देने की बात है कि रीति कालीन काव्य में अविवाहिता प्रेयसियों के प्रेम के चित्रण का अभाव है-संभवतः इसका कारण बाल-विवाह का प्रचलन है।

द्विवेदीयुगीन राधा

राधा के अतिरिक्त हिन्दी-काव्य जगत् की अन्य नायिकाओं में प्रेमाख्यानों की नायिकाओं-पद्मावती, मधुमालती, हंसावती, इन्द्रावती आदि-का महत्वपूर्ण स्थान है। पौराणिक राधा की अपेक्षा प्रेमाख्यानों की प्रेयसियाँ अधिक सौभाग्यशालिनी हैं। वे पुरुष को अनायास ही-विवाह के केवल

एक धागे की कीमत पर या दूतिकाओं द्वारा भेजे गए एक सन्देश के बल पर ही-प्राप्त नहीं हो जाती, उनकी प्राप्ति के लिए नायक को प्राणों की बाजी भी लगानी पड़ती है, अतः इतने प्रयत्न से प्राप्त सुन्दरी को नायक एकाएक नहीं त्याग सकता। अस्तु, वे अपने जीवन के अन्त तक अपने प्रिय का सान्निध्य और प्रेम प्राप्त करती रहती हैं।

जहाँ अन्य भारतीय काव्यों में पुरुष को नारी से अधिक कामुक एवं विलासी प्रदर्शित किया जाता है, वहाँ प्रेमाख्यानों की नायिकाएँ नायक से अधिक कामवती दृष्टिगोचर होती हैं। जायसी की पद्मावती के प्रेम के मूल में भावना की अपेक्षा वासना की प्रेरणा अधिक है।

“सुनु हीरामन कहौं बुझाई । दिन-दिन मदन सतावैं आई ॥
देस-देस के बर मोहि आवहिं । पिता हमार न आँख लगावहिं ॥
जीवन मोर भयउ जल गंगा । देह देह हम्ह लाग अनंगा ॥
जोबन अस मैमन्त न कोई । नवै हस्ति जो आँकुस होई ।
कँवल भँवर ओही बन पावै । को मिलाइ तन तपनि बुझावै ।”^(३)

‘पद्मावती’ के प्रेम में हृदय का आवेग कम है, यौवन का ज्वार अधिक, उसमें मन की प्यास की अपेक्षा शरीर की तपन बुझाने की लालसा ही अधिक व्यंजित हुई है।

अस्तु प्रारम्भ में ये नायिकाएँ के कामोन्माद, रूप-गर्व एवं स्वार्थपरता से ग्रस्त दिखाई पड़ती हैं, किन्तु आगे चलकर नायक के त्याग एवं बलिदान से इनमें भी सच्चे प्रेम का विकास हो जाता है।

‘रासो’ काव्य की राधा

पृथ्वीराज रासो, बीसलदेव रासो आदि काव्यों की नायिकाएँ सामन्तवादी दृष्टिकोण को प्रस्तुत करती हैं। वे अपने यौवन एवं सौंदर्य की प्रसिद्धि के बल पर किसी नरेश या राजकुमार के लोभ की वस्तु बन जाती हैं। वे किसी प्रकार-युद्ध या बलात् उपहरण के द्वारा-उन्हें प्राप्त कर लेते हैं। रंगमहलों में पहुँचकर उसका जीवन, सामन्त की इच्छाओं का अनुवर्ती बन जाता है। जब तक उनमें यौवन का आकर्षण रहता है, उनके जीवन में चाँदनी रातें रहती हैं, किन्तु नायक के दूसरा विवाह कर लेते ही या प्रौढ़ अवस्था के साथ इनका भाग्य-दीपक बुझ जाता है।

अपने रण-बाँकुरे पति के हृदय पर चिर अधिकार पाने की कल्पना तो वे कर ही नहीं सकती; अपने सौन्दर्य यौवन, अनुनय-विनय तथा चाटुकारिता के बल पर रंगमहल की अनेक सपत्नियों के बीच-यदा-कदा उसका रात्रि भर के लिए सहवास प्राप्त कर लेना ही इनके लिए बहुत है। हाँ, यदि अपनी अलहड़ता के कारण वे कभी अपने शेखी बघारने वाले योद्धा पति के सम्मान में कोई चूक कर बैठती हैं, या उसकी किसी डींग का खंडन कर बैठती हैं, तो बीसलदेव की पत्नी राजमती की भाँति उन्हें इसका कड़वा दंड-दीर्घ वियोग-भी सहन करना पड़ता है। इन सामन्त पतियों के लिए नारी का मूल्य तलवार के एक वार से अधिक नहीं है।

स्वच्छन्द प्रेमी कवियों की नायिका

मध्यकालीन स्वच्छन्द प्रेमी कवियों धनानन्द, बोधा आदि से लेकर आधुनिक युगीन छायावादी कवियों का नायिका के प्रति लगभग एक-सा ही दृष्टिकोण रहा है; दोनों युगों के ही कवियों ने नायिका के व्यक्तित्व के सूक्ष्म गुणों को अधिक महत्व दिया है-

“लाजनि लपेटी, चितवनि भेद भाग भरी,
लसति ललित लाल चख तिरछानि में ॥
छवि को सदन गोरी बदन रूचिर भाल,
रस निचुरत मीठी मृदु मुसुक्यानि मैं ।

X X X

अंग अंग तरंग उठै दुति की परिहै मनो रूप अवै घर वै ॥

X X X

वहै मुसक्यानि, वहै मृदु बतरानि, वहै लडकीली बानि आनि उर में अरति है ।

वहै गति लैन औ बजावनिललित बैन, वहै हँसि दैनि हियरा से न टरति हैं ।”^(४)

यहाँ यह ध्यान देने की बात है कि कवि ने नायिका के रूप-सौन्दर्य की अभिव्यक्ति के समय उसके शरीर के स्थूल अवयवों की विशालता या गुरूता का परिमाण प्रस्तुत नहीं किया है, यहाँ तक कि जिन अंगों का अन्य श्रृंगारी कवि बारम्बार उल्लेख करके अपनी कामुकता का परिचय देते हैं, उनका यहाँ संकेत भी नहीं है । अस्तु, प्रेम की इसी स्वच्छन्दता के कारण इस प्रेमिका का अत्यन्त सूक्ष्म, निर्मल एवं मनोमुग्धकारी रूप में चित्रण हुआ । उसे अपने प्रेमी से पूरा सम्मान एवं पूरा प्रेम प्राप्त होता है । यद्यपि समाज की बाधाओं के कारण वह प्रणय में सफल नहीं हो पाती, किन्तु उसे कम-से-कम यह संतोष अवश्य रहता है कि कोई उसकी याद में तड़प रहा है ।

इस प्रकार हम देखते हैं कि हिन्दी काव्य में नारी के रूप-वैभव की अभिव्यक्ति तो पर्याप्त मात्रा में हुई है, किन्तु उसके व्यक्तित्व का समुचित विकास दृष्टि गोचर नहीं होता । हाँ, इतना अवश्य है कि विधापति, सूर, देव, पद्माकर हरिऔध आदि के द्वारा चित्रित राधा के विभिन्न रूपों, जायसी की पद्मावती, नरपति नाल्ह की राजमती या धनानन्द की ‘सुजान’ आदि के रूप में हमें विभिन्न युग के विभिन्न वर्गों के नारी-सम्बन्धी दृष्टिकोण का बोध हो जाता है । इन रूपों के आधार पर तत्कालीन समाज की परिस्थितियों की एवं तत्कालीन नारी की अवस्था को समझने में बहुत कुछ सहायता मिल सकती है ।

● संदर्भ ●

(१)	कामायनी	-	जयशंकर प्रसाद	-	पृष्ठ सं१५
(२)	कीर्तिलता	-	-	-	पृष्ठ सं११०
(३)	पद्मावत	-	जायसी	-	पृष्ठ सं२१०
(४)	सुजान और धनानंद	-	-	-	पृष्ठ सं१०१

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની સમાજ અને અર્થતંત્ર પર અસરો**વાળા વર્ષા કે.**

(M.A., GSET)

પ્રસ્તાવના :-

ભારતને યુરોપિયન દેશો સાથે પ્રાચીન અને મધ્યકાળમાં વ્યાપારી સંબંધો હતા. પરંતુ ઇ.સ. ૧૪૫૩ માં કોન્સ્ટન્ટિનોપલનું પતન થતાં યુરોપિયનોનો વેપાર સ્થળ માર્ગે રૂંધાઈ ગયો. આથી ભારત સાથે ધીકતા વેપારને ટકાવવા માટે નવા જળમાર્ગ શોધવાની જરૂરિયાત ઉભી થઈ. પરિણામે ઇ.સ. ૧૪૯૮ માં વાસ્કો-દ-ગામાએ ભારત તરફ આવવાનો જળમાર્ગ શોધી કાઢ્યો. આ ઘટના ભારતના ઇતિહાસમાં સીમા ચિહ્નરૂપ બની, કારણ કે ત્યારે ખરેખર અર્વાચીન કાલનો ઉદય થયો.

ભારતમાં પોર્ટુગિઝોના પગલે પગલે વલંદા, ડેનિશ, અંગ્રેજો અને ફ્રેન્ચો આવ્યા. તેમાં અંગ્રેજોએ ભારતની રાજકીય પરિસ્થિતિનો લાભ લઈને ઇ.સ. ૧૭૫૭ના પ્લાસીના યુદ્ધ પછી રાજકીય સત્તામાં પગપેસારો કર્યો. અંગ્રેજોની દમનકારી કુરનીતિઓના કારણે ઇ.સ. ૧૮૫૭ નો પ્રથમ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ થયો હતો. આ ક્રાંતિ પછી દેશમાં રાષ્ટ્રવાદી પ્રવૃત્તિને ધીમે ધીમે વેગ મળ્યો.

ઇ.સ. ૧૯૧૫ માં ગાંધીજીનું દક્ષિણ આફ્રિકાથી ભારતમાં આગમન થતાં એક નવા યુગનો આરંભ થયો હતો. તેમના નેતૃત્વ નીચે ઇ.સ. ૧૯૧૯ થી ઇ.સ. ૧૯૪૭ સુધીમાં અંગ્રેજો વિરૂધ્ધ અસરકાર આંદોલન (૧૯૨૧-૨૨), સવિનય કાનુન ભંગ (૧૯૩૦), અને હિંદ છોડો ચળવળ (૧૯૪૨) જેવી રાષ્ટ્રવ્યાપી લડત થઈ હતી. ભારતના આ સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનની સાથે ભારતીયોના સામાજિક અને આર્થિક સુધારાના ઉદ્દેશ્યને પણ જોડી દીધું હતું. વીસમી સદીમાં ચોથા અને પાંચમાં દશકામાં ભારતની દુર્દશાને સુધારવા માટે સામાજિક અને આર્થિક નીતિ તરફ ધ્યાન દોર્યું હતું.

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની સમાજ પર અસરો :-

૧૯મી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બ્રહ્મોસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, આર્યસમાજ, રામકૃષ્ણમિશન અને થિયોસોફિકલ સોસાયટી વગેરે સંસ્થાઓએ સમાજ સુધારણાની પ્રવૃત્તિઓને હાથ ધરી હતી. તેને ૨૦મી સદીમાં ઘણો વેગ મળ્યો હતો. સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનોની સાથે સમાજ ઉત્થાન પર પણ ભાર મુકવામાં આવ્યો હતો.

૧. સ્ત્રી ઉત્કર્ષની પ્રવૃત્તિઓ :-

ભારતમાં સ્ત્રી ઉત્કર્ષ માટેનો પાયો રમાબાઈ રાનડેએ ૧૯મી સદીમાં નાખ્યો હતો, પરંતુ તે સમયે આ પ્રવૃત્તિને બહુ સફળતા સાંપડી ન હતી. ભારતનાં સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન દરમ્યાન સ્ત્રીઓના સ્થાન અને તેમના પ્રત્યેના દ્રષ્ટિકોણમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન આવ્યું હતું. આ સમયે ખુદ નારી સમાજ પોતે પણ પોતાના ઉત્કર્ષ માટે સભાન બની હતી. મહાત્મા ગાંધીજીની પ્રેરણાથી અસહકાર આંદોલન અને સવિનય કાનુનભંગની લડતમાં ભારતની સન્નારીઓ ઝુંકાવ્યું હતું. ગાંધીજીએ પણ સ્ત્રીઓને અહિંસા ત્યાગ, ધૈર્ય, સહનશીલતા અને ધર્મની સાક્ષાત મૂર્તિઓ કહીને બિરદાવી હતી. તેઓ ઘરની ચારે દિવાલો છોડી સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનમાં સભા-સરઘસોમાં હાજરી આપતી. તેમજ પરદેશી માલનો બહિષ્કાર, સ્વદેશી માલનો પ્રચાર, દારૂ નિષેધ, ખાદી પ્રચાર જેવા કાર્યોમાં સહભાગી થતી હતી.

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના સમયગાળા દરમ્યાન સ્ત્રીઓના ઉત્કર્ષ માટે ઇ.સ. ૧૯૨૩માં ‘ભારતીય નારી સમાજ’ ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. તેમજ મુસ્લિમ સમાજની સ્ત્રીઓના ઉત્કર્ષ માટે ઇ.સ. ૧૯૧૪ માં ‘અબિલ ભારતીય મુસ્લિમ નારી સંમેલન’ મળ્યું હતું. તેની પ્રેરણાથી મુસ્લિમ સમાજની સ્ત્રીઓએ પર્દાનો ત્યાગ કરી રાજકીય અને સામાજિક ક્ષેત્રે કદમ મિલાવવા લાગી હતી. ઇ.સ. ૧૯૨૮માં ‘અબિલ ભારતીય નારી સમાજ’ ના પ્રમુખપદે ભોપાલના બેગમ સાહેબ હતા, ત્યારે તેમણે સ્ત્રી કેળવણી અને સ્ત્રી ઉન્નતિને લગતા ઠરાવ પસાર કર્યા હતા.

ઇ.સ. ૧૯૨૬ પછી મતાધિકારનો અધિકાર સ્ત્રીઓને મળતા મતદાન કર્યું હતું. ઉપરાંત મદ્રાસ, પંજાબ, મુંબઈ જેવા પ્રાંતોમાં કમલાદેવી ચટોપાધ્યાય, પુનાન ડુકોસ, શ્રીમતી રેડી જેવી સ્ત્રીઓ ધારાસભાની ચુંટણીઓ જીતીને સભ્યો બની હતી. તેમજ સરોજીની નાયડુ જેવી વિદુષી નારીએ તો કોંગ્રેસનું પ્રમુખપદ પણ શોભાવ્યું હતું. ટુંકમાં સ્વાતંત્ર્ય આંદોલનના અસર તળે સમાજમાં સ્ત્રીઓના ઉત્કર્ષના મંડાણ થયા હતા.

૨. પછાતવર્ગ અને અછૂતોધ્ધાર પ્રવૃત્તિ :-

સ્ત્રી સમાજની જેમ પછાતવર્ગ અને અછૂતોના ઉધ્ધારની પ્રવૃત્તિને સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન દરમ્યાન વેગ મળ્યો હતો. ગાંધીજીની પ્રેરણાથી આ પ્રવૃત્તિને રાષ્ટ્રીય ચળવળનો એક અંગ માની લેવામાં આવી હતી. ગાંધીજીની સાથે કોંગ્રેસના બધા નેતાઓ પણ હરિજનોધ્ધારને નવભારતની રચનાના એક મહત્વના કાર્ય તરીકે ગણાવ્યું હતું.

ઇ.સ. ૧૯૧૭માં કોંગ્રેસે પ્રથમવાર છૂત-અછૂતની વિરૂધ્ધમાં એક પ્રસ્તાવ પ્રસાર કર્યો હતો. ઇ.સ. ૧૯૨૩માં કોંગ્રેસે છૂત-અછૂતની ભાવનાની સમાપ્તિ માટે લોકોને શિક્ષિત કરી તથા હિંદુઓની જુદી જુદી જાતિઓ વચ્ચેના ભેદભાવોની વિરૂધ્ધમાં જાગૃતિ લાવવાનો કાર્યક્રમ અમલમાં મૂક્યો હતો. ઇ.સ. ૧૯૩૨માં ગાંધીજીએ ‘અબિલ હિંદ હરિજન સેવક સંઘ’ ની સ્થાપના કરી હતી.

ઉપરાંત ઈ.સ.૧૯૩૩ માં 'હરિજન' નામની પત્રિકા પણ શરૂ કરી હતી. આ ઉપરાંત આદીવાસી જેવા પછાતવર્ગોની સ્થિતિ સુધારવા અનેક સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો હતો. જેમકે અમૃતલાલ ઠક્કરે 'પંચમહાલ ભીલ સેવા મંડળ'ની સ્થાપના કરી, પહાડી વિસ્તારોમાં વસતા ભીલોના જીવનમાં મોટું પરિવર્તન આણ્યું હતું. ગાંધીજીએ અસ્પૃશ્યતા નિવારણને મહત્વ આપતાં, પછાતવર્ગોની સ્થિતિ સુધારવાનાં પ્રયાસોમાં નોંધપાત્ર પ્રગતિ કરી હતી. ત્યારથી સમાજમાં પછાતવર્ગો અને અછૂતો પ્રત્યેના દ્રષ્ટિકોણમાં ક્રાંતિકારી પરિવર્તન આવ્યું હતું.

૩. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને ઉત્તેજન :-

ગાંધીજીને મન રાજકીય સ્વરાજ્ય મેળવ્યા બાદ રાષ્ટ્રીય પુનઃરચનાનું કાર્ય કરવાનું હતું. તેના માટે તેમણે કેળવણીને મુખ્ય ગણી હતી. કોંગ્રેસ ઈ.સ.૧૯૨૦માં નાગપુર ખાતે મળેલ અધિવેશનમાં થયેલા ઠરાવોમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીનો ઠરાવ પણ પસાર કર્યો હતો. રાષ્ટ્રીય આંદોલનના અસર તળે દેશમાં ઠેર ઠેર રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠો, રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયો અને તમામ કક્ષાની રાષ્ટ્રીય શાળાઓ સ્થાપવામાં આવી હતી. આંદોલન દરમ્યાન ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, બિહાર વિદ્યાપીઠ, ટિળક મહારાષ્ટ્ર વિદ્યાપીઠ તેમજ ઘણા ધોરણો ધરાવતી હજારો વિદ્યાર્થીઓ ધરાવતી શાળાઓ શરૂ થઈ હતી. તેમજ ગાંધીજીએ કલકત્તા અને બિહારમાં રાષ્ટ્રીય મહાવિદ્યાલયો ખુલ્લા મુક્યા હતા.

વળી, કન્યાકેળવણીની દિશા પણ સારા પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા. અમુક પ્રાંતોમાં શાળા તથા કોલેજોમાં સહશિક્ષણ ઉપરાંત કન્યાઓ માટે અલગ શાળાઓ તથા કોલેજોની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. ઈ.સ.૧૯૧૬માં ધોંડો કેશવ કર્વે ના પ્રયાસોથી સ્ત્રીઓ માટે અલગ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના થઈ હતી. તેમજ પ્રાંતોમાં અનેક જગ્યાએ શિક્ષકો તાલીમ આપતી 'ટ્રેનિંગ કોલેજો' ની પણ સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. તેમજ 'વર્ધા યોજના' હેઠળ બુનિયાદી તાલીમનો કાર્યક્રમ ઘણાં પ્રાંતોએ અપનાવ્યો હતો. કેટલાંક પ્રાંતોમાં પછાતવર્ગોના બાળકો માટે આશ્રમશાળાની સ્થાપના પણ કરી હતી.

૪. દારૂનિષેધ પ્રવૃત્તિ :-

સમાજમાં મજૂરો અને અન્ય લોકો દારૂની બદીના કારણે પાયમાલ થતા હતા. ઈ.સ.૧૯૧૮માં ભાવનગર રાજ્યે દારૂબંધી દાખલ કરી હતી. ખાસ કરીને ઈ.સ.૧૯૩૦ની સવિનય કાનુન ભંગની લડત દરમ્યાન દારૂના પીઠાઓ પર પેકેટિંગ કાર્ય શરૂ કરવામાં આવ્યું હતું. કસ્તુરબા અને મીઠુબહેન પિટિટ સહિત લગભગ ૧૨૦૦ સ્વયંસેવિકા બહેનો દારૂનિષેધ પ્રવૃત્તિને વેગવંતી બનાવી હતી. વળી ઈ.સ.૧૯૩૦માં કોંગ્રેસ પક્ષ સત્તારૂઢ થતા સમગ્ર મુંબઈ ઈલાકામાં દારૂબંધી દાખલ કરી હતી. અને આઠ-નવ કરોડની આવક જતી કરી હતી. દારૂની બદીને સમાજમાંથી દૂર કરવા સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન દરમ્યાન સઘન પ્રયાસો થયા હતા.

૫. સામાજિક કુરિવાજોનો વિરોધ :-

વીસમી સદી દરમ્યાન સમાજમાં બાળલગ્ન પ્રથા, બાળવિવાહ અને બહુપત્ની પ્રથા જેવા કુરિવાજો પ્રચલિત હતા. રાષ્ટ્રીય આંદોલન દરમ્યાન લોકોમાં નવચેતનાનો સંસાર થવાથી આવા કુરિવાજોને દૂર કરવા માટે પ્રયાસો થયા હતા. ગુજરાતમાં બાળવિવાહ પર પ્રથમ પ્રતિબંધ મૂકનાર વડોદરાના રાજવી સૈયાજીરાવ ગાયકવાડ હતા. ઈ.સ.૧૯૩૦માં રાયસાહેબ હરવિલાસ સારડાના નામથી પસાર થયેલ બાળલગ્ન પ્રતિબંધ ધારાનો વિરોધમાં સમકાલીન રૂઢીચુસ્ત વર્તુળો તરફથી ઉઠાપોહ પણ થયો હતો. વળી અખિલ ભારતીય મુસ્લિમ નારી સંમેલન દ્વારા લાહોરમાં મુસ્લિમ કોમમાં બહુપત્નીત્વ પ્રથાના વિરોધ માટે ઠરાવ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો. પરંતુ ઈ.સ.૧૯૨૮માં ચાઈલ્ડ મેરેજ રેસ્ટ્રીક્ટેડ એક્ટ જે 'શારદા એક્ટ' નામે જાણીતા કાયદા દ્વારા વિવાહની ઉંમર છોકરીઓ માટે ૧૪ અને છોકરાઓ માટે ૧૮ કરવામાં આવી હતી. ઉપરાંત ઈ.સ.૧૯૩૧માં ઈન્ફેન્ટ મેરેજ પ્રેવેન્શન એક્ટ દ્વારા બાલવિવાહ પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવ્યો હતો.

આ ઉપરાંત ગાંધીજીએ જ્ઞાતિભોજન, દેવદાસીપ્રથા, પડદાપ્રથા વગેરે સામાજિક રૂઢીઓની આકરી ટીકા કરી હતી. કારણ કે, આ રૂઢીઓનો ભોગ મોટેભાગે સ્ત્રીઓએ બનવું પડતું હતું. તેથી લોકજાગૃતિ દ્વારા આ રૂઢીઓને નાબૂદ કરવાના પ્રયત્નો કર્યા હતા.

ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામની અર્થતંત્ર પર અસરો :-

અંગ્રેજોએ ભારતમાં સત્તા સ્થાપ્યા પછી તેમની આર્થિક અને ઔદ્યોગિક નીતિને સંપૂર્ણપણે તેમના હિતોને અનુકૂળ બનાવી હતી. પરિણામે ભારતના અર્થતંત્ર પર માઠી અસર થઈ હતી.

૧. કામદાર વર્ગ - પ્રવૃત્તિ :-

અંગ્રેજોએ પોતાના લાભ માટે મજૂરોને ઓછું વેતન રાખ્યું અને કાર્યના કલાકો વધાર્યા હતા. તેમજ બાળમજૂરીને પણ ઉત્તેજન આપ્યું હતું. આથી સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામમાં આંદોલન દરમ્યાન અન્ય પક્ષ કે જેમની તરફ કોંગ્રેસે ધ્યાન આપ્યું હતું, તે ઉદ્યોગમાં લાગેલા શ્રમિક વર્ગ હતો. અગાઉ અંગ્રેજોએ શ્રમિકોના હિતમા કાયદા પસાર કર્યા હતા, પરંતુ તે અપર્યાપ્ત હતા. આથી કોંગ્રેસે તેમના હિતોનું રક્ષણ કરવા માટે પ્રસ્તાવ પસાર કર્યો હતો. તેમાં તેમના જીવન નિર્વાહ માટે કારખાનાઓમાં સ્વસ્થ વાતાવરણ, કામના નિયત કલાકો, બાળમજૂરી પર પ્રતિબંધ, મિલ-મજૂરોના વિવાદોનું નિરાકરણ જેવા પ્રશ્નોને પ્રાધાન્ય આપ્યું હતું. તેમજ મજૂરવર્ગના કલ્યાણકારી કાર્યક્રમ પ્રસ્તાવમાં ઉલ્લેખ કર્યો હતો. વળી મજૂર વર્ગે પોતાના હિત માટે 'ભારતીય વ્યાપાર સંઘ' આંદોલન શરૂ કર્યું હતું. પરંતુ તેમને લાંબો સંઘર્ષ કરવો પડ્યો હતો. ઈ.સ.૧૯૨૦માં અખિલ ભારતીય વ્યાપાર સંઘ કોંગ્રેસ (A.I.T.U.C.)

વળી ગાંધીજીએ મજૂરવર્ગ અને મૂડીપતિ વર્ગના હિતોને ધ્યાનમાં રાખીને ‘ટ્રસ્ટીશીપના સિધ્ધાંત’ પર ભાર મુક્યો હતો.

ડિસેમ્બર ૧૯૩૬માં ફેજપુરમાં જવાહરલાલનાં અધ્યક્ષપણા નીચે ભારતની આર્થિક નીતિને ધ્યાનમાં રાખી પ્રસ્તાવો રજૂ કર્યા હતા. જેમકે ભારતના કૃષિ સંબંધી કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવામાં આવેલ ગરીબી, બેકારી અને ખેડૂતોની દુર્દશા તરફ ધ્યાન દેવામાં આવ્યું હતું. જે અંતર્ગત એક કાર્યક્રમ બનાવ્યો જેમાં ભૂમિકર ઓછો કરવાની માંગ, નુકશાની કરમાં મુક્ત કરવા, નહેરો અને સિંચાઈના દરો ઓછા કરવા. ખેડૂતોના ઋણને રાહત, ભૂમિ મજૂરોને પર્યાપ્ત વેતન અને ખેડૂત સંઘને માન્યતા આપવાની માંગ કરી હતી. જેથી ખેડૂતોની હાલત સુધરે અને ખેતીને ઉત્તેજન મળે.

ગૃહઉદ્યોગોના વિકાસ માટે ગ્રામઉદ્યોગ સંઘની સ્થાપના ૧૪-૧૨-૧૯૭૪ ના રોજ કરવામાં આવી હતી. તેમાં હાથછડના ઓળા, હાથઘંટીનો દળેલો લોટ, મધમાખ-ઉછેર, શેરડી અને તાડનો ગોળ, ધાણીનું તેલ, ચર્મ ઉદ્યોગ, હાથ કાગળ બનાવવાની પ્રવૃત્તિ, અખાદ્યતેલમાંથી સાબુ બનાવવા વગેરે પ્રવૃત્તિને સ્થાન આપ્યું હતું. આવી પ્રવૃત્તિઓથી દરેકને કામ મળી રહે અને સ્વદેશી માલનો ઉપયોગ પણ થાય.

ઔદ્યોગિક ક્રાંતિના પરિણામ સ્વરૂપે કારખાનાઓની સ્થાપના થઈ અને કેટલાય લોકો બેકાર બન્યા હતા ત્યારે ગાંધીજીએ ફરીથી ખાદીને મહત્વ આપ્યું હતું. ખાદીના પ્રચારનું કામ ગાંધીજીએ શંકરલાલ બેન્કરને સોંપ્યું હતું. કોકીનાડામાં ખાદીમાં રસ લેનારાઓ ડૉ.રાયના નેતૃત્વ હેઠળ ભેગા થયા હતા અને ‘અખિલ ભારત ખાદી મંડળ’ ની રચના કરી હતી. તેમજ ઈ.સ.૧૯૨૪ માં ખાદી ગૃહસ્થાન પણ ઉભું કરાયું હતું. ભારતમાં ખાદી કામ ઘણા લોકો માટે આર્થિક પ્રવૃત્તિનું કેન્દ્ર બન્યું હતું. તેમજ ખાદી આઝાદીનો પોશાક બની ગઈ હતી.

ભારતમાં ઈ.સ.૧૯૨૦ થી ઈ.સ.૧૯૪૭ સમયગાળા દરમ્યાન ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે થયેલા રાષ્ટ્રીય આંદોલનનાં પરિણામ સ્વરૂપ લોકોમાં નવી ચેતનાનો સંચાર થયો હતો. સ્વાતંત્ર્ય આંદોલન દરમ્યાન રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના પ્રચાર અને પ્રસારથી લોકોના માનસ અને દ્રષ્ટિકોણમાં પરિવર્તન આવ્યું હતું. બ્રિટીશરોની આર્થિક શોષણ નીતિના કારણે ભારતના અર્થતંત્રને માઠી અસર થઈ હતી. તેથી કૃષિ અને ગૃહ ઉદ્યોગોનો નાશ થયો હતો. તેને પુનઃજીવંત કરવાના પ્રયાસો પણ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ દરમ્યાન થયા હતા. વળી, ખેડૂતવર્ગ અને મજૂરવર્ગમાં પણ જાગૃતિ આવતા પોતાના અધિકારો માટે અનેક લડતો આપી હતી.

ગાંધીજીના નેતૃત્વ હેઠળ થયેલા સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામનો મુખ્ય ધ્યેય ભારતને બ્રિટિશરોની ગુલામીમાંથી મુક્તિ અપાવવાનો હતો, પરંતુ આ સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામે ભારતના સમાજજીવન અને અર્થતંત્રમાં મોટું પરિવર્તન આવ્યું હતું.

૧. કુમારપ્પા ભારતની ખાદી શા માટે ? અમદાવાદ ડિસેમ્બર-૧૯૬૨.
૨. ડૉ.ધારૈયા રમણલાલ ક. આધુનિક ભારતનો ઈતિહાસ, ખંડ-૧/૨ અમદાવાદ પ્ર.આ.૧૯૭૩.
૩. પટેલ મંગુભાઈ રા. ભારતના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામો અને તેના ઘડવૈયા, અમદાવાદ આ.૧૯૮૫.
૪. ડૉ.પરિખ પ્રવિણચંદ્ર, ભારતીય સંસ્કૃતિની જળક (મધ્યકાલ અને અર્વાચીનકાલ), અમદાવાદ પ્ર.આ.૧૯૮૧.
૫. રાજગોર શિવપ્રસાદ, અર્વાચીન ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ, અમદાવાદ પ્ર.આ.૧૯૮૮.
૬. શાસ્ત્રી હ.ગં. પરીખ પ્ર.ચિ. આઝાદી પહેલા અને પછી (ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઈતિહાસ) ગ્રંથ-૯, અમદાવાદ, પ્ર.આ.૧૯૮૭.

5. ବକ୍ସ ସମ୍ବଳ (ଅସିବାଙ୍କକ), ମାୟକା ବିପ୍ରଦାନ (ସ୍ମାରକ ଉପକ୍ରମ), ବିଷୟ, ବିଷୟ

૪. યોગ્ય, શાન્ત, મહત્વા, અલગ, આત્મિક, માનવિક કૃપકાસ (૨૦૦૦ ક્રેડિટ્સ, વર્તમાન સમય વચ્ચે) | ૩૦૦૦

સૌરાષ્ટ્રના ઐતિહાસિક સિક્કાઓ

મયુરસિંહ બી. ગોહિલ

(M.A., B.Ed., M.Phil.)

આસિસ્ટન્ટ ટીચર, મોડા પ્રાઈમરી સ્કૂલ, જામનગર

સૌરાષ્ટ્ર ભારતના પશ્ચિમ ભાગમાં આવેલો એક અતિ પુરાતન પ્રદેશ છે. પુરાણોમાં સૌરાષ્ટ્રને “દેવભૂમિ” અને સુંદર સર્વશ્રેષ્ઠ દેશના રૂપમાં વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રસિદ્ધ કવિ ન્હાનાલાલ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશને “પુરાણપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસોજ્જવલ ભૂમિ” તરીકે સંબોધે છે. આ પ્રદેશનું નામ સૌરાષ્ટ્ર કેવી રીતે પડ્યું હતું. તે બાબતે ઇતિહાસકારોમાં ભિન્ન-ભિન્ન મત-મતાંતરો પ્રવર્તે છે. અલબત્ત સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશનો ઉલ્લેખ હિંદુ ધર્મના શાસ્ત્ર રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોમાં થયેલો જાણવા મળે છે. કૌટિલ્યના અર્થશાસ્ત્ર, બૌદ્ધધર્મના બૌદ્ધયાન, પાણિની રચિત અષ્ટાધ્યાયીમાં પણ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશનો ઉલ્લેખ થયેલો જાણવા મળે છે. બોમ્બે ગેઝેટીયરના ઉલ્લેખ મુજબ આ પ્રદેશમાં “સુ” અને “રઠ” નામની પ્રજા વસવાટ કરતી હતી. આ બન્ને પ્રજાનો દેશ તે “સુરઠ” તેનું સંસ્કૃતિકરણ “સુરાષ્ટ્ર” થયું હતું. અંગ્રેજ ઇતિહાસકારો આ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશને “સૂર્યપૂજક” લોકોનો દેશ કહે છે.

આઝાદી પૂર્વે હિંદમાં ૫૬૨ જેટલી દેશી રિયાસતો રાજ્ય સત્તા ભોગવતી હતી. તેમાંથી ૭૦%થી પણ વધારે નાની-મોટી રિયાસતો આ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં આવેલી હતી. સૌરાષ્ટ્રની આ રિયાસતોમાં જૂનાગઢ, ભાવનગર, નવાનગર, ધાંગધા, રાજકોટ અને પોરબંદરનું સ્થાન અગ્રિમ ગણાતું હતું. જૂનાગઢ, નવાનગર અને પોરબંદરે રિયાસતની ટેકશાળામાં ચલણી સિક્કાઓ છપાવી રાજ્યમાં અમલના રૂપે અમલ કર્યા હતા. આ સિક્કાઓ મૂળ સોના, ચાંદી, રૂપા, તાંબા જેવી ધાતુમાંથી નિર્માણ થયા હતા.

અલબત્ત સૌરાષ્ટ્રમાં ચલણી સિક્કાઓનો પ્રારંભ પ્રાચીન કાળે ક્ષત્રપવંશની ક્ષહરાત શાખાના ભૂમક અને નહ્પાત રાજવીઓએ કર્યો હતો. સૌરાષ્ટ્રના વિશાળ દરિયાકાંઠાના પ્રદેશોમાંથી પુરાતત્વવિદોને અસંખ્ય ક્ષત્રપ કાળના સિક્કાઓ પ્રાપ્ત થયા છે. આ સિક્કાઓ “કાર્યાપણ”ના નામથી ઓળખાતા હતા. આ સિક્કાઓ સોના અને ચાંદીની ધાતુમાંથી નિર્માણ થયા હતા. જૂનાગઢમાંથી ૧૨૦૦જેટલા ક્ષત્રપકાળના સિક્કાઓની નિધિ પ્રાપ્ત થઈ છે. ગુપ્તવંશના વિક્રમાદિત્ય ઉર્ફે ચંદ્રગુપ્ત બીજાએ સંવત:૩૯૫માં સૌરાષ્ટ્રમાંથી ક્ષત્રપવંશનો અંત આણીને ગુપ્ત સામ્રાજ્યનો પાયો નાખ્યો હતો. ગુપ્ત સિક્કાઓ સોના અને ચાંદીમાંથી બનેલા આકારમાં મોટા હતા. ગુપ્ત સમ્રાટ વિક્રમાદિત્યએ સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ હસ્તગત કર્યા બાદ ક્ષત્રપકાળના સિક્કા જેવાજ ચાંદીના સિક્કા અમલમાં મુક્યા હતા. ગુપ્તકાલિન સિક્કાઓ આકારની બાબતે ખુબજ સુંદર, સુઘડ અને આકર્ષક હતા. ગુપ્તશાસન નબળું પડતા મૈત્રકવંશના સેનાનાયક ભટાર્કે સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા વલ્લભી ખાતે મૈત્રક શાસનની સત્તા સ્થાપિત કરી, મૈત્રક શાસનકાળે ચાંદીની અછતના પરિણામે તાંબાની ધાતુના સિક્કા ઉપર ચાંદીનો વરખ ચઢાવવામાં આવ્યું હતું. મૈત્રક સિક્કાઓ “વલ્લભી સિક્કા”ના નામથી ઓળખાતા હતા. વલ્લભી સિક્કાઓ બે પ્રકારના હતા. પ્રથમ પ્રકારના સિક્કાઓ ૫ થી ૬ જેટલા વ્યાસના તોલમાં ૨૯ થી ૩૦.૫ ગ્રેઈનના હતા. જ્યારે બાજી પ્રકારના -૪૫ થી -૫૦ થી જેટલા વ્યાસના તોલમાં ૨૨.૫ થી ૩૦.૫ ગ્રેઈનના હતા.

સૌરાષ્ટ્રમાંથી મૈત્રક સામ્રાજ્યનો અંત આવતા સિક્કાના ક્ષેત્રે અંધકાર યુગનો પ્રારંભ થયો હતો. સૌરાષ્ટ્ર ઉપર ઉત્તર-દક્ષિણ અને પૂર્વ-પશ્ચિમમાં પ્રતિહારો, રાષ્ટ્રકુટો, પરમારો, ચાવડાઓ અને ચૌલુક્યવંશ્ય રાજવીકીય દંડો જમાવવા માટે પરસ્પર સંઘર્ષ શરૂ કર્યો હતો. આવા સંજોગમાં ચૌલુક્ય વંશના મૂળરાજે ચાવડાવંશના સામંતસિંહને પરાજિત કરી અણહિલવાડ પાટણ કબજે કર્યું, અને સૌરાષ્ટ્રના કેટલાક પ્રદેશ પોતાના તાબે કર્યા. ચૌલુક્યવંશના પ્રતાપી શાસક સિદ્ધરાજ જયસિંહના સિક્કા સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશની બહારથી પ્રાપ્ત થયા છે. પરંતુ તેના

સિક્કા સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત તો હતા જ, સિદ્ધરાજ જયસિંહએ પ્રારંભમાં પોતાના રાજ્યકાળે સોનાના સિક્કા ચલણમાં મુક્યા હતા. ત્યારબાદ ચાંદી અને તાંબાના પણ સિક્કા અમલમાં મુક્યા હતા. ચૌલુક્યકાલિન સાહિત્યમાંથી સિક્કાઓના વિવિધ નામનો ઉલ્લેખ થયેલો છે.

દિલ્હીના સુલતાન અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીએ ગુજરાતના છેલ્લા રાજવી કર્ણદેવ વાઘેલાને પરાજિત કરી અને સૌરાષ્ટ્રનો કેટલોક પ્રદેશ તાબે કર્યો હતા. અલ્લાઉદ્દીન ખીલજીના મૃત્યું બાદ ટૂંક સમયમાં તુઘલક વંશના સુલતાનોએ સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંતમાં સત્તા હસ્તગત કરી, સલ્તનત યુગ દરમિયાન સૌરાષ્ટ્રમાં ખીલજી અને તુઘલક વંશના સુલતાનોના સોના, ચાંદી, રૂપા અને બીજી ધાતુના સિક્કાઓ જૂનાગઢમાંથી પ્રાપ્ત થયા છે. આ સિક્કાઓ ઉપર એક બાજુ સુલતાનનું નામ, ખિતાબો તથા સિક્કાની બીજી બાજુ ટંકશાળનું નામ, ફારસીમાં હિજરી વર્ષ કંડારેલા છે. સુલતાન મહમૂદ તુઘલકના કેટલાક “દીનાર”ના નામે ઓળખાત સિક્કા સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રચલિત હતા. જે અનુક્રમે સોના, તાંબા અને પિત્તળમાંથી નિર્માણ થયેલા હતા.

ઈ.સ.૧૪૦૩માં સુબા તાતારખાને મુહમ્મદશાહ નામનો ખિતાબ ધારણ કરીને સ્વતંત્ર ગુજરાતનો પ્રથમ સુલતાન બન્યો. ત્યારે સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશ પણ તેણેતાબે કર્યું હતું. તાતારખાનના અચાનક મૃત્યું બાદ તેના પિતા ઝફરખાન મુઝઝફરશાહ પહેલો નામ ધારણ કરી ગુજરાતનો સુલતાન બન્યો હતો. ત્યારે તેને પોતાના નામના સિક્કા પડાવ્યા અને. તેના સિક્કા માત્ર તાંબાની ધાતુમાંથી નિર્માણ થયેલા અલ્પ સંખ્યામાં પ્રાપ્ત થાય છે. આ સુલતાનના સિક્કા રાજ્યકાળ પૂર્વે અને રાજ્યકાળના છેલ્લા વર્ષના હતા. ત્યારબાદ તાતારખાનનો પુત્ર અહમદશાહ પહેલો ગુજરાતની સલ્તનતનો વારસદાર બન્યો હતો. તેનો સૌરાષ્ટ્રમાંથી એક પણ સોનાનો સિક્કો પ્રાપ્ત થયો નથી, પરંતુ ચાંદીના અલ્પ પ્રમાણમાં સિક્કાઓ પ્રાપ્ત થયા છે. આ સિક્કાઓ ૧૬૬ થી ૧૭૩ ગ્રેન વજન ધરાવે છે. ચાંદીના સિક્કાઓ બે પ્રકારના છે. એકમના અગ્રભાગ ઉપર “સૌથી મોટો સુલતાન” એવું લખાણ મુદ્રિત કરેલું, જ્યારે પાછળની બાજુએ વર્તુળાકારમાં વંશાવલી, ખિલાફતના અમરત્વની પ્રાર્થનાવાળું સાથે સૌથી મોટો સુલતાન, રાજ્ય અને ધર્મનો સહાયક, વિજયનો પિતા મુઝફ્ફરશાહ-“સુત મુહમ્મદશાહ-સુત અહમદશાહ”નુંલખાણ કંડારેલું છે. આ લખાણ વર્તુળાકારને બદલે ચોરસમાં મુદ્રિત છે. અરબીમાં વર્ષ લખાયેલું છે. અલબત્ત અહમદશાહ પહેલાના સિક્કા વિપુલ પ્રમાણમાં વિવિધ ભાત ધરાવતા સૌરાષ્ટ્રમાંથી પ્રાપ્ત થયા છે. વજનમાં તે ૧૧૧ થી ૧૪૮, ૬૦ થી ૭૮, ૫૫ થી ૫૭, ૪૨ અને ૩૦ થી ૩૭ ગ્રેઈન ધરાવે છે.

અહમદશાહ પહેલાના મૃત્યું બાદ ગુજરાત સલ્તનતની ગાદી પર આવનાર મુહમ્મદશાહ બીજાના સિક્કા માત્ર તાંબાની ધાતુમાંથી બનેલા અલ્પ સંખ્યામાં સૌરાષ્ટ્રમાંથી પ્રાપ્ત થયા છે. તેના પિતાના સિક્કાની તૂલનાએ વજનમાં ભારે છે. પહેલી ભાતવાળા સિક્કા ૧૩૫ થી ૧૪૨, ૬૮ થી ૭૨, તેમજ ૨૮ થી ૩૪ ગ્રેઈન વજન ધરાવે છે. તેના શાસનકાળના તમામ વર્ષના સિક્કા પ્રાપ્ત થયા છે. આ સિક્કાના અગ્રભાગ પર “સૌથી મોટો સુલતાન”નું બિરુદ સાથે લકબલ અને પાછળની બાજુએ કુન્યા અને સુલતાનનું નામ, વર્ષ સંખ્યા અંકિત છે. મુહમ્મદશાહ બીજાના મૃત્યું પછી તેનો પુત્ર અહમદશાહ બીજો ગુજરાતની સલ્તનતનો સુલતાન બન્યો, વિશેષ કરી અહમદશાહ બીજાના તાંબા અને મિશ્ર ધાતુના સિક્કા સૌરાષ્ટ્રમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. અને તે પણ ચોરસ આકારના છે. તેના તાંબાના સિક્કાનું વજન ૧૪૦ થી ૨૧૬ ગ્રેઈન છે. આ સિક્કાના અગ્રભાગ પર લકબલ અને કુન્યા તથા પાછળ વર્ષ સંખ્યા અને સુલતાનનું નામ તથા બિરુદ અંકિત કરવામાં આવ્યું છે. મિશ્ર ધાતુનાં સિક્કા ૧૩૯ થી ૧૪૬ ગ્રેઈન વજન ધરાવે છે. સિક્કાના અગ્રભાગ ઉપર સુલતાનનું નામ અને લકબલ પાછળની બાજુએ વર્ષ ઉપરાંત તેને ખલીફા તરીકેનું બિરદાવતું લખાણ કોતરાયેલું છે.

અહમદશાહ બીજાના મૃત્યુ બાદ તેનો નાનો પુત્ર ફતુખાન મુહમ્મદ બેગઢો નામ ધારણ કરી ગુજરાતની સલ્તનતના સુલતાન પદે આવ્યો, આ સુલતાનના સિક્કામાં ઘણી વિવિધતા દાખલ થયેલી જોવા મળે છે. મુહમ્મદશાહે સોનું, ચાંદી, તાંબુ અને મિશ્ર ધાતુના સિક્કા પડાવ્યા હતા. તેના સિક્કાની ગોળાય પર સુંદર ભૌમિતિક લખાણ અંકિત થયેલું છે. તેના સિક્કા ઉપર ઓછામાં ઓછી ચાર ટંકશાળના નામ લખાયેલા જોવા મળે છે. સોનાના સિક્કા ૧૮૩.૬ ગ્રેઈન અને ૧૭૫.૫ ગ્રેઈન વજન ધરાવે છે. ઈશ્વરની આસ્થાનો ભાવાર્થ સૂચવતું લખાણ તથા લકબલ અને કુન્યા સરખા અંકિત થયેલા છે. મહમ્મદ બેગઢાના સિક્કા ગુજરાત સહીત સમગ્ર સૌરાષ્ટ્ર પ્રદેશમાં પ્રખ્યાત હતા. જે દ્રમ્મ, ટંકા, રૂપિયા અને જિતલ વિગેરે નામથી ઓળખાતા હતા. અલબત્ત આ સિક્કા “મહમુદી સિક્કા” તરીકે પણ પ્રખ્યાત હતા.

મુહમ્મદ બેગઢાના અવસાન બાદ તેનો પુત્ર ખલીલખાન શમ્સુદ્દીન લકબલ અબૂનસ કુન્યા તથા મુઝફ્ફરશાહ બીજો નામ ધારણ કરીને ગુજરાતનો સુલતાન બન્યો, અને તેણે સોના, ચાંદી અને તાંબાની ધાતુના સિક્કા પડાવ્યા હતા. આ સિક્કાઓ પિતાના મહમુદી સિક્કાઓ જેવાજ હતા. સોનાના સિક્કા ૧૭૬ થી ૧૭૮ ગ્રેઈન વજન ધરાવે છે. તેના અગ્રભાગ પર “મહાદયાળુંનો ટેકો ધરાવનાર” સૂત્ર સાથે લકબલ અને કુન્યા જેવા શબ્દો લખાયેલા છે. જ્યારે પાછળની બાજુએ સુલતાનના બિરુદ સાથે તેના પિતાનું નામ કોતરાયેલું છે. જ્યારે ચાંદીના સિક્કાની અગ્રભાગ ઉપર “અલ્મુ-બિ-તાઈદ, શમ્સ, અફુન્યા વદ્દીના અબુનીસ” જ્યારે પાછળની બાજુએ ચોરસમાં “અરસુલતાન, શહ-શાહ, મુકર્મ-મુઝફ્ફરશાહ મહમૂદ, મહમ્મદ વર્ષ સંખ્યા બાજુમાં આબાદ” લખાયેલું છે. જ્યારે તાંબાના સિક્કા લગભગ ૨૫૩ થી ૨૬૨.૫, ૧૨૮ થી ૧૭૬ અને ૬૭.૮૬ ગ્રેઈન વજન ધરાવે છે. આ સિક્કામાં ઉપરોક્ત પ્રમાણેની વિગત નોંધાયેલી છે.

મહમ્મદ બેગઢાએ સૌરાષ્ટ્રના સોરઠ પ્રદેશ ઉપર વિજય મેળવ્યો ત્યારે ત્યાં સિક્કા પડાવતી ટંકશાળા સ્થાપી હતી. આ ટંકશાળામાં ચાંદી, તાંબા અને મિશ્ર ધાતુમાંથી બનેલા સિક્કા છપાતા હતા. જે મુઝફ્ફરશાહ બીજાના સમય સુધી ચાલુ હતી. જ્યારે સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલા દીવનગર ખાતે પણ એક ટંકશાળ હતી. મુહમ્મદશાહ પહેલા અને મુહમ્મદશાહ ત્રીજાના ચાંદી અને તાંબાના સિક્કા છપાતા હતા.

મુઘલ બાદશાહ અકબરે ગુજરાત વિજય બાદ ઈ.સ:૧૫૯૦માં સૌરાષ્ટ્રનું જૂનાગઢ તાબે કર્યું હતું. ત્યારબાદ પૌત્ર શાહજહાંએ ઈ.સ:૧૬૩૯માં જૂનાગઢ ખાતે સિક્કા પડાવવા ટંકશાળ શરૂ કરી હતી. જે ઈ.સ:૧૭૧૮ સુધી ચાલુ રહી હતી. આ ટંકશાળામાં શાહજહાં, શાહ આલમ પહેલા, ફરુખસિયર, શાહજહાં બીજો અને મુહમ્મદશાહે પોતાના રાજ્યકાળે સિક્કા પડાવ્યા હતા. જ્યારે પોરબંદર ખાતે પણ મુઘલ ટંકશાળ હતી. ત્યાં ઔરંગઝેબ, શાહઆલમ અને ફરુખસિયરે સિક્કા પડાવ્યા હતા.

મુઘલકાળે સૌરાષ્ટ્રમાં બાદશાહ જહાંગીર અને નૂરજહાંના સિક્કા પ્રચલિત હતા. તેમાં સોનાના સિક્કા “નૂરશાહી”, “નૂરસુલતાની”, “નૂરદોલત” વગેરે નામોથી ઓળખાતા હતા. જ્યારે ચાંદીના સિક્કા “કવકિકબી તાલુએ”, જહાંગીરી સુલતાની” વગેરે નામથી ઓળખાતા હતા. આ સર્વ સિક્કાઓ ઉપર “બાદશાહે શાહ જહાંગીર આક્રુત સદજેવર બનામે નૂરજહાં બેગમ જર” લખાયેલું છે. શાહજહાંએ સોના અને ચાંદીના ગોળ અને ચોરસ આકારના સિક્કા પડાવ્યા હતા. તેના અગ્રભાગ ઉપર “કાલમા” અને પાછળના ભાગ ઉપર “બાદશાહનું નામ, બિરુદ અને ચાર ખલીફાના” નામ કોતરાયેલા હતા શાહજહાંના અવસાન બાદ ઔરંગઝેબે મુઘલ સત્તાના સુત્રો સંભાળ્યા હતા. ઔરંગઝેબે સોના અને ચાંદીના સિક્કા પડાવ્યા હતા. તેના ચાંદીના સિક્કાના અગ્રભાગ પર ઔરંગઝેબનું નામ અને આલમગીરનું બિરુદ અને પાછળના ભાગમાં ટંકશાળનું નામ કંદરાયેલું છે.

ગુજરાતમાંથી મુઘલ સત્તાનો અંત આવતા મરાઠાઓનું આધિપત્ય વધ્યું, મરાઠાઓએ સૌરાષ્ટ્રનું “કાઠેવાડ”, “કાઠિવાડ” કે “કઠિવાડ” પાડ્યું હતું. કારણકે તેઓને સૌપ્રથમ કાઠિઓ સાથે સંઘર્ષમાં આવવું પડ્યું હતું. ગુજરાતમાં મરાઠા શક્તિનું મુખ્ય કેન્દ્ર ગાયકવાડી સરકાર નીચેનું વડોદરા હતું. ગાયકવાડ સરકારના સૈનિકો અવાર-નવાર સૌરાષ્ટ્રમાં આવીને રિયાસતો પાસેથી ખંડણી વસુલ કરતા હતા. મરાઠાઓએ “સિક્કઈ” રૂપિયાના નામે ઓળખાતા સિક્કા બહાર પડાવ્યા હતા. તેમણે કેટલાક ગણેશની છાપવાળા પણ સિક્કા છપાવ્યા હતા. આ સિક્કાઈ રૂપિયા સૌરાષ્ટ્રમાં ચલણના રૂપે દાખલ થયા હતા. આ અરસામાં સૌરાષ્ટ્રમાં બાબી રાજવંશનું જૂનાગઢ, જાડેજા રાજવંશનું નવાનગર, ગોહિલ રાજવંશનું ભાવનગર અને જેઠવા રાજવંશની સ્વતંત્ર રિયાસતોએ પોતાના કોરી નામના સિક્કા ચલણમાં મુક્યા હતા.

ભાવનગર રિયાસત ગોહિલવાડ પ્રાંતની સૌથી મોટી રિયાસત હતી. ગોહિલવંશના રાજપૂત રાજવીઓની સત્તા ભાવનગર રિયાસત પર સ્થપાયેલી હતી. ઈ.સ.૧૭૭૨માં ભાવનગર રિયાસતના ઠાકોર વખતસિંહજીના શાસન કાળે રિયાસતી સિક્કાઓ પાડવાનો પ્રારંભ થયો હતો. ભાવનગરમાં આ અરસામાં ટંકશાળ સ્થપાઈ હતી. તેમાં તાંબાની ધાતુમાંથી સિક્કા નિર્માણ થતા, અલબત્ત આ અરસામાં ગુજરાત ઉપર મુઘલ બાદશાહની સર્વોપરિતા હોવાથી ભાવનગર રિયાસતના ઠાકોર વખતસિંહજીએ મુઘલ બાદશાહ શાહજહાં ત્રીજા, શાહઆલમ બીજા અને મુહમ્મદ અકબર બીજાના નામવાળા સિક્કાઓ પડાવ્યા હતા. આ સિક્કાઓ પાયલો, તાંબીયો, ડોકડો અને ઢીંગલોના નામથી પ્રખ્યાત હતા. આ સિક્કાઓની અગ્ર બાજુએ અરબી અને ફારસી ભાષામાં મુઘલ બાદશાહનું નામ અને હિજરી સંવત તથા પાછળના ભાગમાં વર્તુળાકારે નાગરી લીપીમાં “બહાદૂર”, “શાસન વર્ષ” અને ભાવનગર કંડરાયેલું છે. આ સિક્કાનું વજન ૧૨૨ ગ્રેઈન સુધીનું છે. અને વ્યાસ ૭૫ છે.

ભાવનગરના રાજવી વખતસિંહજી અને બ્રિટિશ કંપનીના અમલદાર કર્નલ વોકર વચ્ચે પેશ્વા અને ગાયકવાડની ખંડણી બાબતે કાયમી શાંતિ સ્થાપવાના ઈરાદાથી સંધિ થઈ તે અન્વયે ભાવનગર રિયાસતમાં બ્રિટિશ કંપનીના સિક્કાઓ અમલમાં આવ્યા હતા. અને વિજયસિંહજીના શાસનકાળે ઈ.સ.૧૮૪૦માં ભાવનગર રિયાસતની ટંકશાળ બંધ થવા પામી હતી. આ સમજૂતીને પરિણામે રિયાસતી સિક્કા પાડવાનો અધિકાર છીનવતા તેમણે બ્રિટિશ ગવર્નર જનરલ સમક્ષ આ બાબતે રજૂઆત કરી. અને સમાધાનના ભાગરૂપે રાજ્યને વાર્ષિક નુકશાનીના રૂપિયા ૨.૭૨૩ આપવાનું નક્કી કર્યું, આ પ્રમાણે મુબઈ બ્રિટિશ કંપની સરકારના સિક્કા ચલણમાં હોવાથી નાણાંના સંચાલન માટે કોઈ વિશેષ વ્યવસ્થા ન હતી. જ્યારે ઈ.સ.૧૮૫૭ પછી કંપની સરકારનો વહીવટ બ્રિટિશ તાજ સરકારે હસ્તગત કરતા અગાઉ ચલણ પામેલા કંપની સરકારના સિક્કા લૂપ્ત થયા અને તેના સ્થાને ભાવનગર રિયાસતમાં રાણી વિક્ટોરીયાની છાપવાળા સિક્કાઓ ચલણમાં આવ્યા હતા. આ સિક્કાઓ રૂપિયો, અડધો રૂપિયો, પાવલું, બેઆની વગેરે ચાંદીની ધાતુમાંથી બનેલા સિક્કાચલણમાં વપરાતા, જ્યારે પાઈ, પૈસો, ઢબુ અને એકઆનો તાંબાની ધાતુમાંથી બનેલા હતા.

જૂનાગઢ રિયાસત સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રમાં સૌથી મોટી રિયાસત હતી. આ રિયાસતના રાજ્યકર્તા મૂળ અફઘાનના બાબીના વંશના તૂર્ક મુસલમાનો હતા. જે નવાબનો ખિતાબ ધારણ કરી, સોરઠ પ્રાંતમાં રાજ્યસત્તા ભોગવતા હતા. જૂનાગઢના પ્રથમ નવાબ શેરખાન બાબીએ સૌરાષ્ટ્રમાં પોતાની સ્વતંત્ર સત્તા જાહેર કરવા, ગુજરાત સલ્તનત સમયના મહમુદી સિક્કાઓ બંધ કરી પોતાના ચાંદીના સિક્કા છપાવ્યા હતા. જે દિવાનશાહીના નામથી પ્રસિદ્ધ હતા. એટલું જ નહિ જૂનાગઢમાં સિક્કા પાડવા માટે ટંકશાળ પણ શરૂ કરી હતી. આ સિક્કાઓ ઉપર ફારસી ભાષામાં “બાદશાહ ગાઝી મહમદ અકબર સિક્કે ઝરબે જૂનાગઢ બાસુન” અને દેવનાગરીમાં “શ્રી દિવાન” અને “સંવત” કોતરાવ્યા હતા. તેની સરેરાશ કિંમત ૧ રૂપિયા બરાબર ૩.૫ કોરી થતી હતી. આ ઉપરાંત તેણે તાંબાની ધાતુમાંથી

દોકડાં અને અઘેલા નામના સિક્કા પણ ટંકશાળમાં પડાવ્યા હતા. જૂનાગઢ રિયાસતના સિક્કાઓના નમુના પ્રથમ દિવાન તૈયાર કરતા હતા. તેની આગળની બાજુ “શ્રી હાટકેશ્વર નમઃ” અને પાછળની બાજુએ “શ્રી રધુનાથજી નમઃ” લખાતું હતું. અલબત્ત આ સિક્કા અપ્રાપ્ય છે.

અલબત્ત સ્વતંત્ર બાબી શાસનકાળ પૂર્વે જૂનાગઢમાં મુઘલ બાદશાહ અકબરના નામે સિક્કાઓ છપાતા હતા. આ સિક્કાની એક બાજુએ ફારસી ભાષામાં બાદશાહ અકબરનું નામ બીજી બાજુએ બાબીનો “બા” લખાતા તથા હિજરી પણ લખતી, જ્યારે દેવનાગરીમાં ડાબી બાજુએ “ગડ” લખાતું, તેનું વજન ૭૧ ગ્રેઈન અને વ્યાસ .૫૮ હતો. અગ્રભાગમાં બિરુદ સહીત નવાબનું નામ અને પાછળના ભાગમાં હિજરી અને વિક્રમ સંવત લખાતા હતા. જ્યારે તાંબાના સિક્કા ઉપર “સોરઠ સરકાર”, “મૂલ્ય” અને “સંવત” લખાતા હતા.

અલબત્ત મહાબતખાન બીજાના શાસનકાળે જૂનાગઢ રિયાસતે ઈ.સ:૧૮૭૬માં પ્રયોગ ખાતર સોનાનો સિક્કો અમલમાં મુક્યો હતો. પરંતુ તે લાંબા સમય સુધી ચલણમાં ટકી શક્યો ન હતો. તેનો વિનિમય દર ૧ સોનાનો સિક્કો બરાબર ૩૨ ચાંદીના સિક્કા સમાન હતો.

આ નવાબશાહી સિક્કાઓમાં એક બાજુએ “નવાબ મહોબતખાન બહાદુર” અને “શ્રી દિવાન” તેમજ બીજી બાજુ “બાબી ઝરબે જૂનાગઢ” અને સંવત હિજરી વર્ષ લખાતાં પ્રતિ વર્ષ જૂનાગઢ રિયાસતની ટંકશાળમાં ૭.૪૦,૦૦૦ જેટલા દિવાનશાહી સિક્કાઓ છપાતા હતા. ઈ.સ:૧૯૦૫માં જૂનાગઢ રિયાસતમાંથી આ દિવાનશાહી કોરીનું ચલણ બંધ થયું. આ પછી સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રની દેશી રિયાસતોમાં ચલણની એકરૂપતા સાધવાના હેતુથી બ્રિટિશ હિંદની સરકારના સિક્કા અમલમાં આવ્યા હતા. ઈ.સ:૧૯૧૨ સુધીમાં તો જૂનાગઢમાંથી દિવાનશાહી ચાંદી તથા સોનાની કોરી સદંતર બંધ થઈ એક માત્રે તાંબાના દોકડાં છેક જૂનાગઢના અંતિમ નવાબ મહાબતખાન ત્રીજાના શાસનકાળ સુધી ચલણમાં રહ્યા હતા.

કચ્છના રહીશ અને રાજપૂતની જાડેજા વંશની શાખાના રાજવી જામ રાવલે ઈ.સ:૧૫૪૦માં કાઠિયાવાડના વાવ્ય ખૂણે નવાનગરની સ્થાપના કરી હતી. જામનગર રિયાસતને પોતાનું રાજ્ય ચલણ હતું. આ રિયાસતના દ્વિતીય રાજવી જામ સત્રસાલે વિક્રમ સંવત:૧૬૨૬માં સૌપ્રથમ ચાંદીની ધાતુમાંથી નિર્માણપામેલા સિક્કાઓ પડાવવાની શરૂઆત કરી હતી. જે કુંવરીના નામથી પ્રખ્યાત બન્યા હતા. જામ સત્રસાલે ચાંદીની કુંવરી છાપવા માટે શહેરની મધ્યમાં આવેલા દરબારગઢના ત્રીજા દોઢીની અંદર ટંકશાળ શરૂ કરી હતી. જે સૌરાષ્ટ્રનીદેશી રિયાસતોમાં સૌથી જૂની હતી. આ રિયાસતનો શરૂઆતનો પ્રથમ સિક્કો હિજરી વર્ષ:૯૭૮માં(ઈ.સ:૧૫૭૦) છાપવામાં આવ્યો હતો. આ પ્રથમ સિક્કાના અગ્રભાગ ઉપર ફારસીમાં ગુજરાતના સુલતાન “મુઝફ્ફરશાહ બીજા અને હિજરી વર્ષ:૯૭૮ તથા પાછળના ભાગ ઉપર નાગરી લીપીમાં “શ્રી જામજી” લખાયેલું હતું.

આ સિક્કાના ચલણ માટે એક અનુશ્રુતિ પ્રચલિત છે. કે જામ સત્રસાલ અને તત્કાલીન ગુજરાતના સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ બીજા વચ્ચે ખુબજ ગાઢ મૈત્રીય સંબંધ હતા. જામ સત્રસાલે પોતાની ચાંદીની કુંવરી (સિક્કો) અને સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ બીજાનો રૂપિયો એક કિનખાબની થેલીમાં ભરી સાથે એક શાહીપત્ર પણ રવાના કર્યો, એ શાહીપત્રમાં જણાવવામાં આવ્યું હતું કે “જેમ ગુજરાતના રાજપૂતો પોતાની કુંવરીઓ તમારી સાથે પરણાવવા તત્પર રહે છે. તેમ હું મારી સિક્કા રૂપી ચાંદીની કુંવરીને તમારા રૂપિયાના સિક્કા સાથે પરણાવવા ઉત્સુખ છું.” સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ બીજા જામ સત્રસાલની આ રમૂજથી ખુશ થઈને રિયાસતમાં ચાંદીની કુંવરીને ચલણમાં મુકવાની અનુમતિ આપી, અને એવી શરત મુકેલી કે સિક્કાનું નામ મહમુદી રાખવું અને તેની ઉપર સુલતાનનું નામ છાપવું,

જામ સત્રસાલે આ શરત સંપૂર્ણ પણે પાળી ન હતી. આ સિક્કા ઉપરથી પ્રથમ તેનું નામ “કુંવરી” અને ત્યારબાદ પાછળથી “કોરી” તરીકે પ્રખ્યાત બની હતી.

અલબત્ત જામ સત્રસાલના રાજયકાળે અમલમાં આવેલી ચાંદીની કોરી છેક ઈ.સ.૧૮૬૩માં જામ વિભાજીના શાસનકાળ સુધી અર્થાત ૩૩૧ વર્ષ સુધી ચલણમાં રહી હતી. કોરીનું નસીબવંતુ ચલણ જ્યાં સુધી જામનગરમાં રહ્યું ત્યાં સુધી વ્યાપારમાં ઘણી સમૃદ્ધિ બરકરાર રહી હતી. તેમ નવાનગરના વ્યાપારી સમુદાયનું માનવું છે. આ કારણે આજે પણ કોરીનો સિક્કો લોકો શુભ અવસર નિમિત્તે લક્ષ્મીપૂજનમાં ધરે છે. .

જામનગર રિયાસતે રૂપા નાણાંના ચલણમાં કોરી અને અડધી કોરી બહાર પાડી હતી. આ કોરીઓ બહાર પાડતાં પહેલાં ચાંદીના નકકી કરેલાં જથ્થામાં હલકી ધાતું ભેળવાતી, પછી તેનાં પતરા પાડવામાં આવતાં અને તેમાંથી સિક્કા આકારનો ટુંકડો કાંપીને તેના ઉપર સિક્કો પાડતાં, આ કામ સોની કરતાં, જે સેકડે દોઢ ટકા મહેનતાણું લેતાં. ચાંદીની કોરીમાં વજન ૧૨ વાલનું હતું અને ચાંદીનું પ્રમાણ જુદાં જુદાં સમયે બદલાતું

ઈ.સ.૧૮૬૩માં જામ વિભાજીએ સૌપ્રથમ સોનાની કોરી રિયાસતની ટંકશાળમાં ચલણના પ્રયોગ ખાતર પડાવી હતી. અને તેમાં અગાઉની ચાંદીની કોરીથી અલગ ફેરફારો કર્યા હતા. આ સૂવર્ણ કોરીની અગ્રબાજુએ જામ વિભાજીનું નામ, સિક્કાનું મૂલ્ય અને સંવત તથા જામનગર ટંકશાળનું નામ તથા કંડરાયેલું હતું. અલબત્ત સોનાની કોરીની સૌરાષ્ટ્રમાં નકલ ઘણી થતા. તે પાછી ખેંચી લેવામાં આવી હતી.

જામનગર રિયાસતે તાંબાની ધાતુના ચલણી સિક્કાઓ પણ ચલણમાં મુક્યા હતા. ત્રાંબાના સિક્કામાં ઢીંગલો, ઢબુ, દોકડો, ત્રાંબીઓ જેવા નામોથી પ્રખ્યાત હતા. જામશાહી કોરીનું મૂલ્ય આ પ્રમાણે અંકાતું હતું.

- સોનાની કોરી એક = બત્રીસ રૂપાંની કોરી
- રૂપાંની કોરી સાડાત્રણ = એક રૂપીયો
- રૂપાની કોરી એક = બે અડધી કોરી
- રૂપાની કોરી એક = ૩૦ દોકડાં
- ત્રાંબાનો ઢીંગલો એક = ૧૧૧ દોકડાં
- ત્રાંબાનો ઢબુ એક = ૩ દોકડાં
- ત્રાંબાનો દોકડો એક = ૨ ત્રાંબીયા

જામનગર રિયાસતમાં પ્રતિવર્ષ ૧૪,૦૬,૦૦૦ જેટલી કોરી ટંકશાળમાં પાડવામાં આવતી હતી. જૂનાગઢની દિવાનશાહી, પોરબંદરની રાણાશાહી કોરીમાં નવાનગરની જામશાહી કોરીનું મૂલ્ય ઘણું ઊંચું અંકાતું હતું. તેનો ઉપયોગ ચલણ અર્થે છેક અમદાવાદ સુધી થતો હતો. અલબત્ત સૌરાષ્ટ્રની જૂનાગઢ, ભાવનગર, રાજકોટ, ગોંડલ, મોરબી, ધોલ, વાંકાનેર, જાળિયા-દેવાણી, કોટડા-સાંગાણી, જેતપુર, માળિયા, બગસરા, બિલખા, ચિત્તળ, મેંદરડા વિગરે દેશી રિયાસતોમાં ચલણના રૂપે સ્વીકાર થતો હતો. જામશ્રી વિભાજી સંવત-૧૮૫૧માં દેવ થયાં પછી નવાનગર રાજયનાં વહીવટદાર તરીકે બ્રિટિશ સરકારે મે. ડબલ્યુ પી. કેનેડીને મુક્યા હતા. તેઓ એ સંવત ૧૮૫૬માં એટલે કે તારીખ ૧-૨-૧૮૦૧થી કોરીનું ચલણ બંધ કરી બ્રિટિશ સરકારી ચલણ રૂપિયા, આના, પાઈનું ચલણ શરૂ કર્યું. તે વખતે ૪૩૫ કોરીના રૂ. ૧૦૦ લેખે કોરીનું ચલણ બદલાવી આપવામાં આવતું હતું. (તા.૧-૧૧-૧૮૦૦ નવાનગર સ્ટેટ ગેઝેટ) તા.૨૫-૫-૪૫થી આ અંગેની જાહેર ખબર બહાર પ્રસિદ્ધ કરેલી છે.

ઈ.સ.૧૮૦૫-૦૬માં જામ જશવંતસિંહજીના સમયમાં નવાનગર રિયાસતમાં કોરીનું ચલણ સદંતર બંધ

થયું હતું. બ્રિટિશ સરકારનું ચલણ પૂર્ણપણે અમલમાં આવ્યું હતું. ઈ.સ.૧૯૦૮થી રિયાસતનું તાંબાનું ચલણ પણ પાછું ખેંચી લેવામાં આવ્યું હતું. ચલણમાં પરિવર્તન થતા નવાનગર રિયાસતના વેપાર-વાણિજ્યને ઘણો આર્થિક ફટકો લાગ્યો હતો. વહીવટમાં પણ ઘણી ગૂંચવણ સર્જાય, રિયાસતના કર્મચારીઓના કોરીમાં નિયત થયેલા પગારની રકમનું રૂપાંતર બ્રિટિશ રૂપિયામાં પરિવર્તિત કરવામાં આવતા, રિયાસતની નાણાંકીય વ્યવસ્થામાં અજમંજસ ઉભી થઈ હતી.

સૌરાષ્ટ્રના પૂર્વ કિનારે આવેલી પોરબંદર રિયાસતનો પાયો નાખનારરાજપૂત વંશની જેઠવા શાખાના રાજવી હતા. ઈ.સ.૧૭૮૫માં રાણા સરતાનજીએ પોરબંદરને જેઠવાઓની રાજધાની બનાવી હતી. જેઠવા રાજવીઓ રાણાની ઉપાધિ ધારણ કરતા, તેથી પોરબંદર રિયાસતમાં ધાખલ થયેલા ચલણી સિક્કાઓ રાણાશાહી તરીકે ઓળખાતા હતા. અલબત્ત જ્યારે ગુજરાત પર સુલતાન મુઝફ્ફરશાહનું શાસન હતું ત્યારે પોરબંદર રિયાસતમાં રૂપાની ધાતુનો રાણાશાહી સિક્કો ચલણમાં શરૂ થયો હતો. સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસના લેખક શંભુપ્રસાદ દેસાઈના મંતવ્ય પ્રમાણે ઈ.સ.૧૪૦૪માં પોરબંદર રાજ્યે રૂપાની ધાતુમાંથી બનેલી કોરી ચલણમાં મૂકી હતી. પોરબંદરના રાણાએ ગુજરાત સલ્તનતના સુલતાન મુઝફ્ફરશાહના માન-મર્તબા ખાતર રાણાશાહી કોરી ઉપર ફારસીમાં “સુલતાન મુઝફ્ફરશાહી હિજરી સાલ ૮૦૭” અને દેવનાગરી લીપીમાં “શ્રી રાणा” છપાવ્યું હતું. પોરબંદર રિયાસતના રાણાશાહી સિક્કા રાજ્યની ટંકશાળામાં છપાતા હતા. કર્નલ જે. ડબલ્યુ. વોટસનના મત મુજબ દર વર્ષે સરેરાશ ૫.૬૫.૦૦૦ રાણાશાહી રાજ્યની ટંકશાળામાં પાડવામાં આવતી હતી.

આ ઉપરાંત પોરબંદર રિયાસતમાં ચાંદીના અડધી કોરીના અને પા કોરીના સિક્કાઓ પણ પાડવામાં આવતા હતા. જે ૮.૯ m.mના હતા. જ્યારે તાંબાના સિક્કાઓ નવાનગર રિયાસતના સિક્કાને મળતા આવતા હતા. રાણા વિક્રમાતજીના સિક્કામાં “શ્રી રામ” કંડરાયેલું છે. આ સિવાય તાંબાના દોકડાં, ઢીંગલા અને તાંબીયા જેવા સિક્કાઓ ચલણમાં હતા.

- ૧ રાણાશાહી કોરી= ૬૪ દોકડાં
- ૧ દોકડાં= ૩ તાંબીયા
- ૧ ઢીંગલા= ૩ તાંબીયા
- ૧ ઢીંગલા= ૧// દોકડાં
- ૧ તાંબીયા= ૦//

તાંબીયા, દોકડા અને ઢીંગલા અનુક્રમે ૨, ૧.૭૫ અને ૧.૭૫ ગ્રેઈન વજન ધરાવતા હતા. તેની સાઈઝ ગોળાય અનુક્રમે ૪, ૩.૨૫ અને ૨.૨૫ સેમી હતી. તે ૧૮ થી ૧૯ m.m જાડાઈ ધરાવતા. ઈ.સ.૧૮૧૩થી ઈ.સ.૧૮૩૧માં રાણા ખીમોજીએ તેમાં ફેરફાર કરીને ૨૦×૧૫ m.mના દળદાર બનાવ્યા હતા. બ્રિટિશ વહીવટદાર પોરબંદર રિયાસતમાં આવ્યા બાદ રાણાશાહી ચલણને ૧લી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૮૭થી બદલાવવામાં આવી હતી. અને ધીરે-ધીરે બ્રિટિશ હિંદ સરકારનું ચલણ પોરબંદર રિયાસતમાં દાખલ થયું. પોરબંદરની રાણાશાહી કોરી બ્રિટિશ રૂપિયાના ૫ આના બરાબર ગણાતી, એટલે ૧૬ કોરીના ૫ રૂપિયા આપવામાં આવતા હતા. રિયાસતમાં કર્મચારીનો પગાર પણ રાણાશાહી કોરીને બદલે બ્રિટિશ રૂપિયામાં આપવામાં આવતો હતો.

ઈ.સ.૧૮૫૮માં હિંદમાંથી બ્રિટિશ કંપની સરકારનો અંત આવતા સીધું બ્રિટિશ તાજના શાસનનો પ્રારંભ થયો. બ્રિટિશ તાજ સરકારે સમગ્ર હિંદ સહિત દેશી રિયાસતોમાં ચલણની સમાનતા સ્થાપવા ખાતર ઈ.સ.૧૮૭૬થી ઈ.સ.૧૮૯૩ના ગાળા દરમિયાન સૌરાષ્ટ્રની રિયાસતોને વળતર આપીને તેમની ટંકશાળાઓ બંધ કરાવી અને તેનું

ચલણ નક્કી કરેલા દરથી ખરીદી લીધું, પરિણામે ઈ.સ.૧૯૦૧થી લગભગ સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રની રિયાસતોમાં બ્રિટિશ સરકારનું ચલણ પ્રચલિત બન્યું, તદનુસાર રૂપિયા, અર્ધા રૂપિયા, પાવલી, બેઆના, એકઆનો, પૈસો અને પાઇ જેવા સિક્કા અમલમાં આવ્યા હતા. સૌરાષ્ટ્રના ઐતિહાસિક સિક્કાઓએ સૌરાષ્ટ્રના રાજકીય, આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસના ઘડતરમાં અમૂલ્ય યોગદાન આપ્યું છે. તેના થકી સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસની કેટલીક અજ્ઞાત કડીઓ ઇતિહાસ કારો સમક્ષ ઉભરી આવી છે.

સૌરાષ્ટ્રના ઐતિહાસિક સિક્કાઓના નમૂનાઓ

સંદર્ભો

❖ English

૧. Allan John. "Coins of Native State" New Delhi." 1ST Edition, 1976
૨. Bell, H. Wilber force. " The History of Kathiawad." William Heinman, London. 1916.
૩. Borgmann Fred J (Edi). "South Asian coins and Paper Money," since 1556 A. D. Krause Publications, Iola, Wisconsin. 1ST Edition,
૪. Commisariat M. S. "History of Gujarat" Vol:III. Ahmedabad. 1980
૫. Gupta Parmashwarilal L. "Coins" New Delhi. 1ST Edition, 1969
૬. Patel G. D. (Edi) "Gujarat state Gazetteers Jamnagar District", Government of Gujarat, Ahmedabad, 1970.
૭. Rajygor (Dr.) S. B. (Edi) "Gujarat state Gazetteers Junagath District". Government of Gujarat, Ahmedabad, 1975.
૮. Sircar D. C "Studies in Indian Coins" New Delhi. 1ST Edition, 1968.

❖ ગુજરાતી

૧. આચાર્ય(ડૉ.) નવીનચંદ્ર આ. “ગુજરાતના સિક્કાઓ” અમદાવાદ. પ્રથમ આવૃત્તિ. ૧૯૮૦
૨. આચાર્ય ગિરજાશંકર બી. “ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો.” ભાગ:૧,૨, ૩ મુંબઈ. પ્રથમ આવૃત્તિ. ૧૯૩૫, ૧૯૩૬, ૧૯૪૨,
૩. કાદરી(ડૉ.) ઝેનામાબીબી એ. “દસ્તુરલ સરકાર જૂનાગઢ એકઐતિહાસિક અધ્યન” અપ્રકટ મહાશોધ નિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ. ૨૦૧૦.
૪. કોરાટ(ડૉ.) પી. જી, જાની(ડૉ.) એસ. વી, ભાલ(ડૉ.) જે. ડી. “ભાવનગર રાજ્યનો ઇતિહાસ” અમદાવાદ. પ્રથમ આવૃત્તિ. ૧૯૯૫
૫. ખાયર(ડૉ.) પ્રદ્યુમ્નભાઈ ભ. “ગિરનારનો ઇતિહાસ.” જૂનાગઢ. પ્રથમ આવૃત્તિ. ૨૦૦૯
૬. જાની એસ. વી. “જૂનાગઢના નવાબી શાસનનો અંત.” રાજકોટ, પ્રથમ આવૃત્તિ. ૨૦૧૦.
૭. જાની એસ. વી. “સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ (1807-1948).” અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ. ૨૦૦૩.
૮. જોષી હરકિસન. “નવાનગર જામનગર” રાજકોટ. દ્વિતીય આવૃત્તિ. ૧૯૯૪
૯. દેવલુક નંદલાલ “સૌરાષ્ટ્રની અસ્મિતા” ભાવનગર, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૬૮
૧૦. દેસાઈ શંભુપ્રસાદ હ. “જૂનાગઢ અને ગિરનાર” રાજકોટ. દ્વિતીય આવૃત્તિ. ૨૦૦૩
૧૧. દેસાઈ શંભુપ્રસાદ હ. “સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ” જૂનાગઢ, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૬૮
૧૨. ધાંધલ દિપેન્દ્ર આર. “જૂનાગઢના નવાબી રાજવંશનો ઇતિહાસ: એક અભ્યાસ (ઈ.સ:૧૮૮૨ થી ઇ.સ:૧૯૪૦).” મહાશોધ નિબંધ, અપ્રકાશિત, ઇતિહાસ અનુસ્નાતક ભવન સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ, ૨૦૧૦.
૧૩. પરીખ રણછોડદાસ છો. અને શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ ગં. “ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ.” ભાગ:૧ થી ૭. અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ, (૧૯૭૨), (૧૯૭૨), (૧૯૭૪), (૧૯૪૬), (૧૯૭૭), (૧૯૭૯), (૧૯૮૧)
૧૪. ભટ્ટ દેવશંકર વૃ. “સંસ્થાન ભાવનગરનો ઇતિહાસ” ભાવનગર. પ્રથમ આવૃત્તિ. ૧૯૨૦.
૧૫. મહેતા ગોરધનદાસ ના. “સૌરાષ્ટ્ર ઇતિહાસ દર્શન.” સિહોર, પ્રથમ આવૃત્તિ, ૧૯૩૭.
૧૬. માંકડ ડોલરરાય રં. “જામનગરનો ઇતિહાસ” અલીયાબાડા. પ્રથમ આવૃત્તિ. ૧૯૭૨
૧૭. વાળા ધીરુભાઈ પી. “પોરબંદર રીજ્યનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (શરૂઆતથી ૧૯૪૭ સુધી).” અપ્રકટ મહાશોધ નિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ. ૨૦૦૯
૧૮. વોરા મણીભાઈ પુ. “પોરબંદર” લય સાંસ્કૃતિક સંસ્થા. પોરબંદર તૃતીય આવૃત્તિ. ૧૯૯૬
૧૯. શાસ્ત્રી(ડૉ.) હરિપ્રસાદ ગં. “ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ” અમદાવાદ. પ્રથમ આવૃત્તિ. ૧૯૬૪
૨૦. શાસ્ત્રી(ડૉ.) હરિપ્રસાદ ગં. “ભારતીય સિક્કાશાસ્ત્ર” અમદાવાદ. પ્રથમ આવૃત્તિ. ૧૯૭૯.

❖ હિંદી

૧. ઉપાધ્યાય વાસુદેવ “ભારતીય સિક્કા” અલહાબાદ. પ્રથમ સંસ્કરણ. ૧૯૪૯.

❖ સામહિક

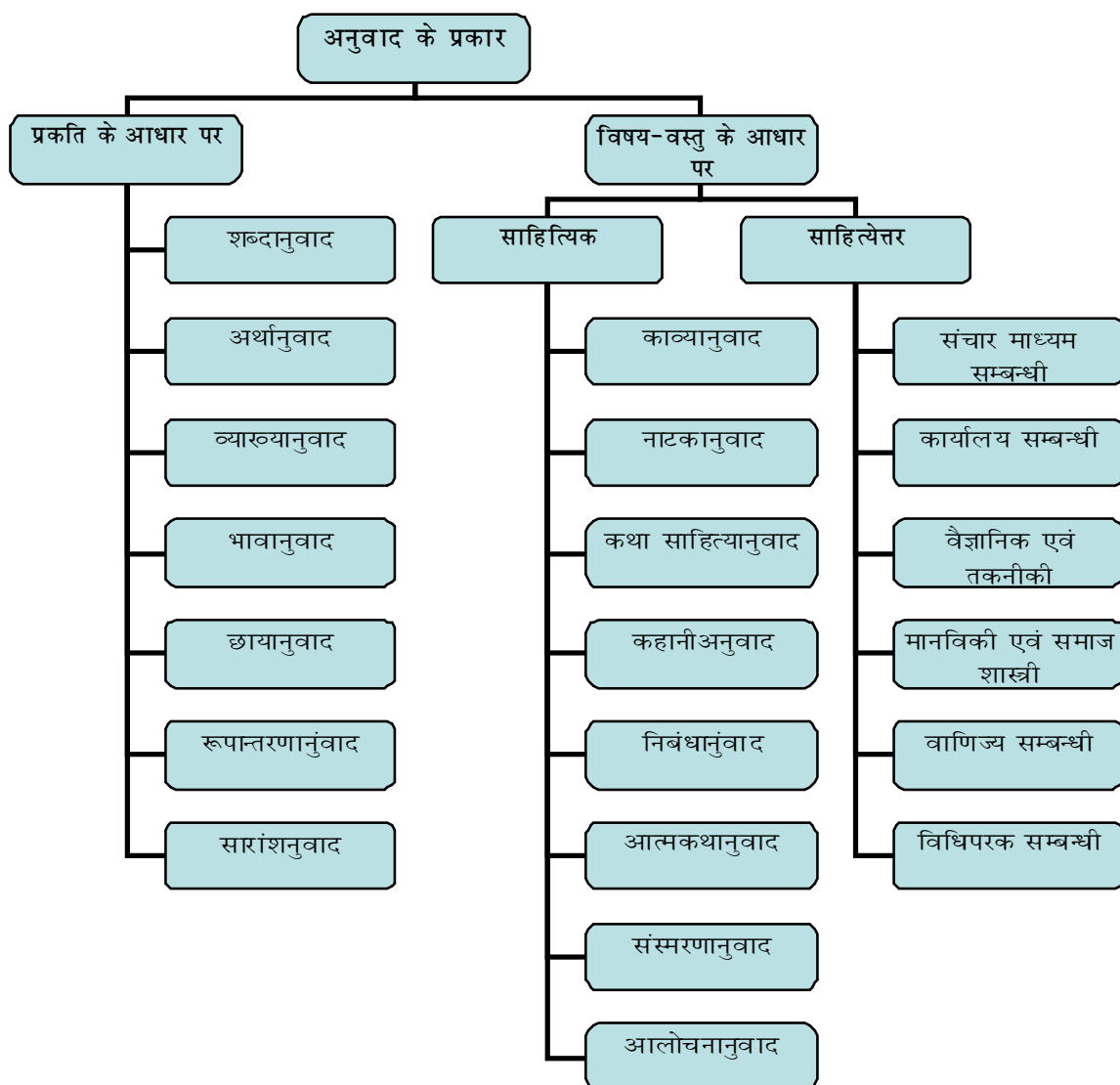
૧. જમીનદાર રસેશ. “સિક્કાઓનો પ્રારંભિક ઇતિહાસ” વિદ્યાપીઠ અંક:૧ થી ૭. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ. ૧૯૭૭
૨. શાસ્ત્રી હરિપ્રસાદ ગં. “સૌરાષ્ટ્રના પ્રાચીન સિક્કાઓ” પથિક અંક:૧૭. અમદાવાદ. ૧૯૮૮.

“अनुवाद के प्रकार”

- डॉ.गोपाल आर.गमारा

श्री आर.आर.लालन कॉलेज-भुज ।

ज्ञान - विज्ञान के क्षेत्र पर किसी विशेष व्यक्ति अथवा राष्ट्र का अधिकार नहीं होता । ज्ञान-विज्ञान की प्रत्येक उपलब्धि मानव-मात्र के लिए होती है और उसका मानव-मात्र तक पहुँचना अत्यन्त अनिवार्य है । इन उपलब्धियों को यहाँ स्थूल स्तर पर प्रक्रिया, तकनीक इत्यादि का विश्लेषण भाषा के माध्यम से ही हो सकता है । इस हेतु अनुवाद ही एकमात्र सम्प्रेषण-माध्यम हो सकता है । अनुवाद का महत्त्व तब और भी बढ़ जाता है जब चिन्तन और तकनीक के निगूढ़ विषयों को दूसरी भाषा में अभिव्यक्ति देनी होती है । यह तो अनुवाद के कई भेद एवं उपभेद हो सकते हैं, किन्तु इसे दो प्रमुख श्रेणियों में विभाजित किया जा सकता है । (१) अनुवाद की प्रकृति के आधार पर (२) अनुवाद की विषय-वस्तु के आधार पर इन दोनों के उपभेदों को निम्न चित्र के द्वारा दर्शाया जा सकता है ।

उपर्युक्त अनुवाद के प्रकार विभाजन वस्तुतः अनुवाद की दो प्रमुख पद्धतियों पर ही आधारित है - ज्ञान-विज्ञान सम्बन्धी सामग्री का अनुवाद और साहित्यिक विषयों से सम्बन्धित सामग्री का अनुवाद । जहाँ एक ओर ज्ञान-विज्ञान सम्बन्धी विषय एक भाषा से दूसरी भाषा में आसानी से लगभग उसी अनुपात में सम्प्रेषित हो जाते हैं, वहीं दूसरी ओर साहित्यिक-सांस्कृतिक विषय उसी अनुपात में सम्प्रेषित नहीं हो सकते । सम्प्रेषण की दृष्टि से दोनों प्रकार के लेखन में सतही और गहन होने का अन्तर बना ही रहता है । अनुवाद की दृष्टि से दोनों में ही कथ्य का सम्प्रेषण अनिवार्य है, किन्तु पहले प्रकार का कथ्य का सामान्य होने के कारण सामान्य स्तर पर ही वस्तु-तत्त्व की सम्प्रेषणता तक पूरा हो जाता है, जबकि दूसरे प्रकार के अनुवाद में केवल वस्तु-तत्त्व की सम्प्रेषणीयता से ही काम नहीं चल सकता, क्योंकि उसमें कथ्य के साथ-साथ उसको अभिव्यक्ति करने की शैली को भी लक्ष्यभाषा में सम्प्रेषित किया जाता है ।

शब्दानुवाद से तात्पर्य कथ्य के सम्प्रेषण से ही है । यह कथ्य शब्दशः सम्प्रेषित हो, वाक्यानुसार हो अथवा पृष्ठानुसार हो, ऐसा कोई बन्धन स्वभावतः ही नहीं हो सकता । महत्त्व वस्तु-तत्त्व के सम्प्रेषण का है, न कि लेखन-शैली अथवा वस्तु-तत्त्व के संयोजन का । इस प्रकार अनुवादक को स्वतन्त्रता होती है कि वह वस्तु-तात्त्विक अनुवाद पर ही ध्यान रखे, फिर भले ही वह मूल लेखन के क्रम को तोड़कर ही क्यों न अनुवाद करे । इस प्रकार हम वस्तु अनुवाद के सम्बन्ध में कह सकते हैं कि शब्दानुवाद से तात्पर्य स्रोतभाषा में लिखी गई रचना के वस्तु-तत्त्व को लक्ष्यभाषा में सम्प्रेषित करना ही है । इस अनुवाद में भाषा, शैली, व्याकरण, काव्यशास्त्र अथवा ऐतिहासिक, पौराणिक संदर्भों पर विशेष ध्यान देने की आवश्यकता अनुवादक को नहीं होती । शब्दानुवाद उपर से देखने पर जितना सहज और सरल दिखाई पड़ता है, व्यवहार में यह उतना सहज और सरल नहीं है । निश्चित रूप से उसके प्रस्तुतीकरण में प्रभावगत अन्तर अवश्य रहेगा । सम्प्रेषण प्रभाव से निरपेक्ष नहीं है और प्रभाव प्रस्तुतीकरण के ढंग से तथा प्रस्तुतीकरण का ढंग शब्द-चयन और शैली से निरपेक्ष नहीं है । यद्यपि शब्दानुवाद में भाषा-शैली का महत्त्व नहीं हो तो वस्तु-पक्ष की सम्प्रेषणीयता की अनुरूपता में भावानुगामी शब्दों और उनके संगत संयोजन का होना अनिवार्य है । इसके सा ही यदि मूल लेखन में क्रम-भंग करना है तो वह भी नितान्त स्वैच्छिक नहीं हो सकता । क्रम-भंग की स्वच्छता वस्तु-पक्ष को अधिक सुचारू रूप से सम्प्रेष्य बनाने के लिए ही प्रयोग की जाती है । अनुवाद के संदर्भ में बाइबिल में कहा है कि - “अनुवाद, प्रकाश के आने के लिए वातायन खोल देता है ; वह छिलके को छोड़ देता है जिससे हम गूदे का स्वाद ले सकें ।”^१

शब्दानुवाद वस्तुतः कोशगत अनुवाद ही हुआ करता है, क्योंकि इस अनुवाद में मूल रचना के प्रत्येक शब्द के लिए शब्द रखना होता है । इसलिए इस अनुवाद पद्धति को स्थानापन्न भी कहा जाता है । शाब्दिक अनुवाद की पद्धति धर्मग्रन्थों के अनुवाद के लिए प्राचीन काल से ही अपनाई जाती रही है । यह समजा जाता है कि धर्मग्रन्थों का प्रत्येक शब्द महत्त्वपूर्ण है और उसके अनुवाद में किसी भी शब्द की उपेक्षा नहीं की जानी चाहिए । भामा वरेरकर के शब्दों में कहे तो - “लेखक होना आसान है, किन्तु अनुवादक होना अत्यन्त कठिन है ।”^२

भावानुवाद का अर्थ स्रोतभाषा के कथ्य और शैली का लक्ष्यभाषा में सम्प्रेषण है इस प्रकार के अनुवाद में स्रोतभाषा की रचना के वस्तु-तत्त्व को ही लक्ष्यभाषा में सम्प्रेषित नहीं किया जाता अपितु भाषा-शैली और सांस्कृतिक संदर्भों को भी साथ लेकर चलना

होता है। ऐसा अनुवाद कोशगत नहीं होता, क्योंकि इसमें सिर्फ शब्दों के स्थानापन्न से ही काम नहीं चलता। शब्दों के साथ जो भाव सम्पदा जुड़ी रहती है उसे भी लक्ष्यभाषा में सुरक्षित रखा जाता है। इसमें अनुवादक को यथासम्भव कुछ घटाने और कुछ बढ़ाने की स्वतन्त्रता होती है ताकि अनुवाद को स्वाभाविक बनाया जा सके। इस प्रकार का अनुवाद साहित्यिक विषयोके लिए सर्वोत्तम होता है, क्योंकि इसमें सुक्ष्म सुक्ष्म एवं संश्लिष्य अर्थ-छवियों की प्रधानता रहती है। इसमें मूल के शब्द, वाक्यांश और वाक्य आदि पर ध्यान न देकर उसके भाव अथवा अर्थ पर ध्यान दिया जाता है और उसी को लक्ष्यभाषा में सम्प्रेषित किया जाता है। कहा जा सकता है कि यदि शब्दानुवाद में मूल कृति के शरीर पर ध्यान दिया जाता है तो भावानुवाद में उसकी आत्मा पर इस संदर्भ में मिश्रबन्धु जी के विचार भी दृष्टव्य हैं। उनका कहना है कि “अनुवादों का निर्माण ऐसा होना चाहिए कि वह मूल ग्रंथ की भाषा न जानने वाले पाठक को अवश्य रुचे और यह तभी हो सकता है जब कुछ-न-कुछ स्वच्छन्दता से उल्था किया जाए।”^३ लल्ली प्रसाद पाण्डे ने भी भावप्रधान अनुवाद का समर्थन किया है - “अनुवाद में भाव प्रधान है। यह आवश्यक नहीं कि मूल के हर शब्द का अनुवाद अवश्य रहे। इसके लिए अनुवादक मनमाने शब्दों का प्रयोग कर सकता है।”^४

व्याख्यानानुवाद जैसा की नाम से ही स्पष्ट है कि इस प्रकार के अनुवाद में मूल रचना के कथ्य को अनुवाद की भाषा के पाठक को स्पष्ट रूप से और कुछ विस्तार से समझाया जाता है। प्रायः मूल के साथ-साथ उसके अर्थ को समझाने के लिए व्याख्यात्मक टिप्पणियों का सहारा लिया जाता है, शैली से किया जाता है। इस प्रकार के अनुवाद में कभी-कभी अनुवादक अधिक छूट ले बैठता है और अर्थ का विस्तार भी कर बैठता है, क्योंकि अर्थ स्पष्ट करने के लिए उसे कभी-कभी कुछ उदाहरणों एवं प्रमाणों को भी उसमें जोड़ना पड़ जाता है। इसीलिए यह मूल की तुलना में लम्बा भी हो जाता है, क्योंकि एक सूत्र की व्याख्या कभी-कभी एक-दो-तीन पृष्ठ तक खिंच जाती है, जैसे षड्दर्शन ग्रंथों का अनुवाद संस्कृत के विभिन्न आर्य ग्रंथों के सनातन-धर्मों एवं आर्यसमाजी अनुवाद भी इस श्रेणी में आते हैं। लोकमान्य तिलक का ‘गीतानुवाद’ इसी प्रकार का है। इस प्रकार का अनुवाद प्रायः काफी प्रभावशाली होता है, क्योंकि इसमें मूल के अस्पष्ट संदेश एवं संकेतों की विश्लेषणपरक व्याख्या की जाती है। इसी कारण व्याख्यानानुवाद में अनुवादक की भूमिका महत्वपूर्ण हो जाती है। इसके साथ ही कभी-कभी अनुवादक अधिक छूट लेने का लोभ सँवरण नहीं कर पाता। ऐसी स्थिति में मूल लेखक पर अनुवादक के हावी होने की सम्भावना भी सदैव बनी रहती है।

सारानुवाद में मूल रचना के कथ्य को संक्षिप्त रूप से प्रस्तुत किया जाता है, वह इसी प्रकार के अनुवाद के अन्तर्गत आता है। प्राचीन रचनाओं का आधुनिक भाषाओं में पुनराख्यान भी सारानुवाद से मिलता-जुलता एक विशिष्ट प्रकार है, इसके अतिरिक्त इस प्रकार का अनुवाद संक्षिप्त, सरल एवं स्पष्ट होता है। साथ ही यह लक्ष्यभाषा की प्रकृति के अनुरूप सहज और स्वाभाविक भी होता है। इस कारण व्यवहारिक स्थिति में यह अनुवाद सामान्य की अपेक्षा अधिक उपयोगी पाया जाता है; जैसे लोकसभा में वाद-विवाद की सामग्री का अनुवाद। अच्छे भाषणों का सद्यः अनुवाद करने वाले दुभाषिण भी प्रायः इसी का प्रयोग करते हैं।

रूपान्तरण इस प्रकार में स्रोतभाषा की रचना के पात्रों, स्थानों, परिवेश आदि को लक्ष्यभाषा के अनुरूप परिवर्तित किया जाता है। कहीं-कहीं इन सब चीजों के साथ-साथ

विद्या परिवर्तन भी किया जाता है ; जैसे - उपन्यास या कहानी का नाट्य रूपान्तरण में अनुवादक मूल कृति को अपनी रुचि, सुविधा और आवश्यकता के अनुसार लक्ष्यभाषा में इस प्रकार रूपान्तरित करता है कि वह पाठक के लिए बोधगम्य हो । उदाहरण के लिए, विदेशी नाटकों का हिन्दी में रूपान्तरण किया जाता है, उन्हें प्रत्येक दृष्टिकोण से भारतीय परिवेश के अनुसार परिवर्तित किया जाता है और फिर उसका मंचन किया जाता है । इससे उस नाटक का विदेशीपन समाप्त हो जाता है और दर्शक भली-भाँति उसका रसास्वादन कर सकता है ।

अंत में कहा जा सकता है कि अनुवाद एक कठिन व्यापार है और इसके लिए अनुवादक में कुछ विशेष गुणों का होना अति आवश्यक होता है ; क्योंकि उसे अनुवाद में आनेवाली सभी प्रकार की समस्याओं के समाधान की खोज करनी होती है । अनुवाद किसी भी अनुवादक के लिए एक गंभीर चुनौती के रूप में प्रस्तुत होता है । यह कार्य एक जटिल कार्य है, आधुनिक अनुवाद-चिन्तन के संदर्भ में अनुवाद की उस संकल्पना को दर्शाता है जिसे पुनः सृजन कहा जाता है ।

☞ संदर्भ :-

- (१) बाइबिल - पृष्ठ सं.१५
- (२) अनुवाद सिद्धान्त की रूपरेखा - सुरेश कुमार - पृष्ठ सं.१००
- (३) सरस्वती - मिश्रबन्धु - नवम्बर, १९९०, पृष्ठ सं.३६४
- (४) मौलिक ग्रंथ और अनुवाद - लल्ली प्रसाद पाण्डे - पृष्ठ सं.

Effective project wise teaching learning methods used in physics to make it understand at all levels of Education

Anil .H Gor¹ , Mihir M Vora² ,

¹Head, Department of Physics, Shree R.R.Lalan College Bhuj Kachchh Gujarat-37001

²Senior Engineer, Abelone Clean Industries, Kachchh Gujarat-37001
anilgor@vmail.com ; voramihirm@rediffmail.com

Abstract: The paper presents new effective teaching methods in physics curriculum for teaching science for understanding in all levels of Education. It is necessary to provide in-service teachers seminars and prepare sample projects with proposals how to develop, run and evaluate interdisciplinary projects. Projects are important “real-world” physics modules, modern physics and everyday life problems can be integrated into the secondary and higher secondary school and college curriculum. Examples of projects that were worked out are presented. It is found out that it is necessary to educate every teachers in approaches stressing the importance of the own activity of students, in competences how to create an interdisciplinary project.

Key words: physics; teaching method; project-based learning

Introduction: In the reality that number of students are decreasing of every school of science and college at Undergraduate and Postgraduate department of physics because of level of knowledge and its understanding is decreasing, Physics as a subject is not very popular at secondary and higher secondary schools and colleges, because of one common reason that is difficult in understanding because of very uncertain things of subject developments its hardness and some typical theory and many more mathematical approaches and very weak research field work. University teachers interested in didactics of physics started a lot of initiatives with the aim—“How to teach science for understanding”. The goal is to find effective teaching methods and create a curriculum according to the requirements of the teaching and learning for the 21st century. Today’s education system is characterized by a gap between how students live and what they learn and how they learn. The main tendency is to apply interdisciplinary relations. Science subjects are integrated in one field—“man and nature”, where physics, chemistry, geography, geology and biology can be found. Teachers of these subjects are not really prepared for the new way of teaching. This situation must be changed. We start with some new point of view of subject based learning method.

- (1) To find appropriate teaching and learning methods; have to cooperate and use an interdisciplinary approach in teaching and learning.
- (2) To discuss project-based learning;
- (3) To find the best way how we can help our in-service teachers to improve the understanding in physics and motivate the learners.

Methods of our research

Methods of our research are: group discussion, individual approach, interview, discussion, and visits at schools, multimedia technology

Observation findings

JUNE:- 2015,

-74-

VOLUME-4, ISSUE-14

At secondary and higher secondary schools education of physics the teacher most often use the chalk talk method. According to the curricula it is necessary to organize “project days” at secondary and higher secondary schools. and college and department . It is the only way to realize an interactive learning environment. The learners can be divided into groups, the problem that each group has to solve is to do out-door experiments and elaborate work sheets or a poster. Projects at higher secondary schools and science college and also in departments represent mostly a background search of an interesting problem or a topic. This is not the project-based learning where projects are included in the curriculum.

In-service teachers complain of lacking time to prepare projects, they are not educated in the methodology of these methods. That is why we have to train our students in these new methods. They are taught how to use interdisciplinary relations. For the theoretical part interactive lectures and seminars are provided (subject about Physics-Technique-Nature). For the practical part, the following teaching methods can be used:

- (1) Seminars;
- (2) Task-focused teaching methods;
- (3) Observation in schools;
- (4) Micro-teaching.
- (5) Multimedia presentation on topic

An expanded physical science curriculum for pre-service teachers is provided. We focus on motivating the Learners in physics and science. For the motivation it is necessary:

- (1) Good understanding of the problem;
- (2) The school closer to the practical life;
- (3) Computer based experiments;
- (4) Simple low cost experiments;
- (5) Research activities;
- (6) Competitions.

Effective teaching methods are characterized by a shift from whole-class to small group instruction, by a shift from lecture and recitation to coaching, by a shift from competitive to a cooperative social structure, by a shift from all students learning the same thing to different students learning different things. We should analyze methods—problem-based learning, project-based learning, e-learning techniques, motivation by adventure in pedagogy, computer-based instruction and experiments. Giving students freedom to generate artefacts to their construction of knowledge. Project-based learning also places students in realistic, contextualized problem-solving environments. Projects can serve to build bridges between phenomena in the classroom and real-life experiences. Project-based education requires active engagement of students’ effort over an extended period of time. Projects are adaptable to different types of learners and learning situations. Project-based learning is an instructional methodology in which students learn important skills by doing actual projects. Students apply core academic skills and creativity to solve authentic problems in real world situations.

Students use a wide range of tools and the culminating projects are tangible and observable artefacts that serve as evidence of what the students have learned. Student-produced videos, artwork, reports, photography, music, model construction, live

performances, action plans, digital stories and websites are all examples of project based physics learning artefacts. Project-based learning is based on the constructivist learning theory, which finds that learning is deeper and more meaningful when students are involved in constructing their own knowledge. Students are given the opportunity to select a topic that interests them within the required content framework and then they are responsible for creating their project plan. Rather than a lecturer, typically, the teacher's role is that of an academic advisor, mentor, facilitator, task master and evaluator. Learners activities are very different. Solving projects is the way how teachers focus students' learning on issues of problems and topics that are not included in textbooks of physics. Project-based learning is included in the didactics of physics by other methods that approach stressing the importance of the own activity of pupils. The aim of the outcome of the research is to help in-service teachers. The best way to do it is to prepare projects that can be used at all school levels.

These projects contain an instructional manual, the overview of the physical background of the problem, students activities, experiments, work sheets and evaluation. Examples are given to integrate the project into the educational program and an overview of the final competencies. We organize seminars for in-service teachers to strengthen collaboration. We have a continual feedback and assessment and professional development opportunities for teachers are created. We struggle to improve the quality of science instructional materials and create higher standards for science education.

Examples of the projects that can be given to students :

Environmental problems are discussed all over the world and main environmental questions can be studied in physics. A great feedback has our project about renewable energy resources, "Do you know the Sun". The aim of this "great" project is to study theoretical problems concerning the energy like solar energy, water-power, wind-power. Our other project can be based on save water, how to build a house, nanotechnology, modern physics and medicine, quantum physics ,plasma physics world in motion etc..can be integrated. The final competences are included in the curricula like electricity, optics, transformation of energy, Photovoltaic cell , semiconductors and energy flow. We can discuss in the details of each or some examples like theory and practical approach of topic.

1 The Sun—our nearest star and the some aspects to do for practical based learning are

- (1) All about the Sun—our star in the past and the future;
- (2) Physics of the Sun (weight, radius, temperature); How it can be calculated.
- (3) Thermonuclear reactions; Fission and Fusion.
- (4) Radiation; Types of other radiations.
- (5) Motion of the Sun; and other planets in our solar system.

2. Experiments with solar cells, the aims of the experiments of electricity studies:

- (1) Understanding the way in which the plugging system works;
- (2) Getting to know the solar cell as a power source; and about sun as a source of energy.
- (3) Comparing important effects of the circuit types series and parallel connection;
- (4) Getting to know different electric users.

3. The aims of the experiments of optics are:

- (1) Illustration of the solar cell's dependence on light;

- (2) Getting to know the different types of radiation;
- (3) Visual understanding of colour systems;
- (4) Understanding of various optical delusions.
- (5) Interference and Diffraction phenomena.

From the above three project works and their study will lead student to understand the list of experiments shown below.

- (1) Series and parallel connection of solar cells
- (2) Dependence of the power on the surface of the solar cell
- (3) The dependence of the power on the angle of incidence of the light
- (4) Application: Tracking of solar cells
- (5) Dependence of the solar cell power on the illuminance.
- (6) Dependence of the short-circuit current and the open-circuit voltage on the illuminance.
- (7) Dependence of the power on the illuminance with a given load.
- (8) Determination of the efficiency of a energy conversion.
- (9) Internal resistance of the solar cell.
- (10) Diode nature of the solar cell.
- (11) Shading characteristic.
- (12) Dependence of the voltage-current characteristic on the illuminance.
- (13) Dependence of the voltage-current characteristic on the temperature.
- (14) Dependence of the solar cell power on the temperature.
- (15) The solar cell as a transmittance measuring device

Similarly; Wind around us (1) Interdisciplinary relations: physics (energy, wind power stations); geography (environment, atmosphere); art (maps, paper windturbines); (2) Theoretical part: informations about the wind, wind power stations in the region. (3) Experiments: students prepare paper vessels. They can measure air vessel properties. Study of this will make student closure to nature also and make understand the physics behind it.

Likewise other projects can also be given with discussion and with experience.

Conclusion: There are a lot of advantages and disadvantages of project-based teaching. The advantages of this type of instruction are the activity of students and a chance to solve interdisciplinary problems. The activities can be done outside the school environment. Projects lead to teamwork; students learn to work as researchers, with various tools, technologies and materials. New teams can be created not only from students in one classroom but all over the school. Students have a chance to present their work. The disadvantages are teachers are not able and willing to prepare interdisciplinary projects and collaborate. On the other hand, a lot of project days are organised at schools according to the new educational program It is more difficult to evaluate the work of the individual member of the team. More time is necessary to study a problem by project based teaching. A presentation of the project is necessary. Nowadays the greatest advantage of projects is the ability to study problems that are not included in school textbooks, problems of modern science, presentations of recent research discoveries in science can be done. Teacher always gives to student to project with the some points like Preparatory work, Background reading; Literature search; Realisation; Report; Presentation; Discussions; Project-based teaching and learning can be a part of our motivation activities. It can be shown that Physics is irreplaceable for the

progress of our society, because modern technology involves physics. Learning physics is the development of thinking skills and understanding the other science. The future employment market will require people with skills that can be developed only in natural science. Physics is the basis for all types of analytical and measuring systems.

References:

Renata holubova(2008) effctive teaching method project based learning physics Dec. 2008, Volume 5, No.12 (Serial No.49)US-China Education Review, ISSN1548-6613, USA

Arons, A. B. (1990). *A guide to introductory physics teaching*. New York: John Wiley.

Blumenfeld, P. C., Soloway, E., Marx, R. W., Krajcik, J. S., Guzdial, M. & Palincsar, A.. (1991). Motivating project-based learning:

Sustaining the doing, supporting the learning. *Educational Psychologist*, 26 (3-4), 369-398.

Colley, K. E. (2005). Project-based science instruction: Teaching science for understanding. *Radical Pedagogy*, 7(2).

Gless-Newsome, J. & Lederman, N. G. (2002). *Examining pedagogical content knowledge*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Holubová, R. (2007). The innovation of physics teacher training at the Palacky University: Physics teacher in the Czech Republic.

The International Journal of Learning, 14(2), 41-46.

Chiappetta, E. L. & Adams, A. D. (2004). Inquiry-based instruction: Understanding how content and process go hand-in-hand with school science. *The Science Teacher*, 71(2), 46-50.

McComas, W. F. (1998). *The nature of science in science education*. Dordrecht: Kluwer Academic Publisher.

Monk, M. & Dillon, J. (1995). *Learning to teach science*. London: Falmer Press.

Mills, J. E. & D. F. Treagust. (2003). Engineering education—Is problem-based or project-based learning the answer? *Australasian*

Journal of Engineering Education. Retrieved from http://www.aeee.com.au/journal/2003/mills_treagust03.pdf.

Prince, M. & Felder, R. (2007). The many faces of inductive teaching and learning. *Journal of College Science Teaching*, 36(5).

Project-Based Learning handbook. Buck Institute for Education 2007. Retrieved from http://www.bie.org/index.php/site/PBL/pbl_handbook_downloads/.

Psillos, D. & Niedderer, H. (2002). *Teaching and learning in the science laboratory*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Viennot, L. (2003). *Teaching physics*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.

Wolk, S. (1994). Project-Based Learning: Pursuits with a purpose. *Educational Leadership*, 25(3), 42-45.

Research project No. 2E06020. Retrieved from <http://kdf.mff.cuni.cz/vyzkum/NPVII/npv.php>.

यौन हिंसा और सहज मानवीय यौन नैतिकता की माँग ‘कठगुलाब’

- डॉ. प्रविणसिंह आर. चौहाण

यौन-नैतिकता और यौन हिंसा स्त्री विमर्श के अहम् मुद्दे हैं और गौरतलब है कि इनके बीच में भी गहरा संबंध है और हिन्दी में चल रहे स्त्री विमर्श और वैश्विक स्त्री विमर्श में भी ये दोनों पक्ष समान रूप से विद्यमान हैं और स्त्री की देह हजारों बेडियों में कैद है और पुष्प शासित समाज व्यवस्था में यह स्थिति लगभग सहज सामान्य मान ली गई है और समय के साथ-साथ समाज एवं संस्कृति के बाकी सभी मूल्य तेजी से बदलते हुए नजर आते हैं, लेकिन स्त्री संबंधी सारे मूल्य ज्यों के त्यों बने मिलते हैं और ना सती की महिमा कम होती दिखती है और ना पतिव्रता की धारणा कमजोर पड़ रही है और हमारी यौन नैतिकताओं में कोई बड़ी तब्दीली होती दिखाई नहीं देती और यही वजह है कि यौन-हिंसा न सिर्फ दिनों-दिन बढ़ रही है बल्कि रोज नये-नये अंदाज में अवतरित होती दिखाई पड़ रही है और

‘कठगुलाब’ मृदुला गर्ग का बहुचर्चित उपन्यास है और इसमें स्त्री विमर्श ही नहीं बल्कि एक तरह से पूरा ‘नारीवाद’ ही है और चीजों एवं घटनाओं को आधुनिक नारीवादी नजरिये से देखने की कोशिश हुई है और इसके कथ्य में भी यौन-नैतिकता और यौन हिंसा को प्रमुखता मिली है और आलोचक अरविंद जैन कथा की दृष्टि एवं संरचना दोनों से असंतुष्ट होते हुए भी इसे एक विचारो-तेजक औपन्यासिक कृति मानते हैं और कथा के सार एवं संरचना पर एक संक्षिप्त दृष्टि उन्हीं के शब्दों में इस प्रकार है- “‘कठगुलाब’ के अधिकांश प्रमुख पात्र (स्मिता, मारियान, असीमा, नर्मदा और नीरजा) स्त्रियाँ हैं और शायद इसलिए भी कथा में स्त्री के अंतर्संबंध और अधिक जटिल एवं दिलचस्प हो उठते हैं और अनपढ़-निम्नवर्गीय नौकरानी नर्मदा वगैरह के सिवा अधिकांश स्त्री चरित्र मध्यवर्गीय शिक्षित, स्वालंबी और स्वतंत्र हैं और विवाहित, अविवाहित, तलाक़ शुदा और विधवा स्त्रियों के बीच अकेला पुष्प कथावाचक है विपिन, जो सभी प्रमुख स्त्री चरित्रों से किसी न किसी रूप में जुड़ा है और इस अकेले बौद्धिक पुष्प के बिना सभी स्त्रियों की कथा अधूरी है और एक के बाद एक, सब परिवार से स्वतंत्र होने के बाद विपिन से संबंध बनाती-तोड़ती है और संपूर्ण कथा महानगरीय अर्थ चेतना में आत्मालाप करते (या बड़बड़ाते) पात्रों की बेहद जटिल और अराजक बौद्धिक कथा है और संक्षेप में उपन्यास के सभी प्रमुख पात्रों के लिए परिवार/विवाह संस्था अपनी अर्थवत्ता खो चुकी है या आखिरी साँसें ले रही है और सबका पति मर चुका है या घर छोड़कर भाग गया है और कुछ पात्रों के पति हैं ही नहीं और शेष के अंततः नर-सूअर ही साबित होते हैं और युवा स्त्रियों में किसी के भी पुत्र-पुत्री नहीं और कोई भी स्त्री माँ नहीं बनती या बन पाती है और अकेला पुष्प (विपिन) पिता बनना चाहता है, लेकिन लाख कोशिश के बावजूद नहीं बन पाता, क्योंकि उसकी प्रेमिका बाँझ है.....और ‘कठगुलाब’ ऐसी ही बाँझ औरतों की प्रतीक कथा लगती है और नपुंसक नामर्द होते नर-सूअरों का कच्चा चिट्ठा, परिवार संस्था (पिता, पति और पुत्र) में सारी सुधारवादी संभावनाओं के अंत पर शोक गीत गाती स्वतंत्र स्त्रियाँ और बौद्धिक पुष्प एक निरर्थक जीवन के अर्थ देने के लिए ही शायद समाज सेवा का व्रत लेते हैं और राज (धानी) से दूर गोधड़-गाँव में मुक्ति का नया सपना देखने दिखाने लगते हैं और”

आलोच्य उपन्यास की संरचना और दृष्टि (स्त्री) दोनों ही एक विशेष अर्थ में बेहद महत्वपूर्ण हैं और वह बिंदु है यौन हिंसा के स्वरूप को बेबाकी के साथ न सिर्फ प्रस्तुत करने का साहस दिखाना, अपितु एक सहज मानवीय यौन नैतिकता की माँग को पूरजोर समर्थन देना भी और ध्यातव्य है आलोच्य उपन्यास एक स्त्री द्वारा रचित है और स्वानुभूति और सहानुभूति दोनों संदर्भों में यह रचना विशिष्ट साबित हुई है और लेखिका का पूरा प्रयत्न रचना को अपनी अनुभूति के धागों से जोड़ने का है और वह अपनी बात पूरी ताकत के साथ कहती है और रचना में कुछ ऐसे भी संवाद हैं जो खालिस ‘नारेबाजी’

सरीखे लगते हैं, लेकिन संदर्भ और सम्प्रेषण की दृष्टि से देखें तो उनका महत्त्व भी कम नहीं श्र झूठ जब नगाडनों की चोट के साथ फैलाया गया हो तथा अब भी वही तरीका जारी हो तो सच को भी अपना धीमा स्वर तेज करना ही पड़ता है श्र व्यंजना की अपनी अहमियत है, लेकिन कई मुद्दों और संदर्भों में अभिधा ही उपर्युक्त होती है श्र

आलोचक एवं स्त्री विमर्शकार अरविंद जैन की यह चिंता जायज है कि “क्या ‘कठगुलाब’ स्त्री मुक्ति को समाज से निरपेक्ष एक ऐसी आत्यंतिक (एक्सक्लूसिव) समस्या मानकर लिखा गया है जिसके सारे मुद्दे मुहावरे पश्चिमी फेमिनिज्म से लिए गए हैं – विरोध और समर्थन दोनों में ? क्या यह जिन लोगों या जिस वर्ग की कहानी है, उनकी मजबूरी यह है कि वे अपनी समस्याओं को उसी भाषा में समझ सकते हैं ?”^१ इस बात को लेकर अब कोई मतभेद नहीं रह गया है कि स्त्री मुक्ति का सपना तब तक पुरा नहीं किया जा सकता जब तक कि इसे पूरे समाज की मुक्ति से न जोड़ना जाए श्र जाहिर है स्त्री की समस्या जितनी लिंगगत (प्राकृतिक) है उससे कहीं ज्यादा संस्कृतिगत और समाजगत है श्र दासत्व का शिकार पुष्प भी है, भले उसका संदर्भ थोड़ा भिन्न हो श्र रह गई बात पश्चिमी फेमिनिज्म के मुहावरे की तो अब यह बात भी बे-बुनियाद साबित हो चुकी है कि मुक्ति का दर्शन कहाँ से आया है श्र सवाल मुक्ति के दर्शन के आयात-निर्यात का नहीं है श्र सवाल है उसकी उपर्युक्तता एवं स्वीकार्यता की क्षमता का श्र यूँ देखा जाए तो लोकतंत्रवादी विचारधारा हो या साम्यवादी सभी तो पश्चिम में ही उपजे और विकसित हुए हैं श्र ऐसे में नारीवादी विचारधारा को ही क्यों कमतर माना जाये श्र

यह सही है कि देशी बीमारियों का इलाज देशी मिजाज और देशी औजारों से ही किया जा सकता है श्र गौरतलब है कि यहाँ देशी, स्थानीय विशेषता एवं प्रकृति का ही सूचक है श्र हर माटी की अपनी बंजरता और उर्वरता की अलग-अलग शर्त होती है श्र आलोच्य उपन्यास में लेखिका ने यौन-हिंसा के घृणित रूप को उजागर किया है श्र उपन्यास से यह स्पष्ट हो जाता है कि स्त्री देह चाहे जिस भूगोल अथवा जलवायु में पुष्पित पल्लवित हो उसको मसलने एवं मिटाने की तरकीब समूची संस्कृतियों में एक सी है श्र स्मिता उपन्यास की एक तरह से मुख्य पात्र है श्र वह अपने माता-पिता से दूर अपने जीजा एवं दीदी के घर में रहने को मजबूर है श्र जीजा यानी भारतीय परम्परा के अनुसार अपनी पत्नी के बहनों का भी आंशिक हकदार श्र स्मिता के लिए उसके जीजा के शब्द हैं- “यह मेरी साली है स्मिता श्र क्या चीज है यार श्र घर में रहती है तो समझो.....लार टपकती रहती है अपनी... साली आधी घरवाली श्र”^२ अतः परम्परा का निर्वाह करते हुए वह अपनी साली ‘स्मिता’ का दैहिक शोषण ही जब-तब नहीं करता, बल्कि उसका बलात्कार भी कर डालता है- “जब आँख खुली तो वह एक दरिंदे के शिकंजे में थी श्र कब नमिता उसके बराबर से उठकर चली गई और कब वह नर पिशाच भीतर घुसा, उसे आभास तक न हुआ श्र जब आँख खुली तो कमरे की बत्ती जल रही थी, उसके हाथ खाट से बंधे थे श्र सामने आदमकद शीशा रखा था श्र फोकस में आती, धुंधली प्रतिछाया उसमें देख, वह पुरा दम लगाकर चीखी तो उसका मुँह कपड़ों टूँसकर बंद कर दिया गया श्र फिर एक-एक करके उसके जिस्म के सारे कपड़ों फाड़- फाड़कर अलग कर दिये गए श्र उसे पूरी तरह नंगा करके उसने उसके बदन के हर हिस्से पर थूका, उस पर खुद को लथेड़ना श्र”^३ यहाँ लेखिका ने यह भी दिखाना चाहा है कि आर्थिक असुरक्षा एक औरत को कितना निरीह और परमुखपेक्षी बना देती है श्र इसे स्मिता के केस में आसानी से समझा सकता है श्र प्रतिशोध की भावना के साथ स्मिता अपनी एक सहेली के सहयोग से बोस्टन पहुँच जाती है श्र वहाँ उसे मिलता है डॉ. जिम जारविस श्र वह एक मनोचिकित्सक है श्र उसकी अपनी भूख और जिद की कोई सीमा नहीं श्र वह स्मिता का इलाज करते-करते उसे अपनी ज्ञान की प्रयोगशाला बना डालना चाहता है श्र स्मिता अपने इस ‘प्रयोगशालाकरण’ का तीव्र विरोध करना चाहती है श्र कुछ हद तक करती भी है, लेकिन इसकी एक बड़नी कीमत उसे चुकानी पड़ती है श्र कीमत है पागलपन की हद तक बलात्कृत होना श्र जारविस उसका मानसिक और शारीरिक, हर तरह से शोषण करता है श्र लेखिका के ही शब्दों में वह

मनोचिकित्सक के भेष में एक वहसी भेड़िया था- “उसकी हर चुप उसे उसकी देह को भोगने का नया तरीका ईजाद करवा देती थी पहले से ज्यादा तिरस्कारपूर्ण और अशालीन थी”^{१५} जारविस के द्वारा गर्भवती कर दी गई स्मिता अपने अपमान और शोषण का बदला लेने के लिए ‘रॉ’ (रिलीफ फॉर अब्युज्ड वीमेन) नामक की संस्था की सदस्य बन जाती है और गर्भावस्था के दौरान भी वह अपनी ठूँस से बाज नहीं आता और परिणामस्वरूप उसका गर्भ अत्यंत पीड़ाजनक स्थिति में नष्ट हो जाता है और स्मिता चीत्कार उठती है- “फिर एक बलात्कार और पहले स्मिता पर, अब शिशु पर और” एक दरिन्दा (जीजा) मर गया और इंतकाम का मौका दिए बगैर मर गया और अब इस आदमखोर, जिम जारविस को फरार होने की मौका न दूँगी थी”^{१६}

‘रॉ’ संस्था के बारे में स्मिता के ही शब्द- “रॉ में तीन प्रकार की औरतें आती हैं और पहली तो वे जिन्हें अब्युज्ड वीमेन कहते हैं, जो या तो अपने पतियों द्वारा या अजनबियों द्वारा लांछित, प्रताड़ित, बलात्कृत और पिटी हुई होती हैं और दूसरी वे हैं, जो काफी कुछ मेरी तरह थीं और कोई न कोई कहें उन पर टूट चुका होता है और तीसरी वे भी जिनमें करूणा कम दम्भ ज्यादा था और वे स्वयं कभी शोषित दलित नहीं रही थीं और वे फेमिनिज्म के सिद्धांतों के तहत पुष्पों के खिलाफ एक मुहिम चला रही थीं और उनका नारा था कि ‘पुष्प स्त्री का शोषक है और वे किसी पुष्प का शासन कभी स्वीकार नहीं करेंगी थीं’ वह छह महीने में साथी बदल लेती थी थी”^{१७}

यौन हिंसा के इस अन्तर्राष्ट्रीय विस्तार को देखकर सहज ही अनुमान लगाया जा सकता है और इस पुष्प सभ्यता और संस्कृति में स्त्री जीवन का मतलब क्या है ? उसकी पीड़ा कितनी व्यापक और जटिल है और हालांकि स्मिता अपनी परिस्थितियों से हर संभव जूझती है और उसमें गजब का आत्मविश्वास भी है और सबसे बड़ी बात कि वह अपनी बलात्कार पश्चात् की स्थिति के प्रति बिल्कुल असहज अथवा अपराधबोध की मानसिकता से ग्रस्त नहीं है और वह पहले की ही तरह सहज और सामान्य बनी रहती है और यही वह कारण है कि मनोचिकित्सक डॉ. जिम जारविस इस बात से हताश होता है कि इस स्त्री में अपराधबोध की भावना क्यों नहीं है और उस पर अपने प्रयोगों की असफलता से चिढ़ कर तरह-तरह के अत्याचार करता है और वह चाहता है कि स्मिता स्वीकार कर ले कि उसे इस बात का अपराधबोध है कि वह अब पहले जैसी नहीं रही है वह अब ‘अपवित्र’ हो गई है और जबकि स्मिता इस स्थिति को सिर से खारिज कर दिया करती है- “उस हादसे के बाद जब भी मैंने बलात्कृत औरत पर कोई फिल्म देखी या उपन्यास पढ़ा तो मुझे आश्चर्य हुआ, ‘सूरजमुखी अंधेरे के’ या ‘इंसाफ के तराजू’ की नायिका की तरह मैं खुद को दूषित हो गयी क्यों नहीं मानती ? खुदकुशी करने की मेरा जमीन मुझे क्यों नहीं उकसाता ? मेरा मन मुझे धिक्कारता था तो सिर्फ इसलिए कि मैंने प्रतिरोध नहीं लिया था”^{१८} डॉ. जारविस उसका विश्लेषण करके बताता है कि “उसके भीतर डर था, अशांति थी, संशय था, संवेदना थी, बुद्धिजीवी दम्भ भी था, पर अपराधबोध कतई नहीं था और सच कहूँ तो, अपराधबोध का पूर्ण अभाव केवल साइकोपैथ (पागल) में होता है थी”^{१९}

एक स्त्री जब अपनी यौन अधीनता को स्वीकार कर लेती है तो वह चाहे अनचाहे पुष्प मात्र की अधीन हो जाती है या फिर ऐसा ही समझने लगती है और उसी ‘रॉ’ संस्था में स्मिता की मुलाकात ‘मारियन’ नामक स्त्री से होती है और वह अपने पति इविंग के द्वारा देह शोषण की शिकार होती है और वह उसकी देह को तो अपना उपनिवेश समझता ही है साथ ही उसके मस्तिष्क का प्रयोग भी अपनी यश-सिद्धि में लगाना चाहता है और उसमें वह सफल भी हो जाता है और उसकी जुटाई गई रिसर्च सामग्री को वह अपने नाम से छपवा लेता है और बावजूद इसके मारियन हार नहीं मानती और वह अपना परिश्रम जारी रखती है और अंततः वह एक बड़ी लेखिका के रूप में ख्यात होती है और उसका धोखेबाज पति अपनी कलाई खुलने से दो टुकें का साबित हो जाता है और

कहने कि आवश्यकता नहीं कि लेखिका अपने पात्रों को समाज के अन्यायी एवं दोहरे मूल्यों से प्रताड़ित दिखाना चाहती है और सभी स्त्री पात्र अपने यौन/देह दलन की राजनीति को समझती हुई,

उनका डटकर सामना करती है श्र लेखिका जार्ज और वर्जीनिया के आपसी रिश्तों के माध्यम से पश्चिमी समाज व्यवस्था में आई भारी सामाजिक एवं यौनगत मूल्यों की गिरावट की ओर भी हमारा ध्यान खींचने की कोशिश करती है श्र वर्जीनिया के स्वभाव पर आलोचक इन्दु प्रकाश पांडे टिप्पणी करते हुए लिखते हैं- “वर्जीनिया एक टिपिकल अमेरिकन औरत का नमूना है जो अपने सौन्दर्य के प्रति इतनी जागरूक रहती है कि सारा पैसा उसी बनाव-सिंगार में लगा देती है श्र अमीर वृद्धों के साथ विवाह भी इसी इरादे से करती है कि उसकी सम्पत्ति उसके मरने पर उसी को मिलेगी नहीं तो तलाक देकर अलग हो जाएगी और आधी सम्पत्ति एलमनी में कचहरी की सहायता से ले लेगी श्र”^{१०}

लेखिका असीमा नाम के स्त्री पात्र के माध्यम से आधुनिक नारीवादी चिन्तन के स्वरूप और उसके अंतर्विरोधों पर प्रकाश डालने की कोशिश करती है श्र असीमा की कथा संक्षेप में डॉ.इन्दु प्रकाश के ही शब्दों में- “चौथा नारी पात्र असिमा का है श्र जैसा नाम वैसे ही गुण भी उसमें है श्र माँ-बाप ने उसका नाम सीमा रखा था, लेकिन उसने स्वयं ही अपना नाम असीमा कर लिया और कराटे सीखकर अपनी हिम्मत के करिश्में भी दिखाने शुरू कर दिये श्र असीमा एक ‘मिलीटेंट फेमिनिस्ट’ है श्र वह अपनी माँ को बहुत स्नेह और सम्मान देती है, परन्तु उसकी ‘संतोषी भारतीय नारी’ की छवि पसंद नहीं कर पाती है और न वह माँ के कोरे आत्मसम्मान को स्वीकार कर सकती है श्र उसके रहते उसके पिता ने दूसरी औरत इसलिए की थी, क्योंकि माँ हर वक्त उसकी भूख मिटाने को तत्पर नहीं थी श्र वह माँ के सौन्दर्य का प्रदर्शन करना चाहता था जो माँ को बिल्कुल पसंद न था श्र तब मेरे बाप ने अपना तबादला बम्बई के लिए करा लिया वहीं एक आजाद किस्म की औरत के साथ दूसरा घर बसा लिया श्र इस पर असीमा अपने बाप को हरामी नम्बर एक और भाई को हरामी नम्बर दो कहने लगी श्र”^{११}

आगे असीमा पर चर्चा करने से पहले एक संक्षिप्त दृष्टि उपन्यास की एक और स्त्री पात्र नर्मदा पर डाल लेना उपर्युक्त जान पड़ता है श्र डॉ.इन्दु प्रकाश के ही अनुसार “वह भी स्मिता की भाँति अपने बहन-बहनोई की आश्रिता है, जो इससे सब पैसे ले लेता है, जो यह इधर-उधर काम करके कमाती है, वह भी श्र इस समय पचास साल की है जैसे कि स्मिता है श्र बचपन में चूड़नी बनाने के कारखाने में काम करती थी श्र जब उसका शरीर सूखकर काम के लायक नहीं रहा तो उसे निकाल दिया गया श्र.....जीजा उसकी शादी की बातें करता- करता खुद ही जबरदस्ती उससे शादी कर लेता है श्र स्मिता वाला कथा अभिप्राय एक बार फिर इस उपन्यास में नर्मदा की कथा में आता है श्र फर्क इतना ही है कि नर्मदा से उसका जीजा शादी कर लेता है, जबकि स्मिता का जीजा केवल बलपूर्वक उसको भोगता है श्र नर्मदा में मोह माया है श्र नमिता के लकवाग्रस्त पति की सेवा कर रही है श्र.....नर्मदा चाहती है कि उसके बाल- बच्चे हो, हुए भी, लेकिन एक न दिया श्र”^{१२}

गौरतलब है कि लेखिका ने दो परपर विरोधी स्वभाव और विचारवाली पात्रों को गठकैर स्त्री विमर्श के अन्तर्विरोधों और समानताओं दोनों पर विचार किया है श्र एक तरफ असीमा का उग्र नारीवादी चरित्र है तो दूसरी तरफ नर्मदा नरम उदारवादी चरित्र है श्र ‘स्त्री सुलभ’ विदोही स्वभाव की असीमा के अतिवादी विचारों से अपनी असहमति व्यक्त करते हुए अरविंद जैन लिखते हैं- “अविवाहित असीमा की माँ द्वारा बिना विवाह किए विपिन के साथ रहने के सुझाव के बावजूद दोनों के संबंध विकसित नहीं हो पाते श्र इसका मुख्य कारण असीमा की ‘मर्दों से नफरत’ भी है और माँ बनने की उसकी उम्र निकल जाना भी श्र इन दोनों के अंतर्संबंधों की जटिलता का कारण यह है कि असीमा के लिए ‘सारा’ खेल मेलशौर्वेनिज्म का है श्र उसे मर्दों से नफरत है, क्योंकि सब एक से बढ+कर एक हरामी होते हैं श्र वह सबसे बढ+न हरामी अपने ‘बाप’ और ‘भाई’ को ही मानती है, क्योंकि बाप ने माँ को छोड+कर किसी अन्य औरत को रखल बना लिया है और भाई सारी संपत्ति का उत्तराधिकारी बन बैठा है श्र असीमा अपनी सुरक्षा के लिए कराटे की ब्लैक बेल्ट होल्डर है श्र फेमिनिज्म पर बहुत सी किताबें पढ+नी है, लेकिन ‘लेज्बियनिज्म’ को नर-नारी के संबंधों का विकल्प नहीं मानती श्र उसे फेमिनिस्ट नाम का तमगा लगाने के लिए किसी नीम मर्दाना औरत के साथ सोना

मंजूर नहीं श्र^{१३} दूसरी तरफ नर्मदा का आचरण असीमा से बिल्कुल अलग है श्र वह कुल मिला कर ‘ जेनेन्दी गोत्र’ की नायिका ही लगती है श्र एक जगह स्मिता से बातचीत के ०म में कहती है- “माँ जी कहा करे थी, औरतों को माफ करना आना चाहिए श्र स्मिता कि ‘क्यों’ औरतों ने माफ करने का ठेका ले रखा है ? के जवाब में कहती हैं, बिल्कुल ले रखा है श्र माँ बनने का ठेका ले रखा है कि ना औरतों ने ? तो बस, माफ करने का भी लेना होगा श्र^{१४}

उपर्युक्त सभी पात्रों से अलग एक और स्त्री पात्र की रचना लेखिका अतिवादी नारीवाद के भविष्य को दिखाने के उद्देश्य से करती नजर आती है श्र एक ऐसे स्त्री पु#ष संबंध का खाका खींचा जो पूर्णतः मशीनी है श्र असंवेदनशील है श्र नीरजा से विपिन नाम का पु#ष मात्र प्रेम संबंध स्थापित करना चाहता है श्र यही नहीं अपने पिता बनने की आकांक्षा भी उससे पूरी करना चाहता है श्र संक्षेप में डॉ.इन्दु प्रकाश उसकी कथा को यँ प्रस्तुत करते हैं- “विपिन के शादी के प्रस्ताव पर वह इन्कार कर देती है और विपिन को भी शादी पसंद नहीं है श्र बिना शादी के नीरजा उसके साथ रहने के लिए तैयार हो जाती है श्र....इस तरह बेटी की उम्र की नीरजा से विपिन का प्रेम व्यापार चलता है श्र.....जब एक दिन उसने नीरजा के कंधे पर हाथ रखा ही था कि उसने कहा- “आज नहीं श्र परसो गर्भ ठहरने के चांस ज्यादा है श्र” नीरजा कैलेंडर दिखाकर बोली, मैंने लाल निशान लगा रखा है श्र आव्यूलेशन टेस्ट के लिए जाती हूँ न ? कल सुबह पता चल जाएगा तब तय करेंगे, ओ.के. ?”^{१५} तब विपिन ने ०ध में कहा, “मेरा स्पर्म फ्रीज करवाकर रख लो श्र जब सुभीता हो इस्तेमाल कर लेना श्र इस पर वह खुश होकर उसे शाबासी देते हुए बोली “यह हुई न अक्लमंदी की बात श्र” और जब विपिन हारकर यह कहता है कि मैं तुम्हारे लिए स्पर्म से ज्यादा कुछ नहीं हूँ, तो असीमा का हवाला देते हुए नीरजा कहती है कि उसने तुम्हें बताया होगा, कोई मर्द इससे ज्यादा कुछ नहीं होता श्र^{१६}

नीरजा के इस चरम अतिवादी नारीवादी विचार एवं व्यवहार की प्रति०या उसके साथी विपिन पर जबर्दस्त-रूप से पड़ती है श्र अंत में वह अपनी पीड़ना और आ०श को जिस प्रकार व्यक्त करता है उससे लगता है कि इस बयान में लेखिका की स्वयं की मान्यता भी समाहित है श्र वह सोचता है “नीरजा मेरे लिए माध्यम या औरत नहीं, एक मोहक व्यक्तित्व थी श्र अपनी अस्मिता, पेशेन्स, आकर्षण, लावण्य, सब खोकर उसका एक साफ सुथरी चिकनी निपुण मशीन बनते जाना नाकाबिले बर्दाश्त था श्र” “वह स्त्री नहीं मशीन बन चुकी थी श्र^{१७} और विपिन इस विकृति से भाग रहा था श्र “मनुष्य को यंत्र बनते देखने से भयानक पीड़ना और नहीं है श्र^{१८}

दूसरी तरफ असीमा और नीरजा जैसी अतिवादी नारीवादी चरित्र है श्र हालांकि इनका चारित्रिक विकास इनकी विशेष परिस्थितियों की ही देन है श्र असीमा को पु#ष मात्र से नफरत होने लगती है श्र तो इसमें कुछ आश्चर्य की बात भी नहीं होनी चाहिए श्र जो पीड़ना उसकी माँ झेलती है अथवा वह स्वयं जिन मर्दवादी कारगुजारियों से गुजरने को विवश होती है, उसमें उसके व्यवहार का इस हद तक अतिवादी एवं एकपक्षीय हो जाना हमें उसके प्रति सहानुभूतिशील ही बनाता है न कि आ०मक श्र अंततः वह अपनी माँ की उस सोच के साथ सहमत हो ही जाती है कि स्त्री और पु#ष होने मात्र से कोई पूजा अथवा घृणा का पात्र नहीं बन जाता श्र सत्ता किसी को भी निरंकुश और अन्यायी बना सकती है, वह चाहे पु#ष हो या स्त्री श्र चूँकि सत्ता पु#ष केन्द्रित रही है अतः पु#ष ही शोषक रहा है श्र एक खास क्षेत्र और दृष्टि के तहत जिस दिन इस सत्ता का हस्तान्तरण पूरी तरह से स्त्रियों के पक्ष में हो जाएगा यह संभव है कि तब वे भी पु#ष के समान ही व्यवहार करने लगे श्र अतः आवश्यकता स्त्री-पु#ष के बीच समन्वय और समरसता लाने की है न कि सत्ता हस्तान्तरण की श्र

नीरज का चरित्र एक तरह से चेतावनी देता प्रतीत होता है श्र लेखिका मृदुला गर्ग स्वयं अपने एक साक्षात्कार में कहती है कि अतिवादी नारीवाद का भविष्य नीरजा जैसे चरित्रों को गढ़नेगा जो कि जीवन रस की अनुभूतियों से दूर केवल अपने अहं की तृष्टि और भौतिक सुख में जीवन सिद्धि मानने को मजबूर होगा श्र अपने आलोच्य उपन्यास के उद्देश्य के संदर्भ में लेखिका का कहना है- “इसमें

(कठगुलाब) अनेक संबंध नहीं है, बल्कि स्त्रियाँ ही स्त्रियाँ है श्व वे खुद अपनी कहानियाँ कहती है श्व हर स्त्री किसी न किसी पु#ष द्वारा अपमानित, लांछित और शोषित हुई है श्व.....एक ऐसा पु#ष आता है, जो अर्द्धनारीश्वर का प्रतिरूप है श्व मैं कहना चाहती थी कि जब पु#ष का इस रूप में विकास होगा और गुणों को स्त्रियोचित-पु#षोचित कहकर बाँटा नहीं जायेगा तभी स्त्री-पु#ष संबंधों की न्यायपूर्ण छवि बन सकेगी श्व.....रहा सवाल यह कि क्या सचमुच समाज इतना मशीनी हो गया है जैसा 'कठगुलाब' में चित्रित है श्वउपन्यास में वही चित्रित हो जो वर्तमान का सच है, वह उस भविष्य की भी तस्वीर हो सकता है जो न चेतने पर होने जा रहा है या हो सकता है श्व”^{१९}

इस प्रकार हमने देखा कि आलोच्य उपन्यास में नारीवादी चिंतन के प्रत्येक पहलू पर विचार करने की कोशिश की गई है श्व जिसमें यौन-हिंसा और पारम्परिक यौन-नैतिकता को केन्द्र में रखा गया है श्व आधुनिक शिक्षा प्राप्त उच्च मध्यवर्गीय स्मिता हो या विकसित यूरोपीय देश की नागरिक मारियान हो या फिर निम्नवर्गीय नर्मदा तीनों को एक समान रूप से यौन शोषण और आर्थिक मजबूरियों का शिकार होना पड़ता है श्व तीनों अपनी-अपनी ताकत और विचारानुसार अपनी परिस्थितियों से जूझती भी है, लेकिन उन्हें उसमें अपेक्षित सफलता नहीं मिल पाती तो इसकी वजह उनकी संघर्ष में कमी नहीं, बल्कि प्रतिपक्ष की अतुलनीय मजबूती ही है श्व पितृसत्ता अपनी पूरी जड़ता और व्यापकता के साथ पूरे वातावरण में जहर की तरह फैल चुकी है श्व इसके विरुद्ध छेड़ना गया संघर्ष दीर्घकालिक और बहुकोणिक ही हो सकता है जिसके नतीजे धीरे-धीरे ही दिखाई पड़ेंगे श्व

गहराई से देखें तो इस समूचे कथा वृत्तांत में एक नयी मानवी यौन नैतिकता की माँग भी जगह-जगह उठाई गई है श्व अगर समय के साथ हमारी नैतिकताएँ एवं जीवन मूल्य नहीं बदलते हैं तो हमारा सामाजिक एवं वैयक्तिक जीवन कभी सहज, सरल और सरस नहीं हो पाएगा श्व स्मिता से लेकर नीरजा तक की कथा साररूप में यही कहती प्रतीत होती है श्व

" લેઉવા પાટીદાર જ્ઞાતિમાં કુટુંબ નિયોજન કાર્યક્રમ અંગેની જાગૃતતા "

શ્રી સુતરિયા ઇશ્વરભાઈ જે.
પીએચ.ડી વિદ્યાર્થી

વિશ્વ આજે ત્રણ વિસ્ફોટમાંથી પસાર થઈ રહ્યું છે. અણુ વિસ્ફોટ, જ્ઞાન વિસ્ફોટ અને વસ્તી વિસ્ફોટ, સમગ્ર વિશ્વ આ ત્રણ વિસ્ફોટ નીચે ભારભર્યું જીવન પસાર કરી રહ્યું છે. આજે જ્ઞાન વિસ્ફોટ ઝડપથી વધી રહ્યો છે તે કયા જઈ અટકશે ? તે કહેવું મુશ્કેલ છે. તેનાથી વિશ્વની સમગ્ર માનવજાત અણુ વિસ્ફોટ નીચે ભયભીત જીવન પસાર કરે છે.પરંતુ આજે વસ્તી વિસ્ફોટ બન્ને વિસ્ફોટ કરતા વધારે ઘાતક નીવડ્યો છે.અણુ વિસ્ફોટ કરતા વધારે વસ્તી વિસ્ફોટ અને તેનાથી ઉભી થતી સમસ્યાનો આ યુગ છે અને સમગ્ર માનવજાતને તેનો ભય પણ છે.વસ્તી વિસ્ફોટનો વધતો જતો દર માનવજાતના સમગ્ર સુખ,સગવડ અને સંતોષને હણવા માટે રાક્ષસની જેમ ઉભો છે.

આવી પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખી ભારતમાં વસ્તી વૃદ્ધિને નિયંત્રણ કરવાની જરૂરીયાત સ્વીકાર્ય છે. તે માટે કુટુંબ નિયોજન મહત્વનું ગણવામાં આવે છે માટે પ્રસ્તુત અભ્યાસ હાથ ધરેલ છે.વર્તમાન સમયમાં લોકોમાં કુટુંબ નિયોજન અંગેની જાણકારી કેવી છે ? સ્વાસ્થ્યની દૃષ્ટિએ કુટુંબ નિયોજન અંગેનો ખ્યાલ કેવો છે? કુટુંબ નિયોજન અંગેના સામાજિક, ધાર્મિક ખ્યાલો અને અસર કરતાં પરિબળો અને પડકારોનો અભ્યાસ કરવો જરૂરી હોવાથી પ્રસ્તુત અભ્યાસ હાથ ધરેલ છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ ભાવનગર જીલ્લાની F.P.A.I. સંચાલીત કેન્દ્રો પૂરતો છે.

સામાજિક સંશોધનનું મહત્વ :-

સામાજિક સંશોધનમાં સૈધ્ધાંતિક અને વ્યવહારલક્ષી એમ બન્ને પ્રકારના સંશોધનો જોવા મળે છે. સૈધ્ધાંતિક સંશોધનો પદ્ધતિશાસ્ત્રના વિકાસમાં અને નવું જ્ઞાન સર્જવાના નવા માર્ગ ખુલ્લા કરે છે. જ્યારે વ્યવહારલક્ષી સંશોધન સમાજની વિવિધ સમસ્યાઓના નિરાકરણમાટે દૃષ્ટિ પુરી પાડે છે. ભારતીય સમાજ સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક વિવિધતા ધરાવતો દેશ છે. તેથી તેમાં અનેક પ્રશ્નો જોવા મળે છે. આથી જુદી સમસ્યાઓના ઉકેલ માટે સંશોધનો હાથ ધરવામાં આવે છે. જે સંશોધન દ્વારા યોગ્ય સલાહ સૂચનો પ્રમાણે સમસ્યાને હળવી બનાવી શકાય છે.અથવા તેનો ઉકેલ લાવી શકાય. આમ દરેક સંશોધનનું મહત્વ રહેલું છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ દ્વારા કુટુંબ નિયોજન કાર્યક્રમના લાભાર્થીઓની સામાજિક, આર્થિક, આરોગ્ય વિષયક જાણકારી પ્રાપ્ત થશે. તાદ્ઉપરાંત N.G.O. સંસ્થા કેટલા અંશે સફળ છે તે અંગેની જાણકારી પ્રાપ્ત થશે.

સમાજના સામાજિક સુધારકો અને સરકારી તેમજ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ માટે પણ સુધારણાત્મક કાર્યો કરવા માટે પ્રસ્તુત સંશોધનની માહિતી ઉપયોગી બની રહેશે.સાથો સાથ સરકારની આયોજન નીતિમાં અને ભાવી અભ્યાસોને અભ્યાસ માટે પ્રસ્તુત અભ્યાસ ઉપયોગી પુરવાર થશે.

અભ્યાસનું વ્યાપ વિશ્વ:-

પ્રસ્તુત અભ્યાસનું વ્યાપ વિશ્વ ભાવગર જિલ્લાના કોબડી ગામમા કુટુંબ નિયોજન કાર્યક્રમના લાભાર્થી પૂરતો સીમિત છે. જેમાં નિદર્શ તરીકે 30 લાભાર્થીની પસંદગી કરેલ છે.

સંશોધન પ્રશ્નની પસંદગી:-

સંશોધન ક્ષેત્ર અંગે સંશોધકે સૌ પ્રથમ વિચારણા કરીને વિષયની ચોકસાઈપૂર્વક પસંદગી કરી લેવી એ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનનું પ્રથમ સોપાન કે પગથીયું છે. પી. વી. યંગ તેને વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની પ્રાથમિક જરૂરીયાત તરીકે ઓળખાવે છે, કારણ કે તેના વગર કોઈપણ સંશોધન કાર્યનો પ્રારંભ થઈ શકે નહીં.

સંશોધન પ્રશ્નની પસંદગી વ્યવહારૂ બાબતોમાંથી અથવા તો વૈજ્ઞાનિક કે બૌદ્ધિક રસમાંથી થતી હોય છે. વ્યવહારૂ પસંદગીથી થતા સંશોધનોનો હેતુ જ્ઞાન મેળવવાની પ્રક્રિયા સાથે સંકળાયેલા છે. વૈજ્ઞાનિક તથા બૌદ્ધિક સંશોધનોનો વ્યવહારક્ષેત્રે પણ ઉપયોગ કરી શકાય છે. સંશોધન પ્રશ્નની પસંદગીમાં આ ઉપરાંત વ્યક્તિગત પરિબલો પણ સંકળાયેલા છે.

પ્રસ્તુત અભ્યાસ લેઉવા પાટીદાર જ્ઞાતિમાં કુટુંબ નિયોજન કાર્યક્રમ અંગેની જાગૃતતા વિષયની પસંદગી કરવા પાછળના કારણો નીચે મુજબ છે.

- વસ્તી વૃદ્ધિ વિશ્વને મુંઝવતી બાબત છે તો તેમને કુટુંબ નિયોજન કાર્યક્રમ દ્વારા અટકાવી શકાય તે જાણવા માટે પ્રસ્તુત વિષયની પસંદગી કરી.
- વસ્તી વૃદ્ધિની સાથે સંકળાયેલ નકારાત્મક અસરો પણ તેટલી જ ઝડપથી વધી રહી છે કે કેમ? તે જાણવા માટે પ્રસ્તુત વિષયની પસંદગી કરી.
- વસ્તી વૃદ્ધિને કારણે બીજી સામાજિક સમસ્યા જેવી કે ગરીબી, બેકારી વગેરેનું પ્રમાણ વધતું જાય છે કે કેમ? તે જાણવા માટે આ વિષયની પસંદગી કરી.
- સમાજશાસ્ત્રના વિદ્યાર્થી તરીકે આ રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમને કેટલી સફળતા મળી અને તેમાં લોકભાગીદારીનું પ્રમાણ કેટલું રહ્યું તે જાણવા માટે આ વિષયની પસંદગી કરી.
- સરકાર અને N.G.O. દ્વારા આ કાર્યક્રમ ચલાવાય છે. સરકારી કાર્યક્રમ નિષ્ફળ અથવા ખુબ જ ઓછા

સફળ રહ્યા છે. જ્યારે N.G.O. સંચાલીત કાર્યક્રમો વધુ સફળ રહ્યા છે તે પાછળના પરિબલો સમજવા માટે આ વિષયની પસંદગી કરી.

અભ્યાસના હેતુઓ :-

કોઈપણ સામાજિક સંશોધન હેતુ વગર શક્ય નથી. જ્યારે સમાજશાસ્ત્રીય દ્રષ્ટિકોણથી કોઈપણ સામાજિક ઘટના કે સમસ્યાનો અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. ત્યારે તેની પાછળ કોઈને કોઈ ચોક્કસ હેતુઓ સ્પષ્ટ હોય છે. જેમાં કેન્દ્રસ્થ સંશોધનના હેતુઓ નીચે મુજબ છે.

- કુટુંબ નિયોજન કાર્યક્રમ અંગે સર્વગ્રાહી જાણકારી મેળવવાનો હેતુ.
- કુટુંબ નિયોજન કાર્યક્રમમાં દઈનઈફઈ ની ભૂમિકા તપાસવી.

અભ્યાસના તારણો :-

કુટુંબ નિયોજન કાર્યક્રમની સ્વિકાર્યતા : -

અભ્યાસ હેઠળના ઉત્તરદાતાઓમાં કુટુંબ નિયોજન અંગેની જાણકારી બહુમતી ઉત્તરદાતાઓ ધરાવતા હતા. જેનું પ્રમાણ ૮૮.૧૧% છે. અને તેમાં સૌથી વધુ ઉત્તરદાતા કુટુંબ નિયોજનની કુદરતી પદ્ધતિ અંગેની જાણકારી ધરાવતા હતા અને તેમને બીજી પદ્ધતિ અંગેની સૌથી વધુ જાણકારી સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના કાર્યકરો દ્વારા મળી હતી તેમજ પુરૂષો માટેની નસબંધી અને નિરોધની પદ્ધતિની જાણકારી ૩૭.૬૩% ઉત્તરદાતાઓમાં હતી. જ્યારે સ્ત્રીઓ માટેની પદ્ધતિમાં નસબંધી અંગેનો ખ્યાલ સૌથી વધુ ઉત્તરદાતાઓ ધરાવતા હતા જ્યારે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓમાં કુટુંબ નિયોજન અંગેની સારી જાણકારી મળે છે તેવું જણાવનાર ઉત્તરદાતાનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળે છે અને પ્રસ્તુત અભ્યાસમાં સવિશેષ સ્ત્રી ઉત્તરદાતાઓ જ છે. ૯૭.૦૩% સ્ત્રી ઉત્તરદાતાએ કાયમી કુટુંબ નિયોજનની પદ્ધતિ અપનાવેલ છે. જેનું પ્રમાણ અભ્યાસમાં સવિશેષ જોવા મળે છે અને તેમાં ૭ થી ૮ મહિનાથી કાયમી કુટુંબ નિયોજન પદ્ધતિ અપનાવી હોય તેવા ઉત્તરદાતાનું પ્રમાણ વિશેષ જોવા મળે છે અને તેમાં ૨ બાળક પછી કુટુંબ નિયોજન અપનાવનાર વધુ છે. જેનું પ્રમાણ ૪૧.૫૮% છે અને કાયમી કુટુંબ નિયોજન પદ્ધતિ અપનાવવાથી સવિશેષ ઉત્તરદાતાઓ સંતુષ્ટ છે જેનું પ્રમાણ ૭૭.૨૩% છે અને તેને પ્રોત્સાહન આપવામાં સૌથી વધુ સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના કાર્યકરોએ કામગીરી ભજવી છે, તેમજ ૩૧.૩૮% પુત્ર પ્રાપ્તિ બાદ કુટુંબ નિયોજનની કાયમી પદ્ધતિ અપનાવેલ છે જેનું પ્રમાણ અહીં વિશેષ જોવા મળે છે.

સંસ્થાની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન :-

સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની કામગીરીની તપાસતા બહુમતી ઉત્તરદાતા જણાવે છે કે, F.P.A.I. સંચાલીત કેન્દ્રો પરથી તેમને અનુકુળ સમયે ગુણવત્તાયુક્ત સેવાની પ્રાપ્તિ થાય છે. તેમાં ૪૮.૫૨% ઉત્તરદાતા સ્વૈચ્છિક સંસ્થામાં સૌથી વધુ કાળજી રખાય છે. તેવું જણાવે છે અને કુટુંબ નિયોજન અપનાવ્યા બાદ સવિશેષ પ્રમાણમાં કાર્યકરો ઉત્તરદાતા ઓની મુલાકાત લે છે. જેનું પ્રમાણ ૬૭.૩૩% છે તથા કોઈપણ કારણોસર શસ્ત્રક્રિયા બાદ પુનઃજોડાણ કરતી વખતે સૌથી વધુ ધ્યાન સ્વૈચ્છિક સંસ્થામાં આપે છે તેવું સવિશેષ ૮૩.૦૭% ઉત્તરદાતા જણાવે છે. જે પ્રશંસનીય બાબત કહેવાય છે. તેમજ ૬૧.૩૮% ઉત્તરદાતા સાથે કાર્યકરોનો વ્યવહાર પ્રોત્સાહક રહ્યો છે અને ઉત્તરદાતાના મતે સ્વૈચ્છિક સંસ્થા વિશ્વાસપાત્ર હોવાથી કાયમી કુટુંબ નિયોજનની પદ્ધતિ તેમની સ્વૈચ્છિક સંસ્થામાં અપનાવી છે. સાથે જ પુરતી દવા અને યોગ્ય સારવાર બહુમતી ઉત્તરદાતાને ત્યાંથી જ પ્રાપ્ત થઈ છે અને ૮૮.૧૨% ઉત્તરદાતાને સંસ્થા દ્વારા ત્વરિત લાભો પ્રાપ્ત થયા છે અને તમામ ઉત્તરદાતાઓને કેટેગરી પ્રમાણે સંસ્થા દ્વારા બી.પી.એલ., એ.પી.એલ., સ્ત્રી નસબંધી અને પુરૂષ નસબંધી માટે રોકડ સહાય મળી છે. તેમજ કાયમી કુટુંબ નિયોજન અપનાવ્યા બાદ ૬૧.૩૮% ઉત્તરદાતાને પોતાની જાતિયવૃત્તિમાં કોઈ ફેરફાર પડ્યો નથી જેનું પ્રમાણ વિશેષ છે અને ફેરફાર પડ્યો હોય અને જાતિયવૃત્તિનું પ્રમાણ વધ્યું હોય તેવું બહુમતી ૫૬.૪૧% ઉત્તરદાતાઓ જણાવે છે ૭૨.૨૮% ઉત્તરદાતાના ઘરે કુટુંબ નિયોજન અપનાવવામાં વિરોધ થયો નથી અને જેના ઘરે વિરોધ થયો છે તેમાં સૌથી વધુ ૫૩.૫૭% ઉત્તરદાતાને તેમના સાસુ દ્વારા વિરોધ કરવામાં આવ્યો છે તેમજ શિક્ષિત વ્યક્તિ કુટુંબ નિયોજન

ઝડપથી અપનાવશે તેવું બહુમતી ૭૫.૨૫% ઉત્તરદાતાએ જણાવ્યું છે. ૮૭.૧૩% ઉત્તરદાતાના મતે અપરણિત વ્યક્તિને કુટુંબ નિયોજન અંગેનું શિક્ષણ આપવું જોઈએ તેવું જણાવે છે. ખાસ કરીને સ્વૈચ્છિક સંસ્થાના પ્રોત્સાહક વાતાવરણના કારણે ઉત્તરદાતામાં કુટુંબ નિયોજન અંગેની જાગૃતિ આવી તેવું સવિશેષ ઉત્તરદાતા જણાવે છે. જેનું પ્રમાણ ૬૧.૩૮% છે. ૫૨.૪૮% ઉત્તરદાતા ના કુટુંબ નિયોજન અપનાવ્યાનું જાહેર કરે છે તેનું પ્રમાણ વધુ છે અને કુટુંબ નિયોજન અંગે અન્ય કુટુંબીજનોને સવિશેષ ઉત્તરદાતાઓ જાગૃત કરવા માટે પ્રસાર કરે છે. ૮૩.૧૩% ઉત્તરદાતા સ્વૈચ્છિક સંસ્થામાં કુટુંબ નિયોજન પદ્ધતિ અપનાવવા માટે અન્ય કુટુંબીજનોને જવાની સલાહ આપે છે. કારણ કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાની અંદર ખુબ જ સારી સેવા પ્રાપ્ત થાય છે તેવું સવિશેષ ઉત્તરદાતા જણાવે છે.

સૂચનો :-

સમગ્ર અભ્યાસ ધ્યાને લઈ આ સમસ્યાના અનુસંધાન સંશોધકે નીચે મુજબના સૂચનો તૈયાર કરેલ છે.

- અભ્યાસ દરમ્યાન જોવા મળ્યું છે કે, કુટુંબ નિયોજન કાર્યક્રમના અમલીકરણમાં એટલે કે કુટુંબ નિયોજન કાર્યક્રમ પદ્ધતિના ઉપયોગમાં સ્ત્રીનો ફાળો ખૂબ મહત્વનો અને વિશાળ રહ્યો છે, ત્યારે સ્ત્રીઓમાં આ અંગે સાચી સમજ અને જાગૃતિ વધે તો સ્ત્રી પોતે સ્વતંત્ર રીતે કુટુંબ નિયોજન કાર્યક્રમ અંગેના નિર્ણય લઈ શકશે એટલે કે લાભાર્થી વધી શકે અને વસ્તી વધારો તથા માતૃબાળ આરોગ્યની સમસ્યાઓ હળવી થઈ શકશે. તે માટે હાઈસ્કૂલ સુધીનું સ્ત્રી શિક્ષણ મફત અને ફરજિયાત બનાવવું જોઈએ.
- રાષ્ટ્રીય લેવલ થી ગ્રામીણ કક્ષા સુધી સરકારી કે સ્વૈચ્છિક સંસ્થાઓ દ્વારા (પોલિયો પ્લસ કાર્યક્રમની જેમ) કુટુંબ નિયોજન કાર્યક્રમને એક ખાસ કાર્યક્રમ તરીકે મહત્વ આપી ચલાવવો.
- કુટુંબ નિયોજન કાર્યક્રમની સાચી અને સારી જાણકારી સમાજમાં ફેલાય તે માટે ટેલિવિઝન (સિરિયલ) કાર્યક્રમો ઉપરાંત ભવાઈ-નાટક,ડાયરા, રેલીઓ, ભાષણો તથા ગૃપ ચર્ચાઓ જેવા જિવંત લોક કાર્યક્રમો તથા પ્રદર્શનો ગોઠવવા.
- ૧લી ડિસેમ્બર ૨૦૦૭ થી ૩૦ નવેમ્બર ૨૦૦૮ સુધી "રેડ રિબન એક્સપ્રેસ" જેવો એઈડ્સ જાગૃતિ માટેનો રાષ્ટ્રીય રેલ પ્રવાસનું મહા આયોજન યોજાયેલું તેવું આયોજન કુટુંબ નિયોજન કાર્યક્રમની જાગૃતિ માટે પણ કરવું જોઈએ.
- વસ્તી વૃદ્ધિના નિયંત્રણ માટે વધુ લોકો કુટુંબ નિયોજન કાર્યક્રમને સ્વીકારે તે માટે દરેક ગામમાં કુટુંબ નિયોજન સલાહ સેવા કેન્દ્રો ચલાવવા જોઈએ.
- આજના આ આધુનિક યુગમાં પણ પુત્ર પ્રાપ્તિને વિશેષ મહત્વ આપવામાં આવે છે અને આ અભ્યાસમાં જોયું તેમ જરૂરી પુત્ર સંખ્યા કુટુંબમાં ન ઉમેરાય ત્યાં સુધી વણજોઈતી પુત્રીઓનો ઉમેરો કરી કુટુંબનું કદ મોટું થતું જાય છે. આવા અનેક કુટુંબો આપણે ત્યાં દયનિય સ્થિતિમાં જીવી રહ્યા છે.આથી પુત્ર-પુત્રીનો ભેદભાવ દૂર કરવા માટે યુવાનો અને યુવતિઓમાં આ અંગેની જાગૃતિના કાર્યક્રમો કરવા જોઈએ.

આમ,ઉપરોક્ત સૂચનોનો અમલ ભવિષ્યમાં સરકારી કે બીનસરકારી સંગઠનો કરશે અને તેમાંથી દેશના થોડા કે ઘણા નાગરીકોને ફાયદો થશે તો, માનવ સમુદાયની આ વિકટ સમસ્યાના સમાધાનમાં આ અભ્યાસ દ્વારા

સંશોધકનું ફલ નહીં તો ફલની પાંખડી જેવું, નાનું એવું યોગદાન ગણાશે. આશા છે કે, સંશોધકનો આ નાનો એવો પ્રયાસ સમાજના વિકાસમાં ઉપયોગી થશે.

સંદર્ભ પુસ્તકો :-

ડો.ભટ્ટ બી. કે. (૧૯૯૭)	વસ્તી શિક્ષણ યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ
પ્રા. શાહ એ. જી. પ્રા. દવે જે. કે. (૧૯૮૯-૯૦)	'કુટુંબ કલ્યાણ સુખી કુટુંબના - કેટલાક પાસાં' અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ
પ્રા. શાહ એ. જી. પ્રા. દવે જે. કે. (૨૦૦૧-૦૨)	'કુટુંબ કલ્યાણ ' અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ
પ્રા. શાહ એ. જી. પ્રા. દવે જે. કે. (૨૦૦૩-૦૪)	'વસ્તી અને સમાજ' અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ
ડો. શાહ વિમલ પી. (૧૯૮૪)	"સંશોધન ડીઝાઈન" યુનિવર્સિટી ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ.
ડો. ઝહુર ઉલ હક (૧૯૯૮)	'ઈસ્લામ અને પરિવાર નિયોજન ' સરકારી ફોટો લીથો પ્રેસ, અમદાવાદ
ડો. ઝવેરી કેતન (૧૯૯૮)	'ગ્રામ આરોગ્ય ' ભણશાહી ટ્રસ્ટ, રાંધનપુર
પ્રા. શાહ એ. જી., પ્રા. દવે જે. કે.	'ભારતમાં સમાજ માળખું અને પરિવર્તન' અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ
ડો. હાથી તુષાર (૨૦૧૧)	Demographic Dimensions – I K.S.K.V. Kachchh University Bhuj (Kachchh)

વલસાડ શહેરની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના શિક્ષકોમાં

પર્યાવરણ પ્રત્યેની જાગૃતિ – એક સર્વેક્ષણ

ધનસુખભાઈ જે. આહિર

એમ.કોમ., એમ. એડ્., એમ.ફીલ.

(પીએચ.ડી. સ્ટુડન્ટ).

પ્રસ્તાવના:

વનસ્પતિઓ, પ્રાણીઓ અને માનવજાત સહિત બધા સજીવો અને તેમની સાથે સંકળાયેલ ભૌતિક પરિસરને પર્યાવરણ કહે છે. “પરિ” એટલે ચોમેર-ચારે બાજુ, અને આવરણ એટલે ઢાંકણ, એટલે કે જેના થકી આપણે ઢંકાયેલા છીએ, જેનો આપણા ઉપર પ્રભાવ છે એ આસપાસનું તમામ આવરણ એટલે પર્યાવરણ.

જે ઘરતી, જે વાયુ અને જે પાણી ચારે બાજુ છે તે બધું મળીને પર્યાવરણનું અસ્તિત્વ નિર્વાહ પામે છે. વિજ્ઞાનના વિકાસથી જે ઉપભોગનાં સાધનો અને અન્ય મનોરંજનના સાધનો આપણે પ્રાપ્ત કર્યા છે એમાં પણ કુદરતી સંશાધનોનો જ સિંહફાળો આજપર્યંટ રહ્યો છે. કુદરતી સંશાધનોથી આપણું જીવન સુખી-સંપન્ન, સમૃદ્ધ થયેલું છે, પરંતુ આજે એ બધું ભૂલી માનવ પર્યાવરણનો જ જાણે-અજાણે સર્વનાશ કરી રહ્યો છે. માનવ જાતે પોતાની જરૂરિયાત પૂરી કરવા વૃક્ષો કાપી તે જગ્યાએ મકાનો, કારખાનાં અને નવીન રસ્તાઓનું નિર્માણ કર્યું જેનાથી ગામડાનું પર્યાવરણ, જંગલોનો નાશ થયો. નવા નિર્વાહ પામેલા નગરોએ આર્થિક વિકાસની આંધળી દોડ પાછળ જળ, જમીન અને હવાને સંપૂર્ણતઃ પ્રદૂષિત કરી નાંખ્યું. વિકાસના આડંબર હેઠળ થતો વૃક્ષોનો નાશ જમીનની છત્રછાયા છીનવી રહ્યો છે. વૃક્ષોના આવરણ વિનાની ઘરતી પૂરતું પાણી શોષવા સમર્થ રહી નથી, જેથી ગરમીનો પ્રકોપ વધી રહ્યો છે. ક્યારેક અતિવૃષ્ટિ થાય છે અને પૂરની સ્થિતિ ઉદ્ભવી રહી છે. ટૂંકમાં માનવે પર્યાવરણની એ હદે હાનિ પહોંચાડી છે કે આવનાર સમયમાં શુદ્ધ પાણી અને શુદ્ધ હવા મેળવવી સમસ્ત પૃથ્વીલોક માટે દુષ્કર સાબિત થાય એમ છે. આ વૈશ્વિક સમસ્યાને ધ્યાનમાં લઈ અધ્યેતાએ વલસાડ શહેરની નામાંકિત પાંચ શાળાઓના ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાના શિક્ષકોમાં પર્યાવરણ પ્રત્યે કેટલી સભાનતા અને ગંભીરતા છે તેમજ પર્યાવરણીય જાગૃતિ માટેના તેમના શો અભિપ્રાયો છે એ જાણવા, “ વલસાડ શહેરની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોમાં પર્યાવરણ પ્રત્યેની જાગૃતિ-એક સર્વેક્ષણ ” શીર્ષક હેઠળ સંશોધન પરિપૂર્ણ કરવાનું નિર્ધારિત કર્યું હતું.

અભ્યાસના હેતુઓ:

(૦૧). વલસાડ શહેરની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોની પર્યાવરણીય જાગૃતિ, પર્યાવરણ પરિચય અને પ્રદૂષણ સંદર્ભમાં જાણકારી મેળવવી.

(૦૨). વલસાડ શહેરની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોની પર્યાવરણ પ્રદૂષણની અસરો વિશેની સમજનો અભ્યાસ કરવો.

(૦૩). વલસાડ શહેરની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોની પર્યાવરણીય જાળવણીના ઉપાયો સંદર્ભ માં અભ્યાસ કરવો.

(૦૪). વલસાડ શહેરની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોની પર્યાવરણ પ્રત્યેની જાણકારી અને વલણ વચ્ચેના સંબંધોનો અભ્યાસ કરવો.

વ્યાપવિશ્વ અને નમૂનો:

વલસાડ શહેરની બાર ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓના તમામ શિક્ષકોનો વ્યાપવિશ્વમાં સમાવેશ થતો હતો. જ્યારે નમૂના તરીકે પાંચ શાળાઓના 30 શિક્ષકોની સહેતુક નમૂના પદ્ધતિએ પસંદગી કરવામાં આવી હતી.

ઉપકરણ:

- ૧). વલણ માપદંડ
- ૨). મુલાકાત.

સંશોધન પદ્ધતિ:

સર્વેક્ષણ.

માહિતી પૃથક્કરણની રીત:

ટકાવારી.

તારણો:

(૦૧). વલસાડ શહેરની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકો પર્યાવરણ પરિચય અને પર્યાવરણ પ્રદૂષણ સંદર્ભમાં ઉચ્ચ કક્ષાની જાણકારી ધરાવતા હતા.

(૦૨). વલસાડ શહેરની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકો પર્યાવરણ પ્રદૂષણની અસરો અંગે કુલ માહિતી પૈકી ૭૬% કે તેથી વધુ માહિતી ધરાવતા હતા.

(૦૩). વલસાડ શહેરની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકો પર્યાવરણ જાળવણીની ઉપાયો અંગે કુલ માહિતી પૈકી ૮૨% કે તેથી વધુ માહિતી ધરાવતા હતા.

(૦૪). વલસાડ શહેરની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકો પર્યાવરણ પ્રત્યે ઉચ્ચ હકારાત્મક વલણ ધરાવતા હતા.

ઉપસંહાર:

એકવીસમી સદીના વિજ્ઞાન ટેકનોલોજી સભર યુગનો પ્રાણપ્રશ્ન “ પર્યાવરણ સુરક્ષા” સંદર્ભે હાથ ધરેલ પ્રસ્તુત સર્વેક્ષણ અંતર્ગત વલસાડ શહેરની ઉચ્ચતર માધ્યમિક શાળાઓનાં શિક્ષકોની પર્યાવરણીય જાગૃતિ અને પર્યાવરણ સુરક્ષા બાબતે ઉચ્ચ હકારાત્મક મનોવૈજ્ઞાનિક અભિગમ ધરાવતા જણાયા પરંતુ એમના આ વિચારો વિદ્યાર્થીઓ સુધી સારી દિશામાં વળે તો એ સાર્થક ગણાય.

શિક્ષણ અર્થસભર ક્યારે બને...?

- મેઘના કિશન ધારણે.

એમ.એ. એમ.એડ.,
(પીએચ.ડી. સ્ટુડન્ટ.)

ભારતનું ભાવિ વર્ગખંડમાં ઘડાઈ રહ્યું છે ત્યારે શિક્ષા અને શિક્ષણ અર્થસભર બને એ અત્યંત જરૂરી છે. ૨૧મી સદીમાં શિક્ષણની ગુણવત્તા સાચવવી હોય તો તેની કમાન શિક્ષકે ખુબ જ કાળજીપૂર્વક પોતાના હાથમાં રાખવી પડશે. સમાજમાં શિક્ષકનું મહત્વ સર્વોપરી સ્થાને ઉચ્ચ કક્ષાએ પ્રસ્થાપિત છે ત્યારે આવનાર નવયુવાન પેઢીના વ્યવસ્થિત ભણતર, ઘડતર અને ચણતરની સંપૂર્ણ જવાબદારી શિક્ષક આલમની બને છે. આ જ્ઞાનના મહાસાગરમાં, માહિતીના વિસ્ફોટમાં શિક્ષકની ક્ષમતા એવી હોવી જરૂરી બને છે કે તેની પાસે શિક્ષણરૂપી જ્ઞાનનું અને સારી કેળવણીનું ઉચ્ચ કક્ષાનું ભાથું હોય. તો જ એ શિક્ષક ભાવિ નાગરિક તરીકે ક્ષમતાલક્ષી વિદ્યાર્થીનું નિર્માણ કરી શકશે.

આજે શિક્ષણઆલમનો સમસ્ત માહોલ જ ગૂંચવાડાભર્યો માલૂમ પડી રહ્યો છે. વિદ્યાર્થીઓએ શીખવું છે કારણ કે તેને સારી નોકરી જોઈએ છે સામે શિક્ષક શીખવે છે કારણ કે તેને પોતાની નોકરી સાચવી રાખવી છે. આ નાનકડી લાગતી બાબતને ઊંડાણથી ઝીણવટપૂર્વક તપાસતા માલૂમ પડશે કે વાસ્તવિક ચિત્ર આ નથી, સમાજમાં શિક્ષણ સંદર્ભે વાસ્તવિકતા એ છે કે નથી વિદ્યાર્થી શીખવા ઇચ્છતો કે નથી શિક્ષક શીખવવા માંગતો. ખૂબ જ કડવી પણ સારી હકીકત એ છે કે એકને કામ મેળવવું છે અને બીજાએ મળેલ કામ ચાલુ રાખવું છે. મને એ નથી સમજાતું કે કાર્લ માર્ક્સે કે ઔદ્યોગિક ક્રાંતિએ કે પછી બંને ભેગા મળીને જ્ઞાનપીપાસા અને સર્જનશીલતાને નેવે મૂકી છે...? જવાબ છે પૈસા..પૈસા..અને માત્ર પૈસા. “સ્કીટ” નામના મહાન વિચારકે શિક્ષણ વિશે પોતાના વિચારો રજૂ કરતા સરસ વાત જણાવે છે કે, “શિક્ષણથી રુચી જાગૃત થાય છે, જ્ઞાનનું સિયન થાય છે અને સર્જનશીલતાને ઉત્તેજન મળે છે.” પરંતુ શિક્ષણ હવે **“AN HONOR TO THE RICH”** અને **“WEALTH TO THE POOR”** રહ્યું નથી, કારણ કે પૈસાસિક સમૃદ્ધિનો વિચાર આજે કાઢ કરતું નથી. નજર સામે દરેકને ભૌતિક સમૃદ્ધિ જ દેખાઈ છે.

શિક્ષક તરીકે આપણે એ વાત માટે દિલગીર પણ નથી કે આપણે આ પ્રજાસત્તાક રાષ્ટ્રને શિક્ષણની સર્વશ્રેષ્ઠ બક્ષિસ અને યુવાનોને શ્રેષ્ઠ શિક્ષણ આપી શક્યા નથી. “સીસેરો” ઇચ્છતો તેવી પ્રામાણિકતા આજે સમગ્ર શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં કયાંય દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. દેખીતી રીતે જ આપણે કરણી તેવી ભરણીના ફળો આજપર્યંત ચાખી રહ્યા છીએ.

આજનો કહેવાતો અત્યાધુનિક માનવ સારી નોકરી, સારા સંશાધનો, સારી પદવીઓ અને સમૃદ્ધ જીવનઘોરણ માટે લડતો રહે છે, પરંતુ ક્યારેય સારી શિક્ષા કે સારી કેળવણી બાબતે ભાગ્યે જ ઝુંબેશ કરે છે. ઊંચી ફી ભરતા લોકો સારી સવલતો માંગે છે, પરંતુ સારી શિક્ષાના અધિકારનો વિચાર કોઈનેય કેમ સતાવતો નહીં હોય તે પ્રાણપ્રશ્ન છે. કરણતાતો એ છે કે વિદ્યાર્થી અને શિક્ષક બંનેને એકબીજા ઉપર ભરોસો જ રહ્યો નથી. બંને પક્ષો એકબીજા પર દોષારોપણ કરી રહ્યા છે અને તેનો કોઈ અંત દેખાતો નથી. શિક્ષકો વર્ગખંડમાં વિદ્યાર્થીઓની વર્ગખંડમાં ગેરહાજરીની ફરિયાદો કરે છે જ્યારે વર્ગખંડોમાં કંઈક નવીન જ્ઞાન મળતું નથી, શિક્ષકો વર્ષો જૂની પોતાની નોંધ લખાવ્યે જાય છે એ ફરિયાદ હેઠળ વિદ્યાર્થીઓ વર્ગખંડોથી દૂર રહી ખાનગી ટ્યુશન વર્ગોમાં જોડાય છે. આજે શિક્ષકોને પોતાનું જ્ઞાન અદ્યતન બનાવવામાં, ગ્રંથાલયોને સમૃદ્ધ કરવામાં કે પુસ્તકોની ખરીદીમાં કોઈ રસ જ રહ્યો નથી.

આપણે જાણે વિચારવાનું કે કલ્પના કરવાનું જ છોડી દીધું છે. જુદી-જુદી વિદ્યાશાખાઓમાં માત્ર વ્યાવસાયિકો જ તૈયાર કરી રહ્યા છીએ. સત્યશોધનનો આનંદ બહુદા વિસરાયો છે. આજે આપણને ભૂતકાળ કે ઔદ્ધિક વારસાનું આસ્વાસન લેવું પડે તેમાં કોઈ નવાઈ નથી.

મિત્રો, શિક્ષણ ક્યારેય મૂલ્યવિહીન ન હોઈ શકે મૂલ્યવિહીન શિક્ષણનો આગ્રહ એટલે અન્યાયી સમાજ રચનાને સમર્થન. બીજા શબ્દોમાં મૂલ્યો વગરનું શિક્ષણ એટલે પૂર્વગ્રહો, અંધશ્રદ્ધાઓ અને ગેરમાન્યતાઓનો ગર્ભિત સ્વીકાર. શિક્ષણના મુખ્ય બે ઉદ્દેશો જે છે એનું જતન – સંવર્ધન થશે અને સમસ્ત વિદ્યાર્થી આલમ સુધી એ પહોંચશે તો જ શિક્ષણ લેખે લાગ્યું ગણાશે. આ બે ઉદ્દેશો (૦૧). માનસિક સ્વાતંત્ર્ય અને (૦૨). નૈતિક સંવેદનશીલતાની કેળવણી.

માનસિક સ્વાતંત્ર્યથી શાસન કે સમાજના કઠોર નિયંત્રણોનો સામનો કરવાની હિંમત જન્મે છે. માનસિક સ્વાતંત્ર્યના ઉદ્ભવ માટે શિક્ષકે વિદ્યાર્થીને પ્રશ્ન પૂછવાની ટેવને ઉત્તેજન આપવું એ તેની પ્રાથમિક જવાબદારી છે, તેનાથી વિદ્યાર્થીની તર્કશક્તિ વિકસે છે. નૈતિક સંવેદનશીલતા વિદ્યાર્થીના ચાસ્તિયને ઘડે છે. એના માટે કોઈ ધાર્મિક શિક્ષણની જરૂર નથી. નૈતિક સંવેદનશીલતાના શિક્ષણથી વિદ્યાર્થી પોતે પોતાના નૈતિક ધોરણો ઘડવા સમર્થ બને છે. તેનાથી સારું શું છે અને ખરાબ શું છે તે સમજવાની વિદ્યાર્થી જાતે કાબેલિયત મેળવે છે.

જે શિક્ષકો પોતે આ મૂલ્યો ધરાવતા ના હોય અને સમયાંતરે આ મૂલ્યો આત્મસાત કરવાની પણ ખેવના રાખતા ના હોય તેઓ કદાપિ સારું શિક્ષણ સમાજને આપી શકવાના નથી. અને જ્યાં સારા શિક્ષણનો અભાવ હશે ત્યાં અધૂરી કેળવણીનો જન્મ થશે, તેથી શિક્ષક પોતે આલોચનાત્મકતા માનસિક સ્વાતંત્ર્યસભર તર્કશક્તિ અને સંવેદનશીલતા કેળવે એ અતિઆવશ્યક લેખાઈ. અંતે આ સળગતા પ્રાણપ્રશ્ન સંદર્ભે સમસ્ત શિક્ષણઆલમે આત્મચિંતન કરી શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે સમાજમાં પોતાની આગવી ઓળખ પ્રસ્થાપિત કરવી અનિવાર્ય બાબત હાલપર્યંત સ્પષ્ટ જણાય છે.

જય હિંદ જય ભારત.

પીડાની ટપાલ - નિલેશ કાથડ

પ્રા-રાજેન્દ્ર પરમાર

ગુજરાતી વિભાગ,

ફેકલ્ટી ઓફ આર્ટ્સ, એમ.એસ.યુનિવર્સિટી ઓફ બ્રોડા.

સૌરાષ્ટ્રના જુનાગઢ પ્રદેશના વતની અને હાલમાં બેન્કમાં ચીફ મેનેજર તરીકે ફરજ બજાવતા પ્રતિબદ્ધ દલિત કવિ નિલેશ કાથડનો આ બીજો કાવ્યસંગ્રહ છે. આ પહેલા તેમની પાસેથી ‘અગ્નિકણ’ (૧૯૯૯) નામનો કાવ્યસંગ્રહ દલિતસાહિત્યને મળ્યો હતો. ‘પીડાની ટપાલ’ કાવ્યસંગ્રહની રચનાઓનો પ્રધાન સૂર હજારો વર્ષથી સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક એમ સર્વ રીતે શોષાતી-પીડાતી આવી છે એ દલિત વર્ગની સંવેદનાનો છે અને તેથી જ નિવેદનમાં સહૃદય ભાવકોને પોતાની આ રચનાઓને માણવા માટે નમ્ર વિનંતી કરતા જણાવે છે કે “કેવળ સાહિત્ય દંષ્ટિ માત્રથી સામાજિક સંઘર્ષની અભિવ્યક્તિ તપાસવા કરતાં કવિતામાં રહેલી ઝીણી ઝીણી સૂક્ષ્મ પીડાના સૌંદર્યને સ્પર્શવા વિનંતી છે.”

પીડાની ટપાલમાં કુલ ૮૭ જેટલા કાવ્યોનો સંચય કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં દલિતોની સામાજિક, આર્થિક, સાંસ્કૃતિક અવદશાને વિષય બનાવતી રચનાઓની સાથે સાંપ્રત સામાજિક, રાજકીય પરિસ્થિતિને વિષય બનાવતી રચનાઓનો પણ સમાવેશ થાય છે. દલિત સમાજ માટે જીવન આજે પણ પીડાના પર્યાયરૂપ છે. આજેય દલિત વર્ગ સાથે આભડછેટભર્યું વર્તન કરવામાં આવે છે. અનામતનાં નામે તેમની સાથે દુર્વ્યવહાર કરવામાં આવે છે. સવર્ણોની પેલી જડ માનસિકતા હજુ પણ અકબંધ છે. બસમાં, ટ્રેનમાં મુસાફરી કરતા આજેય માણસને તેની જાતિ પુછવામાં આવે છે ત્યારે ‘તમે કેવા છો?’ એ પ્રશ્ન વીંછીના ડંખની જેમ કરડી પીડા આપે છે. આ પીડા માત્ર શારીરિક નથી માનસિક પણ છે. શારીરિક કરતાં માનસિક ત્રાસ વધારે પીડાજનક હોય છે. આ પીડાનું સ્વરૂપ પીડાની આ ટપાલમાં સર્જક લઈ આવ્યા છે. વિષય વૈવિધ્ય હોવા છતાં કવિએ કાવ્યોનું વિષયના આધારે વિભાગીકરણ કર્યું નથી. કવિને યોગ્ય લાગ્યું હશે એ પ્રમાણે કાવ્યોને ક્રમમાં ગોઠવ્યા છે પરંતુ અહીં કાવ્યમાં વ્યક્ત થયેલા વિષય-ભાવને આધારે કાવ્યની ચર્ચા કરીશું તો વધારે યોગ્ય ગણાશે.

૧. દલિત વર્ગની આર્થિક-સામાજિક અવદશાને અભિવ્યક્ત કરતી રચનાઓ.
૨. અસ્પૃશ્ય હોવાની પીડાને અભિવ્યક્ત કરતી રચનાઓ.
૩. હિન્દુ ધર્મની ધાર્મિક જડ માન્યતાઓને વિષય બનાવતી રચનાઓ.
૪. ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરને વિષય બનાવતી રચનાઓ.
૫. દલિત વર્ગને જાગવાનું આહ્વાન કરતી રચનાઓ.
૬. સાંપ્રત સામાજિક, રાજકીય પરિસ્થિતિને વિષય બનાવતી રચનાઓ.

દલિત વર્ગની સામાજિક-આર્થિક અવદશાને અભિવ્યક્ત કરતી રચનાઓ:

દલિત વર્ગને પ્રાચીનકાળથી અભાવો વચ્ચે જીવન વીતાવું પડ્યું છે. જીવનને ટકાવી રાખવા માટે અનાજ, પાણી જેવી પ્રાથમિક સુવિધાઓ મળવી જરૂરી છે. આ પ્રાથમિક સુવિધાઓના સંતોષ પછી જ માનવી ચૈતસિક સ્તરે કાઈક વિચારી શકતો હોય છે. પરંતુ દલિત વર્ગ તો પ્રાથમિક સુવિધાઓ મેળવવાના પ્રયત્નોમાં જ પોતાનું જીવન વ્યય કરી દે છે. અને તેથી જ કવિ પ્રથમ રચના ‘લખવું’માં આ વ્યથાને ઠાલવતા કહે છે

આંસુની દીવાલ પર શું લખવું ?

દુઃખના હર સવાલ પર શું લખવું ?

જ્યાં જીવન જ અભાવો અને પીડાઓ વચ્ચે જીવાતું હોય ત્યાં જીવનના હાલ વિશે કઈ રીતે લખવું ? અને તેથી જ અભાવો વચ્ચે વીતતું દલિતોનું જીવન હોવાપણુંના અર્થવાળું નહિ પણ વીતી ગયેલું ‘હતું’ના ભાવવાળું હોય છે. જે કવિએ ‘હતું’ રચનામાં ચીઘી બતાવ્યું છે. તો દલિતોની સામાજિક વાસ્તવિકતાને પ્રકટ કરતી રચના ‘આંખાનું ગીત’માં જણાવે છે એમ મંદિરમાં એકબાજુ પથ્થરમૂર્તિને છપ્પનભોગનાં થાડ ચઢાવવામાં આવે છે જ્યારે બીજીબાજુ જીવતા જાગતા ભોળા બાળકો ભૂખથી ટળવળી રહ્યા છે. આ વિષમ પરિસ્થિતિની વેદનાને કવિએ આ કાવ્યમાં પ્રસ્તુત કરી છે. ‘આંખમાં આંસુ આંજી’એ રચનામાં કવિએ દુઃખ-દર્દ વેઠીને પાલન પોષણ કરતી દલિત બાળકની મા અને બીજીબાજુ એશો-આરામથી કોઈપણ ચિંતા વિના બાળકને ઉછેરતી સવર્ણ-સંપત્તિવાન બાળકની માંની તુલના કરી કવિ હાડમારીભરી પરિસ્થિતિમાં પોતાના બાળકનું જતન કરતી પેલી ગરીબ-દલિત માને સલામી આપે છે. ન્યુટને શોધેલા પેલા ગુરુત્વાકર્ષણના નિયમની જેમ અમે પણ કોઈ નિયમ શોધી કાઢ્યો હોત પણ જ્યાં પાપી પેટ જ ખાલી હોય, ભુખ વિના ટળવળતા હોઈએ ત્યાં વિચારવાની શક્તિ ક્યાથી હોય? તેથી જ અમને વૃક્ષ પરથી પડતા પેલા ફળને જોઈને ખાવાનો વિચાર પ્રથમ આવે છે. આ અભાવની પીડાને કવિએ ‘નિયમ’ રચનામાં યોગ્ય રીતે સ્પષ્ટ કરી આપી છે તો ‘ગામ

બહાર'રચનામાં પણ કવિએ પેલી સામાજિક અવદશાને જ અભિવ્યક્ત કરી છે. દલિતોનો વાસ ગામ બહાર હોવાથી જીવન જરૂરિયાતની ચીજવસ્તુઓ તેને સરળતાથી મળી શકતી નથી. પૈઠ-પૈતર કરીને જીવતી આ પ્રજાને મજબુરીમાં મરેલા પશુનું માંસ ખાવું પડતું હોય છે. મરેલી ભેંસનું ખાવું પડતું માંસ અને એ દ્વારા હિન્દુ ધર્મની પેલી દંભી 'વસુદૈવ કુટુંબકમ'ની મહાન-ઉચ્ચ ભાવના પ્રતિ કવિ કટાક્ષ કરતા જણાવે છે

બસ આમ જ વસુદૈવ કુટુંબકની
ચાતુર્વર્ણ મયા સૃષ્ટિમાં, મરેલી ભેંસે
માંસની ગંધે જીવાડી દીધા અમને ગામની બહાર.

ગામ બહાર રહેતા આ લોકોની સવાર પેલા ગામની મધ્યમાં રહેતા સવર્ણો જેવી ખુશનુમા નથી પણ અભાવોની વચ્ચે ટસરડો લઈને આવે છે. દલિત-ગરીબ વર્ગની આર્થિક-સામાજિક વિષમતાને કવિએ 'સવાર'રચનામાં નિરૂપી છે.

અસ્પૃશ્ય હોવાની પીડાને અભિવ્યક્ત કરતી રચનાઓ:

હિન્દુ સમાજ વર્ણવ્યવસ્થામાં વિભાજિત થયેલો છે અને તેને ધાર્મિક આધાર મળેલો છે. મનુસ્મૃતિ ગ્રંથમાં કહેવામાં આવ્યું છે એમ વિરાટ પુરુષના મુખમાંથી બ્રાહ્મણોનો જન્મ થયો, બાહુમાંથી ક્ષત્રિયોનો, છાતીમાંથી વૈશ્યોનો અને છેલ્લે પગની પાનીમાંથી શુદ્રોનો જન્મ થયો. બ્રાહ્મણને બધા જ અધિકાર આપવામાં આવ્યા, જ્યારે શુદ્રો પાસેથી બધાજ હક્ક છીનવી લેવામાં આવ્યા. અન્ય ત્રણ વર્ણોની સેવા કરવી એ જ એનું જીવન કર્તવ્ય એમ આદેશ ફરમાવામાં આવ્યો. જેના પરિણામો પ્રાચીન કાળથી તે આજ દિન સુધી સમાજનો કચડાયેલો દલિત વર્ગ ભોગવી રહ્યો છે. અસ્પૃશ્યતા જેવી ભયંકર રાક્ષસી વૃત્તિનો તે ભોગ બનતો આવ્યો છે. આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક એમ તમામ ક્ષેત્રે તેની અવગણના થતી રહે છે. એટલું જ નહિ માણસ હોવા છતાં તેની અવગણના થતી રહી છે. આ પીડાને કવિએ 'અવગણો છે' રચનામાં વ્યક્ત કરી છે.

નામ પૂછે, ગામ પૂછે, જાત પૂછે,
એ પછી માણસ વચ્ચે માણસ ચણે છે.

અસ્પૃશ્યતાને લીધે ભલે સવર્ણ માણસ દલિત માણસને અવગણતો હોય પણ આ સુન્દર રમ્ય જીવસૃષ્ટિમાં અસ્તિત્વ ધરાવતા અન્ય તત્વો તો દલિતને અવગણતા નથી વ્હાલથી તેનો સ્વીકાર કરે છે. મોર, વૃક્ષ, ફૂલ, નદી, પહાડ દરેક દલિત માણસને આવકારે છે કારણકે અસ્પૃશ્યતાના રોગથી તેઓ અજાણ છે જ્યારે અસ્પૃશ્યતાના આ રોગથી ખદબદતો સવર્ણ વર્ગ દલિત વર્ગને જોઈને જ નાકનું ટેરવું ચઢાવી દે છે. જે કવિએ 'આભડછેટ એટલે શું' એ રચનામાં બતાવી આપ્યું છે. આજે ૨૧મી સદીમાં માણસ વૈજ્ઞાનિક સંશોધનો કરીને ચંદ્ર સુધી પહોંચ્યો હોવા છતાં તેની રૂઢિચુસ્ત ધાર્મિક માનસિકતામાં કોઈ બદલાવ આવ્યો નથી. જાતિવાદી માનસિકતામાંથી હજુ પણ સમાજ બહાર આવ્યો નથી. એ વાતની પીડાને કવિએ 'તું એવોને એવો', 'હે માતૃત્તમા ગાંધી', 'તમે કેવા?', 'કાશ', 'નિમંત્રણ', 'મુક્ત થવા', 'પુછવાનું', 'ક્યાં લગી', 'અમે ક્યાં ચઢીએ', 'જંતુ', 'હું અભડાતો નથી', 'ઝંઝૂ નમો શિવાય', 'મારી જેમ', 'તારી જેમ', 'આઘો રે' જે', 'પ્રિય દોસ્ત' જેવી રચનાઓમાં અભિવ્યક્ત કરી આપી છે.

ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરને વિષય બનાવતી રચનાઓ:

દલિતોના ઉદ્ધારક ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરને વિષય બનાવતી રચનાઓમાં 'ચૌદમીનો સૂર્ય', 'હે મારા બાપ', 'ના ચુકવી શકું', 'એમ થોડું કરવાનું હોય', 'જાહેરમાં', 'તારા નામની'નો સમાવેશ થાય છે. ૧૪મી એપ્રિલ એટલે ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરનો જન્મદિવસ. આ દિવસે દેશભરમાં દલિતો આંબેડકરને યાદ કરી એના માનમાં વિવિધ કાર્યક્રમો કરતા હોય છે. 'ચૌદમીનો સૂર્ય' રચનામાં કવિ આંબેડકરને સૂર્ય તરીકે ઓળખાવે છે. દલિતોના જીવનમાં એમણે પાથરેલા પ્રકાશને યાદ કરી કવિ સવર્ણોને ચેતવણી આપતા કહે છે

સૂર્યના રથને તમે રોકી નહિ શકો,
ભીમના પથને તમે રોકી નહિ શકો.

'હે મારા બાપ' રચનામાં દલિતોને માનવતાનો હક્ક અપાવનાર આંબેડકરને યાદ કરતા એમના પ્રત્યેના અહોભાવને પ્રકટ કર્યો છે. દલિત સમાજ પર આંબેડકરના અનેક ઋણ છે એ ઋણને દલિત સમાજ ક્યારેય ભૂલી શકશે નહિ, એ ઋણ અદા કરવાનો દલિતો પાસે એક જ રસ્તો છે અને તે આંબેડકરે ચીધેલા રસ્તા પર આગળ ચાલી એમના ક્રાન્તિના રથને આગળ વધારવો. કાલારામ મંદિર પ્રવેશ, ચપદાર જળ સત્યાગ્રહ, મનુસ્મૃતિ દહન કરીને આંબેડકરે દલિતોમાં આત્મસન્માનની ભાવના જગવી હતી. બંધારણમાં સ્વતંત્રતા, સમાનતા અને બંધુતા પર વિશેષ ભાર મુકી ગામ બહાર રહેતી દલિત પ્રજાને માનવતાનો હક્ક અપાવ્યો પણ આંબેડકરના ગયા પછી સવર્ણો દલિતો સાથે પૂર્વવર્ત વર્તી રહ્યા છે એ જોઈને કવિને આંબેડકર યાદ આવી જાય છે. આંબેડકરની આ સ્મૃતિને 'બાબાસાહેબ તમે બહુ યાદ આવો છો' એ રચનામાં અભિવ્યક્ત કરી છે. ડૉ. આંબેડકરે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે પોતે હિન્દુ તરીકે જન્મ્યો ભલે છે પણ હિન્દુ તરીકે મરશે નહિ. પોતાની પ્રતિજ્ઞા પુરી કરતા તેમણે બૌદ્ધધર્મનો અંગિકાર કર્યો અને

રૂઢિચુસ્ત હિન્દુઓને આંચકો આપ્યો. આજે દલિત સમાજ આંબેડકરની આ વિચારશરણીને ભૂલીને હિન્દુઓના કર્મકાંડ અને મૂર્તિપૂજાનું આચરણ કરતો જોવા મળે છે. આંબેડકરની મૂળ વિચારણાને ભૂલી આંબેડકરની પૂજા કરવામાં દલિતો ફસાયા છે. જે કવિએ ‘એમ થોડું કરવાનું હોય’ રચનામાં રજુ કરી આપ્યું છે. આંબેડકરના નામે આજે ઘી-કેળા પણ વેચાતા થઈ ગયા છે. રાજકીય લાભ મેળવવા માટે ડૉ.બાબાસાહેબ આંબેડકરના નામે ખોટો પ્રચાર કરવામાં કેટલાક સ્વાર્થી દલિતો પણ ભાગ ભજવતા થયા છે કે જેમને આંબેડકરે પણમાંથી માનવ બનાવ્યા હતા. આ પીડાને કવિએ ‘તારા નામની’ રચનામાં વ્યક્ત કરી છે.

દલિત વર્ગને જાગવાનું આહ્વાન કરતી રચનાઓ:

‘વાર કર’, ‘ટહુકવાના છે’, ‘ક્યાં લગી ?’, ‘હાલ્ય મનવા’, ‘જાગવાનો સમય થયો છે’, ‘પેરણ’, ‘ના હાચો નથી’, ‘ઊઠો’ જેવી રચનાઓમાં કવિ ઊઘમાં ઘોરતા દલિત વર્ગને જાગવાનું આહ્વાન કરતા જોવા મળે છે. સવર્ણોના અન્યાય અત્યાચાર સામે અવાજ ઊઠાવવાની હાકલ કરતા કવિ દલિતોને સ્વમાનથી જીવવાની વાત કરે છે.

કૈ યુગોથી કેદ છે હોવાપણું,
આજથી છોડો પીજર, ચાલો ઊઠો.

ઘણા સંઘર્ષો પછી મળેલો માનવતાનો હક્ક છિનવાય ન જાય એટલા માટે કવિ દલિત વર્ગને હંમેશા સજાગ રહેવાની વાત કરે છે. ભારતીય બંધારણમાં પોતાને મળેલા અધિકારો ગરીબડા-બિચારા થઈને નહીં પણ સ્વમાનથી મેળવવાની ચેતના જગાવે છે.

આપણા અધિકારની જે વાત છે,
ભીખ માની માંગવાના ક્યાં લગી?.

‘હાલ્ય મનવા’ રચનામાં કવિ દલિત વર્ગને તેના અસ્તિત્વથી સભાન થવાનું જણાવે છે.

હાલ્ય મનના હવે હોવાપણું જગાડીયે
ભીતરમાં એક કોડિયું પેટાવીયે.

ભીતરમાં પ્રકટાવેલ આ હોવાપણું કોડિયું બુજાઈ નાજાય એ માટે યુગોની ઊઘને ભગાડીને દલિતવર્ગને સતત જાગતા રહેવાનું કહે છે. ગોરા અંગ્રેજોની ગુલામીમાંથી દેશને આઝાદ થયે આજે છ દશકા વીતી હોવા છતાં દલિત-ગરીબ વર્ગની સ્થિતિમાં કોઈ પરિવર્તન આવ્યું નથી અને તેથી જ કવિ ‘જાગવાનો સમય થયો છે’ એ રચનામાં દલિત વર્ગને સભાન થવાનું કહે છે. ‘પેરણ’ રચનામાં કવિ દલિતોને તેમના વિચારોનું પેરણ બદલવાની વાત કરે છે. પેલી જુની ગરેડ પ્રથાને છોડી જીવનને ઉન્નત દિશાએ લઈ જવા માટે દલિત વર્ગ પણ પોતાના પક્ષે સુધરવાની કવિ વાત કરે છે.

સાંપ્રત રાજકીય-સામાજિક પરિસ્થિતિને વિષય બનાવતી રચનાઓ:

‘દાવ છે’, ‘આવતી કાલે’, ‘સાવરણો-૧થી૯’, ‘ટહુકો’, ‘ઈરાદાઓ’, ‘સત્ય જોવા’, ‘કાચદો’ જેવી રચનાઓમાં કવિએ સાંપ્રત સામાજિક-રાજકીય પરિસ્થિતિને અભિવ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. જેમાં ‘સાવરણો’ વિભાગની રચનાઓ આપણું વિશેષ ધ્યાન ખેંચે છે. સાવરણા ગુચ્છના આ નવ કાવ્યોમાં કવિએ સાંપ્રત રાજકારણમાં ‘સ્વચ્છ ભારત અભિયાન’ અંતર્ગત સાવરણાને હથિયાર બનાવી થઈ રહેલા દેખાડાને કવિએ ખુલ્લો પાડ્યો છે. સાવરણો પોતે પોતાની સંવેદના વ્યક્ત કરતો હોય એ રીતની કાવ્યશૈલીથી કાવ્યનો ભાવ ઊઘડતો આવ્યો છે. અત્યાર સુધી જે ઝાડુનો-સાવરણાનો કોઈ ભાવ નહતું પુછતું, જેને ખુણામાં રાખી મુકવામાં આવતો એ સાવરણો આજે રાજકારણીઓના પ્રતાપે મોટી નામના મેળવી ચુક્યો છે. પ્રથમ કાવ્યમાં નીતા અંબાણીના હાથનો સુંવાડો સ્પર્શ થતા પોતે મુકેશ અંબાણી બની જશે એવી કલ્પના પણ તેને થાય છે. ત્રીજા કાવ્યમાં સાવરણો કહે છે કે લાખો પ્રયત્ન છતાં દેશમાંથી ગંદકી દૂર થશે નહીં અને સફાઈ અભિયાન ચાલુ રહેશે કારણ કે વ્યક્તિ પોતે જ્યાં સુધી મનથી સ્વચ્છતા રાખવાનો ગુણ કેળવશે નહીં ત્યાં સુધી સ્વચ્છ ભારતની કલ્પના કરવી મુશ્કેલ છે. તો ચોથા કાવ્યમાં રાજકારણીઓને એ ભય સતાવી રહ્યો છે કે ક્યાંક આ સાવરણો(અહીં ગરીબ-દલિત વર્ગ પણ કદાચ) ભવિષ્યમાં નેતા ન બની જાય. પાંચમાં કાવ્યમાં જે દેશમાં પવિત્ર ગંગા વહે છે એ દેશના અને એ રાજ્યના જ લોકો વધારે ગંદકી કરે છે એમ કટાક્ષ કરતા કવિ જોવા મળે છે. છઠ્ઠા કાવ્યમાં સાવરણાની સાથે ફોટો પડાવવાની જાણે ફેશન શરૂ થઈ હોય એમ દરેક સાવરણાને ભેટીને ફોટો પડાવે છે અને તેથી સાવરણો અકળાઈ ઊઠતા કહી દે છે હવે બંધ કરો આ ફોટા પડાવવાનું જો મને આ લત લાગી જશે તો સફાઈ કોણ કરશે?. સાતમાં કાવ્યમાં આધુનિક રાજકારણમાં સાવરણાના થયેલા પ્રવેશ સંદર્ભે સાવરણાના મુખે તેના તેના પ્રતિભાવને વ્યક્ત કર્યો છે. આઠમાં કાવ્યમાં ઉકરડાને ઓશીકું બનાવી સુઈ રહેલા સાવરણાને ટી.વી ચેનલોમાં પોતાના નામનો જયજયકાર સંભળાતા ઊંઘ ઉડી જાય છે. પોતાને અતિવ્હાલથી પંપાળી રહેલા પેલા લોકોને જોઈ પોતાની રોજી-રોટી છિનવાય ન જાય એનો ભય સતાવી રહ્યો છે. કારણકે બધા જ જો સફાઈ કરતા થઈ જશે તો સફાઈ કર્મચારીને સફાઈનું કામ મળશે નહીં પણ એની વધારે ચિંતા કરવાની જરૂર નથી સફાઈ અભિયાનનો કાર્યક્રમ પુરો થતા જ કાગળીયાના ડુચા નાખી પેલા લોકો જતા રહે છે. ‘આવતી કાલે’ રચનામાં લોકશાહી શાસનતંત્રમાં જીવતી પ્રજાને સમયસર ચેતી જવાનું કહેતા જોવા મળે છે. મૂડીવાદીઓ અને રાજકીય

સત્તાધીશોની જુગલબંધી લોકસાહી શાસનપ્રણાલી ધરાવતા રાષ્ટ્ર માટે ખતરારૂપ હોય છે. રાજકીય સત્તાધીશોની મેલી મુરાદને લીધે કુદરતી સંશાધનોની થઈ રહેલી દલાલીના ગંભીર પરિણામો દેશની આમજનતાને ભોગવવા પડતા હોય છે. કવિ અહીં કટાક્ષ કરતા જણાવે છે

એમણે સૂરજને પણ વેચી દીધો હશે,
ને તડકો આપશે રેશનકાર્ડમાં.

અને જો આમજનતા યોગ્ય સમયે જાગી નહીં તો જીવવા માટે જેની જરૂર પડતી હોય છે તે પ્રાણવાયુ પણ તેને વેચાતો લઈ ખરીદવો પડશે.

આવતી કાલે જાગશે તો
તો, ઉછીના શ્વાસની સવાર,
તમારા દરવાજે ઊભી હશે,

‘ટહુકો’ રચનામાં ચૂંટણી પ્રચાર વખતે વિવિધ રાજકીય પક્ષો પ્રજાને લોભામણા વાયદાઓ કરીને છેતરવાના જે પ્રયત્નો કરે છે તેને પ્રકટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘ઘરાદાઓ’એ રચનામાં પણ કવિએ રાજકીય પક્ષોની કરમ ગાથાને જ પ્રકટ કરી છે. ‘સત્ય જોવા’ રચનામાં કવિએ રાજકીય ગુનાખોરીને પ્રકટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. લોકસાહી શાસનપ્રણાલી ધરાવતા દેશમાં આપખુદશાહી જેવું વલણ અખત્યાર થતું આપણને જોવા મળે છે. જેના અસંખ્ય ઉદાહરણો આપણને રોજબરોજ મળતા રહે છે. નકલી એન્કાઉન્ટર કેશ, ૨૦૦૧-૦૨માં થયેલ ગોધરા હત્યાકાંડમાં નિર્દોષોની થયેલી હત્યા અને તેમ છતાં સત્યને પારખવામાં આંખ આડા કાન કરતી દેશની કાનુનવ્યવસ્થા સામે કવિએ આંગળી ચીંધી છે. ‘દાવ છે’એ રચનામાં આધુનિક સમયમાં માનવજીવનના થયેલા અવમૂલ્યનની વાતને અભિવ્યક્ત કરી છે. માણસ પણ આજે બજારવસ્તુ બની ગયો છે રમતના દાવની જેમ માણસના જીવન સાથે દાવ ખેલાતો આજે જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત ‘હું લખું પીડાની ટપાલ’, ‘કવિ તમે ક્યાં હતા’, ‘દિવ્ય ભવ્ય સંસ્કૃતિ’, ‘મને પીડા’, ‘કર્મણ્યે વાધિકા રસ્તે’ જેવી રચનાઓમાં સમાજના શોષિતોની પીડાને અભિવ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. ‘હું લખું પીડાની ટપાલ’માં કવિ સૃષ્ટિના સૌન્દર્યની પ્રશંસા કરવામાંથી ન થાકતી શિષ્ટ-સર્વજ્ઞ કવિતા સામે પ્રશ્નાર્થ કરતા જોવા મળે છે. સમાજમાં જ્યારે માણસ પીડા, ચાતના, અન્યાય, અત્યાચારથી ત્રસ્ત હોય ત્યારે પેલી બ્રહ્માંડના સૌન્દર્યની પ્રશંસા કરતી કવિતા કેટલી યોગ્ય ? જીવનની અભિવ્યક્તિ એ કવિતા છે નહિ કે માત્ર કલ્પનામાં વિહર્યા કરતી અને શબ્દોની રમતમાં મસ્ત હોય તે. લલિત અને દલિત કવિતા વચ્ચે રહેલા તફાવતને કવિએ અહિં પ્રગટ કર્યો છે. ‘કવિ તમે ક્યાં હતા?’એ રચનામાં અલૌકિક સૃષ્ટિની ભવ્યતાને જ નિરૂપવામાં રચના-પરચના રહેતા પેલા સુશીલ અને સંસ્કારી કવિને પીડાની ટપાલના આ પ્રતિબદ્ધ દલિત કવિનો સણસણાતો સવાલ છે ‘હે મહાન લેખકશ્રી પદ્મશ્રી ક્યાં હતા તમે ?’. ડૉ.નીરવ પટેલ ગિરનારની ભૂમિમાંથી આવતા આ કવિને ‘આંબેડકરી ઘરાનાના કવિ’ તરીકે ઓળખાવે છે એ તદ્દન સાચું પુરવાર થાય છે. સમગ્ર કાવ્યસંગ્રહમાં કવિએ દલિત-ગરીબ વર્ગને વેઠવી પડતી ચાતના-પીડાને મુખ્યરૂપે અભિવ્યક્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. કળાકીય દૃષ્ટિથી આ કાવ્યો ભલે નબળા હશે પણ એમાં વ્યક્ત થયેલી પીડા એના સાચા રંગ-રૂપે ઉતરી આવી છે એનો આનંદ સવિશેષ છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ:

પીડાની ટપાલ, નિલેશ કાથડ, પ્રથમ આવૃત્તિ-એપ્રિલ-૨૦૧૫

કાવ્યના પ્રયોજનો-એક વિવેચન

- ડૉ. હિતાર્થીબેન જી. અગ્રાવત

અધ્યક્ષ (સંસ્કૃત વિભાગ)
શ્રી ધર્મેન્દ્રસિંહજી આર્ટ્સ કોલેજ
રાજકોટ (ગુજરાત)

કાવ્ય માનવ સંસ્કૃતિને ઈશ્વર તરફથી મળેલી અનુપમ ભેટ છે. માનવીએ અનેક આવિષ્કાર કર્યા છે, તેમાં કાવ્યનું અનન્ય, અસાધારણ મહત્વ છે. કવિતા એક સ્વયંસ્ફુરિત કલા છે.

કાવ્ય શબ્દ સંસ્કૃતમાં સમગ્ર લલિત સાહિત્યને માટે વપરાય છે કાવ્ય શબ્દ ‘કવ્’ પરથી આવ્યો છે. કવ્ એટલે ‘અસાધારણ રીતે બોલવું.’

ઋગ્વેદના ઋષિઓ કવિઓ, કહેવાતા હતાં ઉપનિષદકાર મુનિઓ પણ કવિઓ કહેવાતા. આમ, કવિ એટલે દષ્ટા, ત્રિકાલ જ્ઞાની. આથી જ ભદ્રતૌતે કહ્યું છે કે - **નાનૃષિઃ કવિરિત્યુક્તંઋષિઃ કિલ દર્શનાત્ ।**

કવિ પોતાના કાવ્ય દ્વારા સહૃદય પાઠને મન, હૃદય અને આત્માને ક્ષણે ક્ષણે નવીનતા પામતુ રમાણીયતા ભર્યું દર્શન કરાવે છે. માધ્યે યોગ્ય જ કહ્યું છે કે -

ક્ષણે ક્ષણે વન્નવતાં ઉપૈતિ તદેવ રૂપં રમણીયતાઃ । (શિશુ - સર્ગ-૪)

આપણા પ્રાચીન કવિઓના મતે સામાન્ય જીવન માંથી સામાન્ય આનંદ કરતા વિશિષ્ટ પ્રકારના અવનવા આનંદનો અનુભવ કરાવે તે સાહિત્ય કે કાવ્ય. કાવ્યની વ્યાખ્યા નીચે પ્રમાણે બુદ્ધા બુદ્ધા આચાર્યો, કવિઓએ આપી છે -

- ૧) શબ્દાર્થો સહિતૌ કાવ્યમ્ । ભામહ (૧/૧૬)
- ૨) શરીરં તાવદ ઇષ્ટાર્થં વ્યવચ્છિન્ના પદાવલી કાવ્યમ્ । દંડી (૧/૧૦)
- ૩) રીતિરાત્મા કાવ્યસ્ય । વામન (૧/૨-૬થી ૮)
- ૪) વક્રોક્તિઃ કાવ્યાનીવિતમ્ । કુંતક
- ૫) વાક્યં રસાત્મકં કાવ્યમ્ । વિશ્વનાથ
- ૬) ઔચિત્યં રસસિદ્ધસ્ય સ્થિર કાવ્યસ્ય જીવિતમ્ । ક્ષેમેન્દ્ર
- ૭) કાવ્યસ્યાતામા ધ્વનિઃ । આનંદવર્ધન (૧-૧)
- ૮) તત્ અદોષૌ શબ્દાર્થૌ સગુણાવનલકૃતી પુનઃ ક્ષાપિ । મમ્મટ
- ૯) અદોષૌ સગુણૌ સાલંકારૌ ચ શબ્દાર્થૌ કાવ્યમ્ । હેમચંદ્ર
- ૧૦) રમણીયાર્થ પ્રતિપાદકઃ શબ્દઃ કાવ્યમ્ । જગન્નાથ
- ૧૧) શબ્દાર્થૌ નિર્દોષૌ સગુણૌ પ્રાયઃ સાલંકારૌ કાવ્યમ્ । વાગભટ્ટ
- ૧૨) વિન્દેમ દેવતાં વાચમભૃતામાત્મનઃ કલામ્ । ભવભૂતિ

અહીં એ સ્પષ્ટ જોવા મળે છે કે દરેક કવિ, આચાર્ય પોતાના અભિપ્રેત તત્વને કેન્દ્રમાં રાખી કાવ્યની વ્યાખ્યા આપે છે.

પાશ્ચાત્ય વિવેચકોએ અને કવિઓએ કાવ્ય વિષયક ચર્ચા કરી છે, તેમા ક્યારેક આપણા કવિઓની ઉક્તિઓ સાથે સમાનતા જોવા મળે છે. પાશ્ચાત્ય કવિઓની દ્રષ્ટિએ -

1) Poetry is emotions recollected in tranquillity.

- Wordsworth

2) Poetry is the record of the best and the happiest movements of the happiest and best minds.

- Shelley

- 3) All right human song is the finished expression by art, of the joy or grief of noble persons, for right causes. - Ruskin
- 4) Poetry is always the communication of unusually vivid experience charged with an unusually personal delight. - Bradley
- 5) As imagination bodies forth, the forms of things unknown the poet's pen, turns to shape and gives to airy nothing a local habitation and a name. - Shakespeare
- 6) Poetry is the criticism of life under conditions fixed for such a criticism by the laws of poetic truth and poetic beauty - Matthew Arnold

ઉપરોક્ત વ્યાખ્યાઓમાં શેક્સપીયર કલ્પના પર ભાર મુકે છે તો શૈલી કવિની સર્જનશીલતાના ગૌરવથી આકર્ષાય છે. વર્ડઝવર્થ કવિ હૃદયની સ્વસ્થતાથી મુગ્ધ બને, રસિકન કવિ હૃદયમાં જન્મતા ભાવો ગૌરવ પર ભાર મુકે છે. અને ટોલ્સ્ટોય નૈતિક ઉત્થાનની આવશ્યકતા જુએ છે.

સંસ્કૃત અલંકારશાસ્ત્રમાં કાવ્યના આત્મા વિશે ઘણા વાદો છે, તેમાં ભરતપ્રણીત રસવાદ ખુબ ચર્ચાયો છે. કહેવાયું છે કે **ન હિ રસાદૃતે અકશ્ચિદર્થો પ્રવર્તતે ।** તૈત્તીરીય ઉપનિષદમાં કહેવાયું છે કે **રસો વૈ સઃ ।** કારણ કે **રસઃ હૃદયાયં લબ્ધ્વાનન્દીભવતિ ।** અભિનવગુપ્ત, મમ્મટ, વિશ્વનાથ વગેરે રસને કાવ્યનો આત્મા માને છે.

ભારતીય પરંપરા મુજબ કોઈ પણ ગ્રંથની સર્જનાતમાં અનુબન્ધયતુષ્ટ્યની રજૂઆત કવિએ કરવી જોઈએ. આ અનુબન્ધયતુષ્ટ્ય એટલે ગ્રંથના અધિકારી, સંબંધ, અને ગ્રંથનુ પ્રયોજન. આ ચારે મુદ્દાઓની ચર્ચા કવિ કે આચાર્ય પોતાના કાવ્ય કે શાસ્ત્ર ગ્રંથની સર્જનાતમાં કરે છે.

જગતમાં અકામતા શક્ય નથી. **ન ચૈવેહાસ્યત્યકામતા ।** આમ, માનવપ્રવૃત્તિ પ્રયોજનને આધારે છે. વળી, સમાજમાં એવો એક નિયમ છે કે -

પ્રયોજનં અનુદ્રિશ્ય ન મન્દોઽપિ પ્રવર્તતે । અર્થાત્ પ્રયોજન વિના મંદબુદ્ધિવાળો પણ પ્રવૃત્તિ કરતો નથી. તો પછી કવિ કે જે દષ્ટા છે, કાન્તદર્શી છે, પારદર્શી છે તેમની પ્રવૃત્તિનો સહેતુક જ હોવાની. તેમની કવિતામાં માત્ર કવન કે ગાન જ નથી, પણ સંસ્કારી, સંવેદનશીલ કવિહૃદયે જોયેલી જીવનનું દર્શન છે.

પાશ્ચાત્ય અલંકારિકોની જેમ આપણા કવિઓ કે આચાર્યો Art for Art's sake ની ભાવનાને પૂર્ણપણે સ્વીકારતા નથી. કાવાયનુ પ્રયોજન એટલે ફળ, જેને ઉદ્દેશીને કાવ્ય સર્જનની અને કાવ્ય પઠનની પ્રવૃત્તિ કરવામાં આવે છે. વાણીએ ચેતનાનો સૂક્ષ્મતમ અંશ છે, અને વાણીરૂપ સાધન દ્વારા કવિ જે સર્જન કરે છે, તે કાવ્ય રચવા પાછળ કવિનો ઉદ્દેશ શો છે ? કવિનું પ્રયોજન શુ છે ? તે જાણવું નિતાન્ત જરૂરી છે. આ પ્રયોજનો માત્ર કવિને નહીં, પણ સહૃદય વાચકને પણ લાગુ પડે છે. કાવ્ય પ્રકાશની વૃત્તિ પરથી જાણવા મળે છે કે **યથાયોગં કવેઃ સહૃદયસ્ય ચ કરોતિ ।** (કાવ્યપ્રકાશ કારિકા-૨-પરની વૃત્તિ)

ભારતીય અલંકારિકોએ -આચાર્યોએ કાવ્યના પ્રયોજનો નીચે પ્રમાણે દર્શાવ્યા છે, તે જોઈએ.

૧) ભરતમુનિએ નાટ્યશાસ્ત્રમાં કાવ્યના ત્રણ પ્રયોજનો દર્શાવ્યા છે. જે કે ભરતમુનિએ નાટ્યપ્રયોજનની ચર્ચા કરી છે. પરંતુ તેને સમગ્ર કાવ્ય માટે પણ ઘટાવી શકાય, જેમકે તેમાણે દર્શાવ્યા પ્રમાણે ૧) હિતોપદેશ આપે, ૨) દુઃખી કે થાકેલા લોકોને વિશ્રાંતિ, રાહત આપે, ૩) ધર્મ, યશ, આયુષ્ય, બુદ્ધિ-વિકસાવે.

આ ત્રણ પ્રયોજનો માંથી ઉપદેશનું તત્વ કાવ્ય પ્રયોજન તરીકે લઈ શકાય. ભરતે આપેલ નાટ્યપ્રયોજનનું રૂપાંતર કરી ભામહે નાટ્યસંદર્ભે થયેલી વાતને કાવ્યસંદર્ભે રજૂ કરી છે. ભરતમુનિની વિચારણાને ભામહે વધારે સુશ્લિષ્ટ બનાવી છે.

૨) ભામહે 'કાવ્યાલંકાર'ના પ્રથમ પરિચ્છેદમાં કાવ્યના ચાર પ્રયોજનો દર્શાવ્યા છે. તેમના મતે -

ધર્માર્થકામમોક્ષેષુ વૈચક્ષણ્યં કલાસુ ચ ।

પ્રીતિં કરોતિ કીર્તિં ચ સાધુકાવ્ય નિબન્ધનમ્ ॥ (કાવ્યાલંકાર ૧ - ૨)

આ ચાર પ્રયોજનોમાં ૧) ચાર પુરુષાર્થોમાં વિચક્ષણતા - ભારતીય દર્શનોનો પાયો ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ છે, જેને ધ્યાનમાં રાખીને ભામહે પ્રયોજનોમાં ચાર પુરુષાર્થોને સ્થાન આપ્યું છે. અને કાવ્ય રચનાનું પ્રયોજન ચાર પુરુષાર્થોમાં વિચક્ષણતા મેળવવા માટેનું છે. ૨) કલામાં વિચક્ષણતા-કાવ્યસર્જનનું બીજું પ્રયોજન કલામાં વિચક્ષણતા-નિપુણતા મેળવવી એ છે. અન્ય કલાનો સમાવેશ કાવ્યમાં થાય છે. કાવ્ય રચનાથી કવિ અને સહૃદય બન્ને ચતુરતાને, વિદગ્ધતાને પામે છે. કાવ્યમાંથી જીવન જીવવાની કલા શીખવા મળે છે. અને તેથી જ અન્ય કલાઓની રસ-રૂચિ વિકશે છે. ૩) પ્રીતિની પ્રાપ્તિ - કાવ્ય રચનાથી કવિને તથા સહૃદય ભાવકને કાવ્યવાંચનથી પ્રીતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. ભામહે અહીં ‘પ્રીતિ’ શબ્દ વાપર્યો છે, પછીના આચાર્યોએ ‘પ્રીતિ’ને બદલે ‘આનંદ’ શબ્દ વાપરે છે. પ્રીતિ પ્રમિ મહત્વની છે. કવિની કવિત્વ શક્તિથી અભિવ્યક્તિની જે આહવાદજનકતા ઉત્પન્ન થાય છે. અને તેમાંથી જે આનંદ ઉત્પન્ન થાય છે તે જ પ્રીતિ છે એમ કહી શકાય. ૪) યશની પ્રાપ્તિ - કવિને કાવ્ય સર્જનથી યશ મળે છે. તેમજ ભાવક કે સહૃદયને પણ યશપ્રાપ્તિ થાય છે. દા.ત. : મહાકવિ કાલિદાસ વગેરે ને કાવ્ય સર્જનથી યશ પ્રાપ્તિ થઈ છે. તેમજ આનંદવર્ધન સારા ભાવક-સહૃદય હોવાથી યશ મેળવી શક્યા છે. અને ‘સહૃદય-શિરોમાણી’ની ઉપાધિ પણ મેળવી શક્યા છે.

૩) દંડીએ તેમના ‘કાવ્યાદર્શ’માં કાવ્યના પ્રયોજનો વિશે કહ્યું છે કે કવિવાણીરૂપ દર્પણમાં રાજ્યશનું પ્રતિબિંબ પડે, એવા પાત્રો-ચરિત્રોનું કવિએ નિર્માણ કરવું. દા.ત. : રઘુવંશ કાવ્ય. જેથી પ્રજા આદર્શ નાયકાદિને પોતાના આદર્શરૂપ બનાવી પોતાનું ચારિત્ર ઘડતર કરે.

વધુમાં દંડી કહે છે કે શબ્દ નામનો જયોતિ જો પ્રકાશિત ન હોય તો આખું જગત અંધકારભર્યું હોત.

इदमन्धतमं कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दोहयं ज्योतिरासंसारान्न दीप्यते ॥ (કાવ્યદર્પણ ૧-૪)

૪) વામન ‘કાવ્યાલંકારસૂત્રવૃત્તિ’માં કાવ્યના બે પ્રયોજનો દર્શાવે છે. ૧) પ્રીતિ અને ૨) કીર્તિ.

काव्यं सद् दृष्टादृष्टार्थं प्रीति कीर्तिहेतुत्वात् । (કાવ્યલંકારસૂત્ર ૧-૫)

વામને ભામહનો ‘પ્રીતિ’ શબ્દ સ્વીકાર્યો છે. અને વામનના મતે કીર્તિ પ્રાપ્ત થતાં પુરુષાર્થ વગેરેની પ્રાપ્તિ આપોઆપ જ થઈ જાય છે. યશ અહીં કીર્તિ રૂપે રજૂ થયો છે. વામને ભામહના વિસ્તારનું સંક્ષેપીકરણ કર્યું છે. વામને ભામહોક્ત પ્રથમ બે પ્રયોજનોનો સાવ છેદ જ ઉડાવી દીધો છે. અને શેષ બેને દર્શાવ્યા છે.

૫) રુદ્રટ ‘કાવ્યાલંકાર’માં યશ, ધર્મ, અર્થ, અનર્થોપશમન અને અસાધારણ આનંદને કાવ્યના પ્રયોજન તરીકે દર્શાવે છે.

૬) આનંદવર્ધને ‘ધ્વન્યાલોક’માં કાવાયનું પ્રયોજન ‘સહૃદય મન:પ્રીતયે’ (ધ્વન્યા ૧-૧) કહ્યું છે. અર્થાત્ સહૃદયના મનને આનંદ-કે-પ્રીતિપ્રાપ્તિ થાય તે માટે જ કાવ્ય રચાય છે.

૭) ભોજ સરસ્વતી કંઠાભરાણમાં કીર્તિ અને પ્રીતિને કાવ્યના પ્રયોજનો કહે છે. તેમના મતે રસથી યુક્ત કાવ્ય રચતા કવિને કીર્તિ અને પ્રીતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. -

‘काव्यं, रसान्वितं कविः कुर्वन् कीर्तिं प्रीतिं च विंदति ।’ (સરસ્વતી કંઠાભરાણ ૧-૨)

૮) કાવ્યપ્રકાશમાં મમ્મટે કાવ્યના છ પ્રયોજનો દર્શાવ્યા છે-

काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये ।

सद्यः परनिर्वृत्तये कान्तासंमिततयोपदेशयुजे ॥ (કાવ્યપ્રકાશ ઉદ્દાસ - ૧-૨, પૃ. ૨)

મમ્મટના મતે કાવ્ય - ૧) યશપ્રાપ્તિ માટે, ૨) અર્થપ્રાપ્તિ માટે, ૩) શિવેતર અર્થાત્ અમંગળના નિવારણ માટે, ૪) વાંચતા કે સાંભળતાની સાથે તરત જ પરમ આનંદપ્રાપ્તિ માટે, ૫) પ્રિય પત્નીની જેમ ઉપદેશ આપે.

-યશ :- અહીં કાલિદાસ, જયદેવ, બાણ વગેરેને તેમના મહાન સર્જન દ્વારા યશ મળ્યો, રાજ્યાશ્રય મળ્યો. મહાકવિ ભવભૂતિને પણ ઘણી મહેનતને અંતે યશ પ્રાપ્તિ થઈ, સારું કાવ્ય લખવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ કવિ યશ મેળવે છે. અને સહૃદય વાચકોને ખુશ કરે છે, અને એ જ રીતે રાજાઓને પ્રસન્ન કરે છે. આમ, સહૃદય વાચકના હૃદય સુધી પોતે અનુભવેલા ભાવોને પહોંચાડવાનો કવિનો ઉદ્દેશ હોય જ છે. દા.ત. : **आ पारितोषात् विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।**

(શાકુન્તલ.-અંક-૧, શ્લોક ૨-અ)

કાવ્ય જોટલા પ્રમાણમાં કવિનું અને કવિ માટે છે એટલા જ પ્રમાણમાં વાચક માટે પણ છે, પોતાની રચના દ્વારા કવિ વાચકની પાસે જ્યાં સુધી નથી જતો ત્યાં સુધી તેના સર્જનમાં વ્યક્ત થયેલા ધ્વનિ અને રસ સ્ફુટ થતા નથી, અને ત્યાં સુધી કવિ સર્જન સાર્થક બનતું નથી. જ્યારે કવિ વાચકના હૃદયે પહોંચે છે, અને તેની સુષુપ્ત ચેતનાને જાગૃત કરી, પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે ત્યારે પ્રસન્નતા અને પ્રશસ્તિ દ્વારા યશ મેળવે જ છે. આવા પ્રતિભાશાળી કવિને યશની આકાંક્ષા અનુભવવાનો પણ અધિકાર છે. અહીં એ નોંધપાત્ર છે કે પ્રતિભા વિનાનો કવિ કાવ્ય લખે તો તેને યશ પ્રાપ્તિ થતી નથી. ઉલ્ટાનો તે તો હાંસીને પાત્ર બને છે.

શક્તિ: કવિત્વવીજરૂપ: સંસ્કારવિશેષ: યાં વિના કાવ્યં ન પ્રસરેત

પ્રસૂતં વા ઉપહસનીયં સ્યાત્ । (કાવ્યપ્રકાશ કારિકા-૩, પરની ટીકા, પૃ. ૩)

-અર્થપ્રાપ્તિ માટે કાવ્યનું સર્જન થાય છે. કવિ સુંદર કાવ્યસર્જન દ્વારા કોઈ રાજા કે શ્રીમંતને ખુશ કરે, આશ્રયદાતા પાસેથી અર્થપ્રાપ્તિ કરે, આજીવિકા પણ મેળવે તો એમાં કાંઈ ખોટું નથી. દા.ત. : કાલિદાસ વિક્રમ રાજાના દરબારમાં નવરત્નમાંના એક રત્ન તરીકેનું સ્થાન ધરાવતા. બાણેશ્રીહર્ષનો રાજ્યાશ્રય મેળવ્યો હતો. ધાવકેશ્રીહર્ષને ‘રત્નાવલી’ નામની કૃતિ આપી ધન મેળવ્યું હતું. તેમજ પંડિત જગન્નાથે દિલ્હીના દરબારમાં આશ્રય મેળવ્યો હતો. તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે -

૭) ભોજ સરસ્વતી કંઠાભરાણમાં કીર્તિ અને પ્રીતિને કાવ્યના પ્રયોજનો કહે છે. તેમના મતે રસથી યુક્ત કાવ્ય રચતા કવિને કીર્તિ અને પ્રીતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. -

‘કાવ્યં, રસાન્વિતં કવિ: કુર્વન્ કીર્તિં પ્રીતિં ચ વિંદતિ ।’ (સરસ્વતિ કંઠાભરાણ ૧-૨)

૮) કાવ્યપ્રકાશમાં મમ્મટે કાવ્યના છ પ્રયોજનો દર્શાવ્યા છે-

કાવ્યંયશસેઽર્થકૃતે વ્યવહારવિદે શિવેતરક્ષતયે ।

સઘ: પરનિર્વૃત્તયે કાન્તાસંમિતતયોપદેશયુજે ॥ (કાવ્યપ્રકાશ ઉદ્દાસ -૧-૨, પૃ.૨)

મમ્મટના મતે કાવ્ય - ૧) યશપ્રાપ્તિ માટે, ૨) અર્થપ્રાપ્તિ માટે, ૩) શિવેતર અર્થાત્ અમંગળના નિવારણ માટે, ૪) વાંચતા કે સાંભળતાની સાથે તરત જ પરમ આનંદ પ્રાપ્તિ માટે, ૫) પ્રિય પત્નીની જેમ ઉપદેશ આપે.

-યશ :- અહીં કાલિદાસ, જયદેવ, બાણ વગેરેને તેમના મહાન સર્જન દ્વારા યશ મળ્યો, રાજ્યાશ્રય મળ્યો. મહાકવિ ભવભૂતિને પણ ઘણી મહેનતને અંતે યશ પ્રાપ્તિ થઈ, સાદું કાવ્ય લખવાથી સ્વાભાવિક રીતે જ કવિ યશ મેળવે છે. અને સહૃદય વાચકોને ખુશ કરે છે, અને એ જ રીતે રાજાઓને પ્રસન્ન કરે છે. આમ, સહૃદય વાચકના હૃદય સુધી પોતે અનુભવેલા ભાવોને પહોંચાડવાનો કવિનો ઉદ્દેશ હોય જ છે. દા.ત. : **આ પારિતોષાત્ વિદુષાં ન સાધુ મન્યે પ્રયોગવિજ્ઞાનમ્ ।**

(શાકુન્તલ.-અંક-૧, શ્લોક ૨-અ)

કાવ્ય જોટલા પ્રમાણમાં કવિનું અને કવિ માટે છે એટલા જ પ્રમાણમાં વાચક માટે પણ છે, પોતાની રચના દ્વારા કવિ વાચકની પાસે જ્યાં સુધી નથી જતો ત્યાં સુધી તેના સર્જનમાં વ્યક્ત થયેલા ધ્વનિ અને રસ સ્ફુટ થતા નથી, અને ત્યાં સુધી કવિ સર્જન સાર્થક બનતું નથી. જ્યારે કવિ વાચકના હૃદયે પહોંચે છે, અને તેની સુષુપ્ત ચેતનાને જાગૃત કરી, પરમાનંદની પ્રાપ્તિ કરાવે છે ત્યારે પ્રસન્નતા અને પ્રશસ્તિ દ્વારા યશ મેળવે જ છે. આવા પ્રતિભાશાળી કવિને યશની આકાંક્ષા અનુભવવાનો પણ અધિકાર છે. અહીં એ નોંધપાત્ર છે કે પ્રતિભા વિનાનો કવિ કાવ્ય લખે તો તેને યશ પ્રાપ્તિ થતી નથી. ઉલ્ટાનો તે તો હાંસીને પાત્ર બને છે.

શક્તિ: કવિત્વવીજરૂપ: સંસ્કારવિશેષ: યાં વિના કાવ્યં ન પ્રસરેત

પ્રસૂતં વા ઉપહસનીયં સ્યાત્ । (કાવ્યપ્રકાશ કારિકા-૩, પરની ટીકા, પૃ. ૩)

-અર્થપ્રાપ્તિ માટે કાવ્યનું સર્જન થાય છે. કવિ સુંદર કાવ્યસર્જન દ્વારા કોઈ રાજા કે શ્રીમંતને ખુશ કરે, આશ્રયદાતા પાસેથી અર્થપ્રાપ્તિ કરે, આજીવિકા પણ મેળવે તો એમાં કાંઈ ખોટું નથી. દા.ત. : કાલિદાસ વિક્રમ રાજાના દરબારમાં નવરત્નમાંના એક રત્ન તરીકેનું સ્થાન ધરાવતા. બાણેશ્રીહર્ષનો રાજ્યાશ્રય મેળવ્યો હતો. ધાવકેશ્રીહર્ષને ‘રત્નાવલી’ નામની કૃતિ આપી

ધન મેળવ્યું હતું. તેમજ પંડિત જગન્નાથ દિલ્હીના દરબારમાં આશ્રય મેળવ્યો હતો. તેમણે સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે - (પ્રાસ્તાવિક વિલાસમાં)

દિલ્હીશ્વરો વા જગદીશ્વરો વા મનોરથાન્ પૂરયિતું સમર્થઃ ।

અન્યૈર્નૃપાલૈઃ પરિદીયમાન શાકાય સ્યાદ્વા લવણાય સ્યાદ્વા ॥

ગુજરાતી સાહિત્યમાં શામળને પણ એવો જ આશ્રય મળ્યો હતો - ‘રખિયલ રૂડો રાજવી ભોજ સમોવડ ભૂપ’

આમ, પ્રતિભાશાળી કવિ પોતાના સર્જન દ્વારા અર્થ પ્રાપ્તિ કરી શકે. આ પ્રયોજન કવિપક્ષે છે.

- વ્યવહાર જ્ઞાન માટે અર્થાત્ જગતના આચાર-યોગ્ય વ્યવહાર જાણવા માટે પણ કાવ્ય સર્જન થાય છે. કવિઓ જીવનના દર્શક તરીકે, જગતની વાસ્તવિકતા પાછળના ઘણા રહસ્યો આપણી સમક્ષ રજૂ કરે છે. તેથી જ જગતના વ્યવહાર, રીતો, નીતિ વગેરેનું જ્ઞાન આપણને કવિ આપી શકે છે. આ જ્ઞાન વાચકને મળે છે.

- શિવેતરક્ષિત માટે એટલે કે અકલ્યાણ, દુઃખ અથવા અનર્થ કે આપતિના નાશ કરવા માટે - આ પણ કાવ્ય સર્જનનો એક મહત્વનો ઉદ્દેશ ગણાય છે. કાવ્ય સર્જનથી કવિ પરનું દુઃખ દુર થાય છે. દા.ત. : મયૂર કવિએ રક્તપિત રોગથી મુક્ત થવા માટે ‘સૂર્યશતક’ રચ્યું અને ‘ગંગાલહરી’ના સર્જનથી જગનાનાથનું ગૌરવ સ્થપાયું. **ચૌરંપંચાશિકા** ની રચનાથી બિલ્હણ કાંસીમાંથી બચ્યા. જયદેવ ગીતગોવિંદની રચનાથી પોતાની પ્રિયતમા દેવી પદ્માવતીને પુનર્જીવિત કરી શક્યા એ બધી વાતો જાણીતી છે. - એકાએક પરમાનંદ આપવા માટે - મમ્મટ યોગ્ય જ કહે છે કે સર્વ પ્રયોજનોમાં આ શ્રેષ્ઠ પ્રયોજન છે.

સકલપ્રયોજનમૌલીભૂતમ્ છે. વાંચન સાથે જ વાચકના હૃદયમાં જન્મતા પરમ-ધન્ય આનંદને મમ્મટ મુખ્ય પ્રયોજન તરીકે ગણે છે. એ આનંદમાં વાચક પૂર્ણપણે તન્મય બની જાય છે, અને બીજી બધી વસ્તુઓનું ભાન ભૂલી જાય છે. માનવના હૃદયના સહજ, વિવિધ સ્થાિભાવો તેના અંતરમાં સુષુપ્ત અવસ્થામાં પડેલા હોય, એ ભાવોને જાગૃત કરી, ચેતનામાં લાવી, વિભાવ, અનુભવ, સંસારીભાવો વગેરેની મદદથી રસ નિષ્પત્તિની સ્થિતિને પહોંચાડી દે ત્યારે આ પ્રકારનો આનંદ જન્મે છે. અને ત્યારે વાચકના મન, હૃદય અને આત્મા સમન્વિત રીતે એક જ પરમઆનંદમાં મસ્ત બની જાય છે, તદ્દીન થઈ જાય છે. એમ કહી શકાય કે સર્જન સમયના વિશિષ્ટ પ્રકારના આનંદના અનુભવનો પડઘો સહૃદય વાચકના હૃદયમાં વાંચતી વખતે પડે ત્યારે જ કવિનું સર્જન સફળ કે સાર્થક બને છે. એ અપૂર્વ લોકત્તર આનંદ એકાએક, વાંચતાની સાથે જ વાચક હૃદયમાં જન્મવો જોઈએ, જેને મમ્મટ, વિશ્વનાથ - **બ્રહ્માનંદસહોદર** કહે છે. આ આનંદાનુભવ વાચકને લાગુ પડે છે.

- અત્રે એ ઉલ્લેખનીય છે કે ગેટે શાકુન્તલ વાંચી ભાવવિભોર બની નાચવા લાગ્યો તેનું કારણ તેની **બ્રહ્માનંદસહોદર** આનંદાનુભૂતિ જ છે. ગેટેના શબ્દોમાં - "Poetry of the highest type manifests itself as altogether objective; when once it withdraws itself from the external world to become subjective it begins to degenerate."

- કાવ્યમાં કવિનો ઉદ્દેશ ઉપદેશ આપવાનો છે કે નહીં, નીતિકે ડહાપણનો બોધ આપવાનો છે કે નહીં, તે એક મહત્વનો પ્રશ્ન છે. મહાકવિ અશ્વઘોષ સૌન્દર્યનંદમાં સ્પષ્ટ કહે છે કે બોધધર્મનો પોતે સ્વીકાર કર્યા પછી તેના પ્રચારને જીવનનું મુખ્ય ધ્યેય માની, કાવ્ય સર્જનની પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ ‘મોક્ષધર્મ’ સમજાવવાનો છે.

इत्येषां व्युपशान्तये न रतये मोक्षार्थगर्भा कृतिः

श्रोतृणां ग्रहणार्थमन्यमनसां कान्योपचारात् कृता ।

यन्मोक्षात् कृतमन्यदत्र हि मया तत्कान्यधर्मात् कृतं,

पातुं तित્તમિવૌષધં મધુયુતં હૃદયં કથં સ્યાદિતિ ॥ (સૌન્દર્યનંદ-સર્ગ-૧૮-૬૩)

આ પ્રયોજન બાબતમાં પાશ્ચાત્યોએ થોડી ચર્ચા કરેલ છે. માનવજાતની નૈતિક ઉન્નતિ આણનાર સાહિત્યને ટોલ્સ્ટોય સાચું સાહિત્ય માને છે.

રસ્કિન પણ કહે છે કે - "All right human song is the finished expression by art, of the joy or grief of the noble persons, for right causes."

મમ્મટના મતે પ્રિયપત્નીની જેમ કાવ્ય ઉપદેશ આપે છે. પ્રિય પત્ની પોતાના અતિ પ્રેમાળ, મધુર, ઉષ્માભર્યા વર્તન અને વાણીથી પુરુષના મનને આકર્ષે છે. અને તેને ખબર પાડે ન પડે તે રીતે તેની આગળ ધાર્યું કાર્ય કરાવે છે, તેને બોધ આપે છે. એ બોધ પુરુષ હોંશથી સ્વીકારે છે. આવું જ કાર્ય કાવાય કરે છે. કાવ્ય તેના સૌંદર્ય, રસ, માધુર્ય, કલા વગેરેથી વાચકના મનને આકર્ષે છે, મુગ્ધ બનાવે છે, અને એમાંથી જન્મતા તદ્દન આડકતરો, અસ્પષ્ટ છતાં સ્પષ્ટ ઉપદેશ જાણે કે એની મેળે વાચક હૃદયમાં જન્માવી તેને સ્વાભાવિક રીતે ગ્રાહ્ય બનાવે છે.

૯) હેમચંદ્રાચાર્ય કાવ્યાનુશાસનમાં કાવ્યના ત્રણ પ્રયોજનો દર્શાવે છે. તેમના મતે ૧) આનંદની પ્રાપ્તિ માટે, ૨) યશની પ્રાપ્તિ માટે, ૩) પ્રિય પત્નીની જેમ ઉપદેશ આપવા માટે કાવ્યની રચના કરવામાં આવે છે-

કાવ્યમાનન્દાય યશસે કાન્તાતુલ્યતુલ્યતયોપદેશાય ચ । (કાવ્યાનુશાસન પૃ. ૨)

૧૦) સાહિત્ય દર્પણમાં વિશ્વનાથ-કાવ્યપ્રયોજનો વિશે કહે છે કે -

ચતુર્વર્ગફલપ્રાપ્તિઃ સુખાદલ્પધિયામયિ કાવ્યાદેવ..... । (સાહિત્ય દર્પણ પૃ. ૧) વિશ્વનાથ, ચાર પુરુષાર્થોની પ્રાપ્તિને તેમજ મંદબુદ્ધિવાળાને પણ કાવ્યથી સુખાદિની પ્રાપ્તિ થાય છે તેમ દર્શાવે છે.

૧૧) વાગ્ભટ્ટાચાર્ય માત્ર કીર્તિને જ કાવ્યનું પ્રયોજન ગણે છે. કવિએ કીર્તિ મેળવવા માટે કાવાયની રચના કરવી જોઈએ. (વા. અ. ૧-૨)

૧૨) પંડિત જગન્નાથ રસગંગાધરમાં કીર્તિ, પરમઆત્માદિ(આનંદ)અને ગુરુ રાજ વગેરેની કૃપાને કાવ્યના પ્રયોજનો તરીકે દર્શાવે છે. -**તત્ર કીર્તિપરમાહ્લાદ્ ગુરુરાજદેવતાપ્રસાદાયનેક**

-પ્રયોજનસ્ય કાવ્યસ્ય..... । (રસગંગાધર પૃ. ૧)

ઉપરોક્ત ચર્ચા પરથી જાણવા મળે છે કે કાવ્યના પ્રયોજનો-

ભામહે - ચાર

દંડીએ - એક

વામને - બે

રુદ્રટે - પાંચ

આનંદવર્ધને - એક

ભોજે - બે

મમ્મટે - છ

હેમચંદ્રે - ત્રણ

વિશ્વનાથે - બે

વાગ્ભટ્ટે - એક

જગન્નાથે - ત્રણ

-દર્શાવ્યા છે અહીં ભામહથી માંડી જગન્નાથ સુધીના આચાર્યોએ આપેલ કાવ્યના પ્રયોજનોમાં આનંદ કે પ્રીતિપ્રાપ્તિ નામના પ્રયોજનનો ઉલ્લેખ લગભગ બધાં આચાર્યોએ કર્યો છે.

ખાસ કરીને આનંદવર્ધન તો કાવ્યના અન્ય પ્રયોજનનો ઉલ્લેખ કર્યાવીના, માત્ર કાવ્યના મુખ્ય પ્રયોજનને સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવે છે. **સહૃદયમનઃપ્રીતયે ।** આનંદવર્ધને સહૃદયને થતી આનંદ પ્રાપ્તિને કાવ્યનું પ્રયોજન કહ્યું છે, તે સર્વથા ઉચિત છે. રસને કાવ્યનો આત્મા માનતા. રસાનુભૂતિ દ્વારા થતો આનંદ જ કાવ્યનું મુખ્ય પ્રયોજન છે. આનંદવર્ધન પોતે પણ એક સહૃદયશિરોમાણી છે. અને તેમના મતે કવિને તો પોતે કાવ્ય રચે એટલે કોઈક નવું જ સર્જન કર્યું તેનો આનંદ થવાનો જ, પરંતુ જ્યારે એ કાવ્ય અન્યને -વાચકો કે પ્રેક્ષકોને આનંદવિભોર બનાવી દે ત્યારે કવિનું સર્જન શ્રેષ્ઠ છે તેમ કહી શકાય. કવિ માત્ર પોતાના આનંદ માટે જ કાવ્ય નથી રચતો પરંતુ અન્ય પણ એ કાવ્યનો આસ્વાદ માણી આનંદ

મેળવી શકે એવા પ્રયોજનથી કાવ્યનું સર્જન કરે છે, આમ, આનંદવર્ધન કવિની આનંદ પ્રાપ્તિ કરતા પણ સહૃદયભાવકની આનંદ પ્રાપ્તિને વધુ મહત્વ આપે છે. દા.ત. : કાલિદાસને તો શાકુન્તલ લખતી વખતે આનંદ થયોજ હશે, પરંતુ જ્યારે

શાકુન્તલ વાંચી ગેટે આનંદવિભોર બન્યા અને નાયવા લાગ્યા ત્યારે કાલિદાસની કૃતિ વાચકે પ્રેક્ષકને પણ ભાવવિભોર બનાવી શકે છે, અને તેનો આનંદ સહૃદય વાચક કે પ્રેક્ષક પણ માણી શકે છે એ વાત વધુ મહત્વની છે. તેમજ ભવભૂતિના ઉત્તરરામચરિતમાં પ્રેક્ષક કે વાચક વાચતી વખતે તન્મય બની આંશુ સારવા લાગે છે ત્યારે સહૃદય સામાજિકના હૃદયમાં સ્થાયી ભાવો જાગૃત થઈ, દ્રવિત થઈ રસાનુભૂતિ કરવા લાગે છે ત્યારે પણ આખરે તો કર્ણ રસની અનુભૂતિ પણ આનંદદાયક જ બનીરહે છે. અહીં પાશ્ચાત્ય કવિના શબ્દો યાદ આવે છે-

“Our the sweetest songs are those which express the saddest thought.”

है सबसे मधुर वो गीत जिन्हे हम दर्द के सूरे गाते है ।

વસ્તુતઃ તો આનંદ જ કવિતાની મુખ્ય પરિણતિ છે સકલ પ્રયોજન મૌલિભૂત તત્વઆનંદ જ છે એમ કહી શકાય. કાવ્ય રચના કરીને કવિઓ, કાવ્યાચારીઓ અને સહૃદય ભાવકો શબ્દબ્રહ્મને આહવાદે છે, તેની રસાનુભૂતિ દ્વારા અનુભૂતિ કરે છે, અને બ્રહ્માનંદ સહોદર આનંદને પ્રાપ્ત કરે છે, માણે છે. તેથી આનંદને જ કાવ્યનું મુખ્ય પ્રયોજન ગણવું જ જોઈએ પ્રિતી કે આનંદ જ સઘળા પ્રયોજનોમાં મુખ્ય છે, તેમ નિશંકપણે કહી શકાય

(इति दिक्)

પાદ ટીપ :

- ૧) શિશુપાલવધ (માઘ) સર્ગ-૪
- ૨) કાવ્યાલંકાર (ભામહ) - ૧/૧૬
- ૩) દંડી - કાવ્યદર્શ - ૧-૧૦
- ૪) કાવ્યાલંકારસૂત્ર - ૧-૨, ૬ થી ૮
- ૫) સાહિત્ય દર્પણ - ૧/૩
- ૬) ધ્વન્યાલોક - ૧/૧
- ૭) કાવ્યપ્રકાશ - ૧/૪ અ.
- ૮) વાગ્ભટ્ટાલંકાર - ૧/૨
- ૯) ઉત્તરરામચરિત - ૧/૧
- ૧૦) કાવ્યપ્રકાશ (ઉ.ડો. રમેશ બેટાઈ) પૃ. ૬૩, ૬૪ પરથી
- ૧૧) મમ્મટ કાવ્યપ્રકાશ - મુઃવ્યર્થહર્તિદોષો રસસ્તુ મુખ્યસ્તદાશ્રયાદ્રાચ્યઃ ।
ઉદ્ઘાસ-૪ તથા
અભિનવગુપ્ત (ધ્વન્યાલોચન) તેન રસઃ એવ વસ્તુતઃ આત્મા..... ।
- ૧૨) નાટ્યશાસ્ત્ર (કાવ્યમાલા સંસ્કરણ) પૃ. ૭, ૧/૭૬, ૮૦, ૮૧
- ૧૩) કાવ્યાલંકાર (ભામહ) ૧/૨
- ૧૪) કાવ્યદર્શ - ૧/૪
- ૧૫) કા. અ. સૂત્રવૃત્તિ - ૧-૫
- ૧૬) ધ્વન્યાલોક - ૧/૧
- ૧૭) સરસ્વતીકંઠાભરણ - ૧/૨
- ૧૮) કાવ્યપ્રકાશ - ૧/૨, પૃ. ૨
- ૧૯) કાવ્યપ્રકાશ - ૧/૩ - ઉપરની ટીકા પૃ. ૩
- ૨૦) સૌન્દર્યનંદ સર્ગ-૧૮, શ્લોક - ૬૩
- ૨૧) કાવ્યાનુશાસન પૃ. ૨
- ૨૨) સાહિતાય દર્પણ પૃ. ૧
- ૨૩) વાગ્ભટ્ટાલંકાર - ૧-૨
- ૨૪) રસગંગાધર - પૃ. ૧

**“A STUDY OF PERCEPTION OF CUSTOMERS OF RAJKOT DISTRICT WITH
REFERENCE TO BANKING SERVICE – A COMPARATIVE STUDY OF
PUBLIC AND PRIVATE SECTOR BANKS.”**

*Dr. Bhavsinh M. Dodiya
Assistant Professor & head
department of Commerce,
Smt. B. V. Dhanak
Arts, Commerce, Science & Mgmt.
College,
Bagasara-Gujarat.*

Abstract

Today's banking is virtual banking. Virtual banking denotes the provision of banking and other related service through the extensive use of IT, without direct resource to the bank by customers. The principal types of virtual banking services include automated teller machines (ATMs), shared ATM networks, electronic fund transfer at point of sale (EFTPoS), etc. thus the practice of banking has undergone a significant transformation due to the adoption of E-banking. The major objective of this paper is to analyze and understand Perception of Customers of Rajkot District with Reference to Banking Service. This paper investigates the Perception of Customers regarding banking services provide by the public sector banks as well as private sectors banks in Rajkot district. In addition, it aims to describe how the customer satisfied for various services provide by banks. In this study use the Sandler 'A' test for the analyzing relationship between Gender and level of perception and relationship between banking sector and level of perception.

Keywords

Banking Services, Public banks, Private Banks, Perception, Sandler 'A' test.

INTRODUCTION

Indian banking, which experienced rapid growth following the nationalization, began to face pressures on asset quality by the 1980s. Simultaneously, the banking world everywhere was gearing up towards new prudential norms and operational standards pertaining to capital adequacy, accounting and risk management, transparency and disclosure etc. In the early 1990s, India embarked on an ambitious economic reform programme in which the banking sector reforms formed a major part. The Committee on Financial System (1991) more popularly known as the Narasimham Committee prepared the blue print of the reforms. A few of the major aspects of reform included (a) moving towards international norms in income recognition and provisioning and other related aspects of accounting (b) liberalization of entry and exit norms leading to the establishment of several New Private Sector Banks and entry of a number of new Foreign Banks (c) freeing of deposit and lending rates (except the saving deposit rate), (d) allowing Public Sector Banks access to public equity markets for raising capital and diluting the government stake, (e) greater transparency and disclosure standards in financial reporting (f) suitable adoption of Basel Accord on capital adequacy (g) introduction of technology in banking operations etc. The reforms led to major changes in the approach of the banks towards aspects such as competition, profitability and productivity and the need and scope for harmonization of global operational standards and adoption of best practices. Greater focus was given to deriving efficiencies by improvement in performance and rationalization of resources and greater reliance on technology including promoting in a big way computerization of banking operations and introduction of electronic banking.

The reforms led to significant changes in the strength and sustainability of Indian banking. In addition to significant growth in business, Indian banks experienced sharp growth in profitability, greater emphasis on prudential norms with higher provisioning levels, reduction in the non performing assets and surge in capital adequacy. All bank groups witnessed sharp growth in

performing assets and surge in capital adequacy. All bank groups witnessed sharp growth in performance and profitability. Indian banking industry is preparing for smooth transition towards more intense competition arising from further liberalization of banking sector that was envisaged in the year 2009 as a part of the adherence to liberalization of the financial services industry.

Perception is the process by which an individual interprets various stimuli received and forms a picture of the world. The stimuli are received through the sensory organs namely eyes, ears, nose, mouth and skin and stored out by the brain and stored as information. While doing so the individual's colors and tags the information using its own logic and previous memory / experience if any. In fact the reality of the world and everything that surrounds is merely the perception of the individual. There is a possibility therefore that different individuals perceive different 'realities' of a signal event or object.

The satisfaction and design are both strongly influenced by customer perceptions. By perception, behavioral research means the thinking of customers regarding particular aspect which they have built on the basis of their past experience. Behavioral researchers suggest people often make decision based on so called rules of thumb, rather than after rational analysis.

Customers experience tangible products differently than intangible services. Customers can see and touch wrist watch, tube of tooth paste. In contrast services are intangible and are a promise. They must trust the services prior to experiencing it. Services performed directly for customer's builds perception from services in their mind.

Review literature

BOOKS:-

- Santokki N. C., "Consumer Behaviour[including skill development], Himalaya Publishing House, First Edition, 2006.
- Sharma Sandhir and Bansal Gautam, "Consumer Research", IB Publications and Distributions, New Delhi.
- Chawla Deepak and Neena Sondhi, "Research Methodology-concepts and cases", 2011.
- Dr. Padma Charan Dhal, "Bank Management: theory & practice", 1st Edition 2014, wisdom press, Page no. 5 to 6.
- B.P.Gupta, V.K.Vashisti, H.R.Swami, "Indian Banking and Financial System" 1st Edition 2005, Indus Valley Publication Jaipur-New Delhi,

THESIS and Articles

- Jain Vibhor, Dr. Gupta Sonia, Jain Smrita, "Customer perception on service quality in banking sector: with special reference to Indian private banks in Moradabad Region, International Journal of Research in Finance and Marketing, volume 2, issue 2, February, 2012.
- Limbad Shailesh, "Study the customers' perception towards banking services: A Research report on Indian public sector banks", ACTA Universities, Denubius, volume 9, number 5, 2013.
- Malli Reena R., "A comparative study on marketing of banking products and customer services and satisfaction level in Gujarat", Saurashtra university, Rajkot.

NEED AND OBJECTIVES OF THE STUDY

Recognizing the unique nature of service role and impact of service in our day to day life ensuring service quality in delivery is becoming increasingly significant, important and a key differentiator in market place and as buyers reliable, responsive and caring service as one of the key differentiator while making buying decision.

The following objectives are as follow:

- To learn and understand the customer perception regarding service quality of banks.

- To learn and understand the different dimension of service quality in banks
- To know the most important parameters from the point of view of the individual banks' customers.
- To find out the most important area, which require immediate improvement to provide the maximum service to the customers.
- To know the satisfaction level of different customers who have the accounts in the different banks in Rajkot district.
- To give suggestion for providing better quality of banking services

HYPOTHESIS

The hypotheses of the study have been framed on the basis of various factors like Gender, Residual status, type of bank and perception regarding tangibility, reliability, responsiveness, empathy of banking services.

H₀ – There is no significant difference in the level of perception/significant regarding component of tangibility, reliability, responsiveness, empathy of services and gender, residual status and type of bank public and private sector banks.

H₁ - There is significant difference in the level of perception/significant regarding component of tangibility, reliability, responsiveness, empathy of services and gender, residual status and type of bank public and private sector banks.

METHODOLOGY

The methodology of a Study outlines the nature of information required for the purpose of the study, the method of data collection, the technique used for the analysis and interpretation of the data for the study.

DATA COLLECTION

Since the study is analytical and empirical in nature, it is based both on primary and secondary data. The Primary data were collected by the researcher through a well designed, structured and comprehensive questionnaire developed by the researcher in view of the theoretical literature and existing research findings. The close ended questionnaire contained mainly multiple choice type questions and scaling questions with a five-point scale and some of the questions were in the form of ranking questions too. This questionnaire was administered to a sample of 100 customers in Rajkot District.

The secondary sources of data like Internet, Journals Periodicals, Magazines, Newspapers, Books, Ph.D. Theses and Published Reports have been used for Literature Review..

SAMPLE DESIGN

The population of the study consists of all bank account holder of Rajkot district but the number of respondent is quite large; it is not easy to contact all. So, the convenience random sampling is selected here. **100 respondents are selected in the Rajkot district.**

TIME PERIOD OF STUDY

For the study the researcher has selected a period from November 2014 to March 2015

TOOLS USED FOR ANALYSIS

Sandler 'A' test

$$A = \frac{\text{The sum of square of the Differences } \sum Di^2}{\text{The square of the sum of the Differences or } (\sum Di)^2}$$

LIMITATIONS OF THE STUDY

- The data will be collected through Questionnaire; there are chances of biased information provided by the respondent and also the limitations of the questionnaire method are viably attached to the present study.

- The present study is limited to only 100 respondents of Rajkot district. Although care has been taken in sample selection the respondents in the present study may not be representative of the actual population.
- The statistical techniques have their own limitations. They also apply to this study.

RESULTS & DISCUSSION

- To study the relationship between Gender and level of perception, **Sandler's A Test** has been used.

Table 1: Average score of respondent regarding various banking services

Serial number of stimulants	Average scores			Differences	D ²
	Male	Female	All		
1	3.76	4.34	4.05	-0.58	0.3364
2	4.14	4.36	4.25	-0.22	0.0484
3	3.72	4.08	3.9	-0.36	0.1296
4	4.06	4.36	4.21	-0.3	0.09
5	3.68	3.98	3.83	-0.3	0.09
6	3.94	4.1	4.02	-0.16	0.0256
7	4.1	4.32	4.21	-0.22	0.0484
8	3.86	4.14	4	-0.28	0.0784
9	3.92	4.12	4.02	-0.2	0.04
10	3.72	4.12	3.92	-0.4	0.16
11	3.64	3.74	3.69	-0.1	0.01
12	3.78	4.14	3.96	-0.36	0.1296
13	3.98	3.96	3.97	0.02	0.0004
14	3.8	3.7	3.75	0.1	0.01
15	3.94	3.96	3.95	-0.02	0.0004
Overall average / total				-3.38	1.1972

The hypothesis has been tested using Sandler's A-test at 5% level of significance.

- ◆ Level of significance = **5%**
- ◆ Degree of freedom = 15 – 1 = **14**
- ◆ Sandler's A Test

$$\begin{aligned} \text{Calculated value of A-statistic} &= \frac{\sum D^2}{\sum D} \\ &= \frac{1.1972}{-3.38} \\ &= \mathbf{0.3542} \end{aligned}$$

Table Value of A-statistic 0.270.

The hypothesis has been tested using Sandler's A-test at 5% level of significance.

On the basis of the result of the A-test, it can be analyzed that the calculated value is greater than that of the table value. So, the null hypothesis has been rejected, and at the same time, the alternative hypothesis has been accepted.

So, it can be said that there is significant difference between the level of perception regarding various banking services and gender of the respondents.

- To study the relationship between banking sector and level of perception, **Sandler's A Test** has been used.

Table 2: Average score of respondent regarding various banking services

Serial number of stimulants	Average scores			Differences	D ²
	Public sector banks	Private sector banks	ALL banks		
1	4.18	3.92	4.05	0.26	0.0676
2	4.18	4.1	4.14	0.08	0.0064
3	3.8	4	3.9	-0.2	0.04
4	4.24	4.18	4.21	0.06	0.0036
5	3.62	4.04	3.83	-0.42	0.1764
6	3.8	4.24	4.02	-0.44	0.1936
7	4.14	4.28	4.21	-0.14	0.0196
8	3.88	4.12	4	-0.24	0.0576
9	3.96	4.08	4.02	-0.12	0.0144
10	3.76	4.08	3.92	-0.32	0.1024
11	3.66	3.72	3.69	-0.06	0.0036
12	3.86	4.06	3.96	-0.2	0.04
13	3.92	4.02	3.97	-0.1	0.01
14	3.66	3.84	3.75	-0.18	0.0324
15	3.9	4	3.95	-0.1	0.01
Overall average / total				-2.12	0.7776

The hypothesis has been tested using Sandler's A-test at 5% level of significance.

- ◆ Level of significance = **5%**
- ◆ Degree of freedom = 15 – 1 = **14**
- ◆ Sandler's A Test

$$\text{Calculated value of A-statistic} = \frac{D^2}{D} = \frac{0.7776}{-2.12} = -0.3667$$

Table value of A-statistic = 0.270

From the result obtained from A-test, it can be interpreted that the calculated value is less than that of the table value of the same. So the null hypothesis has been accepted.

So, it can be said that there is no significant difference between the level of perception regarding various banking services and banking sector of the respondents.

- To study the relationship between residual status and level of perception, **Sandler's A Test** has been used.

Table 3: Average score of respondent regarding various banking services

Serial number of stimulants	Average scores			Differences	D ²
	Public sector banks	Private sector banks	ALL banks		
1	3.95122	4.118644	4.05	-0.16742	0.028031
2	4.195122	4.288136	4.25	-0.09301	0.008652
3	3.756098	4	3.9	-0.2439	0.059488
4	4.170732	4.237288	4.21	-0.06656	0.00443
5	3.804878	3.847458	3.83	-0.04258	0.001813

6	4.170732	3.915254	4.02	0.255477	0.065269
7	4.268293	4.169492	4.21	0.098801	0.009762
8	4.02439	3.983051	4	0.041339	0.001709
9	3.95122	4.067797	4.02	-0.11658	0.01359
10	3.97561	3.881356	3.92	0.094254	0.008884
11	3.512195	3.813559	3.69	-0.30136	0.09082
12	3.878049	4.016949	3.96	-0.1389	0.019293
13	3.95122	3.983051	3.97	-0.03183	0.001013
14	3.829268	3.694915	3.75	0.134353	0.018051
15	4.170732	3.79661	3.95	0.374122	0.139967
Overall average / total				-0.2038	0.470772

The hypothesis has been tested using Sandler's A-test at 5% level of significance.

- ◆ Level of significance = 5%
- ◆ Degree of freedom = 15 – 1 = 14
- ◆ Sandler's A Test

$$\text{Calculated value of A-statistic} = \frac{\sum D^2}{\sum D} = \frac{0.4707}{-0.2038} = -2.3096$$

Table value of A-Statistic = 0.270

From the result obtained from the Sandler's A-statistic, it can be analyzed that the calculated value is less than the table value of the same. So the null hypothesis has been accepted.

So, it can be concluded here that there is no significant difference between the level of perception regarding various banking services and residual status of the respondents.

MAJOR FINDINGS

- On the basis of the study, it is found that there is significant difference in the level of perception regarding various banking services and gender of the respondents.
- On the basis of the study, it is found that there is no significant difference in the level of perception regarding various banking services and banking sector of the respondents.
- On the basis of the study, it is found that there is no significant difference in the level of the perception regarding various banking services and residual status of the respondents.

Suggestions

Suggestions to customers:-

- It is observed from the study that respondents from public sector banks are having high perception regarding bank's ability to provide service as promised but they are having less perception level regarding employees' behavior and bank's ability to provide best suitable product. So, it is suggested that customers should remain positive while, using banking services.
- It is also observed that respondents from urban area have less perception regarding bank employees' behavior; they should not build rigid perception regarding employees' behavior and keep positive approach towards their behavior.

Suggestions to Banks:-

- It is suggested that banks should meet the expectations of the customers (respondents).

Banks should study the behavioral aspects of the respondents and on the basis of that; banks should constantly try to improve the quality of their services and to give the services what customers actually want.

References

1. Santokki N. C., "Consumer Behaviour[including skill development], Himalaya Publishing House, First Edition, 2006.
2. Dr. Karunakaran K., "Marketing Management- text and cases in Indian context", Himalaya Publishing House, First Edition.
3. Sharma Sandhir and Bansal Gautam, "Consumer Research", IB Publications and Distributions, New Delhi.
4. Chawla Deepak and Neena Sondhi, "Research Methodology-concepts and cases", 2011.
5. Sachdeva J. K., "Research Methodology", Himalaya Publishing House, Second Edition.
6. Kothari C. R. And Garg Gaurav, "Research Methodology- methods and techniques", New Age International Publications, Third Edition, 2014.
7. Vyas Parimal H., "Managing and Measuring Consumers' Satisfaction- today's marketing mantra", Book Enclave Publications, First Edition, 2002.
8. Jain J. N. And Jain R. K., "Modern Banking and Insurance Principles and Techniques", First Edition, 2008.
9. Dr. Padma Charan Dhal, "Bank Management: theory & practice", 1st Edition 2014, wisdom press,
10. Shaema Deepak M, "Critical Evaluation of Indian Banking Sector with reference to Privet Sector and Public Sector Bank", Phd Thesis Saurashtra University 2005.
11. Mr. Abhijit Roy, NCFM Module: Commercial Banking in India: A Beginner's Module, www.nseindia.com.
12. S.S.Gupta, "New Concepts in Banking" 1st Edition 2002, Sarup & Sons, New Delhi, Page no.
13. B.P.Gupta, V.K.Vashisti, H.R.Swami, "Indian Banking and Financial System" 1st Edition 2005, Indus Valley Publication Jaipur-New Delhi,

WEB SITES

1. www.moneycontrol.com
2. www.rbi.gov.in
3. www.wikipedia.com
4. www.investopedia.com
5. www.nseindia.com.

Accounting for Intangible Assets

Prof. Rakeshkumar S. Gamit

Prof. in Accountancy

(Govt. Arts & Commerce College – FORT SONGADH)

Steve Collings looks at the fundamental principles in accounting for goodwill and intangible assets and also looks at some fundamental differences between current UK GAAP, IFRS and the proposed IFRS for SMEs.

As accountants we are all aware that an intangible asset does not have any physical form and accounting for such assets has always been a major issue for the accounting profession for many years. Goodwill particularly has always posed problems.

Goodwill

Goodwill can primarily take two forms: purchased goodwill and internally-generated goodwill. Goodwill is accounted for under the provisions in FRS 10 'Goodwill and Intangible Assets' and IFRS 3 'Business Combinations'.

Under IFRS 3 and FRS 10, internally-generated goodwill cannot be capitalised. This also applies to internally-generated brands such as mastheads, publishing titles, customer lists etc in substance. They should, instead, be treated as either research or development costs in accordance with the principles in IAS 38 'Intangible Assets'.

FRS 10 allows internally-generated intangible assets to be capitalised only if there is a readily ascertainable market value and specifically prohibits the capitalisation of internally-generated goodwill. Where readily ascertainable values are not available then costs incurred should be written off to the profit and loss account as incurred.

Measurement

FRS 10 requires purchased intangible assets to be capitalised at cost and amortised over its estimated useful life. FRS 10 defines the useful economic life of an intangible asset as:

'the period over which the entity expects to derive economic benefits from that asset'. In some respects, goodwill and other capitalised intangible assets may be deemed to have an indefinite useful economic life or a useful economic life of more than 20 years. A useful economic life of more than 20 years can only be chosen if two criteria are met:

The lifespan of the intangible asset(s) can be demonstrated to be longer than 20 years; and
The intangible asset is capable of continued measurement in order that annual impairment reviews can be undertaken. For all intangible assets that have been deemed to have either an indefinite life or a lifespan of more than 20 years, annual impairment reviews must be undertaken in accordance with IAS 36 'Impairment of Assets' or FRS 11 'Impairment of Fixed Assets and Goodwill'. If the impairment test reveals an impairment, then the asset should be written down to its recoverable amount.

Recoverable Amount

Assets carried in the balance sheet (statement of financial position) should never be carried at any more than their recoverable amount. IAS 36 'Impairment of Assets' and FRS 11 'Impairment of Fixed Assets and Goodwill' are similar in their determination of recoverable amount.

Under both standards, recoverable amount is the HIGHER of:

Fair value less costs to sell; and

Value in use.

Fair value less costs to sell is the amount obtainable from the sale of an asset or cash-generating unit in an arm's length transaction between knowledgeable, willing parties, less the costs involved in the disposal.

Value in use is the present value of the future cash flows expected to be derived from an asset or cash-generating unit.

A cash-generating unit is the smallest identifiable group of assets that generates cash inflows that are largely independent of the cash inflows from other assets or groups of assets.

Revaluation of Intangible Assets

FRS 10 prohibits the revaluation of intangible assets after their initial recognition at cost or fair value on acquisition. Only in rare situations can intangible assets be revalued and such situations are where there are readily ascertainable market values. Where such readily ascertainable market values are available, then all intangible assets within the same class of intangible assets must be revalued.

Disclosures

The following are required to be disclosed in an entity's financial statements in relation to intangible assets:

Valuation method.

For each class of intangible asset:

- a. The cost or revalued amount at the start of the accounting period.
 - b. The cumulative provisions for amortisation or impairment at the beginning and end of the period.
 - c. A reconciliation of the movements, showing additions, disposals, revaluations, transfers, amortisation, impairment losses and reversals of past impairment losses.
 - d. Carrying amount at the reporting date.
2. The method of amortisation together with the reasons for choosing the method of amortisation.

1. The reasons for, and the effect of, changing useful economic lives.
2. The reasons for, and the effect of, changing amortisation methods.
3. Where an intangible asset is amortised over more than 20 years, or has an indefinite life and is therefore not amortised, the reasons for rebutting the 20 year presumption.

Where intangible assets have been revalued:

- * The year in which the revaluation took place and the basis of valuation.
- * The original cost or fair value and the amount of any amortisation provisions that would have been recognised if the intangible asset had not been subject to revaluation.
- * The name and qualifications of the person who valued the intangible asset.

UK GAAP versus IFRS

Under the provisions in IFRS 3 ‘Business Combinations’ goodwill amortisation is prohibited, whereas FRS 10 permits goodwill amortisation if the useful economic life of the purchased goodwill is less than 20 years. IFRS 3 requires annual impairment tests, whereas FRS 10 requires annual impairment tests on goodwill if the useful economic life of the goodwill is more than 20 years.

The proposed IFRS for SMEs allows amortisation of goodwill if the expected useful life of goodwill is less than 10 years. If it is more than 10 years, then annual impairment tests are required. In contrast, FRS 10 refers to an expected useful economic life of more than 20 years.

Steve Collings FMAAT FCCA DipIFRS is the audit and technical director at Leavitt Walmsley Associates Ltd and a partner in AccountancyStudents.co.uk. He is also the author of ‘The Core Aspects of IFRS and IAS’ and lectures on financial reporting and auditing issues

Sustainability and sustainable development

Dr. Ashishkumar Chudasama

Prof. in ECONOMICS

(Govt. Arts & Commerce College – FORT SONGADH)

Abstract:

In ecology, sustainability is how biological systems remain diverse and productive. Long-lived and healthy wetlands and forests are examples of sustainable biological systems. In more general terms, sustainability is the endurance of systems and processes. The organizing for sustainability is sustainable development, which includes the four interconnected domains: ecology, economics, politics and culture. Sustainability science is the study of sustainable development and environmental science. Healthy ecosystems and environments are necessary to the survival of humans and other organisms. Ways of reducing negative human impact are environmentally friendly chemical engineering, environmental resources management and environmental protection. Information is gained from green chemistry, earth science, environmental science and conservation biology. Ecological economics studies the fields of academic research that aim to address human economies and natural ecosystems

Mining of sustainability

Webster's New International Dictionary

"Sustain - to cause to continue (as in existence or a certain state, or in force or intensity); to keep up, especially without interruption diminution, flagging, etc.; to prolong."

Webster's New International Dictionary. (Springfield, Mass.: Merriam-Webster Inc., 1986)

Caring for the Earth

"improving the quality of human life while living within the carrying capacity of supporting eco-systems." IUCN/UNEP/WWF. Caring for the Earth: A Strategy for Sustainable Living. (Gland, Switzerland: 1991).(IUCN - The World Conservation Union, UNEP - United Nations Environment Programme, WWF - World Wide Fund for Nature).

Sustainable Seattle

Sustainability is the "long-term, cultural, economic and environmental health and vitality" with emphasis on long-term, "together with the importance of linking our social, financial, and environmental well-being"

Friends of the Earth Scotland

"Sustainability encompasses the simple principle of taking from the earth only what it can provide indefinitely, thus leaving future generations no less than we have access to ourselves."

Thomas Jefferson Sustainability Council

"Sustainability may be described as our responsibility to proceed in a way that will sustain life that will allow our children, grandchildren and great-grandchildren to live comfortably in a friendly, clean, and healthy world . that people:

- Take responsibility for life in all its forms as well as respect human work and aspirations;
- Respect individual rights and community responsibilities;
- Recognize social, environmental, economic, and political systems to be inter-dependent;
- Weigh costs and benefits of decisions fully, including long-term costs and benefits to future generations;
- Acknowledge that resources are finite and that there are limits to growth;
- Assume control of their destinies;
- Recognize that our ability to see the needs of the future is limited, and any attempt to define sustainability should remain as open and flexible as possible."

The Natural Step Four System Conditions

Substances produced by society must not systematically increase in nature. This means that things like plastics, ozone-depleting chemicals, carbon dioxide, waste materials, etc must not be produced at a faster rate than they can be broken down in nature. This requires a greatly decreased production of naturally occurring substances that are systematically accumulating beyond natural levels, and a phase-out of persistent human-made substances not found in nature.

The physical basis for productivity and diversity of nature must not be systematically diminished. This means that we cannot harvest or manipulate ecosystems in such a way as to diminish their productive capacity, or threaten the natural diversity of life forms biodiversity. This requires that we critically examine how we harvest renewable resources, and adjust our consumption and land-use practices to fall well within the regenerative capacities of ecosystems.

We must be fair and efficient in meeting basic human needs. (This means that basic human needs must be met with the most resource-efficient methods possible, including a just resource distribution.

The history of sustainability traces human-dominated ecological systems from the earliest civilizations to the present time. This history is characterized by the increased regional success of a particular society, followed by crises that were either resolved, producing sustainability, or not, leading to decline. In early human history, the use of fire and desire for specific foods may have altered the natural composition of plant and animal communities. Between 8,000 and 10,000 years ago, agrarian communities emerged which depended largely on their environment and the creation of a "structure of permanence."

The Western industrial revolution of the 18th to 19th centuries tapped into the vast growth potential of the energy in fossil fuels. Coal was used to power ever more efficient engines and later to generate electricity. Modern sanitation systems and advances in medicine protected large populations from disease. In the mid-20th century, a gathering environmental pointed out that there were environmental costs associated with the many material benefits that were now being enjoyed. In the late 20th century, environmental problems became global in scale. The 1973 and 1979 energy crises demonstrated the

In the 21st century, there is increasing global awareness of the threat posed by the human greenhouse effect, produced largely by forest clearing and the burning of fossil fuels.

Principles and concepts

The philosophical and analytic framework of sustainability draws on and connects with many different disciplines and fields; in recent years an area that has come to be called sustainability science has emerged.

The United Nations Millennium Declaration identified principles and treaties on sustainable development, including economic development, social development and environmental protection. The Circles of Sustainability approach distinguishes the four domains of economic, ecological, political and cultural sustainability. This in accord with the United Nations Agenda 21, which specifies culture as the fourth domain of sustainable development.

Scale and context

Sustainability is studied and managed over many scales levels or frames of reference of time and space and in many contexts of environmental, social and economic organization. The focus ranges from the total carrying capacity sustainability of planet Earth to the sustainability of economic sectors, ecosystems, countries, municipalities, neighborhoods, home gardens, individual lives, individual goods and services occupations, lifestyles, behavior patterns and so on. In short, it can entail the full compass of biological and human activity or any part of it.^[52] As Daniel Botkin, author and environmentalist, has stated: "We see a landscape that is always in flux, changing over many scales of time and space.

As such, a long-running impediment to the design and implementation of practical measures to reach global sustainability has been the size of planet Earth and the complex processes and systems involved. To shed light on the big picture, explorer and sustainability campaigner Jason Lewis has drawn parallels to other, more tangible closed systems. For example, he likens human existence on Earth isolated as the planet is in space, whereby people cannot be evacuated to relieve population pressure and resources cannot be imported to prevent accelerated depletion of resources to life at sea on a small boat isolated by water. In both cases, he argues, exercising the precautionary principle is a key factor in survival.

Consumption

A major driver of human impact on Earth systems is the destruction of biophysical resources, and especially, the Earth's ecosystems. The environmental impact of a community or of humankind as a whole depends both on population and impact per person, which in turn depends in complex ways on what resources are being used, whether or not those resources are renewable, and the scale of the human activity relative to the carrying capacity of the ecosystems involved. Careful resource management can be applied at many scales, from economic sectors like agriculture, manufacturing and industry, to work organizations, the consumption patterns of households and individuals and to the resource demands of individual goods and services.^{[56][57]}

One of the initial attempts to express human impact mathematically was developed in the 1970s and is called the I PAT formula. This formulation attempts to explain human

use (which is termed "technology", because this impact depends on the technology used. The equation is expressed:

$$I = P \times A \times T$$

Where: I = Environmental impact, P = Population, A = Affluence, T = Technology

Measurement

Sustainability measurement is a term that denotes the measurements used as the quantitative basis for the informed management of sustainability. The metrics used for the measurement of sustainability involving the sustainability of environmental, social and economic domains, both individually and in various combinations are evolving they include indicators, benchmarks, audits, sustainability standards and certification systems like Fairtrade and Organic, indexes and accounting, as well as assessment, appraisal and other reporting systems. They are applied over a wide range of spatial and temporal scales.

Some of the best known and most widely used sustainability measures include corporate sustainability reporting, Triple Bottom Line accounting, World Sustainability Society, Circles, and estimates of the quality of sustainability governance for individual countries using the Environmental Sustainability Index and Environmental Performance Index.

References:

1. Holmgren, D. March 2005 "Retrofitting the suburbs for sustainability." CSIRO Sustainability Network. Retrieved on:
2. Bournay, E. et al. (2006). Vital waste graphics 2. The Basel Convention, UNEP, GRID-Arendal. ISBN 82-7701-042-7.
3. UNEP (2011). Decoupling Natural Resource Use and Environmental Impacts from Economic Growth. ISBN 978-92-807-3167-5. Retrieved on
4. Anderberg, S. (1998). "Industrial metabolism and linkages between economics, ethics, and the environment". Ecological Economics
5. Product Stewardship Council (US). Retrieved on
6. Emden & Peakall (1996).
7. Hassall (1990).
8. Database on Pesticides Consumption. Statistics for pesticide use around the world. Retrieved on: 2009-3-10.
9. Fuad-Luke (2006).
10. Bromley, Daniel W. (2008). "sustainability," The New Palgrave Dictionary of Economics, 2nd Edition. Abstract.

ઉત્તરરામચરિત રૂપકમાં સીતાનું ચરિત્રચિત્રણ :

- HEMAL KANSAGRA

M.A(GoldMedal),Mphil(continue...)

સારાંશ :

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં સ્ત્રીઓ વિશે વિશેષ આદર જોવા મળે છે. વેદો, વાલ્મીકિ રામાયણ, મહાભારત, સ્મૃતિગ્રંથો વગેરે બધાં સાહિત્ય એકી સાથે સ્ત્રીના ગુણગાન કરતાં જોવાં મળે છે. સ્ત્રી પોતાના ગુણોને કારણે આદરપાત્ર બનવા પામી છે, તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ આપણને આ બધાં સાહિત્યનો અભ્યાસ કરવાથી આવે છે. મહાકવિ ભવભૂતિ વિરચિત ઉત્તરરામચરિત રૂપક પણ આ જ વાતનું સમર્થન કરતું હોય તેવું લાગે છે. સ્ત્રી વિશેના માનવાચક, આદરભર્યા સંદર્ભો ઋગ્વેદ, વાલ્મીકિ રામાયણ, ગીતા, મનુસ્મૃતિ વગેરેમાંથી લીધા છે, અને સીતાના ચરિત્રને ઉત્તરરામચરિત રૂપકમાંથી તેની ઉક્તિઓ અને તેણીના વિશે ઉચ્ચારાયેલાં વાક્યોમાંથી વિવેચનાત્મક પદ્ધતિ દ્વારા વિશ્લેષણ કરી ઉપસાવવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. સીતાના આ પ્રકારના વિશિષ્ટ ચરિત્રનો અભ્યાસ કરવાથી સમાજ તેણીના ચરિત્રથી માહિતગાર થશે અને સાથે સાથે આજના સમાજની જે વરવી વાસ્તવિકતા છે કે કુટુંબો વિભક્ત થતાં જાય છે તેમાં મુખ્યત્વે સ્ત્રીમાં રહેલી સમર્પણની ભાવના અને સહનશક્તિનો અભાવ જોવા મળે છે (અમુક અંશે પુરુષવર્ગ પણ તે માટે જવાબદાર છે), જે ગુણો સીતામાં કેટલો ટોચના હતા તેનો આપણને થોડો ઘણો ખ્યાલ આવે છે. સામર્થ્ય હોવા છતાં સમર્પણભાવ કેટલી હદ સુધીનો હોય શકે, તેનું દર્શન સીતાના ચરિત્રમાંથી થાય છે. આજના આ કાળમાં સીતાનું (દ્રૌપદી, શકુન્તલા, અરુન્ધતી વગેરે જેવી ભારતીય સન્નારીઓનું) ચરિત્ર પ્રત્યેક સ્ત્રીને સ્ત્રીસહજ ગુણો ખિલવવા માટે ખાસ ખાસ ગળથૂંથીમાં આપવું કેટલું આવશ્યક છે તેનો ખ્યાલ આ અભ્યાસ પરથી થાય તેવી આશા છે.

પ્રસ્તાવના :

ભગવાનની ઉત્કૃષ્ટ કલાકૃતિ એટલે સ્ત્રી. ૮૪ લાખ યોનિઓમાં પુરુષને નિર્માણ કર્યા બાદ ભગવાનને તેમાં કંઈ ઊણપ જણાઈ, આથી ભગવાને અંતે પોતાની બધી શક્તિ અને બુદ્ધિ લગાવીને સ્ત્રીનું નિર્માણ કર્યું. તે નારીરત્નમાં પ્રભુએ પોતાની વિશિષ્ટ શક્તિ એવી પ્રતિસુષ્ટિ નિર્માણ કરવાની દુર્લભ શક્તિ પણ તેમાં મૂકી.

અબલા નહીં કિન્તુ સબલા :

આ સ્ત્રીમાં સહજ એવું શારીરિક દૌર્બલ્ય અને અમુક શારીરિક મર્યાદાઓને કારણે તે સમાજમાં કોઈક સ્થાને સન્માનનીય સ્થાન પ્રાપ્ત કરી શકી ન હોય એવું જોવાં, સાંભળવાં મળે છે, પરંતુ સત્ય હકીકત તો એ છે કે સ્ત્રીમાં બધી જ શારીરિક, માનસિક અને બૌદ્ધિક શક્તિઓ પુરુષ કરતાં સવાઈ છે અને તેથી જ સ્ત્રી અને પુરુષની લગ્નની ઉંમરમાં પણ અમુક વર્ષોનો ગાળો રાખવાનું આપણા શાસ્ત્રકારોએ જણાવ્યું છે, કારણ સ્ત્રીની માનસિક, બૌદ્ધિક અને શારીરિક પુખ્તતા પ્રાપ્ત કરવાની ઉંમર પુરુષ કરતાં વહેલી હોય છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં પણ કોઈ પણ સમયે સ્ત્રીને અબલા અર્થાત્ નિર્બળ ગણવામાં આવી નથી. વૈદિક કાળથી આરંભીને સ્મૃતિકારોનો સમય હોય કે પછી રામાયણ કે મહાભારતનો સમય હોય સ્ત્રીની વિશિષ્ટ શક્તિઓનો ઉલ્લેખ જોવાં મળે છે.

વૈદિક કાળના સંદર્ભે ઋગ્વેદનાં ૧૦મા મંડળના ૧૨૫મા સૂક્તમાં સ્ત્રીને રાષ્ટ્રનું સંચાલન કરનારી વિશ્વંભરી તરીકે સંબોધિત કરવામાં આવી છે. ^૧ તે જ રીતે વૈદિક પ્રાર્થનામાં પણ સ્ત્રીઓ સંદર્ભે ‘પુરન્ધ્રિ’ એવો ઉલ્લેખ જોવાં મળે છે. ^૨

તે જ રીતે મનુસ્મૃતિમાં પણ નારીપૂજનનું માહાત્મ્ય દર્શાવેલું જોવાં મળે છે. ^૩

તદનુસાર વાલ્મીકિ રામાયણમાં પણ જ્યારે રામ વનમાં જવા તૈયાર થાય છે, ત્યારે પણ વસિષ્ઠ કોઈ પણ જાતના સંકોચ વગર સ્પષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે કે રામ ભલે વનમાં જાય, સીતા રાજ્ય કરશે.

^૧ અહં રાષ્ટ્રી સંગમની વસૂનાં ચિકિતુષી પ્રથમા યજ્ઞિયાનામ્ ।

તાં મા દેવા વ્યદધુઃ પુરુત્રા ભૂરિસ્થાત્રાં ભૂર્યવેશયન્તીમ્ ॥ [ઋગ્વેદ ૧૦.૧૨૫.૩]

^૨ ॐ આ બ્રહ્મન્ બ્રાહ્મણો બ્રહ્મવર્ચસી જાયતામ્ પુરન્ધ્રિયોષા જિણ્ણુ રથેષ્ઠાઃ :॥

^૩ યત્ર નાર્યસ્તુ પૂજ્યન્તે રમન્તે તત્ર દેવતાઃ ।

યત્રૈતાસ્તુ ન પૂજ્યન્તે સર્વાસ્તત્રાઽફલાઃ ક્રિયાઃ ॥ [મનુસ્મૃતિ ૩.૫૬]

आत्मा हि दारा सर्वेषां दारसंग्रहवर्तिनाम् ।

आत्मेयमिति रामस्य पालयिष्यति मेदिनीम् ।।

[વાલ્મીકિ રામાયણ . અયોધ્યાકાંડ . ૩૭ . ૨૪]

આ જ પ્રમાણે મહાભારત અંતર્ગત સ્વયં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ પોતાના સ્વમુખે શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતામાં સ્પષ્ટ જણાવે છે કે સ્ત્રી પણ મોક્ષની અધિકારિણી છે. ^૧

પાંચ મહાસતીઓ :

પાંચ મહાસતીઓનો ઉલ્લેખ જેમાં છે એવો એક શ્લોક સંસ્કૃતમાં ખૂબ પ્રખ્યાત છે.

अहल्या द्रौपदी सीता तारा मंदोदरी तथा ।

पञ्चकं ना स्मरेन्नित्यं महापातकनाशनम् ।।

એ પાંચ મહાસતીઓમાંનાં એક એટલે માતા સીતા. તે સીતા માતાનું ચરિત્ર મહાકવિ ભવભૂતિ વિરચિત ઉત્તરરામચરિત નામક નાટકમાં જે વિશેષ રીતે ઊભરી આવે છે, તેના વિશે થોડો ઊંડાણપૂર્વક વિચારવાનો પ્રયત્ન કરીએ.

ઉત્તરરામચરિત રૂપકમાં સીતાનું ચરિત્ર :

ઉત્તરરામચરિતમાં સીતાનું સ્ત્રીસહજ ગુણોથી ભરપૂર એવું જીવનચરિત્રચિત્રણ જોવા મળે છે. જેમાં પતિપરાયણતા, અતિથિપૂજન, બન્ધુજનપ્રેમ, કોમળતા કે માર્દવ, દુઃખને ક્ષણવારમાં ભૂલીને સ્વસ્થ થવું, પ્રાણીઓ પ્રત્યે પ્રેમ, કર્તવ્યપરાયણતાની પ્રશંસા, પુત્રવાત્સલ્ય, ચારિત્ર્યશુભ્રતા વગેરે જેવા અનેક ગુણો ઊભરી આવતા જોવા મળે છે.

અતિથિપૂજન :

‘ ગૃહિણી ગૃહમુચ્યતે’ એ અનુસાર સીતા ગૃહિણીના બધા ગુણો ધરાવનારી સતી અને પતિવ્રતા હતી. ગૃહસ્થીઓનાં કર્તવ્યોમાં પ્રમુખ એવું એક કર્તવ્ય અતિથિપૂજન તરીકે ઉલ્લેખિત છે. જ્યારે ઋષિ અષ્ટાવક ઋષ્યશૃંગ ઋષિના આશ્રમેથી સમાચાર લઈને આવ્યા છે અને તેવા સમાચાર લઈને કંચુકી જ્યારે રામ પાસે આવે છે, ત્યારે સીતા બોલી ઊઠે છે, “આર્ય, તતઃ કિં વિલમ્બયતે ।”^૨ આમ અહીં સીતાની અતિથિપૂજનની ભાવના પ્રકટ થતી જોવા મળે છે.

બન્ધુજનપ્રેમ :

ઉત્તરરામચરિતના પ્રથમ અંકમાં જ્યારે રામ રાજસિંહાસન પરથી ઊતરીને સીતાને ખુશ કરવા તેની સમીપ આવે છે, ત્યારે રામ જણાવે છે કે આપણા વડીલો ગૃહસ્થધર્મના કારણે જમાઈ ઋષ્યશૃંગને ત્યાં ઉપસ્થિત રહેવા માટે ગયા છે, આથી આપણે તેઓના વિયોગમાં દુઃખી ન થવું જોઈએ. ગૃહસ્થીઓને ત્યાં જવું અનિવાર્ય બની રહે છે. ત્યારે સીતા સહજતાથી કહે છે, “જાનામિ આર્યપુત્ર, જાનામિ । કિન્તુ સંતાપકારિણો બન્ધુજનવિપ્રયોગા ભવન્તિ ।”^૩

ત્યાર બાદ અષ્ટાવક ઋષિ આવે છે ત્યારે પણ સીતા સહજતાથી પૂછે છે, “ભગવન્ નમસ્તે। અપિ કુશલં સજામાતૃકસ્ય ગુરુજનસ્યાર્યાયાઃ શાન્તાયાશ્ચ ।”^૪

તેનાથી આગળ અષ્ટાવક ઋષિ કંઈ જવાબ આપે તે પહેલાં સીતા ફરીથી પૂછી લે છે, “અસ્માનપિ સ્મરતિ ।”^૫

તે જ રીતે અંક ૩માં પણ જ્યારે સીતાની સખી વાસન્તી જનસ્થાનની યાદ કરાવે છે ત્યારે પણ સીતા બોલી ઊઠે છે, “હા તાત જટાયો

શૂન્યં ત્વયા વિનેદં જનસ્થાનમ્ ।”^૬

^૧ માં હિ પાર્થ વ્યપાશ્રિત્ય યેઽપિ સ્યુઃ પાપયોનયઃ ।

સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શુદ્રાસ્તેઽપિ યાન્તિ પરાં ગતિમ્ ।। [શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા ૯.૩૨]

^૨ ઉત્તરરામચરિત પ્રથમ અંક શ્લોક ૮ પછી ૬૬૪ ઉક્તિ

^૩ એજન પ્રથમ અંક શ્લોક ૮ પછી પ્રથમ ઉક્તિ

^૪ એજન પ્રથમ અંક શ્લોક ૮ પછી દસમી ઉક્તિ

^૫ એજન પ્રથમ અંક શ્લોક ૮ પછી બારમી ઉક્તિ

આમ, વારંવાર પોતાના પ્રિયજનોને યાદ કરતી અને તેઓના પ્રત્યે સ્નેહ દર્શાવતી, આતુર થતી સીતા અતિશય બંધુજનવત્સલ જોવા મળે છે.

પતિપરાયણતા :

કર્તવ્યપરાયણતાની પ્રશંસા :

સીતા સંપૂર્ણપણે રામમાં ભળી ગઈ હોય તેમ જોવા મળે છે. પ્રથમ અંકમાં જ્યારે રામ એમ જણાવે છે કે મારા માટે સીતા કરતાં પણ પ્રજાનું આરાધન જ મુખ્ય છે,^૧ ત્યારે પણ ત્યાં સીતા પોતાનું વિશિષ્ટ સ્થાન જણાવવાની કે પ્રસ્થાપિત કરવાની ઈચ્છા ન

દર્શાવતાં રામના આ મંતવ્યને અનુમોદન આપતાં જણાવે છે, “અત एव राघवकुलधुरंधर आर्यपुत्रः ।”^૨

તદનુસાર ત્રીજા અંકમાં સીતા અને તમસા નદી વાર્તાલાપ કરતાં હોય છે અને જ્યારે રામનો અવાજ સાંભળી તમસા તે અવાજને અસ્પષ્ટ અવાજ કહે છે. ત્યારે સીતા કહે છે કે અસ્પષ્ટ કેમ, તે આર્યપુત્રનો (રામનો) જ અવાજ છે. ત્યારે તમસા જણાવે છે કે તપ કરતાં કોઈ શૂદ્રને શિક્ષા કરવાં માટે ઈક્ષ્વાકુ વંશના રાજા જનસ્થાનમાં આવ્યા છે. ત્યારે સીતા તરત બોલી ઊઠે છે, “दिष्ट्या

अपरिहीनधर्मः खलु स राजा ।”^૩

આમ કર્તવ્યપરાયણતાની પ્રશંસા અને તેની સાથે સાથે વૈચારિક રીતે પતિપરાયણતા સીતામાં જોવાં મળે છે.

સ્ત્રીઓનો એ એક જન્મજાત સ્વભાવ કહો કે પ્રભુદત્તશક્તિ કહો કે વિશિષ્ટ ગુણ કહો તે પોતાનું સર્વસ્વ છોડી બીજામાં સમર્પિત થઈ તેમાં સહજતાથી, સરળતાથી અને ઝડપથી ભળી જવાની શક્તિ, ક્ષમતા ધરાવે છે. જે સીતામાં અનેક પ્રસંગે ઊપસી આવતો ગુણ હોય તેમ વારંવાર સ્પષ્ટ તરી આવતું જોવાં મળે છે.

તવ સુખે સુખીત્વમ્ :

જ્યારે અર્જુન નામના ચિત્રકારે તૈયાર કરેલી ચિત્રશાળા રામ, સીતા અને લક્ષ્મણ જોવા જાય છે, ત્યારે પણ સીતા સહજતાથી કહે છે, “प्रेक्षामहे तावत्ते चरितम् ।”^૪ અહીં સીતા મારું કે આપણું એવો શબ્દપ્રયોગ ન કરતાં ‘તે’અર્થાત્ તમારો, આપનો એવો શબ્દપ્રયોગ કર્યો છે, અર્થાત્ પતિમાં જ પોતાને ભેળવી દઈને પોતાનું સ્વતંત્ર સ્થાન રાખવા માંગતી નથી.

ચિત્રદર્શન દરમ્યાન જ્યારે વિવિધ પ્રસંગોનાં ચિત્રો જોતાં રામને આનંદ થાય છે, ત્યારે સીતા પણ તેમની સાથે આનંદ અનુભવતી હોય તેવું જોવાં મળે છે, જેમ કે લગ્નનો પ્રસંગ, ત્યાર બાદ વનવાસ દરમ્યાન વિવિધ પ્રસંગો જેવા કે ગંગા નદી કિનારે, ચિત્રકૂટ પર્વત પર, શ્યામ નામના વડ નીચે, ઈગુદી વૃક્ષ પાસે વગેરે સ્થાનોએ બંને આનંદ કિલ્લોલ કરતાં જોવા મળે છે.

ત્રીજા અંકમાં પણ રામ જ્યારે જ્યારે મૂર્છિત થઈ ફરી ચેતનામાં આવે છે, ત્યારે ત્યારે જાણે ત્રણેય લોકનું જીવન પાછું ફર્યું હોય તેવો આનંદ તેને પ્રાપ્ત થાય છે.

રામને સીતાનો સ્પર્શ થતાં રામ આનંદિત થાય છે. તે વખતના રામના ઉદ્ગારો સીતાને પ્રફુલ્લિત કરે છે અને ત્યાગનું શૂળ કાઢી નાખનાર અને જન્મ સાર્થક કરનારા લાગે છે.

તે જ રીતે બીજી વખત સ્પર્શ થાય છે, ત્યારે લગ્નવિધિમાં પ્રથમ જે કંકણવાળો હાથ ગ્રહણ કર્યો હતો, તે હાથની યાદ આવે છે, ત્યારે સીતા બોલી ઊઠે છે, “आर्यपुत्र स एवेदानीमसि त्वम् ।”^૫

તવ દુઃખે દુઃખીત્વમ્ :

પરંતુ પ્રથમ અંકમાં ચિત્રદર્શન સમયે જેવાં વિયોગનાં ચિત્રો આવે છે અને રામનું મુખ મ્લાન થાય છે કે સીતા પણ તરત જ પ્રત્યક્ષ રામનો વિયોગ ફરી કેમ જાણે ન આવી પડ્યો હોય તેમ સમજી દુઃખ અનુભવતી જોવાં મળે છે.

^૧ स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जान्क्रीमपि ।

आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ।। -એજન પ્રથમ અંક શ્લોક નં. ૧૨

^૨ એજન પ્રથમ અંક શ્લોક ૧૨ પછી પ્રથમ ઉક્તિ

^૩ એજન ત્રીજો અંક શ્લોક ૭ પછી ત્રીજી ઉક્તિ

^૪ એજન પ્રથમ અંક શ્લોક ૧૪ પછી પ્રથમ ઉક્તિ

^૫ એજન ત્રીજો અંક શ્લોક ૪૦અ પછી પ્રથમ ઉક્તિ

ત્રીજા અંકમાં પણ રામને જોઈને વારંવાર મૂર્છિત થતી જોવા મળે છે. તેમજ જ્યારે રામને સીતાનો સ્પર્શ થતાં, રામ સીતાને શોધવા જતાં, સીતા છાયારૂપે હોવાથી મળતી નથી, ત્યારે રામના દુઃખી થવાથી સીતા પણ દુઃખી થાય છે. પોતાના કારણે રામને વારંવાર દુઃખ થતું હોવાથી પોતાને અભાગિણી કહી સંબોધે છે, “एवमस्मि मन्दभागिनी पुनरप्यायासकारिणी आर्यपुत्रस्य ।”^૧

રામના દુઃખના સંશ્લેષથી સીતાને પણ પોતાના પર દુઃખ આવી પડ્યું હોય તેમ લાગે છે, “एतेनार्यपुत्रस्य दुर्वारदारुणारम्भेण दुःखसंक्षोभेण परिमुषितनिजदुःखं किमपि प्रमुग्धं मे हृदयम् ।”^૨

સીતાને રાવણના અપહરણ સમયના વિરહ માટે માન જન્મે છે, કારણ તે વિરહનો સમય નિશ્ચિત હતો, જ્યારે અત્યારે થયેલા વિયોગને કારણે પોતે રામના દુઃખનું કારણ બને છે અને સાથે સાથે અત્યારના વિયોગની સમયાવધિ પણ નિશ્ચિત નથી. આથી સીતા બોલી ઊઠે છે, “बहुमानितास्मि तं पूर्वविरहम् ।”^૩

તે જ રીતે જ્યારે રામના મુખેથી સાંભળે છે કે રામે અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યો છે અને તેમાં સીતાની સુવર્ણની પ્રતિમાને સહધર્મચારિણી બનાવી છે, ત્યારે તે સાંભળતાં જ સીતા તરત બોલી ઊઠે છે, “आर्यपुत्र इदानीमसि त्वम् । अहो उत्खातमिदानीं मे परित्यागलज्जाशल्यमार्यपुत्रेण ।”^૪ આનો બીજો એક સંદર્ભ રઘુવંશ મહાકાવ્યના ચૌદમા સર્ગના છેલ્લા શ્લોકમાં પણ જોવા મળે છે.^૫

તદનુસાર અંક ૭માં પણ સીતા લવકુશના જન્મ વખતે પ્રથમ રામને જ યાદ કરે છે અને મૂર્છા પામે છે. આગળ જતાં ભગવતીના સંવાદથી પણ સીતાને રામનું સ્મરણ થઈ આવે છે. તે જ રીતે જ્યારે લવકુશને જૈમ્ભકાસ્ત્રો પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારે પણ તે બોલી ઊઠે છે, “दिष्टया अस्त्रदेवता एताः । हा आर्यपुत्र अद्यापि ते प्रसादाः पतिस्फुरन्ति ।”^૬

અને નાટકના અંતે જ્યારે રામ દ્વારા સીતાનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે, ત્યારે પોતાને પુનર્જીવન મળ્યું તેમ કહે છે.

અંક ત્રીજાની શરૂઆતમાં પંચવટી પ્રવેશ કરતાં જ પોતાના પ્રિય ગજશિશુ સાથે બીજા ગજરાજે હુમલો કરીને યુદ્ધ આદર્યું છે, તે સાંભળતાં જ સીતા આર્યપુત્રને (રામને) સંબોધીને બોલી ઊઠે છે, “आर्यपुत्र परित्रायस्व परित्रायस्व मम तं पुत्रकम् ।.....तान्येव चिरपरिचितान्यक्षराणि पञ्चवटीदर्शनेन मां मन्दभागिनीमनुबन्धन्ति । हा आर्यपुत्र ।”^૭ સીતા અહીં ભૂલી જાય છે કે પોતે પરિત્યક્તા છે.

આમ, સીતા રામ સાથે હૃદયપૂર્વકનું તાદાત્મ્ય મેળવી તેમાં પોતાનું સર્વસ્વ વિલીન કરતી હોય તેવું લાગે છે.

પ્રાણીઓ પ્રત્યે પુત્ર સમાન પ્રેમ :

ઉપરના જ પ્રસંગે તેણીનો પ્રાણીઓ પ્રત્યે પણ પુત્ર સમાન પ્રેમ ધ્યાને ચડી આવે છે. સીતા તે ગજશિશુને ‘પુત્રકમ્’ કહી સંબોધે છે અને તેમાં પણ ‘મમ’ એવો મમત્વ દર્શાવતો શબ્દ પ્રયોજી સ્નેહ દર્શાવે છે.

આ જ પ્રસંગે આગળ જ્યારે ગજશિશુ વિજયી થાય છે, ત્યારે તે વિજયી ગજશિશુને જોઈને સીતા આનંદિત થાય છે. તેને આવડો મોટો થઈ ગયેલો જોઈ વધારે હરખાય છે અને પછી તેને આશીર્વાદ આપતાં જણાવે છે, “अवियुक्त इदानीमयं दीर्घायुरनया

^૧ એજન ત્રીજો અંક શ્લોક ૩૫ પછી પ્રથમ ઉક્તિ

^૨ એજન ત્રીજો અંક શ્લોક ૩૬ પછી પ્રથમ ઉક્તિ

^૩ એજન ત્રીજો અંક શ્લોક ૪૫ પછી પ્રથમ ઉક્તિ

^૪ એજન ત્રીજો અંક શ્લોક ૪૫ પછી નવમી ઉક્તિ

^૫ સીતાં હિત્વા દશમુશ્વરિપુર્નોપયમે યદન્યાં

તસ્યા એવ પ્રતિકૃતિસખો યત્કૃત્તુનાજહાર ।

વૃત્તાન્તેન શ્રવણવિષયપ્રાપિણા તેન ભર્તુઃ

સા દુર્વારં કથમપિ પરિત્યાગદુઃખં વિષેહે ।। [રઘુવંશ ૧૪.૮૭]

^૬ એજન સાતમો અંક શ્લોક ૧૦ પછી પ્રથમ ઉક્તિ

^૭ એજન ત્રીજો અંક શ્લોક ૬ પછી પ્રથમ ઉક્તિ

सौम्यदर्शनया भवतु ।”^१ अહીં તેણીએ એક વાક્યમાં બે આર્શીવાદ આપેલા જોવા મળે છે. પ્રથમ તો તેને દીર્ઘાયું કહ્યું અને બીજું તેનો તેની પત્નીથી વિયોગ ન થાય તે પણ જણાવ્યું. અહીં સીતાનું દુઃખી મન વાંચવાનો થોડો સમય મળે છે, કારણ વિયોગ માત્ર સીતાને જ દુઃખ આપનારો ન હતો, પરંતુ રામને તેના કરતાં પણ વધારે દુઃખ પહોંચાડનારો હતો. આથી તેણી દુઃખી હૃદયે આવું બોલી ઉઠે છે.

પુત્રવાત્સલ્ય :

સ્ત્રી—સહજ અપત્યસ્નેહ સીતામાં પણ વિશિષ્ટ રીતે જોવા મળે છે. લવકુશને જ્યારે જૃમ્ભકાસ્ત્રો પ્રાપ્ત થાય છે. પછી તે ક્ષત્રિયાણી હોવાથી ભાગીરથી અને પૃથ્વી દેવીને પૂછે છે, “ભગવત્યૌ ક એતયોઃ ક્ષત્રિયોચિતવિધિં કારયિષ્યતિ ?”^૨

ત્રીજા અંકમાં ગજશિશુને આટલો મોટો થયેલો જોઈ સીતાને આશ્ચર્ય થાય છે કે આ આટલા સમયમાં આટલો મોટો થઈ ગયો તો પછી મારાં બંને બાળકો કેવડાં થયાં હશે, તેમ તે ગજશિશુના જોવાની સાથે જ પ્રશ્ન થતાં તે પૂછી ઉઠે છે, “ભગવતિ તમસે

અયં તાવદીદશો જાતઃ । તૌ પુનર્ન જાનામિ કુશલવાવેતાવતા કાલેન કીદશૌ સંવૃત્તાવિતિ ।”^૩

સ્ત્રી—સહજ કોમળતા, માર્દવ :

રામ વગેરે ચારેય ભાઈઓનાં લગ્ન સીતા વગેરે ચારેય પિતરાઈ બહેનો સાથે થયાં બાદ પુનઃ અયોધ્યા પરત ફરતી વખતે માર્ગમાં પરશુરામને મળે છે. આ પ્રસંગનું દૃશ્ય જ્યારે ચિત્રશાળામાં સીતા જુએ છે, ત્યારે ફરીથી તે પ્રસંગને યાદ કરતી ધ્રુજી ઉઠે છે અને કહે છે, “કમ્પિતાસ્મિ ।”^૪ અહીં પુનઃ પ્રસંગને માત્ર યાદ કરી દ્રવિત થતાં તેમની હૃદયની કોમળતા પ્રત્યક્ષ થતી જોવા મળે છે.

ચારિત્ર્યશુભ્રતા :

આ બધામાં શિરમોર એવો ગુણ એટલે ચારિત્ર્યના બારામાં કલંકરહિતતા.

ચિત્રશાળામાં ચિત્રકાર અર્જુને ક્યાં સુધીનાં ચિત્રો આલેખિત કર્યા છે, તેમ જ્યારે રામે પૂછ્યું, ત્યારે લક્ષ્મણે જવાબ આપ્યો, “યાવદાર્યાયા હતાશને વિશુદ્ધિઃ ।”^૫ એટલું બોલતાં જ સીતાને દુઃખ થયું હશે એમ સમજી રામ તુરંત જ સીતાને જાણે આશ્વાસન આપતાં હોય તેમ બોલી ઉઠે છે.

उत्पत्तिपरिपूतायाः किमस्याः पावनान्तरैः ।

तीर्थोदकं च वह्निश्च नान्यतः शुद्धिर्माहृतः ।।

— ઉત્તરરામચરિત પ્રથમ અંક શ્લોક ૧૩

આમ સીતા એ જન્મથી જ શુદ્ધ છે, એમ જણાવી તેમની તુલના તીર્થજળ અને અગ્નિ સાથે કરી, તેમનાં ચારિત્ર્યની પવિત્રતાને ઉચ્ચકોટિની દર્શાવે છે. આમ છતાં જાણે હજી સીતાને સાંત્વના ન મળી હોય એમ સમજી રામ આગળ જણાવે છે, “દેવિ દેવયજનસંભવે, પ્રસીદ । एष ते जीवितावधिः प्रवादः ।”^૬ આ તારો જીવનપર્યંતનો અપવાદ છે, પરંતુ તારો જન્મ તો યજ્ઞભૂમિમાંથી જ થયો છે, આથી તું જન્મથી જ પવિત્ર છો. આમ કહી ફરી આગળ કહે છે.

कष्टो जनः कुलधनैरनुरज्जीयस्तत्रो यदुक्तमशिवं न हि तत्क्षमं ते ।

नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ।।

— ઉત્તરરામચરિત પ્રથમ અંક શ્લોક ૧૪

^૧ એજન ત્રીજો અંક શ્લોક ૧૫ પછી પ્રથમ ઉક્તિ

^૨ એજન સાતમો અંક શ્લોક ૧૨ પછી બીજી ઉક્તિ

^૩ એજન ત્રીજો અંક શ્લોક ૧૬ પછી પ્રથમ ઉક્તિ

^૪ એજન પ્રથમ અંક શ્લોક ૧૮ પછી ચોથી ઉક્તિ

^૫ એજન પ્રથમ અંક શ્લોક ૧૨ પછી છઠી ઉક્તિ

^૬ એજન પ્રથમ અંક શ્લોક ૧૩ અને ૧૪ વચ્ચેની ઉક્તિ

આમ, રામ જણાવે છે કે અમે કદાચ તારા વિશે કશુંક અશુભ બોલ્યા હોઈશું તો દુઃખની વાત એ છે કે તે કુળને ધન માનનારાઓને ખુશ કરવા માટે બોલ્યા હતા. આથી તે તમારા દ્વારા ક્ષમા કરવા યોગ્ય છે. ખરેખર સુવાસિત પુષ્પોનું સ્થાન મસ્તક પર હોય છે, નહિ કે પગ તળે કચળવામાં. આમ સીતાને સાંત્વના આપી તેને શાંત કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે, અને તેની સાથે તેનાં ચારિત્ર્યની શુદ્ધતાનાં પ્રમાણો આપવામાં આવેલાં જોવા મળે છે.

દુઃખને ભૂલી ક્ષણવારમાં સ્વસ્થ થવું :

આ ઉપરના પ્રસંગ પરથી તેના જન્મની સ્પષ્ટતાનો ઉદ્ભવ તો જોવા મળે છે, પરંતુ તેની સાથે સાથે તેમનું આટલું હળાહળ અપમાન થયું હોવા છતાં અને તે અપમાન જરા પણ, અંશ માત્ર પણ સત્ય ન હોવા છતાં, તે અપમાન તેમણે તે સમયે પણ સહન કર્યું અને જ્યારે તે ફરીથી તાજું થાય છે, ત્યારે પણ કોઈ જ જાતના પ્રત્યુત્તર કે વિશેષ ક્ષોભ વિના જ સીતા તેને ભૂલીને જણાવે છે કે તો ચાલો આપણે બધા સાથે આપનું (રામનું) ચરિત્ર જોવા જઈએ.^૧ એમ જણાવી વાતને વાળી લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અહીં તેમની હૃદયની વિશાળતા અને દુઃખને ગળી જવાની એક વિશિષ્ટ મનની મોકળાશ દર્શાવે છે.

નિષ્કર્ષ :

આમ અહીં ઉત્તરરામચરિતમાં સીતાનું આ પ્રકારનું વિશિષ્ટ ગુણોથી સભર એવું ચરિત્ર જોવા મળે છે, જે આધુનિક નારીઓને બધા પ્રકારે માર્ગદર્શક અને જીવનોપયોગી છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ :

- ૧)ઉત્તરરામચરિત : લેખક : સ્વર્ણના નાન્દી, પ્રકાશક : મહાજન પબ્લિશીંગ હાઉસ, ત્રીજી આવૃત્તિ : ઈ.સ.૧૯૬૦
- ૨)મહર્ષિ વાલ્મીકિપ્રણીત શ્રીમદ્વાલ્મીકીય રામાયણ : (પ્રથમ ખંડ)(બાલકાંડથી કિષ્કિંધાકાંડ સુધી) સચિત્ર, ગુજરાતી અનુવાદસહિત ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર, પ્રથમ સંસ્કરણ, સંવત ૨૦૬૯
- ૩)વિશુદ્ધમનુસ્મૃતિ (પરિવર્ધિત એવં પરિષ્કૃત સંસ્કરણ): સંપાદક : શ્રી રાજવીર શાસ્ત્રી, પ્રકાશક : આર્ય સાહિત્ય પ્રચાર ટ્રસ્ટ, દીલ્હી, ચતુર્થ સંસ્કરણ, સંવત : ૧૯૯૬, પ્રત : ૫૫૦૦
- ૪)શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા : મૂલ, મઝલા, સજિલ્લ, ગીતાપ્રેસ ગોરખપુર, પ્રથમ સંસ્કરણ, સંવત ૨૦૫૦, પ્રત ૧૫૦૦૦
- ૫)રઘુવંશમહાકાવ્ય : (મલ્લિનાથ કૃત સંજીવની ટીકા સહિત), ચૌખમ્બા સુરભારતી ગ્રન્થમાલા, ચૌખમ્બા સુરભારતી પ્રકાશન, વારાણસી.
- ૬)ઋગ્વેદ (હિન્દી ભાષ્ય) (પાંચમો ભાગ, મંડળ ૯ અને ૧૦): પ્રકાશક : સાર્વદેશિક આર્ય પ્રતિનિધિ સભા, મહર્ષિ દયાનન્દ ભવન, રામલીલા મૈદાન, નવી દીલ્હી-૨.

^૧ ભવત્વાર્યપુત્ર ભવતુ । एहि । प्रेक्षामहे तावत्ते चरितम् । એજન પ્રથમ અંક શ્લોક ૧૪ પછી પ્રથમ ઉક્તિ

देश का आर्थिक विकास और भारतीय भाषाएँ

डॉ. धनजी प्रसाद

सहायक प्रोफेसर, भाषा प्रौद्योगिकी

ई-मेल : dhpr.langtech@gmail.com

भारत एक बहुभाषी देश है। पश्चिमी विद्वानों ने तो इसे भाषा परीक्षण की प्रयोगशाला तक कहा है। भारत में एक हजार से भी अधिक भाषाओं में व्यवहार होता है। इसे देखते हुए भाषा परीक्षण की प्रयोगशाला कहना बहुत अनुचित दिखाई नहीं पड़ता। भाषिक और सांस्कृतिक विविधता भारत को विश्व पटल पर एक अलग पहचान प्रदान करती है। इस पहचान का केवल सामाजिक महत्व नहीं है बल्कि आर्थिक दृष्टि से भी यह विविधता बहुत उपयोगी है। विभिन्न माध्यमों की बहुभाषिक उपलब्धता से जहाँ एक ओर लाखों लोगों को रोजगार मिलता है वहीं वैश्वीकरण के दौर में स्थानिय लोगों को भी भाषिक विविधता से सहयोग मिलता है। इससे भारत की अर्थव्यवस्था पर भी बहुत सकारात्मक परिणाम देखे जा सकते हैं, जो इस देश की आर्थिक वृद्धि में सहायक होते हैं।

ऐतिहासिक दृष्टि से भारत के वर्तमान को देखें तो भारत का अतीत अत्यंत गौरवशाली रहा है। मध्य काल में कुछ विपरीत स्थितियों के कारण हमें लगभग 2000 वर्षों तक विभिन्न लोगों (मुगलों और अंग्रेजों) के गुलाम होकर रहना पड़ा। इससे भारत की अर्थिक व्यवस्था पूरी तरह ध्वस्त हो गई। किंतु 1947 में स्वतंत्र होने के पश्चात् आज हमारी स्वतंत्रता के 67 वर्ष पूरे हो चुके हैं। गुलामी से मुक्ति के पश्चात् इन वर्षों में भारत ने बहुमुखी विकास किया है। इस दौरान भारतीय अर्थव्यवस्था ने कई उतार-चढ़ाव देखे। 1990 से आर्थिक उदारीकरण (liberalization) की जो प्रक्रिया हुई उससे भारतीय बाजार के दरवाजे संपूर्ण विश्व के लिए खोल दिए गए। इससे भारतीय अर्थव्यवस्था वैश्वीकरण (globalization) के नए दौर में पहुँची और भारतीय समाज बाजारीकरण की ओर पहुँच गया। आज देश की सामाजिक, राजनैतिक एवं विभिन्न क्षेत्रों से संबंधित सभी प्रक्रियाओं के केंद्र में 'अर्थ' है। अतः भारत के संपूर्ण विकास को इसके आर्थिक विकास से ही जोड़कर देखा जाता है।

यदि भारत के आर्थिक विकास की बात की जाए तो यह यहाँ की प्राकृतिक संपदा, मानव संपदा एवं अन्य विविध संसाधनों पर निर्भर करता है। आर्थिक विकास की कड़ी में बाजार कहीं-न-कहीं इन विविध पहलुओं छूता हुआ इसे प्रभावित करता है। विभिन्न सरकारी एवं गैर-सरकारी संस्थाएँ इसके आधार पर संचालित होती हैं। वैसे आज का युग बाजारीकरण का युग है। अतः जो भी वस्तु बाजार को प्रभावित करती है वह इस देश के आर्थिक विकास को भी प्रभावित करती है। इस क्रम में भारतीय भाषाएँ भी पीछे नहीं हैं। आज की सामाजिक आवश्यकताओं एवं बाजार की संरचना में भाषाओं की भी अपनी महत्व भूमिका देखी जा सकती है।

भारत में भाषाएँ इस देश के आर्थिक विकास से संबंधित अनेक पक्षों को प्रभावित करती हैं। इस समय भारतीय बाजार का सामाजिक एवं संस्थागत दृष्टि से जो ताना-बाना बना है उसमें भारतीय भाषाओं की विविधता ने इसे बहुत हद तक प्रभावित किया है और एक अलग पक्ष प्रदान किया है। किसी भी देश के 'बाजार की स्थिति', 'उद्योगों की उपलब्धता एवं विविधता' तथा 'रोजगार की उपलब्धता' उसके आर्थिक विकास को प्रभावित करने वाले महत्वपूर्ण तत्व हैं। इस दृष्टि से विविध क्षेत्रों में बाजार, उद्योग एवं रोजगार की दृष्टि से भारतीय भाषाओं ने जो विशिष्टता उत्पन्न की है उससे देश के आर्थिक विकास में इनकी स्थिति

को सहज ही समझा जा सकता है। नीचे विविध क्षेत्रों में भारतीय भाषाओं की स्थिति को स्पष्ट करते हुए एइन्हें देश के आर्थिक विकास से जोड़कर दिखाया जा रहा है:

1. वैश्विक कंपनियाँ और भारतीय भाषाएँ

वर्तमान समय में जहाँ एक तरफ वैश्वीकरण की प्रक्रिया जोरों पर है वहीं दूसरी तरफ स्थानीयकरण (localization) की प्रक्रिया भी तेजी से चल रही है। यही कारण है कि जहाँ वैश्विक कंपनियाँ जन-जन तक अपना उत्पाद पहुँचा रही हैं वहीं उनका प्रयास अब धीरे-धीरे लोगों को अपने उत्पाद के बारे में सूचनाएँ लोग को उन्हीं की भाषा में देने का होने लगा है। अतः इस कार्य में भाषा की महत्वपूर्ण भूमिका हो जाती है। इस दृष्टि से खुदरा कारोबार (retail business) के साथ-साथ विज्ञापनों पर भी बहुभाषिकता का लाभ देखा जा सकता है। उत्पाद चाहे किसी भी प्रकार का हो, जैसे- घरेलू, व्यावसायिक, ऑफिसियल, खेल संबंधी अथवा इलेक्ट्रॉनिक आदि, सभी के लिए कंपनियों द्वारा आज प्रमुख भारतीय भाषाओं में विज्ञापन दिए जाते हैं।

इस दृष्टि से भारतीय परिवेश को देखें तो बहुभाषिक परिदृश्य ने भारतीय समाज की दृष्टि से अच्छी स्थितियाँ उत्पन्न की है। इससे एक ही उत्पाद के बारे में सभी भाषाओं में सूचना देनी पड़ती है और सभी भाषाओं के लोगों को रोजगार मिलता है। अर्थात् भारत में बहुत अधिक भाषाओं का व्यवहार होने से इसमें रोजगार के अवसर बढ़ जाते हैं। जब अधिक लोगों को रोजगार मिलेगा तो यह निश्चय ही देश की आर्थिक विकास के लिए शुभ बात होगी। बेरोजगारी कम होने पर देश की सामाजिक और राजनैतिक स्थिति अच्छी होती है। इससे निवेश का माहौल बनता है और आर्थिक विकास होता है। अतः भारतीय भाषाएँ यहाँ पर रोजगार सृजन और आर्थिक विकास में महत्वपूर्ण भूमिका निभा रही हैं।

2. फिल्म उद्योग और भारतीय भाषाएँ

फिल्म उद्योग भारत का एक अत्यंत महत्वपूर्ण उद्योग है जिसमें प्रतिवर्ष अरबों रुपयों का कारोबार होता है। यदि भारत में केवल एक ही भाषा का व्यवहार किया जाता तो इस उद्योग को इतने अधिक फलने-फूलने का अवसर नहीं प्राप्त होता। भारत की लगभग सभी प्रमुख भाषाओं में सैकड़ों फिल्मों का निर्माण प्रतिमाह हो रहा है। इससे भारत के आर्थिक विकास को बहुत सहायता मिलती है। इसके माध्यम से भी संपूर्ण भारत में अलग-अलग कार्य (जैसे- निर्देशन, उत्पादन (production), संगीत लेखन एवं एक्टिंग आदि) से हजारों लोगों को रोजगार मिला हुआ है। साथ ही इससे भारत सरकार को प्रतिवर्ष करोड़ों का इनकम टैक्स प्राप्त होता है। यदि भारतीय सिनेमा को भाषा के आधार पर विभाजित किया जाए तो भारतीय सिनेमा के निम्नलिखित भाग किए जा सकते हैं:

1. आसामी सिनेमा (Assamese cinema)	(Malayalam inema)
2. बंगाली सिनेमा (Bengali cinema)	11. मणिपुरी सिनेमा (Manipuri cinema)
3. भोजपुरी सिनेमा (Bhojpuri cinema)	12. मराठी सिनेमा (Marathi cinema)
4. गुजराती सिनेमा (Gujarati cinema)	13. उड़िया सिनेमा (Oriya cinema)
5. हरियाणवी सिनेमा (Haryanvi cinema)	14. पंजाबी सिनेमा (Punjabi cinema)
6. हिंदी सिनेमा (Hindi cinema)	15. राजस्थानी सिनेमा (Rajasthani cinema)
7. कन्नड़ सिनेमा (Kannada cinema)	16. तमिल सिनेमा (Tamil cinema)
8. काश्मिरी सिनेमा (Kashmiri cinema)	17. तेलुगु सिनेमा (Telugu cinema)
9. कोंकणी सिनेमा (Konkani cinema)	
10. मलयालम सिनेमा	

फिल्म निर्माण के लिए एक ही देश में भाषा के आधार पर इतनी विविधता संपूर्ण विश्व में भारत में ही प्राप्त होती है। भारत में फिल्मों का जो अरबों का कारोबार होता है उसमें इसकी बहुभाषिकता का बड़ा हाथ है। कुछ फिल्मों तो एक साथ एक से अधिक भाषाओं में रीलीज होती हैं और अच्छा कारोबार करती हैं, जिससे भारत सरकार को भी लाभ होता है। अतः भारत की भाषाएँ इस दृष्टि से भी देश के आर्थिक विकास में सहयोग करती हैं। सभी प्रमुख भाषाओं में अनेक फिल्मों के निर्माण एवं प्रदर्शन से भारतीय अर्थव्यवस्था के विकास में सहायता मिलती है।

3. टेलीविजन और भारतीय भाषाएँ

इसे मुख्य रूप से दो दृष्टियों से देखा जा सकता है:

(क) **समाचार चैनल** : भारत में टेलीविजन पर समाचार केवल एक ही भाषा में प्रस्तुत नहीं किए जाते बल्कि सभी प्रमुख भारतीय भाषाओं में प्राप्त होते हैं। अतः इनके माध्यम से भी रोजगार के सृजन के अवसर प्राप्त होते हैं जिससे कि देश की सामाजिक और आर्थिक उन्नति होती है। इसके दो पक्ष हैं- प्रथम तो यह कि एक ही समाचार चैनल की भिन्न-भिन्न भाषाओं शाखाएँ हैं, और दूसरा यह कि अलग-अलग चैनल हैं जो भिन्न-भिन्न भाषाओं में समाचारों का प्रसारण करते हैं। उदाहरण के लिए केवल ई.टी.वी. के ही नेटवर्क को देखा जाए तो इसके विभिन्न चैनल निम्नलिखित भाषाओं में उपलब्ध हैं: ETV तेलुगु, ETV2, ETV बंगला, ETV मराठी, ETV कन्नड़, ETV उड़िया, ETV गुजराती, ETV उर्दू, ETV राजस्थानी, ETV उत्तर प्रदेश, एवं बिहार (हिंदी तथा भोजपुरी) और ETV मध्यप्रदेश। इसी प्रकार अन्य चैनलों के भी अनेक भाषाओं में नेटवर्क देखे जा सकते हैं। चैनल चाहे जिस तरह के हों, अंततः रोजगार तो प्राप्त होता है जिससे कि आर्थिक वृद्धि को गति प्राप्त होती है।

(ख) **मनोरंजन चैनल** : समाचार चैनलों की भाँति मनोरंजन के भी अनेक चैनल देखे जा सकते हैं। इन चैनलों पर प्रसारित किए जाने वाले कार्यक्रमों, जैसे- धारावाहिक, लाइव शो, रियलिटी शो, म्यूजिक कांटेस्ट, डांस कंपटीशन आदि द्वारा समाज के भिन्न-भिन्न वर्ग के लोगों को अपना टैलेंट दिखाने का अवसर प्राप्त होता है और पैसे भी प्राप्त होते हैं। इसके अलावा ये चैनल भी हजारों लोगों को रोजगार प्रदान करते हैं जिससे कि भारत के आर्थिक विकास को सहायता प्राप्त होती है।

मनोरंजन चैनल और समाचार चैनल सभी प्रमुख भारतीय भाषाओं में देखे जा सकते हैं। इस देश में यदि एक भाषा का कोई कार्यक्रम बहुत अधिक प्रसिद्ध हो जाए तो उसे अन्य भाषाओं में डब करके भी प्रस्तुत किया जाता है। इसके अलावा कुछ महत्वपूर्ण कार्यक्रम तो एक साथ एकाधिक भाषाओं में रीलीज किए जाते हैं। इसके अलावा टेलीविजन के लिए विभिन्न उपग्रह आधारित प्रत्यक्ष प्रसारण (satellite based direct broadcast) कंपनियों, जैसे- टाटा स्काई, एयरटेल, रिलाइंस, विडियोकॉन और डिशटीवी आदि द्वारा कुछ विशेष चैनलों, जैसे - डिस्कवरी, नेशनल जिओग्राफिकल और एनिमल प्लेनेट आदि के कार्यक्रमों को एक साथ अंग्रेजी के अलावा अन्य भारतीय भाषाओं में भी प्रस्तुत करने की सुविधा प्रदान की गई है जिसके लिए बस एक बटन दबाना होता है।

यदि संपूर्ण भारत में एक ही भाषा के कार्यक्रम प्रसारित किए जाते तो इतने अधिक कलाकारों और कार्य करने वाले लोगों को रोजगार प्राप्त नहीं होता। क्योंकि कार्यक्रम तो केवल कुछ कलाकारों द्वारा बनाकर एक ही स्थान से प्रसारित किया जाता और बाकी चैनल या सेंटर केवल उसे विस्तारित करते। इससे अन्य लोगों को रोजगार देने की समस्या भारत सरकार के सम्मुख आती। निश्चय ही यह स्थिति आर्थिक

विकास की दृष्टि से अच्छी नहीं होती। अतः यहाँ पर भारतीय भाषाएँ भारत के आर्थिक विकास में सहयोग करती हैं।

4. रेडियो और भारतीय भाषाएँ

टेलीविजन चैनलों की भाँति रेडियो के स्तर पर भी भारतीय भाषाओं की विविधता नित्य नवीन रोजगारों का सृजन करती है जिससे कि भारत के आर्थिक विकास को गति प्राप्त होती है। विभिन्न आकाशवाणी केंद्रों- मिडियम वेब, शार्ट वेब और एफ.एम. पर प्राप्त होते हैं। इन्हें भारत की सभी प्रमुख भाषाओं में देखा जा सकता है।

5. समाचार-पत्र और भारतीय भाषाएँ

भारत में हिंदी, अंग्रेजी, उर्दू, गुजराती, मराठी, पंजाबी, तमिल, तेलुगु, कन्नड़, मलयालम, बंगाली, उड़िया, असमी, मणिपुरी, काश्मीरी, कोंकड़ी, मैथिली, नेपाली और सिंधी भाषाओं में समाचार-पत्र प्रकाशित होते हैं। समाचार-पत्रों के लिए समाचार जुटाना, प्रकाशन और वितरण द्वारा लाखों लोगों को रोजगार मिला हुआ है। अतः समाचार-पत्रों का विविध भारतीय भाषाओं में प्रकाशित होना भारत के आर्थिक विकास को और अधिक सुदृढ़ बनाता है।

6. अन्य संस्थान और भारतीय भाषाएँ

अन्य सभी प्रमुख संस्थान, जैसे- बैंक, इंश्योरेंस, रेलवे, एन.जी.ओ. आदि भी विभिन्न भाषाओं के कारण जिन सभी क्षेत्रों में अपनी शाखाएँ खोलते हैं उन क्षेत्रों से लोगों को लेते हैं जिससे कि उन क्षेत्रों की सामाजिक और आर्थिक उन्नति होती है। इन संस्थाओं द्वारा भी भारतीय भाषाओं और विभिन्न भाषाओं के लोगों के विकास संबंधी कार्य किए जाते हैं।

भारत में अनेक भाषाओं के होने से सभी संस्थान न केवल स्थानीय लोगों को रोजगार देते हैं बल्कि कुछ संस्थान समय-समय पर भाषा संबंधी कुछ आयोजन भी करते हैं। अतः इन सभी बातों के होने से बाजार को प्रत्यक्ष या परोक्ष रूप से लाभ मिलता है और देश के आर्थिक विकास को गति मिलती है।

7. भारतीय भाषाएँ और तकनीकी

आज का युग तकनीकी (Technology) का युग है। कंप्यूटर, मोबाइल, आई-पैड, टैबलेट और अन्य स्वचालित मशीनों (Automatic Machines) आदि का आज मानव व्यवहार के सभी क्षेत्रों में किसी न किसी रूप में प्रयोग हो रहा है। इन सभी चीजों के संदर्भ में खास बात यह है कि इनके संचालन हेतु भाषा की आवश्यकता पड़ती है। हम सभी जानते हैं कि इस क्षेत्र में आरंभ से ही अंग्रेजी भाषा का वर्चस्व रहा है। किंतु वर्तमान में जैसे-जैसे माध्यमों और सुविधाओं में विकास हुआ है वैसे-वैसे इन्हें जन-जन तक पहुँचाने के प्रयास भी तेज हुए हैं। इस क्रम में भाषा की बाधा को दूर करने के लिए निरंतर बहुभाषिक युक्तियों (Devices) और सॉफ्टवेयरों का विकास किया जा रहा है।

भारत का बहुभाषिक परिदृश्य इस क्षेत्र में देश के लिए बहुत उपयोगी साबित हुआ है। सभी प्रमुख सॉफ्टवेयर और हार्डवेयर कंपनियों ने भारत में आज अपनी शाखाएँ स्थापित की हैं। इन शाखाओं में सभी प्रमुख भारतीय भाषाओं में मोबाइल एवं कंप्यूटर पर उपयोग हेतु अनेक सॉफ्टवेयर विकसित किए गए हैं और यह कार्य वर्तमान में अत्यधिक तीव्र गति से जारी है। इसे कुछ उदाहरणों द्वारा देखा जा सकता है:

गूगल द्वारा अपने सर्च इंजन में हिंदी, बंगाली, तेलुगु, मराठी, तमिल, गुजराती, कन्नड़, मलयालम और पंजाबी भाषाओं में सर्च की सुविधा प्रदान की गई है। इससे NLP संबंधी अनेक भारतीय विशेषज्ञों को रोजगार प्राप्त हुआ है। इसी प्रकार गूगल अनुवाद में भी इन भाषाओं को देखा जा सकता है जिनके विकास के लिए भारतीय भाषाओं के विशेषज्ञों (experts) की नियुक्ति की जाती है। इसके अलावा माइक्रोसॉफ्ट की

भारतीय शाखा द्वारा अनेक Multilingual Systems का विकास किया जा रहा है। इसके लिए भारत की विभिन्न प्रमुख भाषाओं से अनेक लोगों को रोजगार प्राप्त हुआ है। इस संबंध में विस्तृत सूचना <http://research.microsoft.com/en-us/groups/mls/default.aspx> लिंक पर देखी जा सकती है। इसी प्रकार अन्य प्रमुख कंपनियों, जैसे : IBM आदि को भी देखा जा सकता है।

भारतीय संस्थानों द्वारा भी भारतीय भाषाओं के लिए नित्य नए सॉफ्टवेयरों का निर्माण किया जा रहा है, जैसे- IIIT Hyderabad द्वारा एक Multilingual Screen Reader in Indian Languages का निर्माण किया गया है। इसी प्रकार सी-डैक द्वारा भी भारतीय भाषाओं के कई सॉफ्टवेयर निर्मित किए गए हैं। अनेक संस्थानों द्वारा अंग्रेजी से भारतीय भाषाओं और भारतीय भाषाओं से अंग्रेजी में अनुवाद के साथ-साथ परस्पर भारतीय भाषाओं में अनुवाद हेतु भी सॉफ्टवेयर निर्मित किए जा रहे हैं। इस प्रकार के सॉफ्टवेयर जब भारतीय संस्थानों द्वारा निर्मित कर वैश्विक कंपनियों को बेचे जाएंगे तो इससे भी भारत को आर्थिक लाभ होगा।

मोबाइल के स्तर पर देखें तो आज सभी प्रमुख मोबाइल कंपनियों, जैसे- नोकिया, सैमसंग आदि के मोबाइलों में प्रमुख भारतीय भाषाओं अपना कार्य कर सकने की सुविधा दी गई रहती है। यहाँ तक कि एंड्राइड और आई-फोन जैसे स्मार्ट तकनीकी से युक्त मोबाइल और आई-पैड भी अब प्रमुख भारतीय भाषाओं में धीरे-धीरे उपलब्ध होने लगे हैं। इसके अलावा सिम और नेटवर्क प्रदान करने वाली कंपनियों ने भी सभी प्रमुख भाषाओं में विभिन्न सुविधाएँ प्रदान की हैं। उदाहरण के लिए कस्टमर केयर और कॉल सेंटर जैसी सुविधाओं को देखा जा सकता है। हम किसी भी कंपनी (जैसे- बी.एस.एन.एल, एयरटेल, वोडाफोन, टाटा डोकोमो, रिलाइंस आदि) के कस्टमर केयर को जब कॉल करते हैं तो सबसे पहले भाषा का विकल्प पूछा जाता है। अतः इन स्थानों पर अनेक लोगों को रोजगार प्राप्त हुआ है।

अतः तकनीकी क्षेत्र में जैसे-जैसे विकास हो रहा है वैसे-वैसे भारतीय भाषाओं संबंधी सॉफ्टवेयरों को उनके अंदर स्थापित करने की आवश्यकता बढ़ रही है। भाषाओं की संख्या अधिक होने के कारण इससे अधिक-से-अधिक लोगों को रोजगार प्राप्त हो रहा है।

इस प्रकार देखा जाए तो भारतीय भाषाओं ने देश के आर्थिक विकास में एक महत्वपूर्ण भूमिका अदा की है। इससे न केवल अधिकाधिक लोगों के लिए रोजगार सृजन के अवसर उपलब्ध हुए हैं बल्कि वैश्वीकरण और बाजारीकरण के दौर में स्थानीयकरण को भी अवसर प्राप्त हुआ है। यदि भारत में एक ही भाषा का व्यवहार होता तो निश्चय ही रोजगारों की संख्या में कमी आती और इसके लिए भारत सरकार को अलग से रोजगार सृजित करने की आवश्यकता पड़ती। ऐसा न हो पाने पर भारतीय लोगों का आर्थिक और सामाजिक स्तर गिरता।

वास्तव में देखा जाए तो भारतीय भाषाओं की विविधता का केवल सकारात्मक पक्ष ही नहीं है। कभी-कभी कुछ लोगों द्वारा अपने सीमित स्वार्थों के कारण इसका दुरुपयोग भी किया जाता रहा है। इसके उदाहरण के रूप में 1965 के आस-पास चले भाषा आंदोलनों को देखा जा सकता है जिन्होंने भारतीय समाज में छोटी सी अस्थिरता उत्पन्न कर दी थी। इससे आर्थिक पक्ष भी प्रभावित हुआ बिना नहीं रह सकता क्योंकि आर्थिक विकास के लिए सामाजिक स्थिरता का होना आवश्यक है।

समय-समय पर भाषा से संबंधित जो आंदोलन या उपद्रव आदि होते हैं उनसे सरकारी संपत्ति को भी नुकसान पहुँचता है और सामाजिक स्थिरता को भी। अभी हाल-ही में मुंबई में उठे उत्तर भारतीय या हिंदी भाषी मामले को देखा जा सकता है। यहाँ पर लोगों द्वारा कहा गया कि आप महाराष्ट्र में हैं तो मराठी का प्रयोग आवश्यक है। भले आप अंग्रेजी बोलें लेकिन हिंदी पर उनका विशेष विरोध रहा। निश्चय ही इस तरह

की तुच्छ हरकतें राजनीतिक स्वार्थ को ध्यान में रखकर ही की जाती हैं। किंतु इनसे भारतीय समाज की भाषा एवं संस्कृति आदि के आधार पर जो भिन्नता प्राप्त होती है उसका गलत लाभ लिया जाता है और भारतीय समाज में अस्थिरता उपन्न करने का प्रयास किया जाता है। इससे आर्थिक विकास पर भी प्रभाव पड़ता है।

देश के आर्थिक विकास और भारत की भाषाओं का भविष्य भी उज्जवल नजर आ रहा है। जिस गति से तकनीकी और औद्योगिक विकास हो रहा है उसी गति से वैश्वीकरण के साथ-साथ स्थानीयकरण भी बढ़ता जा रहा है। ऐसी स्थिति में आवश्यकता है भारतीय भाषाओं को संरक्षण एवं उचित दिशा प्रदान करने की। ऊपर बताए गए सभी माध्यमों में भारतीय भाषाओं की विविधता से बनने वाली परिस्थितियों से भारत का आर्थिक विकास और अधिक तीव्र होता है। इसके अलावा सभी भारतीय भाषाओं में विपुल साहित्य का भंडार है। प्रत्येक भाषा के साहित्य की अपनी विशिष्टता है। हिंदी भारत की राजभाषा है। किंतु इसके अलावा अन्य प्रमुख भारतीय भाषाओं में रचित साहित्य ने भी समय-समय पर अनेक राष्ट्रीय और अंतरराष्ट्रीय पुरस्कार अर्जित किए हैं। इनके अलावा राष्ट्रीय और अंतरराष्ट्रीय स्तर के पुस्तक मेला जैसे कार्यक्रम भाषिक विविधता से अपनी अलग पहचान बनाते हैं और साथ ही कमाई भी अपेक्षाकृत में अधिक होती है। इसके अतिरिक्त समय-समय पर होने वाले विशाल बहु भाषिक कवि सम्मेलन एवं अन्य भाषिक आयोजन भी ध्यान आकृष्ट करते हैं।

इस प्रकार, देश का आर्थिक विकास एक बहुत बड़ा मुद्दा है। इसके लिए अनेक कारण उत्तरदायी होते हैं। किंतु भारत के सापेक्ष भारतीय भाषाओं द्वारा भी इसमें प्रत्यक्ष और परोक्ष योगदान दिया जा रहा है। यह बात और है कि इनका कभी-कभी नकारात्मक पक्ष उभरकर आ जाता है। किंतु वह बहुत गौण होता है। इसके विपरीत सकारात्मक पक्षों की बात की जाए तो उनकी सूची लंबी है। अतः आवश्यकता है- सही दिशा में कदम उठाने की। यदि ऐसा हुआ तो निश्चय ही भविष्य में भारतीय भाषाओं की विविधता को आर्थिक विकास के लिए एक ठोस हथियार के रूप में प्रयुक्त किया जा सकेगा।

संदर्भ :

1. Brown, Keith ed. (2005) *Hindi Encyclopedia of Language and Linguistics* (2 ed.). Elsevier. ISBN 0-08-044299-4.
2. Hardgrave, Robert L. (1965). *The Riots in Tamilnad: Problems and Prospects of India's Language Crisis. Asian Survey*. University of California Press.
3. Machwe, Prabhakar (2009) *Learn & Speak 15 Indian Languages Through Hindi & English* Diamond Pocket Books (P) Ltd.
4. Masica, Colin (1991). *The Indo-Aryan Languages*. Cambridge: Cambridge University Press. ISBN 978-0-521-29944-2.
5. Sadana, Rashmi (2012). *English Heart, Hindi Heartland: the Political Life of Literature in India*. University of California Press. ISBN 978-0-520-26957-6
6. Trautmann Thomas R. (2006) *Languages and Nations - Conversations in Colonial South India*. University of California Press.
7. Encyclopædia Britannica. "*Dravidian languages* — Britannica Online Encyclopedia". Britannica.com. Retrieved 1 August 2010.

A Micro Overview of Performance of Indian Cement Industries

Prof. Paresh J. Parmar
Assistant Professor
Govt. Arts & Commerce College-Rapar(Kachchh)

Dr. R. G. Bhuva
Principal
Saurashtra Gyanpith Arts &
Commerce College-Balvala (Junagadh)

Introduction:

In today's modern world, development of economy has become very important. To develop and maintain economy continuously, various small and large scale industries have contributed a lot. Petroleum, coal, Telecommunication, Iron, Steel and Cement are the key industries of India. In which cement industries have played a major role in development of infrastructure in any country. Due to the various activities undertaken by Central Government, State Government, Public sectors and other organisations to meet the needs of the massive population in the country generate huge demand for cement. The cement industries have an apex place among the other industries of country because cement is a fundamental requirement of all construction activities. Cement is useful in the various constructions such as Buildings, Factories, Dams, Roads, Bridges, water treatment facilities, schools, Colleges, Hospitals etc.

Objectives of research:

The main objectives of research are as under:

- To know the capacity trend and utilization of Indian cement industries.
- To know the production trends of Indian cement industries.
- To check out the export, per capita consumption of cement in India.
- To check out overall performance of cement industries in India.

Performance of cement industry:

The cement industry of India is a vital part of its economy, providing employment to more than a million people, directly or indirectly. Ever since it was deregulated in 1982, the Indian cement industry has attracted huge investments, from both Indian and foreign investors, making it the second largest in the world after China. The industry is currently in a turnaround phase, trying to achieve global standards in production, safety, and energy-efficiency. The modern Indian cement plants are the state-of-the-art plants and are comparable to the best in the world. Price and distribution controls lifted on 1st March 1989 and licensing abolished since 25th July 1991, gave fresh impetus to the key infrastructure industry. However, the performance of the industry improved all the more after late 1990s guiding it to newer heights. The process of improvement in key performance indicators of the industry can be analyzed during changing policy regimes of the government. All the indicators are grouped into primary which clearly reflect the status of the industry in control and decontrol periods. For the purpose the main data source is the Cement Manufacturers Association (CMA).

Installed Capacity:

The installed capacity of the Indian cement industry has continuously shown an increase over the period. The industry started with 0.0010 MT of installed capacity in 1914 and

onwards when the industry fell in the hands of government control. In the period between 1970-71 and 1988-89, the installed capacity of the cement industry grew from 17.61 MT To 58.97 MT At the CAGR of 7.47%. This remarkable growth in the capacities was due to producers' expectation of growing markets. But due to various controls and lack of adequate demand, the growth of the industry was not noticed on the desired rates. This resulted in oversupply and low capacity utilizations. Following this, the period after total decontrol till 2011-12, the capacity addition although increased at rates approximately equal to previous period at 7.69% annually, it could hardly match the pace. This was although good for capacity utilizations as production increased at greater rates. The CAGR in the total period of 1970-71 to 2011-12 is calculated to be a decent 7.31%.

Production

The production figures of the Indian cement industry tell a different story When the industry started in 1914, production was mere 0.0001 MT of cement. This slowly increased to 1.5 MT in 1940 and 2.2 MT in 1950. The following two decades witnessed enough production making it 14.40 MT in 1970-71. In India, after the adoption of price decontrol policy for cement industry, it has been showing phenomenal growth since early 1980s. The production of cement increased from 2.20 MT to 247.45 MT in 2011-12. The from 1970-71 to just before decontrol and delicensing of the industry i.e. till 1988-89, the production saw CAGR of 6.69%, just below the growth rate in installed capacity. This indicated oversupply, because of which whole of the industry suffered. The next period of decontrol, though compensated for this excess. Here the CAGR is seen to be 6.81%, well above the previous rates, which is less than the growth in installed capacities of 7.09%. The annual growth rate for the total period during 1970-71 to 2011-12 is 7.01%

Capacity Utilization

The trend in capacity utilization of the industry is interesting to analyze, as there are many fluctuations all through the period. Starting with 10% in the beginning of the industry, the capacity utilization peaked to around 99% in 1937-38. But this could not be sustained and the capacity utilization fell sharply to 67% in 1950, improving marginally in the following two decades. The capacity utilization was 92 % during 1955-56, gradually decreased to 66.83% in 1980-81 and later it took reverse direction in the eighties and started increasing slowly. The capacity utilization in the year 2011-12 is 72.68%. The industry show significant capacity addition during the year 2008 to 2012. Overall cement demand not been able to keep pace with the addition supply in the market, although, the pace of capacity additions has slowed considerable. The period of controlled market, as mentioned before was characterized by oversupply in the industry, which got reflected in negative CAGR of -0.73%. Whole of the period of 1970-71 to 1988-89 saw fluctuations, moving utilization levels to as low as around 65% in some years. But after total decontrol, there was some sort of upturn in this trend due to increased production levels and the CAGR went down to negative 0.82%. It may be mentioned here that the capacity utilizations have been at their highest only after 1999-2000 when it reached 85% and moreover after 2004-05. In January 2007, it even went up to 100%, highest ever, guiding it to the average of 94% for the financial year. This became possible only because the installed capacities did not increase as much as production did, finally leading to closure of gap between supply and demand. The overall period CAGR is just above the negative mark at 0.28%.

Table-1 Five Year Plan Wise Install Capacity and Production of Cement

Five Year Plan	Plan's Period	Capacity (MTPA)	Production (MTPA)	Capacity utilization %
Pre-Plan	1950-51	3.28	2.20	67
1 st plan	1951-56	5.02	4.60	92
2 nd plan	1956-61	9.30	7.97	86
3 rd plan	1961-66	12.00	10.97	91
4 th plan	1969-74	19.57	14.66	74
5 th plan	1974-79	22.58	19.42	86
6 th plan	1980-85	42.40	30.13	72
7 th plan	1985-90	61.74	45.42	74
Annual	1990-91	64.55	48.90	76
Annual	1991-92	66.98	53.61	80
8 th plan	1992-97	105.68	76.22	72
9 th plan	1997-02	146.04	106.90	73
10 th plan	2002-07	178.89	161.64	90
11 th plan	2007-12	340.44	247.45	73

(Source: CMA various annual reports)

Export

The export of Indian cement has increased over the years mostly after decontrol, giving the much-required boost to the industry. The demand for cement is a derived demand, for it depends on industrial activity, real estate, and construction activity. Since growth is taking place all over the world in these sectors, Indian export of cement is also increasing. India has an immense potential to tap cement markets of countries in the Middle East and South East Asia due to its strengths of locational advantage, large-scale limestone and coal deposits, adequate cement capacity and production of world-class quality of cement with the latest technology. Hence, the firms in the industry are capitalizing on the opportunities, provided by the government accompanied by favorable economic conditions. This is evident by the data, which shows negative CAGR of -5.52% in the control period because of highly protected markets. The average export volume in the period was around only 1.7 lakh tonne of cement. As the industry was decontrolled and economy opened up, cement exports started making rapid strides. The period has seen annual compound exponential growth rate of 35.35%. In volume terms, the exports from Indian cement industry increased from 1.43 lakh tonne in 1989-90 to 16.20 lakh tonne in 2011-12. The overall CAGR for the period of 42years however equalized a bit at -0.225%. There was a sharp 38% drop in cement export in 2007-08 (from 5.89 MT in 2006-07 to 3.65 MT in 2007-08). The year 2009-10 witnessed a drop in exports to 1.59 MT. The drop is due to competition in the international market. The increasing trends found in the cement exports in the year 2011-12. There is 6.58% increase in 2011-12 compared with the year 2010-11(1.52 MT in 2010-11 to 1.62 MT in 2011-12).

Per Capita Consumption:

The per capita consumption of 136 kgs in the year 2006-07, compares poorly with the world average of over 350 kgs and more than 660 kgs in China. Similarly in Japan it is 631 kg/capita while in France it is 447 kg/capita. In 2012 per capita consumption is 202 kgs. (513 kgs of global average) The process of catching up with international averages emphasizes

lower per capita consumption of cement. The period of 1970-71 to 2011-12 has shown CAGR of 5.05%. When seen under two sub periods of control and decontrol, it displays much higher growth rates of 6.64% in the decontrol period, as compared to 1.11% in the period from 1970-71 to 1988-89. The cement consumption projections by National Council of Applied Economic Research, on a conservative basis, have placed the cement demand of 252 MT by the year 2011-12. And if the government goes ahead with infrastructure projects in a big way as planned, the consumption is pegged to be at much higher levels of 291 MT. This will surely increase the current per capita consumption of cement in India.

Table-2 Trend Primary Performance Indicator of Indian Cement Industry

Year	Installed Capacity (MTPA)	Production (MTPA)	Capacity Utilized %	Export (lakh tonne)	Per Capita Consumption (Kgs)
1970-71	17.61	14.4	81.77	1.78	26
1971-72	19.56	15.10	77.20	2.66	28
1972-73	19.76	15.60	78.95	2.08	28
1973-74	19.76	14.70	74.39	2.05	26
1974-75	20.06	14.80	73.78	1.32	24
1975-76	21.16	17.30	81.76	3.36	26
1976-77	21.46	18.80	87.60	7.25	29
1977-78	21.91	19.40	88.54	8.27	29
1978-79	22.56	19.42	86.08	0.66	32
1979-80	24.29	17.60	72.46	0.50	30
1980-81	27.92	18.66	66.83	0.74	30
1981-82	29.26	21.10	72.11	0.26	32
1982-83	34.39	23.30	67.75	0.05	32
1983-84	37.04	27.00	72.89	0.06	36
1984-85	42.00	30.13	71.74	0.29	44
1985-86	44.39	33.13	74.63	0.47	39
1986-87	54.40	36.40	66.91	0.48	44
1987-88	57.47	39.37	68.51	0	47
1988-89	58.97	44.08	74.75	0.31	51
1989-90	61.74	45.42	73.78	1.43	54
1990-91	64.55	48.90	75.76	2.54	57
1991-92	66.98	53.61	80.54	2.88	63
1992-93	70.61	54.08	76.59	6.65	61
1993-94	77.38	57.96	74.90	19.87	62
1994-95	84.22	62.35	74.03	16.95	65
1995-96	96.18	69.64	72.41	15.70	78
1996-97	105.68	76.22	72.12	19.70	78
1997-98	110.93	83.16	74.97	26.80	82
1998-99	116.98	87.91	75.15	20.60	85
1999-00	120.16	100.45	83.60	19.50	97
2000-01	133.04	100.11	75.25	31.15	99
2001-02	146.04	106.90	73.20	33.80	97
2002-03	150.48	116.35	77.32	34.70	106
2003-04	157.05	123.50	78.64	33.60	110
2004-05	164.70	133.57	81.10	40.71	115
2005-06	171.89	147.81	85.99	59.90	125

2006-07	178.89	161.64	90.36	58.90	136
2007-08	209.20	174.31	83.32	36.50	156
2008-09	232.54	187.61	80.68	32.00	136
2009-10	294.32	217.44	73.88	15.90	152
2010-11	323.02	227.45	70.41	15.20	180
2011-12	340.44	247.45	72.68	16.20	202

(Source: CMA various annual reports)

It can be seen from the above analysis that the performance of primary indicators in the Indian cement industry has been very impressive during the years Table 2. The annual compound growth rates (CAGR) of the industry has been good in the overall period, showing better performance in the decontrol period than in the control period, which is evident from Table 3. The only exception to this being installed capacity growth rate, which was slightly higher in the control period leading to oversupply in the industry.

Table-3 CAGR of Primary Performance Indicator %

Indicator	Total Period (1970-71 to 2011-12)	Control Period (1970-71 to 1987-88)	Decontrol Period (1970-71 to 2011-12)
Installed Capacity	7.31%	7.47%	7.69%
Production	7.01%	6.69%	6.81%
Capacity Utilization	-0.28%	-0.73%	-0.82%
Exports	-0.225	-5.52%	-7.45%
Per Capita Consumption	5.05%	1.11%	6.64%

Conclusion:

Thus, the performance of cement industries indicates that the cement industries play a significant role in developing Indian economy. The Indian cement industries perform well during period from 1970-71 to 2011-12. The installed capacity, production, export and per capita consumption are found increasing trends. The cement industry is going through its boom period with full capacity utilization. Powered by the GDP growth of 8-9%, the annual demand for cement in the country continues to grow at 8- 10%.

References:

1. L.G. Burange and ShrutiYamini, "Performance on Indian Cement Industry: The Competitive Landscape", Department of Economics, Mumbai University.
2. www.cmaindia.org
3. www.ibef.org
4. INDIAN CEMENT INDUSTRY FORECAST 2012 RENCOS,online business research.

“वेदकालिन राष्ट्रभावना का समकालीन महत्व”

- प्रा.डॉ.अरविन्द एच. नंदाणिया
महिला कॉलेज-वेरावल ।

वेद ऐसे पवित्र नाम का उच्चार करते ही भारतीय संस्कृति प्रेमी के हृदय में आनन्द और गौरव का भाव जागृत होता है । उसके प्रति अपार स्नेह एवं श्रद्धा हर एक भारतीय रखते है । वेद शब्द विद ज्ञाने (२ जो गण परस्मैपद) अर्थात् जानना परसे लीया गया है, उसका अर्थ ज्ञान ऐसा होता है । वेद में ज्ञान एवं जानने वाली सभी बातों बताई गई है । उस में खास कर इश्वरीय तत्वों की बात होने से वेद ऐसा सार्थक नाम दिया गया है । संहिता-ब्राह्मण-आरण्यक और उपनिषद् ये सभी को वैदिक साहित्य से पहचाना जाता है । भारतीय साहित्य ही नहीं बल्कि विश्व साहित्य में वेदों प्रथम स्थान पर है, जो सबसे प्राचीनतम है । उसमें सभी जाति का कल्याण, सुखाकारी है और सभी बोधपाठ दिया गया है । वेदवाणी सबसे पुरानी और उतनी ही नई है । हमारी प्राचीन संस्कृति और सभ्यता की परंपरा को टिकाये रखने में वेद साहित्य का महत्वपूर्ण योगदान है । वेद मानव समाज का आयाम है । हमारे पूर्वजो ने — ऋषिओने वेदों में विभिन्न विषयों को लेकर भारतीय संस्कृति को अनमोल भेट दी है । वेद में यज्ञ के बाद में धर्म के बारे में बात कीही गई है उसके अलावा कई और बातें भी वेद में बताई गई है । जो बातें आज भी इतनी ही जरूरी है । जैसे कि.....

ऋग्वेद में कई जगह पे सामाजिक बाबते बताई गई है । ऋग्वेद में ऐसा उल्लेख मिलता है “मम पुत्रः शत्रुहणः अथो मे दुहिता विराट्” अर्थात् मेरे पुत्र शत्रुओं का हनन करनेवाला हो ओर मेरी पुत्री प्रदीप्त ज्योतिवाली हो । वैदिक साहित्य में पर्यावरणीय बाबते भी मिलती है । आयु की बात करते आयुर्वेद तो ऋग्वेदीय उपवेद माना गया है । ज्योतिषशास्त्र की बातें भी वेद साहित्य में मिलती है । योगविद्या भी वेद साहित्य में बताई गई है । और वेद में गणितशास्त्र एवं भूगोल की बातें भी बताई गई है और वेद साहित्य में राष्ट्र, राष्ट्रप्रेम, राष्ट्रभावना जैसी बातें बताई गई है । जैसे कि.....

☞ वेद में निरूपित राष्ट्र :

भारत वर्ष के प्राचीनतम साहित्य में अर्थात् वैदिक साहित्य में राष्ट्र की बातें, राष्ट्र की कल्पना की गई है । साम्प्रत काले भारतीय संस्कृति एक तरफ से विभिन्न समस्याओं से ग्रस्त हुई है, तो दूसरी ओर से तकनीकी विकाशकी तरफ आगेकुच भी कर रही है । सांप्रतकाल में हमारी राजनैतिक व्यवस्था, भ्रष्टाचार और निष्क्रिय प्रजाजनों भी फरजच्युत मालुम होते है । ओर यह सभी समस्याओं का सरल उपाय हमारे प्राचीन शास्त्र वेद में बताये गये है । महर्षि अरविन्द का मन्तव्य था कि राष्ट्र प्रति-मातृभूमि प्रति हमारी जागरूकता ही हमारी सभी समस्याओं का सरल उपाय है ।

यदि हम राजनीति के परिप्रेक्ष्य में बात करे तो चारों वेदों में इस विषय को लेकर जो विचारधारा व्यक्त की गई है, उसे पढ़ने से ज्ञात होता है कि इतने वर्षों पहले ये मनीषी जो सोचते थे वह आज के संदर्भ में भी प्रासंगिक हो सकता है । सामवेद में कहा गया है कि “राजाओं को शत्रुओं को पराजित करना पड़ता है, समर्थ को ही राजा बनाना चाहिए ।

राजा का कार्य नित्य प्रतिसंघर्ष से युक्त रहता है । वह सदैव अपनी प्रजा का पालन एवं संरक्षण करता है । और श्रेष्ठ कार्यों से राजा को यश की प्राप्ति होती है । वेद साहित्य में जो वर्ण व्यवस्था बताई गई है जैसे की ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य और शुद्र यह चारो वर्ण को

मिलाकर एक राष्ट्रपुरुष की कल्पना की गई है। यहाँ ब्राह्मण को मुख-क्षत्रिय को हाथ - वैश्य को ऊर और शुद्र को पांव बताया गया है। वेदों के अनुशीलन से उस युग की राजनैतिक दशा और शासन संबंधी धारणाओं का ज्ञान हमें भलीभाँति होता है। और यह ज्ञान आज के समय में भी इतना जरूरी माना जाता है। वेद में बताये गये राष्ट्र-आदर्श राजा-राज्य व्यवस्था सैन्य व्यवस्था हमें आज भी मार्गदर्शन देते हैं। वेदों की ऋचाओं में ऋषियों ने राष्ट्र से संबंधित जो बातें की हैं वह आधुनिक काल में इतनी ही महत्वपूर्ण हैं। जैसे कि.....

➤ वेद में राष्ट्र की व्याख्या :-

विश्व में प्राचीनतम साहित्य ऋग्वेद में राष्ट्र शब्द का प्रयोग किया गया है। इसी बात से यह स्पष्ट होता है कि प्राचीनतम काल में भारतवर्ष में बंधा हुआ था। वैदिक साहित्य में “राष्ट्र” शब्द केवल भूमि के अर्थ में सिमित न होते हुवे उस का अर्थ “राजते तद् राष्ट्रम्” अर्थात् जो शोभित है वह राष्ट्र है। जो तेजस्वी है वह राष्ट्र है ऐसा अर्थघटन वैदिक साहित्य से हमें प्राप्त होता है। वैदिक साहित्य में ऐसा भी बताया गया है कि राष्ट्र में रहनेवाले कर्म-ज्ञान और चारित्र्य से प्रकाशित होने की अपेक्षा आवश्यक थी। जो अन्य किसी भी विश्वसाहित्य के ग्रंथ में उपलब्ध नहीं है।

प्राचीन साहित्य अर्थात् वैदिक साहित्य में राष्ट्र के बारे में चर्चा करते समय स्वराज्य की बातें भी बताई गई हैं। और कई कई जगह तो स्वराज्य के लिए सदैव युद्ध भी हुए क्योंकि स्वराज्य के बराबर मानव के लिए इस पृथ्वीलोक में श्रेष्ठतम अन्य कोई नहीं है। स्व अर्थात् अपना और राज्य अर्थात् या देश-प्रदेश। स्वराज्य की भावना में राज्य के संचालन के लिए राजा होता है, मगर वह राजा अपनी प्रजा की सुखाकारी का सदैव खयाल रखता है।

राष्ट्र शब्द “जनसमूह” का वाची होने के अतिरिक्त “देश” शब्द का भी पर्यायवाची शब्द बन गया है। अतः हम यह बताये की राष्ट्र उस जनसमूह को कहते हैं जो एक राजनीतिक भू-भाग अर्थात् देश में एक शासन के आधीन रहता है, और प्रायः एक ही भाषा बोलता हो। जैसे कि आज पुरे भारत राष्ट्र में कई राज्य हैं पंजाब-गुजरात-केरल आदि अगर वो सभी की राष्ट्रीयता भारतीय है। और वह सभी अपने राष्ट्र को अपने कर्म से सुशोभित करने का प्रयत्न भी करते हैं। राष्ट्र शब्द निःसंदेह भू-भाग का वाचक है मगर वह ऐसा भू-भाग जो तेजस्वी हो, प्रकाशित हो। और जब हम अपने कर्म से तेजस्वी और प्रकाशित होंगे तभी हमारा राष्ट्र भी तेजस्वी और प्रकाशित बनेगा।

➤ वैदिक साहित्य में राष्ट्रगीत :-

किसी भी राष्ट्र की पहली पहचान और शान उसका राष्ट्रगीत होता है। और इसी बात को बताते हुए हमें वैदिक साहित्य में भी राष्ट्रगीत मिलता है। जैसे कि यजुर्वेद में बताया गया है कि “हे परमेश्वर हमारे अखिल राष्ट्र में ब्रह्म तेजस्वी ओर परमजितेन्द्रिय ब्राह्मण पैदा है, और राष्ट्र में शूरवीर-अस्त्र-शस्त्र में प्रविण-शत्रुओं का विनाश करनेवाले क्षत्रिय पैदा हो। राष्ट्र की शक्ति स्वरूपा गाय अतिमात्रा में दूध देनेवाली हो। अति कार्य करनेवाले बेल और शीघ्रगामी ऐसे अश्व हो, राष्ट्र की स्त्रियाँ गुरुधर्म में निपुण हो और याज्ञिक के पुत्र युवान ओर सभा चतुर हो। योग्य समय पर वर्षा आवे और हमारी वनस्पति ओर फलवाली हो ओर परीपक्व हो।”

यह मंत्र राष्ट्रगीत जैसा मंत्र है। और उसे राष्ट्रगीत का स्थान देने में कोई परेशानी नहीं है। और यह राष्ट्रगीत आज के दौर में भी इतना ही जरूरी है। यह गीत के विचार

सांप्रत काल में भी महत्त्वपूर्ण है। जैसे कि यहाँ ब्राह्मण वर्ण की बात की गई है। ब्राह्मण वर्ण को वैदिक साहित्य में मुख की तरह बनाया गया है और जाती देश और देशवासीयों को सत्य की ओर ले जाता है, इसलिए द्रोणाचार्य और चाणक्य जैसे तेजस्वी ब्राह्मण राष्ट्रविकास के लिए आवश्यक है। ब्राह्मण के बाद क्षत्रियों की बात की गई है क्षत्रिय शूरी और प्रविण होने से शत्रुओं के पर विजय प्राप्त करेंगे। और देश-राष्ट्र अजेय बने रहेंगे। इसी गीत में बेल और गाय की बात की गई है। भारत राष्ट्र कृषिप्रधान राष्ट्र होने पर यह दोनों राष्ट्र के विकास के लिए आवश्यक है, इसलिए उनकी श्रेष्ठता की कामना की गई है। और यही गीत में प्रकृति का एक तत्त्व वर्षा की ओर शुभकामना बताई गई है और उनकी प्रार्थना भी की गई है। अतः प्राचीनतम साहित्य वेद साहित्य में यानी कि यजुर्वेद में भी राष्ट्रगीत बताया गया है और यह आज सांप्रतकाल में भी इतना ही जरूरी और महत्त्वपूर्ण राष्ट्रगीत है।

✍ वेद में निरूपित राष्ट्र की आवश्यकता :-

वैदिक साहित्य में राष्ट्र की आवश्यकताएँ भी बताई गई है। जैसे कि राष्ट्र की रक्षा के लिए अनेकानेक शासन पद्धतियाँ होती हैं जिस में साम्राज्य-भोजय-स्वराज्य-वैराज्य-महाराज्य जैसे शासन के अनेकानेक प्रकार अस्तित्व में थे। इन सब में स्वराज्य का महत्त्व बड़ा था। जब कि आज भी सबसे अच्छी शासन व्यवस्था की बात की जाये तो उसमें स्वराज्य का महत्त्वपूर्ण स्थान बताया गया है। हमारे और हमारे पड़ोशीदेश की बात की जाये तो पड़ोशीदेश पाकिस्तान एवं बांग्लादेश की तुलना में भारत देश में स्वराज्य (लोकशाही) बड़े ही सुन्दर तरह से दिखाई पड़ती है।

राष्ट्र के व्यवहार की रक्षा हो सके इसलिए किसी ना किसी को राजा होना आवश्यक है। और यह राजाओं का राज्याभिषेक में व्यक्ति को समुन्न-पवित्र महानदियाँ एवं सरोवर के जल से स्नान कराके उस राजा के शासन की बागडोर दी जाती थी। और राजा अनेक अधिकारियों के रूप में राज्य की सतत रक्षा करता था। अपराधीयों को राजा उग्रदंड भी देते थे, अथर्ववेद में राज प्रतिष्ठा करानेवाले के लिए “राजकृत” शब्द प्रयोग किया गया है। आज सांप्रत काल में देखा जाये तो भारत वर्ष की रक्षा के लिए चुने हुवे लोक प्रतिनिधि अपने कर्मचारी एवं अधिकारियों की मदद से राज्य की राष्ट्र की रक्षा करते हैं। आज भी अपराधीयों को दंड दिया जाता है। मगर प्राचीन भारतीय दंड संहिता और सांप्रत-कालीन दंडसंहिता में भिन्नता दिखाई पड़ती है। कभी-कभी प्रजासेवक द्वारा भी अपराध किया जाता है, तो कभी कोई अपराधी के अपराध को लंबे अरसे के बाद भी दंड दिया नहीं जाता, यदि वैदिक साहित्य में बताये गये नीति-नियमों के अनुसार दंड संहिता आचार में आये तो निसंदेह अपराध कम होंगे। और अपराध रहित राज्य सुखाकारी राज्य बनता है। और ऐसे सुखाकारी और प्रेम संपन्न राज्य की प्रजा सुख-शांति और चैन से रह सकती है। अतः वेद में जो राष्ट्र की आवश्यकता बताई गई है, वह आज भी इतनी ही आवश्यक है।

✍ वैदिक साहित्य में राष्ट्र प्रेम :-

वैदिक साहित्य में राष्ट्रप्रेम गहन तरह से बताया गया है। और अनेक ऋचायें एवं मंत्र में ऋषिओने यह राष्ट्रप्रेम प्रज्वलित किया है। “माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः।” अर्थात् मेरी भूमि माता है और मैं पृथिवी का पुत्र हूँ, ऐसा उदात्त भाव वेद साहित्य में दिखाई पड़ता है। वैदिक साहित्य में एकता और अखंडता पर विशेष भार दिया गया है। आज सामाजिक नेताओंने, राजनैतिक स्वार्थी तत्त्वों ने और धर्म के माध्यम से राज्य

करनेवाले धर्मशास्त्रियों ने देश को जाति और भाषा-प्रांत के माध्यम से तोड़ने का प्रयत्न करते हैं। ये लोग राष्ट्र को काटते हैं और अपनी स्वार्थी नीति साधते हैं। और भारत देश की स्वतंत्रता दाव पर लगाते हैं। वैदिक काल में बताया गया है कि मनुष्य पहले मनुष्य है और बाद में राजा है। और किसी भी राजा को कदाचित् मनुष्यत्व से दूर हटना नहीं चाहिए।

यजुर्वेद में कहा गया है “विशि राजा प्रतिष्ठितः” अर्थात् राजा प्रजा के अन्दर प्रतिष्ठित है। अर्थात् राजा वही मान्य है जिसे प्रजा मनसे चाहती हो, क्योंकि उससे ही प्रजा में कल्याण का भाव आयेगा। अथर्ववेद में भी राष्ट्रप्रेम की बात की गई है। अथर्ववेद में भूमि सुक्त इसका प्रमाण है। अथर्ववेद में “जनं बिभ्रती, बहुधा विवाचसं नानाधर्मार्थं पृथ्वी यथौकसम्।” अर्थात् यह पृथ्वी विविध भाषा-भाषी तथा नाना धर्मावलम्बी जनसमुह की यथास्थान धारयित्री है। यह मंत्रका भाव भी कुछ ऐसा ही है कि राष्ट्र में अनेक जाति के लोग रहते हैं। और इन सभी में राष्ट्रप्रेम महत्त्व का है नहीं की जाति। हिन्दु-मुस्लिम आदि धर्मों के अस्तित्व का प्रश्न ही उपस्थित नहीं होता था।

वैदिक साहित्य में ऋषि अपने देश की बात करते हुवे बड़े भावुक हो जाते हैं भूमि सुक्त में ही विशाल राष्ट्र की परिकल्पना की गई है और बताया गया है कि जिस की चारों दिशाएँ बड़ी बड़ी हैं जिस में पहाड़ियाँ, हिमवान पर्वत, वन और उपजाऊ खेत हैं। यह राष्ट्र इतना विशाल है कि षट् ऋतुएं समय समय पर, रात-दिन वर्षों तक इसका श्रृंगार किये रहती हैं। यह सब वर्णन करते-करते ऋषि भावुक होकर कह उठता है कि — सचमुच यह भूमि मेरी माता है और मैं इसका पुत्र हूँ। जैसे कि “माता भूमिः पुत्रो अहं पृथिव्याः” इस तरह वैदिक साहित्य में राष्ट्र प्रेम की बात की गई है।

आज हमारे राष्ट्र में राष्ट्रप्रेम की कमी दिखती है। लोग अपने स्वार्थ के लिए राष्ट्रगौरव की बात भुल चुके हैं इसलिए वैदिक साहित्य में समाविष्ट राष्ट्रप्रेम आज भी इतना ही आवश्यक है।

✍ समापन :-

इस तरह हम यह बता सकते हैं कि वैदिक साहित्य जो सबसे प्राचीन है मगर उसका मूल्य इतना ही बड़ा है। वेद साहित्य में भी राष्ट्र-राष्ट्रभावना की बात बताई गई है। और आज वेद की बातें ये स्वार्थ-वैमनस्य और हिंसा से त्रस्त लोगों को इतनी ही जरूरी हैं। यहाँ विश्व कल्याण की भावना भी बताई गई है। और यहाँ ही तत्त्वज्ञान और नीति की बातें भी मिलती हैं। कल्याण राज्य की भावना वेद से ही सार्थक होगी। इसीलिए भारतीय समाज और संस्कृति में अन्य किसी भी ग्रंथ से वेद का महत्त्व अधिक है। और हजारों-लाखों सालों से हमने उसको बड़े आदर पूर्वक संभाल के रखा है यही उसका गौरव है। और भारत में प्रचलित राष्ट्रप्रेम और राष्ट्रभावना के आदिमुल वेद में है ऐसा हम निसंकोच कह सकते हैं। और यही राष्ट्रप्रेम आज के समय में इतना ही जरूरी है।

Scope and Potential of Indian Aluminium Industry

- YOGENDRASINH B. GOHIL

1. Introduction

Indian Aluminium Industry is one of the leading industries in the Indian economy. Aluminium Industry in India is a highly concentrated industry with the top 5 companies constituting the majority of the country's production. With the growing demand of aluminium in India, the Indian aluminium industry is also growing at an enviable pace. In fact, the production of aluminium in India is currently outpacing the demand. Though India's per capita consumption of aluminium stands too low (under 1 kg) comparing to the per capita consumption of other countries like US & Europe (range from 25 kg to 30 kgs), Japan (15 kgs), Taiwan (10kgs) and China (3 kgs), the demand is growing gradually. In India, the industries that require aluminium most include power, consumer durables, transportation, construction and packaging etc. The growth of the aluminium industry in India would be sustained by the diversification and exploration of new horizons for the industry. India has huge deposits of natural resources in forms of minerals like copper, chromite, iron ore, manganese, bauxite, gold etc. The Indian Aluminium industry falls under the category of non iron based which include the production of copper, tin, brass, lead, zinc, aluminium and manganese.

The main operation of the Indian aluminium industry is mining of ores, refining of the ore, casting, alloying, sheet and rolling into foils. At present, Hindalco and Nalco are one of the most economical in the production of the aluminium in the world. For the substance of the growth the aluminium industry in India has to develop research and development units to assist the production and improve on the quality measures to keep a stringent quality control. The India aluminum industry sector in the previous decade experienced substantial success among the other industries. The India aluminum industry is developing fast and the advancement in its technologies is boosting the growth even faster. The utilization of both international and domestic resources was significant in the rapid development of the India aluminum industry. This rapid development has made the India aluminum industry prominent among the investors. The India aluminum industry has a bright future as it can become one of the largest players in the global aluminum market as in India the European Journal of Business and Management consumption is fairly low, the industry may use the surplus production to cater the international need for aluminum which is used all over the world for several applications such as aircraft manufacturing, automobile manufacturing, utensils, etc. Bayer-Hall-Harold technology is used by all the producers. Electricity, coal and furnace oil are primary energy inputs. All the plants have their own captive power units for cheaper and un-interrupted power supply. Energy cost is 40% of manufacturing cost for metal and 30% for rolled products. Plants have set the internal target of 1-2 % reduction in specific energy consumption in the next 5-8 years. Energy management is a critical focus in all the plants. Each plant has an Energy Management Cell

2. Aluminium Production and Consumption in India

India has the credit of being the fifth largest producer of aluminium in the world. The country has a capacity to produce more than 2.7 million tons of aluminium per year, accounting making up about 5% of the total aluminium production on the globe. India boasts of a massive quantity of Bauxite reserve of about 3 billion tones. India enjoys the eighth position among the leading producers of primary aluminium in the world. The country has been witnessing a phenomenal growth in aluminium production over the past ten years. There was stagnation in the consumption of aluminium between the 1990s and 2002 when the consumption of the metal was estimated at 500-600 KT. However, since 2002, there has been a sharp rise in the consumption of aluminium in the nation. Chiefly, the industries that lead in the consumption of aluminium are power, infrastructure, and transportation and related firms. Aluminium industry is one of the leading segments of the Indian economy and is expected to play a significant role in its future

– both skilled and unskilled. Indian aluminium industry is forging ahead with rapid expansion in both Primary metal and downstream sectors. With the Indian economy projected to be amongst the top five in the world by 2020, the overall consumption of aluminium in India is projected to be about 5 million tonnes by 2015, and 10 million tons by 2020. Major sectors contributing to Indian aluminium consumption growth, namely, electrical (power), building and construction, packaging and transportation, are expected to grow in double digits during the next decade with this India is likely to achieve a per capita aluminium consumption of about 10kg per annum. Aluminium is a key component of so many aspects of our life-from the buildings, cars, cans and flights. It ranks amongst the world's most abundant elements. The global inventory of aluminium in use as grown from 90 million tons in 1970 in about 600 million tones today and is forecast to reach more than 1 billion tones by 2020. This is creating vast material and energy storage bank for future recycling use. Aluminium is used in building and construction sector for its performance like heat conductivity, durability, high strength-to-weight ratio, optimal security, high reflectivity and low maintenance. This sector is forecasted to represent up to 35%. Aluminium is used excessively in the modern power sector. Aluminium's alloy electrical conductors are widely used in overhead electrical transmissions and distribution cables and Power systems and substations. In transportation sector, this is one of the most important applications such as it uses in making of Cars, trucks, trailers, buses, Marine, Rail and Aerospace.

4. The Major Players in the Indian Aluminium Production Sector

Aluminium production industry in India is mainly dominated by about five firms that account for the majority of the country's metal production including Hindustan Aluminium Company (HINDALCO), National Aluminium Company (NALCO), Bharat Aluminium Company (BALCO), MALCO and INDAL. HINDALCO: Hindalco is the largest firm in the Indian aluminium industry holding more than 39% of market share. This is a flagship unit of the Aditya Birla Group with its aluminium plant at located at Renukoot in Uttar Pradesh. The firm manufactures a number of aluminium products making up a market share of 42% in the primary aluminium segment, 20% in extrusions and 63% in rolled products, while 31% of the products are in the wheels and 44% in foils segments. Sterlite Industries is one another giant in the arena comprising two wings namely BALCO and MALCO. BALCO is a partly integrated firm, MALCO is a completely integrated producer of aluminium. Sterlite company holds a market share of about 32%. NALCO is yet another leading producer of the aluminium metal in India. Government of India has purchased a stake of about 87.15% in this firm. NALCO's aluminium refinery unit is situated at Damanjodi. In addition, the firm also has a smelter unit at Angul, Orissa. At present, NALCO is focussed on a capex project aimed at increasing the volume of its production from 345,000 tonnes to 460,000 tonnes.

The list of aluminium companies in India includes Hindalco, Hindustan Zinc, Jindal Stainless, Kennametal, India, Nalco, Malco, Ratnamani Metals, Sujana Metal Products, Balco and Indal. In the past, the growth of alumina and aluminium industries was in the range of 2 to 3% per annum. However, the growth rate may remain minimal in developed countries like US, Canada, Europe and Japan. But its

growth is bound to be reasonably high in developing economies such as BRIC countries (Brazil, Russia, India and China) and Middle East.

8. Challenges faced by the Indian Aluminium Industry

A long term decline in the real price of Aluminium will erode margins of the firms manufacturing primary aluminium. The industry will face the pressure to improve return on investment. The technology has to be improved further to extract the metal from the ore. The industry will have intense competition from other materials such as steel and plastics which are the substitutes to aluminium. As the global environment is becoming eco-friendly, the industry has the pressure to reduce the greenhouse gases emissions and PFC from the production process. The industry needs to increase the energy efficiency in the aluminium production process. They have to reduce the consumption of electricity consumed in producing aluminium. The demand of the aluminium is growing exponentially from the various sectors specially the automobile industry and construction industry. They have to respond appropriately according to the changing demands of global customers.

6. The Future and prospects of Aluminium Industry in India

In CY11, global aluminium demand has recovered back to almost 39 m tones, an improvement of almost 13% over 2009. Chinese demand is expected to rise by almost 18% after a relatively modest increase in CY09. US demand is expected to recover sharply while Europe is expected to recover slowly. In India, the demand is expected to increase at almost 14% with an improvement in industrial activity and automobile growth. Over the medium term, thrust on power sector spending will spur the aluminium demand. Aluminium production is expected to increase in line with the demand. The market surplus is going to continue for a while. With unprecedented demand destruction towards the later part of FY09, prices of aluminium had declined by over 50% in less than 4 months. The recovery has also been strong. As a result, many smelters that had curtailed production are again back in action. In addition, some new smelters are on the verge of delivering. The per capita consumption of aluminium metal at developed countries is estimated at about 20 to 30 kg. In most countries, the bauxite reserve has got almost depleted. The scenario in India is just the opposite. While the per capita consumption of the metal is only 1.3kg, the country has a huge reserve of good quality bauxite reserve. In addition, several factors including high GDP growth rate, skilled employees, highly encouraging Government policy and the favourable trade relations of the nation with a number of developed and developing countries will ensure a bright future for the aluminium industry in the country.

A study of the aluminium industry in India today reveals that most refineries will be commissioned in the subcontinent around 2020. The scenario existing suggests that India is the right place following Vietnam where aluminium industry can hope to see a bright future. All these factors indicate that there is a highly promising future for the aluminium industry in the country further stimulated by the huge global market potential that will give a thrust to the industry. Aluminium inventories across the globe are near all time high. But most of these inventories are reportedly bound in financing deals and are not expected to flood the market. The long term fundamentals are strong and the surplus is expected to reduce significantly in the near future.

7. Conclusion

In Aluminium Industry, demand is enormous, consumers are wealthy, and profitability is evident: it seems a lot of companies should be rushing to enter the aluminium sector, yet the situation is not as simple as it may seem. Only those who can establish and manage the full production cycle (from the extraction of raw materials, the production of alumina and the reduction of aluminium) in a highly efficient way can become leaders in the aluminium industry. Finally the rising price for substitute metals, such as zinc and copper stimulate a direct increase of demand for aluminium in the power, transportation and construction sectors in particular. India being one of the main producers and consumers, analysts believe that Indian will play an important role in the global aluminium industry in the years to come. Aluminium has been used for just over 150 years, yet it has already gone from being purely decorative, used by jewelers alone to being a material which allows to travel faster, live more comfortably, use all the advantages of progress and study the worlds around us. India is world's fifth largest aluminium producer with an aluminium production competence of around 2.7 million tones, accounting almost 5 % of the total aluminium production in the world. India is also a huge reservoir of Bauxite with a Bauxite reserve of 3 billion tones. India saw a significant growth in aluminium production in the past five years. Due to the growing demand from the construction, electrical, automobiles and packaging industry, the production of aluminium also hiked up. Whosoever has the resources, rules the world and India as the potential of becoming a ruler in the years to come?

References:

- Barry J. Welch, JOM, (1999), "Aluminum production paths in the new millennium". 51 (5),
Metalworld (2008), "Expansion on Cards for the Aluminium Industries in India", *Metalworld Journal, Mumbai*,
Ministry of Mines, India, (2011), "International Mineral Scenario"
Sheel A, (2005), "Indian Aluminium Industry in Global Perspective". *Presented at The Energy Research Institute (TERI)*

“भीष्म साहनी के नाटकों में सांप्रदायिकता”

- प्रि.डॉ.एम.जे.बंधिया
महिला आर्ट्स एण्ड कोमर्स कॉलेज-
वेरावल ।

जन्म : ८ अगस्त, १९१५ रावलपिंडी में ।

शिक्षा : एम.ए., पीएच.डी.(अंग्रेजी)

व्यक्तित्व : मन्नु भंडारी जैसे जोखिम साहित्य के रचनाकार, प्रगतिशील कथाकार, बहुचर्चित उपन्यासकार, प्रसिद्ध नाटककार, अनुवादक, स्वर्गीय बलराज साहनी के छोटेभाई कथाकार व लेखकों के संगठनकर्ता, विनम्र, सिद्धांतप्रिय, अत्यंतमृदुल, मार्क्सवादी तथा मानवतावादी ।

रचनाएँ : नाटक

हानुशा(१९७७), कबिरा खड़ा बाजार में (१९८१), माधवी (१९८९), मुआवजे(१९९३) रंग दे बसंती चोला(१९९३), आलमगीर(१९९९)

भीष्म साहनी आमजन तथा विशिष्टजन दोनों में समान रूप से लोकप्रिय रहे हैं । उनका नाटक ‘कबिरा खड़ा बाजार में’ मंच पर और पाठकों में समान रूप से लोकप्रिय अवश्य हुआ लेकिन उस पर साहित्य में विशेषचर्चा नहीं हो पाई । इसलिए भीष्म साहनी के नाटककार वाले स्वरूप पर कलम चलाना श्रम साध्य और चुनौतीपूर्ण कार्य था ।

नाटककार भीष्म साहनी की नाट्य दृष्टि से सांप्रदायिक, मानवीय तथा मूल्यबोध की दृष्टि से विश्लेषित करने का अनुठा प्रयास किया है । भीष्म साहनी के लेखन के प्रेरणा बिंदु है - “व्यापक अर्थों में मानवीय संबंध और विशेष अर्थों में सांप्रदायिकता की स्थिति । भीष्म साहनी ने अपने यौवन में देश का स्वतंत्रता संग्राम व सांप्रदायिक दंगों में लाखों निरपराध लोगों की हत्याएँ एवं अन्य अनेक किस्म के अत्याचार देखे हैं । स्वतंत्रता संग्राम के दिनों में उन्होंने कांग्रेस में कार्यकर्ता के रूप में हिस्सा भी लिया । स्वतंत्रता के बाद वे कम्युनिस्ट पार्टी से जुड़े लेकिन उनका मुख्य कार्यक्षेत्र साहित्य ही रहा । मार्क्सवादी विचारधारा से मिली स्पष्टता का प्रयोग उन्होंने अपने लेखन में किया है ।”

मध्यकालीन भक्ति आंदोलनों की प्रगतिशील परंपरा को सांप्रदायिक सद्भाव के उद्देश्य से चित्रित किया है । वहाँ कबीरा सांप्रदायिक सद्भाव के प्रतीक के रूप में प्रस्तुत किये गये हैं । ‘कबिरा खड़ा बाजार में’ एक मूल्यवान व्यक्तित्व (कबीर) को प्रस्तुत करनेवाली नाट्यरचना है । कबीर की फक्कड़ाना मस्ती, अटूट अक्सड़ता और युगप्रवर्तक सोच इस कृति में पूरी जीवंतता के साथ मौजूद है । कबीर के पारिवारिक जीवन का उल्लेख करते हुए उसके सामाजिक संदर्भों को अंधश्रद्धा, रूढ़ि, परंपरा आदि पर प्रकाश डाला गया है । अपने युग की तानाशाही, धर्मांधता, बाह्याचार और मिथ्या धारणाओं के विरुद्ध कबीर ने काम किया है । समाज को सुधारने के लिए उसके प्रयत्न सुन्दर प्रतीत होते हैं ।

सांप्रदायिकता को आधार बनाकर हमारे समाज की सांप्रदायिक शक्तियों को उन्होंने अपनी अनेक रचनाओं में उघाड़ा है और इन शक्तियों को सामाजिक जीवन का शत्रु सिद्ध करते हुए समाज में सांप्रदायिक सद्भाव की आवश्यकता पर उन्होंने बल दिया है । विभाजन पूर्व जन-जीवन में सांप्रदायिक तनाव, अलगाव, धृणा की भूमिका व सांप्रदायिक संकीर्णता के कारण हुए दंगों में मानवीय मूल्यों का टूटना-अंग्रेजों की कूटनीति और धार्मिक कट्टरता के एवज में राजनीतिक पार्टियों का एकांगी पड़जाना । भीष्म साहनी ने हिन्दु, सिक्ख, मुस्लिम जन-जीवन की तत्सामयिक मानसिकता को उघाड़ने के लिए आर्यसमाज, सिक्ख संगत और मुस्लिमलीग में पनप रही धार्मिक संकीर्णताओं को उकेरा है, जिसकी परिणति हिंसा, लूट-मार, आगजनी, खून-खराबे में हुई है ।

भीष्म साहनी को अपने कथा साहित्य में दोहरी लड़ाई लड़नी पड़ी है, वे एक ओर तो आधुनिकता-बोध की विसंगति और परायापन के खिलाफ हैं, तो दूसरी ओर रूढ़ियों अंधविश्वासों वाली धार्मिक कुरीतियों के विरुद्ध हैं । भीष्म साहनी ने अपने कथा-साहित्य में मध्यवर्ग के

संस्कारों को दलने का रचनात्मक प्रयास किया है। भीष्म साहनी के उत्थान और उत्कर्ष की वैज्ञानिक दृष्टि है। इस प्रकार साहनी ने राष्ट्रीय भावात्मक एकता की वस्तुपरक परिस्थितियों को स्पष्ट किया है। समकालीन परिवेश और प्रासंगिकता की दृष्टि से साहनी की रचनाएँ उत्कृष्ट हैं। उनकी कृतियाँ वर्तमान जीवन को यथार्थ को समग्र रूप से प्रस्तुत करती हैं। जो भारतीय समाज में व्याप्त प्रतिगामी प्रवृत्तियों पर सीधे चोट करती हैं, और पाठक को यह सोचने पर मजबूर कर देती हैं कि आदमी और आदमी में भेदभाव की दीवारें आदमी की दीवारें आदमी की बनाई हुई हैं।

मो को कहाँ ढूँढता बन्दे, मैं तो तेरे पास में।

ना मैं देवाल, ना मैं मस्जिद, ना काबे कैलास में ॥

भीष्म साहनी ने आधुनिक बोध और समकालीन संदर्भ को तलाशने का सही प्रयास किया है। ऐतिहासिकता के आड़ में वर्तमान का सटीक प्रतिबिम्ब है। मैत्रेयी पुष्पा ने उन्हें 'भारतीय साहित्य के पुरोधा' कहा है। शेरगंज गर्ग उन्हें 'विनम्रता और सौजन्य की प्रतिमूर्ति' कहते हैं। मृदुला गर्ग उन्हें 'संत' मानती हैं, तो जनमानस से जुड़ा कथाकार मानते हुए कृष्णा सोबती लिखती हैं - "उनका रचना संसार बहुत बड़ा और व्यापक है और गहराई में अनेक मूल्य, सरोकार और आस्थाएँ प्रतिबिम्बित होती हैं।"

सांप्रदायिक दंगों, राजनीति व अपराधीकरण को लेकर उन्होंने निर्भीकतापूर्वक विचार व्यक्त किए हैं। अड़वाणीजी की रथयात्रा के बारे में उनका विचार है, "अड़वाणी जी भी अपनी रथयात्रा पर निकले तो यही कहकर कि इससे देश की एकता मजबूत होगी। लगता नहीं कि खून के छींटे उड़ना बंद होंगे, बल्कि लगता है कि खून की नदियाँ बहेँगी।" भीष्म जी सदा आम आदमी का हित चाहते थे। उनमें आक्रोश था तो भी सात्विक आक्रोश था।

साहित्य देश और सीमाओं के बीच लीखा जाने के बावजूद समयातीत होता है। साहित्य समाज का पथदर्शक होता है। साहित्य का लक्ष्य सत्यम्, शिवम्, सुन्दरम् में निहित है। साहित्य समाज को प्रभावित कर नियंत्रण एवं व्यवस्था बनाए रखने में सहायक होता है। साहित्य सृजन के केन्द्र में मनुष्य है। संपूर्ण साहित्य मानव केन्द्रीत है। एक व्यक्ति के बनने संवरने में समाज की महती भूमिका होती है। उसे समझने के लिए उसके संदर्भ और परिवेश को समझना जरूरी है। "उसकी मानसिकता, उसकी दृष्टि, उसका संघर्ष आदि मात्र उसका न रहकर आज के आदमी का बन जाता है।" भीष्म जी का मानना है कि "साहित्य हमें सचेत करता है, दिल की ग्रंथियाँ खोलता है, हमें बेहतर बनाता है। मानव अपने कर्मों से देव भी बन सकता है और दानव भी कविवर मैथिलीशरण गुप्त ने लिखा है -

"देव देव है, दनुज दनुज है।

जा सकते दोनों ओर ही मनुज है।"

कर्तव्यपरायणता मनुष्य का बहुत बड़ा गुण है। कर्तव्यपरायणता के कारण मनुष्य नर का नारायण बन जाता है। कर्तव्यनिष्ठ व्यक्ति दुष्कर्म से बचता है। 'कथनी और करनी' में अंतर नहीं होना चाहिए। प्रत्येक व्यक्ति का अपने प्रति, अपने परिवार, समाज एवं राष्ट्र के प्रति कर्तव्य होता है। मानव कल्याण में प्रेम का महत्वपूर्ण योगदान है। प्रेम किसी व्यक्ति या समूह तक सीमित नहीं रहता है।

जातीयता के आधार पर देश विभाजन भारत के ही नहीं; अपितु विश्व के इतिहास में एक अभूतपूर्व घटना है। इस सांप्रदायिक विभाजन ने हमारे नैतिक आदर्शों, सांस्कृतिक मानव मूल्यों को झकझोर दिया। "यह बंटवारा केवल भौगोलिक नहीं था, बल्कि एक राजनीतिक-सांस्कृतिक बंटवारा था। यह विभाजन देश का नहीं था, एक राष्ट्र का नहीं था, यह बंटवारा एक मनुष्य का भी नहीं था, नीति का तथा आदर्शों का बंटवारा था।" हम अपने ही बांधवों के विरुद्ध हथियार उठा रहे हैं। विभाजन की त्रासदी को जिन्होंने झेला है, भोगा है, उनमें से एक हैं - भीष्म साहनी। विभाजन का अविभाज्य अंग बन गई। सांप्रदायिकता की बढ़ती हुई प्रवृत्ति और उसके साथ जुड़ी हुई हिंसा ने धार्मिक अल्पसंख्यकों और नृजातीय समूहों में असुरक्षा की भावना जागृत कर दी है।

राष्ट्र की शांति एवं एकता की क्षति को रोकने के लिए सांप्रदायिक हिंसा की समस्या का विश्लेषण करना और उस पर विचार करना आवश्यक है।

☞ सांप्रदायिकता की अवधारणा :

साम्प्रदायिकता को एक विचारधारा माना जा सकता है जो कि यह बताती है कि समाज धार्मिक समुदायों में बँटा हुआ है, जिनके स्वार्थ एक दूसरे से भिन्न है और कभी-कभी उनमें पारस्परिक विरोध भी होता है। एक समुदाय के सदस्य जो दूसरे समुदाय के सदस्यों और धर्म के विरुद्ध प्रतिरोध करते हैं। उन्हें 'साम्प्रदायिक' कहा जा सकता है। 'सांप्रदायिक व्यक्ति' वे हैं जो राजनीति को धर्म के माध्यम से चलाते हैं। नेताओं में वे धार्मिक नेता 'सांप्रदायिक' हैं जो अपने धार्मिक समुदायों को व्यापारिक उधम और संस्थाएँ मानते हैं। उनके नेतृत्व को चुनौती मिलने लगी है या उनकी विचारधारा पर संदेह प्रकट किया जाने लगा है तो वे 'हिन्दूत्व, इस्लाम या ईसाई धर्म खतरे में है' के नारे लगाते हैं। हिन्दूओं और मुसलमानों के पारस्परिक संबंध एक लंबे अंतराल से तनावपूर्ण रहे हैं।

सांप्रदायिकता आज महत्वपूर्ण तरीके से परिवर्तित सामाजिक और राजनीतिक वातावरण में चलती है। अब यह एक ऐसी समस्या समझी जाती है, जो देश के विकास की प्रक्रिया में बाधा और विकास उत्पन्न करती है। सांप्रदायिक स्वार्थ सांप्रदायिक द्वेष की आग को भड़काते रहते हैं। "सांप्रदायिक हिंसा धार्मिक कट्टरवादियों द्वारा भड़काई जाती है; इसकी पहल असामाजिक तत्वों द्वारा की जाती है, राजनीति में सक्रिय व्यक्ति इसे समर्थन देते हैं; निहित स्वार्थ इसे वित्तीय सहायता प्रदान करते हैं और ये पुलिस और प्रशासकों की निर्दयता के कारण फैलती है।"

सांप्रदायिक हिंसा एक सामूहिक हिंसा है। जब समुदाय के लोगों का एक बड़ा भाग अपने सामूहिक लक्ष्यों की प्राप्ति में असफल हो जाता है या यह महसूस करता है कि उनके विरुद्ध भेदभाव हो रहा है और उन्हें समान अवसरों से वंचित रखा जा रहा है, तो उसमें कुण्ठा और मोहभंग की भावनाएँ जागृत हो जाती हैं।

☞ सांप्रदायिकता और भीष्म जी :

मानवीयता के पक्षधर भीष्म जी ने इसके माध्यम से पाठकों को सोचने समझने के लिए बाध्य किया है। हमारे यहाँ सांप्रदायिकता को राजनीति नजरिए से देखा जाता रहा है। असल में वह एक सामाजिक समस्या है। अपने स्वार्थ स्वभाव की पूर्ति हेतु वे हमेशा ही हिंदुओं को मुसलमानों के विरुद्ध भड़काते और लड़ाते रहे हैं। एक दूसरे के सहयोग से आगे बढ़ना है। इसके लिए सि धार्मिक उन्माद को उतार कर फेंकना है। जैसा कि महात्मा गांधी चाहते थे, "भारत में हिंदू अच्छे हिंदू और मुसलमान अच्छे मुसलमान बनकर रहें, तभी सच्ची सांप्रदायिक एकता स्थापित हो सकती है।" गांधीजी के अनुसार, जिस आजादी के लिए हम लड़ रहे थे, उसे पाने के बाद लगता है कि वह हमारा भ्रम था, जो आज टूट गया है। सदियों से एक रह रहे हम भारतीयों में सांप्रदायिक उन्माद के कारण खाई निर्माण हो गई है।

संकीर्ण मनोवृत्ति के कारण आज भी हमारा समाज शोषण और उत्पीड़न की भट्ठी में झुलस रहा है। धर्मों की अहम्नयता, कूपमंडूता से हमें बाहर जाना पड़ेगा। भारत की एक सामाजिक साझा संस्कृति है, इसे हमें भूलना नहीं चाहिए।

हमारे देश में आज जो सांप्रदायिक उन्माद छाया हुआ है, उसके लिए भीष्म जी अंग्रेजों की कूटनीति को अधिक जिम्मेदार मानते हैं। हमारे बहुजातीय, बहुभाषीय, बहुधर्मीय देश में धार्मिक मत-भेद हैं। हिन्दू-मुसलमान एक-दूसरे के शत्रु बन गए। हिंदू, मुसलमान, सिख अपनी अलग पहचान बनाए रखने की कोशिश में लगे हुए हैं। अंग्रेजों ने धार्मिक मतभेदों का इस्तेमाल किया। जिससे हिंदू-मुस्लिम एक-दूसरे से द्वेष करने लगे। भीष्म जी का मानना है कि, यह सारा खेल सत्ता की होड़ का है। धर्म और राजनीति को अलग करके देखना होगा तभी सांप्रदायिक समस्या का समाधान निकल सकता है।

हर समस्या को सांप्रदायिकता का रंग देने की आदत हमारे नेताओं को पड़ चुकी है। आतंकवादियों के हमलों को सांप्रदायिक करार दिया जाता है। धनी वर्ग सांप्रदायिकता का पोषण इसलिए कर रहा है कि उसका आसन स्थिर रहे। हर बात को धर्म और जातीयता का रंग दिया जाता है, जिससे सांप्रदायिकता की भावना बढ़ती जा रही है। इस देश के प्रत्येक बुद्धिजीवी तथा

सजग नागरिक का यह कर्तव्य है कि, सांप्रदायिकता का विरोध करे। साहित्य में मानवीय परंपरा से जोड़ता है।

भीष्म जी के मतानुसार अलगाववाद देश हित में नहीं है। आज के सांप्रदायिक परिदृश्य को लेकर वे चिंता व्यक्त करते हैं। सीरी तरह सांप्रदायिक उन्माद बढ़ता रहा तो देश के टुकड़े-टुकड़े हो जाएंगे। भीष्म जी किसी को नहीं बरुशते हैं - “अडवाणी जी राम रथयात्रा पर निले तो यह कहकर कि इससे देश की एकता मजबूत होगी। लगता नहीं कि खून के छींटे उड़ना बंद होगा, बल्कि लगता है कि, खून की नदियाँ बहेगी।” बातें राष्ट्रहित की होती हैं; परंतु एक आँख राष्ट्र पर है दूसरी पार्टी के हित तथा कुर्सी पर लगी हुई हैं। सभी दल इसी होड़ में लगे हुए हैं। कोई इसके लिए अपवाद नहीं है।

भारत-विभाजन के समय हुए भीषण रक्तपात तथा शरणार्थियों की त्रासदी को उन्होंने नजदीकी से देखा।

☞ नाटकों में सांप्रदायिक तत्व :

(१) निहित स्वार्थ :-

हमारा प्रशासन, मंत्री, धनी वर्ग नहीं चाहता कि दंगे न हो। उनकी हार्दिक इच्छा होती है कि दंगे हो। दंगे न होंगे तो उनका स्वार्थ कैसे पूरा होगा। ‘मुआवजे’ में दंगे के पीछे निहित स्वार्थी तत्वों का चित्रण हुआ है। कमिश्नर दंगों के बाद रिलिफ कैप की सारी तैयारी कर चुका है। उसे उम्मीद है कि सोमवार तक शहर में दंगा हो जाएगा। नेता भी अलग-अलग समय पर दंगे के बाद किए जानेवाले भाषणों की टेप करना चाहते हैं। इस प्रकार “क्षुद्र, स्वार्थपरता और समाजद्रोही प्रवृत्ति को स्पष्ट करते हुए लेखक ने यह बताने का प्रयत्न किया है कि सांप्रदायिक दंगों के मूल में स्वार्थी राजनेताओं और अधिकारियों की प्रमुख भूमिका रहती है।”

बटन फैक्टरी के मालिक सेठ दोलतराम को लगता है कि दंगे के डर से लोग अपने मकान, गलियाँ छोड़कर भागने लगेंगे और वह कम से कम कीमत में लोगों की जमीन हड़प सकेगा। गुमाशत कहता है कि - यही अच्छा मौका है, सौदा करने का। तब सेठ कहता है कीमतें और भी गिरेंगी। वे अच्छी तरह जानते हैं कि एक को मकान छोड़कर, बेचकर जाते हुए देखकर बाकी लोग भी उसका अनुकरण करेंगे और उनका लाभ ही लाभ होगा।

सेठ अपनी फैक्टरी से जुड़वाँ जमीन का टुकड़ा, जहाँ झुगगी झोपड़ी वाले डेरा जमाए हुए हैं - हड़प लेना चाहता है। ये पूंजीपति लोग दूसरों के घर उजाड़कर अपना घर बसाना चाहते हैं। दंगे को खान-पानी डालने का काम करते हैं।

सांप्रदायिक दंगों का एक कारण यह भी है कि हिंदू-मुस्लिमों का एक-दूसरे पर शक। कोई घोड़ा भी मरता है तो पूछा जाता है कि हिंदू है या मुसलमान। इस प्रकार का संदेह दंगों का कारण बनता है। हर काम में कमीशन, मुनाफा देखने वाली यह पूंजीपति, व्यापारी औलाद हमारे देश को कहाँ पहुँचा देगी इसका अनुमान भी नहीं लगाया जा सकता है। वे लोगों को उकसाकर आपस में भिड़ने के लिए बाध्य करते हैं।

ब्रिटिशों ने कभी भी नहीं चाहा कि हिंदू-मुसलमान एक हों। ‘रंग दे बसंती चोला’ नाटक के अंतर्गत पंजाब में रौलेट बिल के विरोध में हड़ताल, जलसों और जुलूसों का आयोजन किया जाता है। इस उद्देश्य से अमृतसर में आयोजित बैठक में पंजाब का लेफ्टिनेंट गवर्नर सर माइकल ओ’ डवायर हिंदू-मुस्लिमों के बढ़ते मेल-मिलाप को लेकर परेशानी व्यक्त करता है। यहाँ की जनता में फूट डालकर वे शासन करना चाहते हैं। इसके लिए यहाँ के कुछ कौमी नेताओं की उन्हें सहायता भी मिलती है; जिनमें हैं - रायबहादुर और आनबहादुर

दंगों के दौरान खत्म हुई जिंदगियों से किसी को लेना-देना नहीं है। उच्च धनी वर्ग, नेता, मंत्री, केवल अपना लाभ देखते हैं; ऐसे पाखंडियों की भीष्म जी ने पोल खोली है। नाटककार की चिंता है कि आज सबकुछ का मूल पैसों में आँका जा रहा है। हमारी मानवीय संवेदनाएँ, कोमलताएँ सूख गई हैं, नैतिक मान मूल्य खत्म हो रहे हैं।

(२) सांप्रदायिक दंगों के परिणाम :

सांप्रदायिक दंगे हमारे हित में नहीं हैं। अगर स्थान-स्थान पर दंगे होते रहेंगे तो देश की अन्य समस्याओं की तरफ ध्यान देने तथा सुलझाने के लिए न हमारे पास समय रहेगा न धन, न

साधन । “प्रत्येक दंगे से देश की आर्थिक स्थिति को नुकसान पहुँचता है । उसकी एकता और अखंडता पर प्रहार होता है ।” सही भी है अगर हम मंदिर-मस्जिद के झगड़े में ही उलझे रहेंगे, तो हमारा विकास कैसे होगा ?

‘मुआवजे’ में दंगों के डर से सारे शहर के लोग भयभीत हैं । वे अपने आपको असुरक्षित महसूस कर रहे हैं । छोटी-सी घटना से भी वे डर जाते हैं । इनमें अधिकतर निचले तबक्के के लोग हैं । दंगों में मारे भी वही जाते हैं । कुछ लोग अपने मकान, गलियाँ छोड़कर दूसरी जगह जाकर बसते हैं । परंतु क्या उनके मन में दंगों का जो आतंक छिपा हुआ है, उसे हम निकाल पाते हैं । पिछले दंगों के बारे में गुमाश्ता कहता है, “रातों-रात लोग औरते उठा ले गए, जुलाहों की खड्डियाँ उठा ले गए, बख्शी की दुकान से जूतों के जोड़े उठा ले गए ।” रमेशनगरवालों के अनुसार वह हिंदू है एवं कोई मुसलमान ने ही उस पर पत्थर फेंका है । दोनों एक-दूसरे को शक की नजर से देखते हैं । कोई बलि का बकरा बनना नहीं चाहता है, हर एक कसाई बनना चाहता है ।

देश में दंगे भड़क उठते हैं तो बिगड़ी हुई स्थिति का जायजा लेने के लिए सर्वपक्षीय बैठकें बुलाई जाती हैं । चर्चाएँ चलती ही रहती हैं, तब आक्रमणकारी एवं दंगाई अपना काम तमाम कर देते हैं और फिर बिना किसी निर्णय के बैठक खत्म भी होती है । हमारे देश में सभी को अपने कर्तव्यों से मुँह मोड़ लेने की आदत सी पड़ चुकी है । बँटवारे की उम्मीद से बूढ़े बाप के मरने का इंतजार करनेवाले बेटों की तरह हर कोई दंगों का इंतजार कर रहा है । राजनीति में लुटखसोट, डकैती करनेवालों का ही वर्चस्व है । राजनीति में दुश्चरित्र वाले लोगों का प्रवेश हो गया है । इस पर भीष्म जी ने मार्मिक टिप्पणी की है ।

दंगों में इतनी ताकत है कि वे शासन तक डावाँडोल कर सकते हैं । इसीलिए कोतवाल दंगा न हो इसलिए प्रयासरत दिखाई देता है । ‘कबिरा खड़ा बाजार में’ नाटक के अंतर्गत मौलवी कोतवाल से शिकायत करता है कि कबीर मुल्ला-मौलवियों का मजाक उड़ाता है । वह दीन की तौहीन करता है । अंतः कोतवाल उसे सजा दे । तब कोतवाल बताता है कि ऐसा करने से बादशाह के शासन को खतरा हो सकता है । - “सुनो मौलवी, यह शहर हिंदूओं का मुकसद शहर है । यहाँ का राजा हिंदू है । वह लोदी बादशाह को खिरज देता है । अगर मजहब के नाम पर इस आदमी कोप कड़कर सजा देंगे तो किसी को बुरा लग सकता है ।

सांप्रदायिक दंगे होने पर मारकाट, हत्या, आगजनी जैसी घटनाएँ होती हैं । इसके अधिकतर शिकार होते हैं - अशिक्षित, शोषित, मजदूर, गरीब महिलाएँ जैसे निचले तबक्के के लोग । वही इस आग में झुलस जाते हैं । ‘मुआवजे’ में जग्गा बताता है, “माड़ी के बाहर दस-दस चौकीदार होते हैं ; लोह के दरवाजों और सीखचों और झबरैले कुत्ते ।” धनी और नेता तथा उनके परिवारजन और सगे-संबंधी बिल्कुल सुरक्षित रहते हैं । दंगों की झवालाएँ उन तक पहुँच ही नहीं पाती हैं ।

दंगों के दौरान सोना, आभूषण, धन की भाँति औरतों को लूटा जाता है, दीनू उसे समझता है कि तुम पीछे लौट जाओ, मैं खुद बखुद चला जाऊँगा । “मारने वाले तुझे उठाकर ले जाएँगे और मुझे काटकर चले जाएँगे ।” स्त्रियाँ, युवतियों, नाबालिग लड़कियों पर रास्तों तथा घरों में बलात्कार किए जाते हैं । क्षतिग्रस्त शोषित समाज के ही घर चलते हैं, उन्हीं के घर छीने जाते हैं, उनके रोजगार छूट जाते हैं । गरीब, दुर्बलों, असहायों पर वार करने में ही इनकी मर्दानगी है । सांप्रदायिकता का शिकार हमारा निम्न तबक्का समाज ही होता है, इसे भीष्म जी ने स्पष्ट किया है ।

कुछ मजहबी लोग अल्लाह और ईश्वर का नाम लेकर लोगों को मौत के घाट उतारते हैं । लोगों में दहशत फैलाने के लिए तानाशाहों ने घृणित कृत्य किए हैं । तैमूर के सिपाही दिल्ली में लूट-पाट करते हैं, औरतें उठाकर ले जाते हैं । ‘कबिरा खड़ा बाजार में’ नाटक का बशीरा बताता है कि जब तैमूरलंग दिल्ली में आया था तो “जल्लाद ही जल्लाद उसके साथ थे, लौटा तो हसीन से हसीन औरतें उसके साथ थी ।”

‘हानूश’ एक कलाकार की संघर्ष कथा है । “जिसने विषम परिस्थितियों से संघर्ष करते हुए अपनी जवानी के सत्रह-अठारह वर्ष येकेस्लावाकिया की पहली मीनारी घड़ी बनाने में खपा

दिए थे ।” यह एक संघर्षशील कलाकार की अनुभूतिपूर्ण अभिव्यक्ति है । हानूश का संघर्ष दो सीरों पर है - एक आंतरिक और दूसरा बाह्य । बाह्य संघर्ष के अंतर्गत उसे शासनसत्ता के साथ-साथ पारिवारिक संघर्ष से भी गुजरना पड़ता है । बादशाह आदेश देते हैं कि , “हानूश कुप्लसाज को उसकी आँखों से महरूम कर दिया जाए । उसकी दोनों आँखें निकाल दी जाए ।” परंतु इस प्रकार शासन की निरंकुशता, मनमानी के विरुद्ध लेखनी चलाना सभी के लिए संभव नहीं है । परिवेश मध्ययुगीन हो या आधुनिक, विदेशी हो या भारतीय - स्थितियों में कोई खास अंतर नहीं है । डॉ.चंद्रशेखर के शब्दों में “हानूश में सृजनधर्मिता और उसके पुरस्कार का एक भयंकर यथार्थ प्रस्तुत किया है । एक और सिसृच्छा के भीतरी तनाव और उपेक्षा का दंश है, दूसरी और सृजन की संकल्पित मुद्रा है ।”

(१) सांप्रदायिक दंगों का विरोध :

दंगों का विरोध करनेवाले लोग न के बराबर हैं । कुछ विरोध भी करते हैं तो सतही तौर पर, दिखावे के लिए, असल में वे ही दंगे के लिए लोगों को उकसाते हैं । ‘मुआवजे’ में शहर की फिजा बिगड़ जाती है । एक दो जगह दंगे हो जाते हैं ; तब मीटिंग बुलाई जाती है । छोटेलाल कहता है “यह मीटिंग इसलिए बुलाई गई है कि इस खतरे को रोकने के लिए हर मुमकिन कोशिश की जाए । हम नहीं चाहते कि शहर में खून-खराबा हो ।” कितना पवित्र और महान उद्देश्य । वास्तव में, ऐसे उच्च विचारों वाले, महान लोगों की हमारे देश को जरूरत है । परंतु कहते हैं हाथी के दांत खाने के अलग और दिखाने के अलग होते हैं । मीटिंग के अध्यक्ष सेठ दौलतराम चाय-पान पहले या मीटिंग की समाप्ति पर इस बात पर वोट लेना चाहते हैं । ऐसे लोगों से हम क्या दंगों के विरोध तथा अमन एवं शांति की आशा कर सकते हैं ?

आवश्यकता इस बात की है कि हम एक दूसरे की भावनाओं का आदर करें । एक - दूसरे के धर्म और संस्कृति का भी आदर करें । दंगे होने पर कुछ उपाय करने के बजाय वे न हो इस दृष्टि से हमें प्रयास करने चाहिए । धार्मिक गठबंधनों के आधार पर वोट बटोरना, शिक्षा संस्थाओं में जातीय भेदभाव को बढ़ावा देना बंद कर देना चाहिए । दर असल समय रहते दंगों को रोका जाना चाहिए । परंतु हर एक अपने कर्तव्य से जी चुराता है । कमिश्नर के पास प्रतिनिधि मंडल पहुँचने पर वे जवाब देते हैं कि यह उनका काम नहीं है ।

मध्यकालीन संत कबीर ने हिंदू-मुस्लिमों के धर्माचारों का खंडन करते हुए दोनों में समन्वय स्थापित करने के प्रयास किए हैं । कबीर का युग व्यापक और कटु संघर्ष का युग था । हिंदू विजित जाति खाति मुसलमान विजयी जाति से आक्रांत थी । संपूर्ण समाज आपसी द्वेष की आग में झुलस रहा था । धार्मिक जीवन में संघर्ष की विभीषिका थी । हिंदू-मुस्लिमों के दार्शनिक सिद्धांत एवं धार्मिक विश्वास एक-दूसरे से टकरा रहे थे । कबीर ने दोनों के बीच सदभाव स्थापित करने का कार्य किया । उनके इन सांप्रदायिक सदभाव हेतु प्रयासों का चित्रण ‘कबीर खड़ा बाजार में’ नाटक के अंतर्गत हुआ है । भीष्म जी के मतानुसार, “कबीर अपने काल के सबसे जागरूक कवियों में से हैं । वह धर्माचार को नकारकर सामंजस्य पैदा करने में विश्वास रखते थे, जो धर्म निरपेक्षता की दृष्टि से मेरी नजर में अधिक विवेकसंगत है ।”

‘कबीर खड़ा बाजार में’ के अंतर्गत कबीर हिन्दु-मुसलमान दोनों के बीच सामंजस्य स्थापित करते दीख पड़ते हैं । उनकी दृष्टि में दोनों समान हैं । हिंदू-मुस्लिम तो एक ही धरती पर रहते हैं, जैसे -

“वही महादेव, वही मुहम्मद, ब्रह्मा आदम कहिए ।

को हिंदू ; को तुरक कहावै, एक ज़मी पर रहिए ॥”

कबीर का मानना है कि हिंदू-मुसलमान एक ही ईश्वर की संतान हैं । ईश्वर को ढूँढने के लिए मंदिर-मस्जिद, काबा-कैलास में जाने की आवश्यकता नहीं है । वह तो हर प्राणी की सांस में समाया हुआ है, जैसे-

“खोजी होये तो तुरत मिलिहौ, पर भर की तालास में

कहैं कबीर, सुनो भाई साधो, सब स्वाँसो की साँस में ।”

ऐसा कहकर कबीर संपूर्ण मानव जाति को सत्य से परिचित कराना चाहते हैं। हिंदू-मुस्लिमों में सांप्रदायिक विद्वेष के मूल कारणों को जानकर उन्हें वे दूर करना चाहते थे। जिससे अपने आप सांप्रदायिक सदभाव स्थापित होगा।

कबीर का मानना है कि झगड़ों की जड़ अलग-अलग ईश्वर मानना, अलग-अलग ढंग से पूजा करना एवं तीर्थ स्थानों की विभिन्नता है। अगर हम यह सब भूलकर एक ही ईश्वर को पूजने लगेंगे तो सभी प्रकार के भ्रमों से छुटकारा मिल सकता है। उनका मानना है कि खुदा की जात मजहब नहीं है। ब्राम्हण का बेटा माँ के पेट से ही तिलक लगाकर नहीं निकलता और न तुर्क का बेटा खतनी करवाकर निकलता है। इस प्रकार वे लोगों को मजहबी जुनून से दूर रखना चाहते थे। इसी में अखिल मानव जाति का हित छिपा हुआ है। कबीर के इन्हीं प्रयासों के कारण समाज में बदलाव आया।

सांप्रदायिकता पर सभी कोणों से विचार कर भीष्म जी ने स्पष्ट किया है कि सांप्रदायिकता के कारण हमारे देश का विकास नहीं हो पा रहा है। अन्य सभी समस्याओं की जड़ सांप्रदायिकता ही है। अतः उस जड़ को ही उखाड़ फेंकना हमारे हित में होगा। इसके लिए आवश्यक है कि हमारे राजनेताओं द्वारा वोट की राजनीति छोड़ देने तथा धनी पूंजीपति लोगों द्वारा अपनी दकियानूसी स्वार्थी वृत्ति से उबरने की। अन्यथा फिर से गुलामी की जंजीरों में जकड़ने में देर नहीं लगेगी। देश केवल बाहरी राष्ट्रों के आधिपत्य से ही पराधीन नहीं होता है, अपितु अपने देश के बेईमान, भ्रष्ट, कामचोर, आलसी नेता, अधिकारी, राजनेताओं के कुकृत्यों से देश कमजोर बनता है, पराधीन होता है।

✎ आदेशात्मक उपाय

- (१) सांप्रदायिक मानसिकता रखनेवाले राजनीतिज्ञों को रोकना और उन्हें चुनाव लड़ने से वंचित करना।
- (२) पुलिस विभाग को राजनीतिज्ञों के नियंत्रण से मुक्त करना और धर्मनिरपेक्ष दृष्टिकोण अपनाने के योग्य बनाना।
- (३) सरकार को उग्रवादी सांप्रदायिक व्यक्तियों को तथा उनकी कानून की व्यवस्था समाप्त करने की क्षमता को लक्ष्य मानना होगा।
- (४) मुसलमानों की वास्तविक समस्याओं, जैसे रोजगार, साक्षरता और हर क्षेत्र में उनको न्यायसंगत प्रतिनिधित्व देना और समाधान करना आवश्यक है।
- (५) धार्मिक संस्थाओं पर जोरदार आक्रमण किये जाने चाहिए जो सांप्रदायिकता को पनपाती है।
- (६) व्यापक निरक्षरता और बेरोजगारी को हटाने के लिए प्रयत्न करना आवश्यक है।
- (७) समुदायों के बीच संदेह की भावना को सख्ती से मिटा दिया जाना चाहिए।
- (८) एक समान कानून संहिता की आज अत्यन्त आवश्यकता है।
- (९) आरक्षण नीति को हटाना पड़ेगा।
- (१०) धर्म निरपेक्षता के मूल्यों को क्रियाशील बनाने के लिए जनमत और जन-चेतना उत्पन्न करनी होगी।
- (११) सांप्रदायिक अपराधों की जाँच के लिए विशेष अदालतें अलग से लगाई जानी चाहिए।
- (१२) जो सांप्रदायिक तनाव भड़काते हैं या हिंसा में भाग लेते हैं उन सबके विरुद्ध कठोर कार्यवाही होनी चाहिए।

આદિવાસી ભક્તોનાં કંઠે ગવાતા ગુરુગોવિંદના ભજનો

- પ્રા. શ્રી ગુમાનસિંહ એફ. ગરાસીયા

જી.એમ.ડી.સી. આર્ટ્સ એન્ડ કોમર્સ કોલેજ નખત્રાણા - કચ્છ

ભૂમિકા :

પંચમહાલ, દાહોદ અને રાજસ્થાનની સરહદની આસપાસ વસતા આદિવાસી હૈયામાં ગુરુગોવિંદ આજેય પ્રભુ સ્વરૂપે બીરાજમાન છે. આદિવાસી પ્રજાને પ્રભુભક્તિ અને ગુરુભક્તિનો સ્પર્શ કરાવનાર પ્રભુભક્ત-દેશભક્ત-ભૂમિપ્રેમિ સમાજસુધારક ગુરુગોવિંદનો જન્મ ૨૦ ડિસેમ્બરના રોજ ઈ.સ. ૧૮૫૮માં રાજસ્થાનમાં આવેલ ડુંગરપુર જિલ્લાના બાસિયા (બેડસા) ગામમાં વણજારા પરિવારમાં પિતા બેચરગિરિ અને માતા માણકી (કૂશાલીબેન) ના કૂંભે થયો હતો. તેમનું અવસાન પંચમહાલ જિલ્લાના લીમડી પાસે આવેલ કંબોઈ નામના ગામમાં ૩૦ ઓક્ટોબર ઈ.સ. ૧૯૩૧માં લાખો ભક્તો અને અનુયાયીઓનું આસ્થા અને વિશ્વાસનું કેન્દ્ર પ્રાપ્ત કરનાર ગુરુગોવિંદનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો. કંબોઈમાં આજે પણ ગુરુગોવિંદની સમાધિ સ્થળ ઉપર એક ચબુતરો બનાવેલો છે. ત્યાં પણ ભક્તો પુજા-અર્ચના કરે છે.

ગુરુગોવિંદ બાળપણથી જ માતા-પિતા પાસેથી શ્રી રામ અને શિવ ભક્તિનું ભાથું મેળવ્યું હતું. તેથી ભક્ત નરસિંહ અને મીરાંની જેમ જ પ્રભુભક્તિમાં મગ્ન રહેનાર ગુરુગોવિંદે પ્રભુનો પણ સાક્ષત્કાર કર્યો હતો. તેથીજ તો તેમણે રાજસ્થાન અને ગુજરાતની સરહદ પર આવેલ માનગઢ ડુંગર પર આવી પ્રભુભક્તિની ધૂણી પ્રગટાવી. પ્રભુ નામના નેજાઓની સ્થાપના કરી. સાથે સાથે ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં વસતા આદિવાસીઓના ઘરેઘરે જઈ પ્રભુભક્તિનો સંદેશો પહોંચાડ્યો. પ્રજા જીવનમાં નવી જાગૃતિ ફેલાવી. દેશની સ્વતંત્રતા માટે આદિવાસી હૈયામાં ભક્તિની સાથે સાથે શૌર્ય પ્રગટાવ્યું. એવા ગુરુગોવિંદને આજેયે આદિવાસી મનુષ્યજીવો પ્રભુ અવતાર સ્વરૂપે માને છે. પંચમહાલના સંતરામપુર તાલુકામાં કુન્ડા ગામમાં આવેલ માનગઢ ડુંગરપર ગુરુ ગોવિંદની મૂર્તિની સ્થાપના કરી મંદિર બંધાવવામાં આવેલ છે. દરેક સંતો ભક્તોની મનોકામનાઓને પૂર્ણ કરનાર ગુરુગોવિંદ પોતાના ભક્તોના કંઠમાં અને હૈયામાં નિરંતર પ્રભુ સ્વરૂપે ગુંજે છે. એવા આદિવાસીઓના હૈયામાં પ્રભુનું સ્થાન મેળવનાર ગુરુગોવિંદના ભક્તોના કંઠેથી જે ભજનો ગવાય છે તે આ પ્રમાણે છે.

"અમર ભક્તિ"

ગુરુ રે ગોવિંદની અમર ભક્તિ અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદની અમર ધૂણિયો અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદના અમર કુંટવાળ અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદના અમર નેજા અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદના અમર પાટે અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદના અમર દીવેલાં અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદના અમર હવનો અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદના અમર નારીયળો અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદના અમર વસનો અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદના અમર ભજનો અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદના અમર વાજિંત્રો અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદના અમર મંડળો અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદના અમર ચેલા અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદની અમર વાણી અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદની અમર શૂરવીરતા અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદની અમર સભાઓ અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદના અમર વિચારો અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદનો અમર ભૂમિપ્રેમ અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદનો અમર દેશપ્રેમ અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદના અમર પરચાઓ અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદની અમર ગાદીયો અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદના અમર મંદિરો અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદનું અમર જીવન અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદના અમર મેળાઓ અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદનો અમર માનગઢ અમર રેજો.
 ગુરુ રે ગોવિંદની અમર ભક્તિ અમર રેજો.

પ્રસ્તુત ભજન આદિવાસી ભક્તોનાં જીવનમાં ભક્તિ માર્ગી ઉત્સવો થતાં હોય છે એટલેકે શ્રાવણ માસમાં શિવ ભક્તિ, કૃષ્ણ જન્મ વગેરે ઉત્સવના દિવસે આદિવાસી ભક્તો પોતાના ઘરે ભજન કીર્તનનો લહાવો લેતા હોય છે એ સમયે આદિવાસીઓના ગુરુ એવા ગુરુગોવિંદના ભજનો પણ ભક્તો પોતાના લહેકામાં વાજિંત્રો સાથે ગવાય છે. ગુરુગોવિંદની

ભકિતમાં હૂબેલ ભક્તોના હૈયામાં ગુરુગોવિંદ પરચા સ્વરૂપે આવી પ્રગટ થાય છે. ત્યારે ભક્તો વાજિંત્રોના શુરમાં અને ભજનના ગાન અને લયમાં રમતા હોય છે. નિરૂપાયેલ ભજનમાં ભક્ત પોતાના ગુરૂની ભકિતને અખંડ રહેવાની વાત ભક્તના કંઠેથી ભજન સ્વરૂપે વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે.

"જાંબુમાં ઝળકો"

હે, જાંબુમાં ઝળકો દીધો તો ઈ તમે એ તામ વણઝારા,
અમે નથા ઓળસામ પ્રભુજી.
હે, ભકિતનો ડંકો વગાડ્યો તો ઈ તમે એ તામ વણઝારા,
અમે નથા ઓળસામ પ્રભુજી.
હે, ભકિતનો વેપાર કર્યો તો ઈ તમે એ તામ વણઝારા,
અમે નથા ઓળસામ પ્રભુજી.
હે, અંગ્રેજોની સામે લડ્યા તાં ઈ તમે એ તામ વણઝારા,
અમે નથા ઓળસામ પ્રભુજી.
હે, ગામે ગામે ધૂણીઓ ગુડી તી ઈ તમે એ તામ વણઝારા,
અમે નથા ઓળસામ પ્રભુજી.
હે, બાસિયા ગામે જનમ્યા તા ઈ તમે એ તામ વણઝારા,
અમે નથા ઓળસામ પ્રભુજી.
હે, અરથૂનામાં બાળપણ ગાળ્યું તું ઈ તમે એ તામ વણઝારા,
અમે નથા ઓળસામ પ્રભુજી.
હે, પગમાં ગોળી વાગી તી ઈ તમે એ તામ વણઝારા,
અમે નથા ઓળસામ પ્રભુજી.
હે, અમદાવાદ જેલમાં પુરાયાતા ઈ તમે એ તામ વણઝારા,
અમે નથા ઓળસામ પ્રભુજી.
હે, અંગ્રેજોને પત્ર લખ્યો તો ઈ તમે એ તામ વણઝારા,
અમે નથા ઓળસામ પ્રભુજી.
હે, ભીલ સેવા મંડળમાં રહ્યા તા ઈ તમે એ તામ વણઝારા,
અમે નથા ઓળસામ પ્રભુજી.
હે, દયાનંદ સરસ્વતીના સાનીધ્યમાં રહ્યા તા ઈ તમે એ તામ વણઝારા,
અમે નથા ઓળસામ પ્રભુજી.
હે, માનગઢ ધૂણીઓ ધખાવી તી ઈ તમે એ તામ વણઝારા,
અમે નથા ઓળસામ પ્રભુજી.
હે, માનગઢ મેળો બાંધ્યો તો ઈ તમે એ તામ વણઝારા,
અમે નથા ઓળસામ પ્રભુજી.
હે, ભીલોને ભકિત આપી તી ઈ તમે એ તામ વણઝારા,
અમે નથા ઓળસામ પ્રભુજી.
હે, જાંબુમાં ઝળકો દીધો તો ઈ તમે એ તામ વણઝારા,
અમે નથા ઓળસામ પ્રભુજી.

પ્રસ્તુત લોક ભજનમાં આદિવાસી લોક હૈયામાં વસેલ ગુરુગોવિંદની જન્મથી અંતિમ જીવન સુધીની સમગ્ર પ્રવૃત્તિ ભજન સ્વરૂપે ભક્તોના કંઠેથી નિરૂપવામાં આવેલ છે.

"ગોવિંદ ગરૂવા"

ગોવિંદ ગોવિંદ વાજો હોલે ગોવિંદ ગરૂવા,
તમે આવો હોલે ગોવિંદ ગરૂવા.

નવે ખંડ વાયકો મેલી હેલે ગોવિંદ ગરૂવા,
તમે આવો હોલે ગોવિંદ ગરૂવા.

માનુગઢ વાયકો મેલી હેલે ગોવિંદ ગરૂવા,
તમે આવો હોલે ગોવિંદ ગરૂવા.

ભક્તો પોકાર પાડે હેલે ગોવિંદ ગરૂવા,
તમે આવો હોલે ગોવિંદ ગરૂવા.

ગોવિંદ ગોવિંદ વાજો હોલે ગોવિંદ ગરૂવા,
તમે આવો હોલે ગોવિંદ ગરૂવા.

પ્રસ્તુત ભજનમાં સાક્ષાત પ્રભુ તરીકે માનનાર આદિવાસી ભક્તો પોતાના પ્રભુ ગુરુગોવિંદને આમંત્રણ આપે છે અને પોતાના પ્રભુ માર્ગી ભજન વેળાએ પોતાના ઈષ્ટ દેવના આગમનની રાહ ભજન સ્વરૂપે વ્યક્ત કરવામાં આવેલ છે.

"આરતી"

ગુરુ રે ગોવિંદ વાળી આરતી થાય ભગવાન,
ગોવિંદ આવો છો ભગવાન.

નવે રે ખંડની વાળી આરતી થાય ભગવાન,
ગોવિંદ આવો છો ભગવાન.

ભોલે રે નાથની વાળી આરતી થાય ભગવાન,
ગોવિંદ આવો છો ભગવાન.

ઉમિયા રે માતની વાળી આરતી થાય ભગવાન,
ગોવિંદ આવો છો ભગવાન.

ચાંદ્ર રે સુર્યને વાળી વાળી આરતી થાય ભગવાન,
ગોવિંદ આવો છો ભગવાન.

રામ રે સીતાને વાળી આરતી થાય ભગવાન,
ગોવિંદ આવો છો ભગવાન.

રાધા રે કૃષ્ણને વાળી આરતી થાય ભગવાન,
ગોવિંદ આવો છો ભગવાન.

ગુરુ રે બ્રહ્માની વાળી આરતી થાય ભગવાન,
ગોવિંદ આવો છો ભગવાન.

સંતો રે ભક્તોને વાળી આરતી થાય ભગવાન,
ગોવિંદ આવો છો ભગવાન.

માતા રે પિતાને વાળી આરતી થાય ભગવાન,
ગોવિંદ આવો છો ભગવાન.

પંચ પરમેશ્વર વાળી આરતી થાય ભગવાન,
ગોવિંદ આવો છો ભગવાન.

ગુરુ રે ગોવિંદ વાળી આરતી થાય ભગવાન,
ગોવિંદ આવો છો ભગવાન.

પ્રસ્તુત આરતી આદિવાસી ભજન કિર્તનની પૂર્ણાહુતી વેળાએ ગવાય છે ત્યારે ગુરુ ગોવિંદની આરતી તો થતી જ હોય છે સાથે સાથે અન્ય દેવી દેવતાઓને પણ આરતી પ્રસંગમાં સંતો ભક્તો આરતી સ્વરૂપે પ્રભુના આગમનની રાહ જોતા હોય છે. તે ભાવ પ્રસ્તુત ગુરુ ગોવિંદની આરતીમાં આદિવાસી ભક્તોના કંઠથી પ્રગટેલ જોવા મળે છે.

પ્રસ્તુત લેખ સંગ્રહમાં નિરૂપાયેલ લોક ભજનોમાં સાક્ષાત આદિવાસીઓના ગુરુ (પ્રભુ) તરીકેનું સ્થાન મેળવનાર ગુરુ ગોવિંદ સમાજ સેવા, દેશ પ્રેમ, ભુમિ પ્રેમ, પ્રભુ પ્રેમ અને ગુરુ ભક્તિનો મહિમા પ્રસ્તુત ભજનોમાં જોવા મળે છે. સાથે સાથે આદિવાસી પ્રજાનો ગુરુ પ્રેમ અને પ્રભુ પ્રેમ પ્રસ્તુત લેખ સંગ્રહમાં નિરૂપાયેલો જોવા મળે છે. સાથે સાથે આદિવાસી લોક સાહિત્ય અને આદિવાસી લોક સંસ્કૃતિના દર્શન પ્રસ્તુત લેખમાં વણાયેલા છે.

ॐ

कादम्बर्या स्वच्छता- स्वास्थ्यं च एकं संक्षिप्ताध्ययनम्

सुधामय हालदारः

शोधच्छात्रः

संस्कृत-पालि-प्राकृतविभागः

विश्वभारती शान्तिनिकेतनम्

पश्चिमबङ्गाल-७३१२३५

स्वच्छता हि पवित्रता । अतः प्राचीनकालात् अद्यावधिः भारतीय संस्कृतसाहित्ये स्वच्छता विषये बहूनि कार्याणि दृश्यन्ते । स्वच्छतामवलम्ब्य बहुषु प्राचीनग्रन्थेषु बहूनि उदाहरणानि परिलक्ष्यन्ते । स्वाधीनतायाः प्राक्काले राष्ट्रजनकः महात्मागान्धी स्वच्छताविषये सचेतन आसीत् । अतः स पराधीनभारतवर्षे “स्वच्छता” इति विषये बहूनि कार्याणि चकार । अधुना प्रधानमन्त्रिणा नरेन्द्रदामोदरदासमोदिमहोदयेन “स्वच्छता स्वास्थ्यं च” इति विषयमवलम्ब्य कार्यं कृतम् । अतः प्रत्येकराज्ये स्वच्छता दिवसः पालितः । महाकविबाणभट्टमतेन कविः स्वकाव्ये तस्य संस्कृतिम् अवश्यं परिस्फुटयेत् येन साहित्यमाध्यमेन संस्कृतेः पल्लवनं प्रसारञ्च भवेत् । अतः भारतीयसंस्कृतेः स्वच्छतायाः स्थानम् अपरिहार्यम् । तस्याः परिस्फुटने भारतीयकाव्यं मनोहरं भवन्ति । कादम्बर्या तस्याः वर्णनां विधाय महाकविबाणभट्टः स्वच्छता स्वास्थ्यं च इति विषयम् इङ्गितयति । तस्याः संक्षिप्ताध्ययनं विधाय बाणभट्टीयसमाजे स्वच्छता-स्वास्थ्ययोः कोणमेकम् उद्गासयितुकामा वयम् ।

परिच्छन्नता जीवनस्य अङ्गम् । राज्यपरिचालनार्थं सुस्थचित्तस्य प्रयोजनमस्ति । सुस्थचित्ताय शुभ्रवस्त्रस्य परिधानं कर्तव्यम् । अतः राजा शूद्रकः शुभ्रवस्त्रं परिहितवान् । वयं जानीमः निम्नवर्गीयाः जनाः मलिनं वस्त्रं धारयन्ति । परन्तु बाणभट्टस्य समाजे निम्नवर्गीयाः मनुष्याः निर्मलं वसनं धारयन्ति । चण्डालकन्या वर्णनाप्रसङ्गे महाकविबाणभट्ट उद्घोषयति - “अनुगृहीतार्थवेशेन शुभ्रवाससा पुरुषेणाधिष्ठितपुरोभागम्”^१ । स्वच्छता विषये राजा सचेतन आसीत् । अतः राजा शूद्रकः राजकार्यस्य प्रारम्भे शुभ्रवसनं धारयित्वा राजगृहं

^१ “अमृतफेन धवले गोरोजना लिखित....”कादम्बरी कृष्णमोहनशास्त्री चौखम्बा वाराणसी २०११ पृष्ठम् २५ ।

^२ तत्रैव पृष्ठम् २९-३० ।

“धवलंशुकपरिगतपर्यन्ततया स्फटिकमणिमय भित्तिबद्धमिवोपलक्ष्यमाणम्^१। शूद्रकस्य स्वच्छता रक्षार्थं परिचारकैः शिलातलं चन्दनमिश्रितजलेन धौतं कृतम्। तदभिव्यक्तुं महाकविः बाणभट्टः कथयति - “अतिसुरभिणा मृगनाभिपरिमलेनमोदिना चन्दनवारिणा सिक्तशिशिरमणिभूमिम्^२”, सभागृहस्य स्वच्छतारक्षार्थं नृपैः बहूनि कार्याणि क्रियन्ते। सभागृहे सुगन्धिधूपं व्यवह्रियते। सभागृहस्य मध्यवर्तीस्थाने शुभ्रवस्त्रवृता शय्या स्थापिताऽऽसीत्। तस्यां शय्यायां पट्टवसनस्य उपाधानम् आसीत्। तस्मिन् शय्यागृहस्य वेदिका तुषारगिरिरिव शुभ्राऽऽसीत्^३। पुत्रप्राप्त्यर्थं राणीविलासवती देवसकाशं गन्तुं शुभ्रवसनं धारितवती^४।

स्वच्छतामाध्यमेन परिवेशः निर्मलो भवति। यदा राणीविलासवती गर्भवती आसीद् तदा राजातारापीडेन शय्यागृहस्य परिच्छन्नतारक्षायैः वासगृहस्य भित्तौ शुभ्रचूर्णैः लेपनं कृतम्। शय्यागृहस्य मङ्गलार्थं मङ्गलप्रदीपः प्रज्ज्वलितो भवति स्म। भारतीय-साहित्ये गावः देवरूपेण पूज्यन्ते। भारतवर्षस्य मानवाः लाङ्गल-चक्रादीनि गोरोचनादि च प्रभृतानि द्रव्याणि पवित्रवस्तुरूपेण स्वीकुर्वन्ति। अतः बाणभट्टेन स्वच्छतायाः सरलचित्रं प्रदर्शितम् - “तत्र च सुकृत रक्षासंविधाने, नवसुधानुलेपनधवलिते, प्रज्ज्वलितमङ्गलप्रदीपे, पूर्णकलसाधिष्ठितपक्षके, प्रत्यग्र लिखित मङ्गल्यालेख्योज्ज्वलभित्तिभाग मनोहराणि, समुपरचित सित वितान पर्यन्तावबद्धमुक्तागुणे मणिप्रदीप प्रहर तिमिरे वासभवने, भूमि लिखित पत्रलता कृत रक्षा परिक्षेपम्, शयन शिरोभाग विन्यस्त धवल निद्राकलसम्, आबद्धविविधौषधि मूलयन्त्र पवित्रम्, अवस्थापित रक्षा शक्तिबलयम्, इतस्ततो विकीर्णं गौरसर्षपम्, अवलम्बित बाल योक्त्र ग्रथितलौह पिप्पलपत्रम्, आसक्त हरितारिष्टपल्लवम्, उत्तुङ्ग पादपीठप्रतिष्ठितम्, इन्दु दीधिति धवल प्रच्छद पटम्, अचलराज शिलातल विशालम्।^५”

^१ तत्रैव पृष्ठम् ५०।

^२ तत्रैव पृष्ठम् ५०।

^३ गन्धसलिलक्षालितेन कलधौतमयेन विराजमानम्, अतिबहुलगुरु धूपपरिमलम्, अखिलविगलित जलनिवह धवल जलधर शकलानुकारिणा कुसुमामोदवासित प्रच्छदपटेन, पट्टोपधानाध्यासितशिरोधाम्ना मणिमय प्रतिपादुकाप्रतिष्ठितपादेन पार्श्वस्थ रत्नपादपीठेन तुहिनगिरि शिलातलसदृशेन शयनेन सनाथीकृतवैदिकं भूक्त्वास्थानमण्डपमयासीत्। तत्रैव पृष्ठम् ५०-५१।

^४ अनवरत दह्यमान गुग्गुलु धूमबहुलान्धकारितेषु चण्डिकागृहेषु धवलाम्बरा शूचि मूर्तिरूपोषिता हरितकुश पच्छदेषु मुसलशयनेषु सुषवाप। तत्रैव पृष्ठम् १९९।

^५ तत्रैव पृष्ठम् २०९-१०।

सुगन्धिचन्दनं लेपितवती । अतः गद्यकारः बाणभट्टः चित्रयति - “चन्द्रातपधवलेन चन्दानेनानुलिप्तमूर्तिः, अभिनवविकसितसितकुसुमकृतशेखर, गोरोचनाच्छुरितदेहः^१”, यतः स्वच्छता हि पवित्रता । अतः देवमन्दिरे गमनाय निर्मलवसनस्य प्रयोजनमस्ति । शिवमन्दिरे प्रार्थनाकाले महाश्वेतायाः शरीरे निर्मलं चीनावसनं शोभते स्म^२ ।

बाणभट्टस्य समाजे गन्धर्वजनाः स्वच्छतारक्षार्थं तेषां चरणयोः नखान् परिष्कुर्वन्ति स्म - “.....देवस्य सकल गन्धर्व मुकुट मणिशलाका शिखरोल्लेख मसृणित चरण नख चक्रस्य^३.....” गृहपरिवेशस्य स्वच्छतारक्षार्थं दुहितरः बहुनि कार्याणि कुर्वन्ति । काचन नारी सरोवरस्य जले रत्नवालुकां निक्षेपयति । काचन वा कृत्रिम यन्त्रात्मकचक्रवाकपक्षिदम्पतिगणान् कुङ्कुमेन रञ्जयति । काचन वा दाडिमफलानि पक्षिगणात् रक्षणाय मुक्तामयीं करोति । काचन वा मणिनिर्मितस्त्रीपुत्तलिकानां स्तनेषु कुङ्कुमरसैः पत्रावलीं चित्रयति । काचन वा मद्यद्रव्येण वकुलकुसुममालागृहाणि मार्जयति । काचन रमणी कामदेवस्य गजदन्तनिर्मितचूडां मार्जयति^४ । बाणभट्टस्य समाजे शयनार्थं शय्यायां शुभ्रवसनं दृश्यते स्म^५ । कादम्बरी मदनतापनिवारणार्थं पट्टवासनिर्मित शुभ्रवसन शय्यायां शेते । तस्मिन् समाजे स्वच्छतारक्षार्थं प्रमोदोद्यानेऽपि शुभ्रवेदिकां निर्माय परिवेशं निर्मलं करोति समाजरक्षकगणः^६ ।

^१ तत्रैव पृष्ठम् ३३९ ।

^२ अतिधवलप्रभापरिगतदेहतया स्फाटिकगृहगतामिव दुग्धसलिलमग्न्यामिव विमलचीनांशुकान्तरितामिव । तत्रैव पृष्ठम् ३९० ।

^३ तत्रैव पृष्ठम् ४४३ ।

^४ “तथाहि - ‘लवलिके! कल्पय केतकी धूलिभिर्लवलीलतालवालमण्डलानि । सागरिके! गन्धेदक कनक दीधिकासु विकिरत्नवालुकाम् । मृणालिके! कृत्रिमकमलिनीषु कुङ्कुमरेणुमुष्टिभिश्चुरय यन्त्रचक्रवाकमिथुनानि । मकरिके! कर्पूरपल्लवरसेनाधिवासय गन्धपात्राणि । रजनिके! तमाल वीथिकान्ध कारेषु निधेहि मणिप्रदीपान् । कुमुदिके! स्थगय शकुनिकुलरक्षणाय मुक्ताजालैर्दाडिमीफलानि । निपुणिके! लिख मणिशाल भञ्जिकास्तनेषु कुङ्कुमरसपत्रभङ्गान् । उत्पलिके! परामृश कनकसम्मार्जनीभिः कदलीगृह मरकरवेदिकाम् । केसरिके! सिञ्च मदिरारस वकुलकुसुम मालागृहाणि । मालविके! पाटलय सिन्दुरेणुना कामदेवगृहदन्तबलभिकाम् । नलिनिके! पापय कमलमधुरसं भवनकलहंसान् । कदलिके ! नय धारागृहं गृहमयूरान् । कमलिनिके! प्रयच्छ चक्रवाकशावकेभ्यो मृणालक्षीररसम् । चूतलिके! देहि पञ्जरपुंस्कोकिलेभ्यश्चुतकलिकाङ्कुरा हारम् । पल्लविके! भोजय मरिचाग्रपल्लवदलानि भवनहारीतान् । लवङ्गिके! विक्षिप चकोरपञ्जरेषु पिप्पलीतण्डुलशकलानि । मधुकरिके! विरचय कुसुमाभरणकानि । मयूरिके! सङ्गीतशालायां विसर्जय किन्नरमिथुनानि । कन्दलिके! समरोहय क्रीडापर्वतशिखरं जीवज्जीवमिथुनानि ।” तत्रैव, पृष्ठम् ५३२-३३ ।

^५ “ससभ्रमं परिजपोनीतायाञ्च शयनशिरोभागनिवेशितायां धवलशुकः.....” तत्रैव, पृष्ठम् ५५६ ।

^६ “तत्र सुधाधवलतां कालिन्दीजलतरङ्गमय्येव मरकतसोपानमालया प्रमदवनवेदिकामध्यारोहत,” तत्रैव पृष्ठम् ६५५ ।

स्वच्छतायाः प्रभावे परिवेशः निर्मलो भवति । अतः स्वच्छतायाः अपरः नाम स्वास्थ्यम् । स्वच्छपरिवेशो हि स्वस्थस्य मूलम् । किञ्चिदपि कार्यं करणाय सुस्थस्वास्थ्यस्य प्रयोजनम् । महाकविबाणभट्टः तस्य कादम्बरी इति गद्यकाव्ये विभिन्नेषु स्थानेषु मानवस्य सुगठित स्वास्थ्यस्य परिचयं ददाति ।

वयं जानीमः यः प्रातः उत्थायः व्यायामं करोति तस्य खाद्यं सुष्ठु जीर्णं भवति । तस्य शरीरं सबलं भवति । सबलस्य क्लान्ति नास्ति । अतः स्वास्थ्यचर्चा करणीया । राजा शूद्रकः प्रत्यहं व्यायामशालायां मित्रेण सह मिलित्वा राजा शूद्रकः स्वास्थ्यचर्चा करोति । अतः मानवजीवने स्वास्थ्यचर्चायाः माहात्म्यम् अनुभूय गद्यकारो वदति - “अपनीताभरणश्च दिवसकर इव विगलितकिरणजालः चन्द्रतारकाशून्य इव गगनाभोगः समुपाहृतसमुचितव्यायामोपकरणां व्यायाम भूमिमयासीत्^१ ।”

बाणभट्टकालिनसमाजे उच्चवर्गीयाः मनुष्याः द्विप्रहरे समये स्नानं कुर्वन्ति स्म । स्नानागारे आतपवितानानि संयुक्तानि भवन्ति स्म । तत्रापि मध्यभागे सुगन्धितजलकुण्डं (water pool) विद्यते स्म । तत्र स्नानसमये उपवेशनार्थं स्नानपीठिका भवन्ति स्म । तेषां स्नानागारे सलिलयन्त्रस्य व्यवहारं कुर्वन्ति स्म । अतः तादृश्यं विच्छुरित-जलधाराः तेषाम् आधुनिकजीवनं प्रतिपादयन्ति स्म । अतः स्वास्थ्यचर्चाविषये गद्यकारः चित्रयति - स तस्याञ्च समानवयोभिः सह राजपुत्रैः कृतमधुरव्यायामः, श्रमवसादुन्मिषन्तीभिः कपोलयोरीषदवलित सिन्दुवार कुसुम मञ्जरी विभ्रमाभिः, उरसि निर्दय श्रम छिन्न हार विगलित मुक्ताफल प्रकारानुकारिणीभिः ललाटपट्टके अष्टमी चन्द्र शकल तलोल्लसदमृतबिन्दुविडम्बिनीभिः स्वेदजल कणिकासन्ततिभिः अलंकृतमाणमुर्तिः, इतस्ततः स्नानोपकरणसम्पादनसत्त्वेन पुरः प्रधावता परिजनेन तत्कालं विरलजनेऽपि राजकुले समुत्सारणाधिकारम् उचितमाचरद्भिः दण्डिभिः उपदिश्यमानमार्गः वितत सितवितानाम्, अनेकचारणगण निबध्य मानमण्डलाम्, गन्धोदक पूर्णं कनकमय द्रोणी सनाथमध्यम्, उपस्थापित स्फाटिकस्नानपीठम्, एकान्तनिहितैरतिसुरभि गन्ध सलिलपूर्णैः परिमलावकृष्ट मधुकर कुलान्धकारितमुखैरातपभयान्नील कर्पटावगुण्ठितमुखैरिव स्नानकलसैरु पशोभितां स्नानभूमिमगच्छत्^२ । विद्यालयस्य परिवेशरक्षार्थं तारापीडेन विद्यालयस्य प्राचीरं चूर्णलेपेन शूभ्रं कृतम् । तत्रापि शरीरचर्च्चार्थम् अधस्तात् व्यायामशाला निर्मिता^३ ।

^१ तत्रैव पृष्ठम् ४४ ।

^२ तत्रैव पृष्ठम् ४४-४५ ।

^३ “अतिमहता तुहिनगिरि शिखर मालानुकारिणा सुधाधवलितेन प्राकारमण्डलेन परिवृतम्, अनुप्राकारमाहितेन महता परिखावलयेन परिवेष्टितम्, अतिदृढकपाट सम्पुटम्, उद्घाटितैकद्वारप्रवेशम्, एकान्तोपरचित तुरग बाह्याली विभागम्, अधः कल्पित व्यायामशालायाम्,” तत्रैव पृष्ठम् २२९-३० ।

बाणभट्टस्य वर्णनायां सर्वत्र एव भारतीयराजतन्त्रस्य परिस्फुटनं दृश्यते। तस्मिन् राजगृहे स्नानार्थं नार्यः स्नानीयद्रव्यं सुगन्धितैलादिं धूपं चन्दनादिकं कुङ्कुमादिं च व्यवहरन्ति स्म^१। कादम्बर्या अश्रमे अतिथिग्रहणसमये यदा चन्द्रापीडः स्नानाय गच्छति तदा स्वास्थ्यचर्च्चार्थं कश्चन भृत्यः धौतवस्त्रेण चन्द्रापीडस्य गात्रं मार्जयति। अतः बाणभट्टेन उक्तम् - “निर्वर्त्तिताभिषेकव्यापारस्य च विविक्त वसन परिमृष्टवपुषः^२”। आधुनिककालेऽपि देवगृहं गन्तुं जनाः स्नानं कुर्वन्ति। कादम्बरी देवसकाशां गमनाय स्नानम् अकरोत्। अतः महाकविबाणभट्टः वदति - कादम्बरीपरिजनेन निर्वर्त्तित स्नानविधिर्निरूपहत शिलातलाच्चिर्चिताभिमतदैवतः क्रीडापर्वतक एव सर्वमाहारादिकमहः कर्म चक्रे^३। तस्मिन् बाले जनाः स्वास्थ्यचर्च्चार्थं ललाटे देशे चन्दनस्य तिलकं धारितवन्तः। कादम्बरी अपि शुभ्रचन्दनं ललाटे धारितवती^४।

अनेन भावेन कादम्बर्यां मानवीयजीवने स्वच्छता स्वास्थ्यं च परिपोषितम्।

सन्दर्भसूची

- १ कादम्बरी, कृष्णमोहनशास्त्री, चौखम्बा प्रकाशन, वाराणसी २०११।
- २ कादम्बरी, हरिदाससिद्धान्तवागीशः, कोलकाता ४१ संस्कृतसूत्रमस्थ सिद्धान्तविद्यालयात् प्रकाशितम् कोलकाता, १९५७।
- ३ कादम्बरी, गौरीनाथशास्त्री, नवपत्रप्रकाशन, कोलकाता, २०११।
- ४ कादम्बरी, प्रबोधेन्दुनाथ ठाकुरः, रूपा एण्ड कोम्पानी, कोलकाता, १२, १९६४।
- ५ कादम्बरी, ताराशङ्कर तर्करत्नः, संस्कृत प्रेस डिपोजिटरी, कोलकाता, १९३३।
- ६ कादम्बरी, शेषराजशर्मा रेग्मी, चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २००९।
- ७ कादम्बरी, जयशङ्करलाल त्रिपाठी, चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वाराणसी।
- ८ कादम्बरी, श्रीरामजितशास्त्री, चौखम्बा अमरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २०११।

^१ “गान्धिक भवनमिव स्नान धूप विलेपनेवर्णकोज्ज्वलम्” तत्रैव पृष्ठम् २७९।

^२ तत्रैव पृष्ठम् ३०५।

^३ तत्रैव पृष्ठम् ५७५।

^४ “चन्दनधवले स्पृष्टामिव ललाटे शशलाञ्छनेन,” तत्रैव पृष्ठम् ६१७।

"स्वातंत्र्योत्तर महाभारताश्रित काव्यों में गांधीवादी विचारधारा"

डॉ. एन.टी. गामीत

रीडर, हिन्दी भवन, सौराष्ट्र विश्वविद्यालय, राजकोट

भूमिका:

गांधीवाद महात्मा गांधी की विचार पद्धति का व्यापक नाम है। गांधीजी एक राजनेता, समाज सुधारक, शिक्षाशास्त्री, धर्मोपदेशक आदि पक्षों के अपने विचारों का प्रतिपादन उन्होंने दैनिक साधना से किया था। डॉ. देवी प्रसाद गुप्तने उचित ही लिखा है – "गांधीजी ने कभी यह नहीं कहा कि उन्होंने किसी नई दार्शनिक या वैचारिक परंपरा को जन्म दिया है, जो गांधीवाद कहलाये तो भी उनका व्यक्तित्व इतना महान था कि उन्होंने जिन जीवन आदर्शों और व्यापक मानवीय विश्वासों को अपनाया तथा आवरण के रूप में स्वीकार किया वे ही कालांतर में गांधीवाद की संज्ञा पा गये।"¹ वस्तुतः गांधीजी ने तात्त्विक रूप में जिन विचारों को अभिव्यक्ति दी है, उन्हीं को आगे चलकर गांधीवाद की संज्ञा दी गयी है। गांधीजी ने सिद्धांत रूप में कोई निश्चित रूपरेखा तथा व्याख्या नहीं की है, फिर भी हम निर्विवाद रूप से कह सकते हैं उनकी दृष्टि के तह में कोई निश्चित विचारधारा अवश्य है। उनके विचारों में ठोसपन, समाज के हित का दर्शन एवं विज्ञान है, जिसके पुरस्कर्ता तथा प्रयोगकर्ता गांधी हैं। यह भी सत्य है कि गांधीवाद का प्रचलन गांधी ने स्वयं नहीं किया, वरना उनके जीवन संबंधी आचरण, सिद्धांत स्वयंभू विश्व में प्रवाहित हुये हैं। उनकी विचारधारा मानव जीवन के सभी पहलुओं से संबंध रखती है। उन्होंने आध्यात्मिक, धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक सभी आयामों पर अपनी गहरी दृष्टि का परिचय कराया है। और कहा जाता है गांधी के विचार सभी बिमारियों की एक जड़ीबुटी हैं जो वर्तमान समय में भी विश्व को हरेक समस्याओं का उपाय गांधीवाद में से मिल सकता है।

महात्मा गांधी का व्यक्तित्व इतना महान, चुंबकत्व शक्ति वाले उनके विचारों ने केवल जनजीवन को ही प्रभावित नहीं किया है किन्तु भारतीय साहित्य को भी प्रभावित किया है। स्वातंत्र्योत्तर काल के महाभारताश्रित काव्यों के चरित्रों पर गांधी के आध्यात्मिक, धार्मिक, सामाजिक, आर्थिक तथा राजनीतिक विचारों का प्रभाव लक्षित होता है। इन पात्रों का हृदय परिवर्तन हुआ है, सत्य, अहिंसा, त्याग, परोपकार, सहिष्णुता, विरक्ति, परदुःखकारता, कर्म की श्रेष्ठता, शील-सदाचार आदि गुणों की स्थापना की गयी। इन गुणों की वर्तमान परिदृश्य को देखते हुए बहुत जरूरत महसूस हो रही है। क्योंकि समाज में मानवीय मूल्यों को बरकरार रखने के लिए गांधी के सिद्धांतों पर समाज को ले जाना आवश्यक है। हिन्दी के अधिकांश कवियों ने गांधी की जीवन दृष्टि को अभिव्यक्ति दी है। जैसे सामाजिक सुधार के कार्य, दलितों और पतितों आदि का उद्धार, उपेक्षितों को सहानुभूति प्रदान करने की सामाजिक भावना व्यापक रूप में पात्रों के माध्यम से अभिव्यक्ति हुई है। 'अंगराज', 'जय भारत', 'रश्मिरेथी', 'सेनापति कर्ण', 'एकलव्य', 'कर्ण', 'पांचाली', 'अश्वथामा', 'उत्तर जय', 'कालजयी', 'मंथन' आदि काव्यों में पात्रों के माध्यम से इन कवियों ने गांधीवादी विचारों की सशक्त अभिव्यंजना की है।

गांधीवाद में सामाजिक समता को श्रेष्ठ मूल्य के रूप में स्थापित किया है। आनंदकुमार ने 'अंगराज' काव्य में जातिगत उन्मूलन करने की दृष्टि से जाति व्यवस्था का विरोध किया है। कर्ण के प्रति दुर्योधन, सहानुभूति दिखाते हुए कहते हैं – कि कर्ण के जाति-वंश की अपेक्षा उनके गुणों के आधार पर उन्हें महापुरुष मानना चाहिए। दूसरी तरफ गांधीवाद से प्रभावित 'कर्ण' खण्डकाव्य में कवि ने कर्ण के चरित्र का परिस्कार किया है। द्यूतसभा में द्रौपदी के अपमान में सहयोगी होने के कारण कर्ण आत्मग्लानि से दुःखी है और प्रायश्चित्त स्वरूप मृत्यु प्राप्त करने के इच्छुक है। मैथिलीशरण गुप्त के 'जयभारत' में युधिष्ठिर के चरित्रांकन में गांधी विचारधारा के अनुरूप मानवता के विधायक तत्व सत्य, अहिंसा, प्रेम, समता का विविध स्थानों पर वर्णन किया है। युधिष्ठिर का चरित्र आदर्श की भावभूमि एवं सत्य, अहिंसा, प्रेम, समता का विविध स्थानों पर वर्णन किया है। युधिष्ठिर का चरित्र आदर्श की भावभूमि एवं सत्य, अहिंसा जैसे सात्विक मूल्यों को उजागर किया है जो वर्तमान युग में प्रासंगिक है। आज हम महसूस कर रहे हैं कि वर्ग-वैषम्य, जातीयता एवं सांप्रदायिकता की भावना समाज में विषमता का विष फैला रही है। इसलिए युधिष्ठिर कहते हैं – "मनुष्य जल से भी पिछड़ा है क्योंकि जल से जल मिल जाता है, किन्तु मनुष्य से मनुष्य बिछड़ा हुआ है।"² 'जय भारत' में कविने सत्य की अभिव्यक्ति के लिए युधिष्ठिर से कहलवाया है –

'तात, मेरा पक्षपात योग्य नहीं इतना, पाप जो हुआ है उसे मानना ही चाहिए।'³

यहाँ युधिष्ठिर के 'अर्धसत्य' को लेकर अर्जुन आक्षेप करते हैं। युधिष्ठिर की तरह 'जय भारत' में कुछ पात्र पश्चाताप करते हैं। गांधीवाद के अनुसार पाप का स्वीकार हृदय परिवर्तन है। अनुजवधु द्रौपदी का अपमान कर्ण को कचोटता है, उस पाप का प्रायश्चित्त स्वरूप वह मृत्यु के शरण जाना चाहता है। दुर्योधन की अनीतिपूर्ण हठधर्मिता से खिन्न गांधारी स्वीकार करती है कि पाण्डवों के प्रति ईर्ष्या ने ही महाभारत को जन्म दिया है। वह कृष्ण के सामने आत्मधिकार पर दुःख प्रकट करती है। पाण्डवमाता कुंती भी कर्ण के प्रति किए गये अपराध का प्रायश्चित्त करते हुए अपने अपराध को स्वीकार करती है। 'जयभारत' में द्रोण का पश्चाताप उनके चरित्र की उदात्त भावना का परिचायक है।

युद्ध में हुई हिंसा से द्रोण आत्मालानि से पीड़ित होकर अहिंसा के मार्ग की ओर प्रवृत्त होने की बात करते हैं -

'हत्या जो नहीं तो और क्या है यह इतनी,
करनी पड़ी जो मुझे ? कारण क्या इसका ?
कंदमूल-फल भी क्या मुझको न मिलते ?
शिव-शिव । शव ही दिये हैं मुझे हिंसाने '"⁴

आज समग्र विश्व भी युद्ध की भयावहता से चिंतित है कि युद्धरूपी हिंसाचार से कैसे बचा जाय उसका समाधान हमें गांधी विचारधारा में मिलता है ।

गुप्त जी गांधी विचारों का संस्पर्श से हिडिंबा के चरित्र को युगानुकूलता के अनुरूप दृष्टि दी है । भीम ने हिडिंबा के भाई का वध किया फिर भी हिडिंबा प्रतिशोध की बात न सोचकर अहिंसा का रास्ता हृदयंगम करती है । यक्ष सर्ग में यक्ष के प्रश्नों का उत्तर देते समय युधिष्ठिर सत्य, अहिंसा को परम धर्म मानते हैं -

'अविश्वस्त भी जो है प्यारा, वह जन का जीवन ही न्यारा,
तप है, जो निज कर्म करे हम, सत्य अहिंसा धरे हम ।'"⁵

'जय भारत' काव्य में अधिकांश चरित्र गांधीवादी भावना से अनुप्रेरित हैं, कविने अपनी भावना समाज सुधार की आकांक्षा, इन पात्रों के माध्यम से अभिव्यक्त की है ।

दिनकर विरचित 'रश्मिर्थी' काव्य में गांधी के मानवतावादी विचारों का प्रभाव लक्षित होता है । समानता, जाति, कुल के नाम से जो वर्ग पददलित है, कवि का मानना है मानव का मूल्यांकन गुणों के आधार पर करना चाहिए । 'रश्मिर्थी' का कर्ण मानवीय मूल्यों का समर्थक है । कर्ण जातिगत संकीर्णता को त्यजकर अपने भुजदण्डों को ही गुण मानता है । कर्ण जातिवाद की निरर्थकता सिद्ध कर खण्डन करते हुए 'रश्मिर्थी' में कर्ण द्वारा कवि संदेश देते हैं कि मानवता का विकास समता भाव रखने में है । आज के युग में यह विचार प्रासंगिक ही नहीं अनिवार्य भी है ।

गांधीवादी दर्शन की प्रेरणा से डॉ. रामकुमार वर्माने 'एकलव्य' महाकाव्य में बापू के अछूतोद्धार विषयक योजना का प्रभाव स्वीकार करते हुए लिखा है - 'मेरे शैशव के संस्कारों से अंकुरित और बापू के अछूतोद्धार में पल्लवित यह कथा दस वर्षों की साधना के बाद आज की युगवाणी में प्रस्फूटित हो रही है ।'"⁶ इस काव्य में अछूतोद्धार कार्यक्रम, जातिवाद के विरोधी स्वर सुने जा सकते हैं । डॉ. वर्मा के अनुसार - 'समाज का प्रत्येक मानव समान है । जिस प्रकार प्राकृतिक वस्तुएँ आर्य-अनार्य का भेद नहीं करती, उसी प्रकार मनुष्य को भी छुआछूत में विश्वास नहीं करना चाहिए ।'"⁷ 'साधना' सर्ग में एकलव्य गुरुद्रोण से स्पष्ट करता है कि, जिन्हें शुद्र कहकर तिरस्कृत किया जाता है वे शुद्र तो भारत के आदिम निवासी हैं । शुद्र और ब्राह्मण भेद निरर्थक है, क्योंकि सभी मानवों के अंग समान हैं । डॉ. वर्मा ने हमारे समाज में युगों से व्याप्त जातिवाद से उत्पन्न विषमताओं पर गांधीवादी दृष्टिकोण से विचार किया है । आज भी यह समस्याएँ उतनी ही प्रबल हैं जो समाज के लिए कलंक समान हैं ।

श्री उदयशंकर भट्ट के 'कौतयेय कथा' में कवि ने मानव-सभ्यता, एकता और उच्चनीच भेदभाव, मानव संस्कृति को महत्व देते हुए समता और स्वतंत्रता का गांधीवादी दृष्टिकोण से समर्थन करते हैं । डॉ. रत्नचन्द्र शर्मा लिखित 'अश्वत्थामा' काव्य में अश्वत्थामा गांधी विचारधारा से सेवा, त्याग, सर्वोदय, जनसेवा, प्रेमभाव, राष्ट्रहित आदि प्रकल्पों को अश्वत्थामा प्रचारित कर रहा है । क्योंकि ऐसे विधायक तत्वों से ही मानव कल्याण संभव है । और समाज में आज ऐसे तत्वों की कमी है जो कविने काव्य के माध्यम से लोगों तक अपने विचार पहुंचाने का कार्य किया है ।

श्री गणपति शंकर रचित 'मंथन' काव्य में कर्ण गांधीवाद के समर्थक बनकर नारी समस्या, जातिगत तथा राष्ट्रीय एकता की समस्या के प्रति जागरूक दिखाया है । नारी शोषण के लिए कर्ण मनुष्य समाज को दोषी मानते हैं । दूसरी तरफ दुर्जनों के हृदय परिवर्तन की बात करते हैं और गांधी-नीति के अनुसार मानवतावादी समाज रचना के पक्ष में कहते हैं -

'पापी नहीं मूल पाप का जो न मिटाया जायेगा ।

तो अवश्य यह विनाश का ही फिर सामान जुटाएगा ।'"⁸

कर्ण वर्गभेद से दुःखी है इसलिए कहता है समाजहित तथा स्वस्थ राष्ट्रीय जीवन के जातिभेद की दीवारें मिटानी चाहिए । यह बात आज स्वतंत्रता के पैंसठ वर्षों के बाद भी उतनी ही प्रासंगिक है क्योंकि अभी तक हम ऐसी समस्याएँ दूर नहीं कर पाये हैं । कर्ण का चरित्र 'मंथन' काव्य में गांधीवाद का प्रबल समर्थक है, इसलिए सत्याग्रह, अहिंसा, सर्वोदय समता आदि के आधार पर समाज परिवर्तन की आकांक्षा रखते हैं ।

स्वातंत्र्योत्तर महाभारताश्रित मिथकीय काव्यों पर गांधी विचारधारा का व्यापक प्रभाव से प्रेरित है । मिथक का प्रभाव पाठक के हृदय पर सीधा प्रहार करता है । फलतः जीवन के सत्य को शीघ्र ही आत्मसात कर पाता है । मिथक में केवल अतीत का उपयोग करके केवल कथा इतिहास या इतिवृत्ति ही नहीं प्रस्तुत करता बल्कि उसका आधार लेकर समग्र जीवन को नई व्याख्या देकर आधुनिक रूप में व्याख्यायित कर, कुछ नये आयाम देकर समस्त मानव को अपने अतीत से जोड़कर हमारे सामने सार्वकालिक और सार्वभौमिक प्रभाव ग्रहण की क्षमता देती है ।

आलोच्य युगीन कवियों द्वारा विरचित महाभारताश्रित काव्यों के चरित्र गांधीवाद से प्रभावित एवं प्रेरित है। इन चरित्रों का हृदय परिवर्तन हुआ है, और सत्य, अहिंसा, त्याग, सेवा, सहिष्णुता आदि गुणों की स्थापना भी हुई है जो आधुनिक मनुष्य के जीवन के लिए उपयोगी है। इसलिए कहा जाता है कि गांधी विचार उनके जीवन का क्रियात्मक विज्ञान है जो प्रतिक्षण परीक्षण, परिष्करण, समन्वय और साधना से पुष्ट है। गांधी दर्शन केवल राजनीति ही नहीं। वह जीवन का स्वस्थ दृष्टिकोण है। और यही विचार, दृष्टिकोण आज के मानव जीवन की समस्याओं के निवारण हेतु लोगों तक पहुंचाना आवश्यक है।

संदर्भ संकेत

१. डॉ. देवी प्रसाद गुप्त, हिन्दी के आधुनिक पौराणिक महाकाव्य, पृ. ३१९
२. मैथिलीशरण गुप्त, 'जय भारत', पृ. ३८६
३. वही, पृ. ३८७
४. वही, पृ. ३८५
५. वही, पृ. २३५
६. डॉ. रामकुमार वर्मा, 'एक लव्य', पृ. १७
७. वही, पृ. २२४
८. गणपति शंकर, 'मंथन', पृ. २२

માહિતી અધિકાર કાનુન-૨૦૦૫

- ડો. નિશીતા કે. ગોંડલીયા

પ્રસ્તાવના :-

ભારતમાં માહિતી અધિકાર કાનુન બન્યાને ૨૦૧૫ માં એક દાયકો થશે. ઈસ.૨૦૦૫ માં ભારત સરકારે દેશવાસીઓને કાયદાકીય રીતે માહિતીનો અધિકાર આપ્યો છે. આ કાયદા પ્રમાણે ભારત દેશનો કોઈપણ નાગરીક કોઈપણ સરકારી કાર્યવાહીમાંથી કોઈપણ પ્રકારની જાણકારીઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ફક્ત એ જાણકારી પ્રાપ્ત નથી કરી શકતો જેનાથી આપણા દેશજે નુકશાન થાય જેમ કે સેના અને રક્ષા મંત્રાલય સંબંધિત કોઈપણ પ્રકારની જાણકારી સરકારી કાર્યલયોમાંથી જાણકારી પ્રાપ્ત કરવી હવે લોકોને અધિકાર છે.

□ ઇતિહાસ :-

માહિતી અધિકાર આંદોલનની શરૂઆત રાજસ્થાનથી થઈ હતી. રાજસ્થાન આમપણ સાંમતવાદી સંસ્કૃતિ ધરાવતું રાજ્ય હતું એટલે અહિંથી ખુલ્લાપણાની માંગ ઉઠે તે સ્વાભિક હતું. આપણી સુપ્રિમ કોર્ટે -૧૯૭૫ માં બંધારણની કલમ-૧૯(એ) અભિવ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યનું અર્થઘટન માહિતી સ્વાતંત્ર્ય તરીકે કરી રાજ્યની માહિતી કાનુન બનાવવાની સુચના આપી હતી. છેક -૧૯૮૦ માં આ વાત ફરી ઉપસી આવી આ સમયમાં રાજસ્થાનમાં એક મજૂર સંગઠને માહિતી અધિકારની માંગણી કરી. આ પછી ૧૯૮૭ માં તામીલનાડુએ રાજ્યમાં માહિતી અધિકાર કાનુન લાગુ કર્યો. સને ૨૦૦૨ સુધીમાં એક ડર્ઝન જેટલા રાજ્યોએ આ કાનુન લાગુ કરી દિધો.

આપણી બધા જાણીએ છીએ કે સરકાર દ્વારા દેશમાં ગરીબ વંચિત લોકોના વિકાસ માટે ઘણી યોજનાઓ બનાવવામાં આવી છે. આ યોજનાને સંચાલિત કરવા માટે સરકાર કરોડો રૂપીયા ખર્ચ કરે છે. પરંતુ આ ક્યા અને કેવી રીતે થઈ અને આનો સાચો લાભ કોને મળ્યો એની જાણકારી લોકોને મળતી નથી. જાણકારી આપવી કે ન આપવી તે સરકારી અધિકારીઓ પર આધારિત હતી. ઈસ.૨૦૦૫ માં માહિતી અધિકાર કાયદો લાગુ થયા બાદ સરકારી અધિકારઓ માટે આ જરૂરી થયું ગયું છે લોકો દ્વારા ઈચ્છનીય જાણકારી તેઓને આપવી.

આ કાયદા હેઠળ કોઈપણ વ્યક્તિ રૂા વીસ અને પત્રક ભરીને કોઈપણ સરકારી કે સરકારના અનુદાનથી ચાલતી પ્રવૃત્તિ વિશે માહિતી માંગી શકે છે.

આપણે કઈ જાણકારી માંગી શકીએ :-

આપણી આસપાસ બે પ્રકારની સરકારી ઓફીસો છે જેમાં એક એવી ઓફીસ કે રાજ્યસરકારને આધિન હાલે છે જેમકે તાલુકા મહેસુલ, પોલીસ જળશંસાધન, કૃષિ, શિક્ષા સ્વાસ્થ્ય વિગેરે બિજી એવી ઓફીસો કે જે કેન્દ્ર સરકારને આધિન હાલે છે જેમકે પોસ્ટ ઓફીસ, બેન્ક રેલ્વે વગેરે,

માહિતીના અધિકાર મુજબ આપ સરકારી ઓફીસોમાંથી નીચે પ્રમાણે માહિતી માંગી શકો છો.

૧. કોઈપણ દસ્તાવેજી પ્રમાણિત ફોટો કોપી.
૨. દસ્તાવેજને સંબંધિત આંકડોઓની, ફલોપી, સીડી, વિડ્યો કેસટ.
૩. પ્રકાશિત દસ્તાવેજ
૪. દસ્તાવેજની મુળપ્રતને જોઈ શકાય છે તેને ત્યાં બેસીને વાંચી શકાય છે.

માહિતીના અધિકારી જાણકારી કોન આપશે ?

માહિતી અધિકાર મુજબ જાણકારી આપવા માટે સરકાર દ્વારા વહિવટી તંત્ર બનાવવામાં આવ્યું છે આ વહિવટી માળખું અથવા સરકારી તંત્ર પ્રત્યેક કાર્યલયમાં બનાવવામાં આવ્યા છે. પ્રત્યેક વિભાગમાં પ્રતિક કાર્યલયમાં એક સહાયક જાહેર માહિતી અધિકારી, જાહેર માહિતી અધિકારી અટલે કે અપિલીય અધિકારી નિયુક્ત કરવામાં આવ્યા છે.

માહિતી પ્રાપ્ત કરવા માટેની ફી :-

માહિતી અધિકાર મુજબ જાણકારી પ્રાપ્ત કરવા માટે ફી નકકી કરવામાં આવી છે રૂપીયા વીસ જમા કરીને તેની ખાંચ અવશ્ય લેવી અથવા રૂા.વીસ રૂપીયાના મુલ્યનો નોન જ્યુડીશિય સ્ટેમ્પ પેપર અરજી પત્રની સાથે અવશ્ય ચોટાડવો. પરંતુ માહિતી પ્રાપ્ત કરવા માટે ગરીબી રેખાની નીચે જીવન નિર્વાહ કરતા પરિવારોને કોઈપણ પ્રકારની ફી ચુકવવાની રહેતી નથી.

આ કાયદા મુજબ અરજી આપ્યાની ત્રીસ દિવસમાં જાણકારી આપવાનો નિયમ છે જો કોઈ જાણકારી કોઈ વ્યક્તિના જીવન અથવા વ્યક્તિગત સ્વાતંત્ર્ય સંબંધિત હોય તો આ પ્રકારની જાણકારી ૪૮ કલાકની અંદર આપવાનો નિયમ છે.

તમારા દ્વારા માંગવામાં આવેલ માહિતી ત્રીસ દિવસમાં ન મળે તો તમે અપીલ કરી શકો છો. આ માટે બે અપીલોના નિયમ આ કાયદા માટે છે.

પ્રથમ અપીલ :-

જાણકારી પ્રાપ્ત ન થવાથી પ્રથમ અપીલય અધિકારી સમક્ષ કરવી આના માટે અરજી આપવી પડે છે તેમાં એ લખવાનું રહેશે કે જાહેર માહિતી અધિકારીએ તમારા દ્વારા માંગેલ જાણકારી ત્રીસ દિવસની મુદત થયા પછી પણ નથી આપી. આ અપીલની સાથે રૂપીયા પચાસ જમાં કરવાના રહેશે.

બીજી અપીલ :-

જો અપીલય અધિકારી દ્વારા પણ તમને ઈચ્છનીય જાણકારી આપવામાં ન આવે તો તમો બીજી અપીલ રાજ્ય આયોગને કરી શકો છો. બીજી અપીલ કરતી વખતે સો રૂપીયા જમા કરવા પડશે.

રાજ્ય જાહેર માહિતી આયોગ આ બાબતની તપાસ કરીને માહિતી ન આપનાર અધિકારને રૂપીયા દરરોજના વધુમાં પચ્ચીસ હજાર સુધીનો દંડ કરી શકે છે.

ઉપસંહાર :-

આ રીતે એક દાયદાના અમલ બાદ હજી સુધી ઘણી સરકારી કચેરીઓમાં માહિતી અધિકારીની નિમણુંક નથી થઈ. આ અંગેના બોર્ડ જાહેરમાં લગાવવાં જોઈ તે નથી લાગ્યા. આમ છતાં અનેક સદીઓથી બંધ અને ખાનગી રીતે કામ કરવા દેવાયેલું આપણું તંત્ર એક દાયકામાં સંપૂર્ણ પણે ખુલ્લું પડી જશે એમ માનવું વધુ પડતું છે તેમ છતાં આ કાનુનની અસર તો પડી છે. કેટલી પડી ? ક્યા પડી ? તે કાયદાશાસ્ત્રના સંશોધકો માટે તપાસનો વિશય છે. રાજકીય પક્ષો તથા ધાર્મિક ટ્રસ્ટોને આ કાનુન દાયરાથી બહાર રખાયા છે. તેમાં સુધારો કરી કાનુની સીમામાં મુકવા જોઈએ.

संस्कृतसाहित्ये नारीणां स्थानम्
(भारविविचितकिराताज्जुनीयस्य द्रौपदीचरित्रविशिष्टपरिप्रेक्ष्ये)

पिङ्गि दासः

संस्कृत विभागः

शोधच्छात्रा पाण्डिच्चेरी विश्वविद्यालयः

“यत्र नार्यस्तु पुज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः

यत्रैतास्तु न पुज्यन्ते सर्वास्तत्राऽफलाः क्रिया ॥” (म. स्मृ ३।५६)

भारतीय संस्कृतौ स्त्रियाः महत्वपूर्णं स्थानं विलसन्ति । इयं हि जननी पत्नी पुत्रीत्यादिभिर्विविधैः रूपैर्विराजमाना सती संसारस्य अस्य कल्याणसम्पादनाय मानवसृष्टौ महत्वपूर्णा भूमिकां निर्वहति । स्त्यायेते शुक्रशोणितेऽस्यामिति स्त्रीति व्युत्पत्त्या सृष्टिविकाशस्याऽऽधारभूमिः स्त्री विद्यते । स्त्रियाः महत्वं प्रतिपादयता महामान्येन मनुना स्त्रियै महत्वपूर्णं पुज्यं च स्थानमदायि ।

प्रथमतः नारीशब्दः व्युत्पद्यते नुर्नरस्य वा स्त्री इति विग्रहे “नृनरयोर्वृद्धिश्च” इति वार्तिकेन जातिलक्षणं ङिनादिप्रवाध्य अनेन ङीन् प्रत्यये कृते सति सिध्यति ।

नरशब्दस्य विग्रहस्तु नृणाति आनन्दं प्रापयति इति नरः । शब्दकल्पद्रुमकारा इदं वदन्ति नुर्नरस्य वा धर्म्यानारी तस्य व्याख्यानस्य अयमर्थः नुर्नरस्य वा धर्माचारी यस्यां सा नारी इति कथ्यते नर धर्माचार्यु । इत्यर्थः ।

शास्त्रेषु विहिता नार्यः देवीरूपाः कथ्यन्ते । तथा च उ म् - दुर्गासप्तशत्याम् स्त्रियः समस्ताः सकला जगत्सु ।

वैदिकसाहित्यस्यानुशीलनेन विज्ञायते यद् वैदिककाले स्त्रीणां स्थानम् अतीव गौरवास्पदम् । स्त्री गृहिणी गृहस्वामिनी सहधर्मिणी इत्यादिभिर्विशेषणैः संबोध्यते । तस्मिन् काले कन्यानां शिक्षाया व्यवस्था निर्दिश्यते । पुत्रवत् तासामपि उपनयनादिसंस्कारा अभुवन् । वेदाध्ययेनापि तासामधिकारोऽङ्गीक्रियते । वेदेषु चोपनिषत्सु विदुष्याः ऋषिकायाः रोमशायाः लोपामुद्रायाः विश्ववरायाः अपलायाः घोषायाः मदलसायाः उमा हेमवत्याः पथ्यस्वस्त्याः मैत्रेयाः गार्गादिनां वैदुष्यपूर्णं जीवनं सुप्रसिद्धं वर्तते । विविधशास्त्रेषु ताषां पाण्डित्यपूर्णं ज्ञानं परिलक्षते । यथा सङ्गितादिविविधविषये धर्म शास्त्रे वेदवेदाङ्गे शिक्षाकल्पनिरु छन्दशास्त्रे व्याकरणे ज्योतिषशास्त्रेत्यादिः ।

मनुस्मृतौ नारीणां स्वरूपम् अत्युत्कृष्टत्वेन प्रतिपाद्यते । यथा -

“पितृभिर्भ्रातृभिश्चैताः पतिभिर्देवैस्तथा ।

पूज्या भुषयितव्याश्च बहुकल्याणमीप्सुभिः ॥” (म. स्मृ ३।५५)

“शोचन्ति जामयी यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।

न शोचन्ति तु यत्रैताः वर्द्धते तद्धि सर्वदा ॥” (म. स्मृ ३।५७)

“जामयो यानि गेहानि शपत्त्यप्रतिपूजिताः ।

तानि कृत्याहतानीव विनश्यन्ति समन्ततः ॥” (म. स्मृ ३।५८)

“तस्मादेताः सदा पूज्याः भूषणच्छादनाशनैः ।

भूतिकामैर्नैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥” (म. स्मृ ३।५९)

स्त्रियामहत्वं प्रेक्ष्यैव मनुनोच्यते यत् स्त्रियो रत्नानि विद्या धर्मश्च यत्रैव प्राप्येरन् तत् एवोपादेयानि ।

“स्त्रिया रत्नान्यथो विद्या धर्मः शौचं सुभाषितम् ।

विविधानि च शिल्पानि समदेयानि सर्वतः ॥” (म. स्मृ २।२४०)

संस्कृतकाव्यशास्त्रेऽपि नारीणां आदर्शस्वरूपं तथा ताषां वार्तालापक्रमः शिष्टाचारपद्धतिः वाक्यप्रयोगपद्धतिश्च नितराम् विद्याकुशलतां सूचयति । यथा रामायणे कौशल्या तारा च मन्त्रविदो कथ्येते सन्ध्यां कुर्वन्त्या जानक्या वर्णनं प्राप्यते । महाभारते सुलभा वेदान्तविद् वर्ण्यते । द्रौपदी च पण्डिता कथ्यते । स्त्रीणां संगीतनृत्यादिकलानां शिक्षणं वर्ण्यते । नाट्यसाहित्ये नारीणां काव्यशास्त्रादिविषये ज्ञानं तत्पठनेन तत्प्रत्ययः कर्तुं शक्यते- यथा अभिज्ञानशाकुन्तले नाटके तृतीयाङ्के शकुन्तलावर्णने तस्याः सखीवचने - यादृशीतिहासनिबन्धेषु कामयमानानाम् अवस्था श्रूयते तादृशीं तव पश्यामि । (अभिज्ञानशाकुन्तलम् तृतीयोऽङ्कः पृ० १९४)

तथा चतुर्थाऽङ्के शकुन्तलायाः आभरणधारणे प्रियम्बदानुसूययोः चित्रकलाविषये ज्ञानं तथा दुष्यन्तं प्रति शकुन्तलारचितमदनलेखायां छन्दोवद्धमार्मिककाव्यात्मकरचनायां नारीणां काव्यशास्त्र विषये यथार्थज्ञानं परिदृश्यते । भवभूतिविरचिते उत्तररामचरिते आत्रेयी वेदान्तविद्यानिष्णाता श्रूयते - तेभ्योऽधिगन्तुं निगमान्तविद्यां (उत्तररामचरितम् २।३) । काव्यादिललितकलायामपि नैसर्गिकरूपेण स्त्रियः निपुणहस्ताः, अस्मात् कारणात् नाट्यकारेण राजशेखरेण उ म्-

“पुरुषवद्योषितोऽपि कवि भवेयुः संस्कारह्यात्मनि समवैत स्त्रैण पौरुषं वा विभागमपेक्षते ।

श्रूयन्ते दृश्यन्ते च राजपुत्र्यो महामात्यदुहितरो गणिकाः कौतिक भार्याश्च शास्त्र प्रहृतबुद्धयः कवयश्च ॥” (का०मी० पृ० ५३)

संस्कृतसाहित्ये सुभद्रायाः फल्गुहस्तिन्याः मोरिकायाः इन्दुलेखायाः मरुलायाः शिलाभट्टारिकायाः देवकुमारिकायाः वैजयन्त्यादिनां प्राचीनतः आधुनिककालपर्यन्तं विविधानां कवयित्रीणां योगदानं दरीदृश्यते ।

अतः अस्मात् एवं विज्ञायते यत् संस्कृतसाहित्यजगति नारीणां महत्वपूर्णं गौरवपूर्णं च स्थानं विद्यते। नारी पुरुषस्य सहयोगिनीरूपेण वर्तते। तया पुरुषैः सह यज्ञादिकर्माणि सम्पाद्यते। न केवलं यज्ञकर्मणि अपि तु भीषणे समरेऽपि स्त्रीया सेनानीत्वम् अलंक्रीयते। तस्य एकं दृष्टान्तं महाकविभारविप्रणीते किराताज्जुनीयम् इति महाकाव्ये द्रौपदीचरित्रे सुष्ठुतया परिलक्ष्यते। भारविप्रणीतस्य किराताज्जुनीयस्य प्रथमसर्गावलम्बने द्रौपदीचरित्रमाधारिकृत्य युद्धेऽपि नारीणां एकं विशिष्टं स्थानमस्ति विषयेऽस्मिन् सदृष्टान्तं सुविस्तृतविवरणं मया अत्र शोधप्रबन्धे प्रकटीयते।

नृपतेः युधिष्ठिरस्य मुखात् वनेचरोक्तं शत्रुराजस्य दुर्योधनस्य अभ्युदयवृत्तान्तमाकर्ण्य वीराङ्गना वीरजाया द्रौपदी आत्मनः मनोविकारान् निरोद्धुम् अक्षमा सती नारीजनोचितं सदाचारं परित्यज्य अनुजसन्निधौ युधिष्ठिरं युद्धे प्रस्तुतकरणार्थं तस्य क्रोधोत्साहोदीपकवाक्यं वक्तुमारब्धः। यथा -

“भवादृशेषु प्रमदाजनोदितं

भवत्यधिकेप इवानुशासनम्।

तथापि वक्तुं व्यवसायन्ति मां

निरस्तनारीसमया दुराधयः॥” (किराताज्जुनीयम् १।२८)

इत्यनेन द्रौपद्याः चरित्रे भारतीय नारी इव नम्रतायाः सदाचारस्य युधिष्ठिरं प्रति ऐकान्तिकभक्तेः अकृत्रिमात्तुगत्यस्य नारीजनोचितशालीनतायाः गुणग्राहितायाः सुस्पष्टं परिचयं प्राप्यते।

महाद्रिशिरसि महानदीमिव महागजमस्तके शोभातिशयं पुष्पन्तीं पुष्पमालां मदन्धेन मतङ्गनेन निरस्तां निरीक्ष्य यथा लोकः शोचति तथैव साम्राज्यगुणान्वितेन कृतार्थताभ्रान्तिविगलिताविवेकेन युधिष्ठिरेन अपवर्जितां वसुमतीं विलोक्य द्रौपदी विलपति -

“अखण्डमाखण्डल तुल्यधामभिः

चिरं धृता भूपतिभिः स्ववंशजैः।

त्वयात्महस्तेन मही मदच्युता

मतङ्गजेन स्रगिपवर्जिता॥” (किराताज्जुनीयम् १।२९)

अनेन द्रौपद्याः गौरवमयैतिह्यम् आभिजात्यज्ञानं च सम्यक्तया प्रकटितं जातम्।

स्वदोषादेव युधिष्ठिरस्य अनर्थागमः स च दोषः कुटिलेषु अकौटिल्यम्। शठेषु शठ्यम् आचरितव्यमिति नीतिः न तु सारल्यमिति यदुक्तं द्रौपद्या तत् तु नीतिशास्त्रसम्मतम्। ये राजानः मायाविषु नराधिपेषु मायाप्रवणाः न भवन्ति ते एव निर्विक वुद्धयः नूनमेव पराभवं गच्छति। अत्र द्रौपदी तस्याः वचनसमर्थनाय एवम् अर्थान्तरं नस्यति - प्रविश्य हि घ्नन्ति शठाः तथाविधान्। असंवृताङ्गान् निशिता इवेष्वः (किराताज्जुनीयम् १।३०) इति। अवर्मितदेहान् प्रविश्य तीक्ष्णाः वाणाः यथा प्राणान् घ्नन्ति तथा मायावन्तः

शठाः अपि तावत् मित्रभावेन सम्बन्धं स्थापयन् आत्मीयाः भूत्वा परिणामे विनाशं कुर्वन्ति। आर्जवं हि कुटिलेषु न नीतिरिति द्रौपद्याः वक्तुमभिप्रायः।

न च लक्ष्मी चापल्यादयमनर्थागमः परं तु स्वोपेक्षादोषमूलत्वादित्याशयेनाह द्रौपदी यत् अनुकूल सहायवान् क्षत्रियत्वाभिमानी न कोऽपि नृपति सन्ध्यादि षाड्गुण्यप्रयोगेन तं प्रति अनुस्वतां कूलक्रमागतां राजलक्ष्मीं शत्रुभिः अपहारयेत्। एतेन द्रौपद्याः सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसंश्रयात्मकस्य प्रयोगः साफल्यमपि विदितमस्ति इति प्रतीयते। कामन्दकीय नीतिसारेऽपि एवमेवोक्तम् - उद्योगादनिवृत्तस्य सु सहायस्य धीमतः छायेवानुगत्या तस्य नित्यं श्रीः सह-चारिणी इति । सर्वप्राणिसाधारण्यामपदि न कापि परिवेदना इति तथा ज्ञायते परं तु यतः नृपतेः युधिष्ठिरस्य इयं दशा दुर्योधनादिशत्रुनिमित्ता तस्मादेव सा दुर्दशा तस्याः मनः निःशेषमुन्मूलयति इव । दैविकी तु आपत् न दुःखाय भवति परं तु मनुष्यकृता विशेषतः अरिकृता आपत् बाहुल्येन मनकष्टाय भवति। तथा च आह -

“परैरपर्यासित वीर्यं सम्पदां।

पराभवोऽप्युत्सव एव मानिनाम्॥” (किराताज्जुनीयम् १।४१)

येषां वीर्यसम्पत् शत्रुभिः पराभूताः न भवति तेषामेव मानीनां पराभवरूपा विपदपि उत्सवतुल्यो भवति। माघस्य शिशुपालवधेऽपि अस्य श्लोकस्यानुरूपं वचनं दृश्यते यथा - सदभिमानैकधना हि मानिनः (शिशुपालवधम् १।६७)। पुनः श्रीहर्षस्य नैषधीयचरितेऽपि यदुच्यते - त्यजन्तयसून् शर्म च मानिनो वरं त्यजन्ति नत्वेकमयाचितं व्रतम्। (नैषधीयचरितम् १।५०)

निस्पृहाः मुनयः षड्रिपून् पराजित्य शान्तिमार्गमनुसृत्य एव साफल्यं लभन्ते न तु भूभृतः। यतः नराधिपानां धर्म भिन्न एव - कैवल्यं कार्यवत् राजकार्यं न शान्तिसाध्यम्। शान्तिं विहाय महाराजेन युधिष्ठिरेण अवश्यमेव क्षात्रधर्ममवलम्ब्य विग्रहेण सिद्धिलभ्या इति द्रौपद्याः आशयः। तथा चाह -

व्रजन्ति शत्रूनवधूय निस्पृहाः।

शमेन सिद्धिं मुनयः न भूभृतः॥ (किराताज्जुनीयम् १।४२)

पुनः द्रौपद्या उक्तम् तेजस्विनां अग्रगण्याः कीर्तिसम्पदाः भवत्प्रकाराः पुरुषाः पराभवं लब्धा सन्तोषम् स्वीकुर्वन्ति चेत् तर्हि अभिमानिता आश्रयहीना सती विनष्टा जाता। अतः पराक्रमितव्यमिति। यतः तेजस्विपुरुषाः न कदापि शत्रुकृता दुर्दशा सह्यन्ते। यथा उच्यते उत्तररामचरिते -

“न तेजस्तेजस्वी प्रसृतमपरेषां विषहते।

स तस्य स्वो भावः प्रकृतिनियतत्वादकृतकः॥” (उत्तररामचरितम् ६।१४)

पक्षान्तरे राजचिह्नं कार्मुकं विहाय निरस्तविक्रमः सन् युधिष्ठिरः चिरकालेनापि क्षमामेव सुखस्य साधनम् अवगच्छति चेत् तर्हि सः जयधरः सन् यज्ञाग्नौ नियतं होमं करोतु इति द्रौपद्याः वक्तुमभिप्रायः।

“अथ क्षमामेव निरस्तविक्रमः

चिराय पर्येषि सुखस्य साधनम् ।

विहाय लक्ष्मीपतिलक्ष्म कार्मुकम्

जटाधरः सन् जुहुधीह पावकम् ॥” (किराताज्जुनीयम् १।४४)

शठतापरायणेषु अरिषु दुर्योधनादिषु महातेजस्विनः प्रतीकारसमर्थस्य महाराजस्य युधिष्ठिरस्य समयोल्लङ्घनभयं नास्ति । यतः विजिगीषवः नृपतयः केनचिद् व्याजेन सन्धिदोषमापाद्य सन्धिं विघटयन्ति । यतः - शक्तस्य हि विजिगीषोः सर्वथा कार्यसाधनं हि प्रधानम् अन्यत् समयरक्षणादिकम् अशक्तस्य इति ।

अतः आपातदृष्ट्या, द्रौपदी कोपप्रवणा प्रतिशोधपरायणा रुक्षस्वभावसम्पन्ना रमणीरूपेण प्रतीयते परन्तु तस्याः प्रत्येकवचनानां यथायथविचारपूर्वकेन अनुधावनेन ज्ञायते विपदकाले आत्मीयानाम् अभ्युदयदर्शने आग्रहशीला रमण्याः वाक्यं यथा वञ्छनीयम् द्रौपद्याः वाक्यमपि तथैवासीत् । अतः नृपतिं युधिष्ठिरं प्रति द्रौपद्याः वचनेषु तस्याः राजधर्म अर्थशास्त्र नीतिशास्त्रादि विषयेषु सुस्पष्टं ज्ञानं बाहुल्येन प्रकटितं लक्ष्यते । न केवला सा क्षात्रतेजोदीप्ता नारीजनोचितशालिनाऽपि तस्मिन् द्रौपदीचरित्रे वर्तते । कालिदासस्य अभिज्ञानशकुन्तलस्य नायिका तापसकन्या शकुन्तला इव न केवला कोमलस्वभावसम्पन्ना किंवा भवभूतेः उत्तररामचरितस्य नायिका सीता इव न केवला करुणस्य प्रतिमूर्तिः सा द्रौपदी आदर्शभारतीयपतिव्रतनारीणां सर्वैः गुणैः यथा मण्डिता तथा वीरङ्गनारूपेण संस्कृतसाहित्ये सदैव पूजिता । फलतः वीराङ्गना वीरजाया तेजस्विनी द्रौपदी यथा सम्पदकाले कुसुममिव कोमला तथा आपदकाले क्षात्रतेजे परिपूर्णा उत्तेजनापूर्णोभावबहुला च इति ।

अतः अनेन पर्यालोचनेन वयं वक्तुं शक्यन्ते यत् संस्कृतसाहित्ये सर्वत्रपरिसरे नारीणां स्थानं महन्महत्त्वम् इत्यत्र न कोऽपि सन्देहावसर इति ।

सहायकग्रन्थसूची

१. संस्कृत कवतित्रियों का व्या¹ त्व एवं कृतित्व, डा कैलाश नाथ द्विवेदि, जनार्दन प्रकाशन, लखनऊ ।
२. आधुनिक संस्कृतसाहित्ये स्त्री लाखिकानां योगदानम्, डाँ वनमाला भवालकर, सागर- १९७०
३. संस्कृत सुकवि समीक्षा, अचार्य बलदेव उपाध्याय, काशी -१९६३
४. संस्कृत साहित्य का आलोचनात्मक इतिहास, इलाहवाद्
५. मृच्छकटिकस्य धर्मशास्त्रीयसमीक्षा, डाँ सनन्दन कुमार त्रिपाठी, नाग पब्लिशर्स, दिल्ली
६. किराताज्जुनीयम् संस्कृत बुक् डिपो, २८।१ विधानसरणी, कलिकाता ६।
७. शिशुपालवधम् (प्रथमसर्गः), श्रीसत्यनारायण चक्रवर्ती, संस्कृत पुस्तकभाण्डार, कलिकाता ७००००६ ।

८. काव्यमीमांसा, ड० उदयचन्द्र वन्द्योपाध्याय, संस्कृत बुक डिपो , २८।१ विधानसरणी, कलिकाता ७००००६।

९ अभिज्ञानशाकुन्तलम्, ड० अनिल चन्द्र वसु, संस्कृत बुक डिपो, २८।१ विधानसरणी कलिकाता ७००००६।

Determinants of dividend pay-out ratio of selected companies listed On Bombay stock exchange

Mr. Khoda M. Gogiya

M.Com. M.Phil., UGC-NET, CCC+,

Ph.D. Research Scholar

Abstract

This paper analyzes the extent of relationships between dividend pay-out and its effected factors on BSE listed companies. The study uses a data set of S& P BSE metal companies listed on Bombay Stock Exchange between the years from 2010 to 2014. The study developed five research hypotheses, which are applied to examine the extent and the level significance of the relationship between the amount of dividend pay-out and influence factors using regression model. The model considered the impact of earning per shares; retain earnings, current ratio, debt equity ratio and rate of return on employed capital on dividend pay-out ratio. The research indicates that there is no relationship between dividend pay-out of metal firms and the independent variables.

Keywords: *S & P BSE, Dividend Pay-out Ratio, Earning Per Shares, Retain Earnings, Current Ratio, Debt Equity Ratio and Rate of Return on Employed Capital.*

Introduction

Successful companies earn income. This income can be invested in operating assets, used to acquire securities, used to retire debt, or distributed to shareholders. The income distributed to shareholders is the dividend. We are going to conduct a study concerning dividends and it is therefore of major importance that we use the most relevant measure of dividend in order to get an accurate result. The two most common measures of dividends are the dividend pay-out ratio and the dividend yield. Both these methods provide reliable measurements, but they measures dividend payments in different ways. The dividend pay-out ratio is defined as the percentage of the company's earnings that is distributed to shareholders. As can be seen in the formula below, it only takes internal factors into considerations and the measurement is therefore independent to external factors (Penman, 2009).

Review of literature

Past literature related to determinants to dividend are as bellows:

Researcher: Rozeff M.S.

Year: 1982

Country: united States

Research title: "Growth, Beta and Agency Costs as Determinants of Dividend Pay-out Ratios."

Sample: 1000 US companies from 64 different industries.

Findings :

Variables	Relationship	Sign
Number of Share holders	Positive	(+)
Risk(Beta)	Negative	(-)
Institutional Holdings	Negative	(-)
Growth	Negative	(-)

Researcher: Lloyd

Year: 1985

Country: united States

Research title: *“The relationship between the dividend pay-out ratio and the company’s selected factors”*

Sample:

Findings

Variables	Relationship	Sign
Size(log of sales)	Positive	(+)
Risk(Beta)	Negative	(-)
Institutional holdings	Negative	(-)
Growth	Negative	(-)

Researcher: Holder, M. E., Langrehr, F. W., &Hexter, L. J.

Year: 1998

Country: united States

Research title: *“Dividend policy determinants: an investigation of the influences of stakeholder theory.”*

Sample: 477 US companies

Findings

Variables	Relationship	Sign
Free cash flow	Positive	(+)
Size (log of sales)	Positive	(+)
Institutional holdings	Negative	(-)
Growth	Negative	(-)
Risk (S.D. of return)	Negative	(-)

Researcher: Gill A., Biger, N., &Tibrewala, R

Year: 2006

Country: United States

Research title: *“Determinants of Dividend Pay-out Ratios: Evidence from United States.”*

Sample: 266 randomly selected public companies from different industries in United States

Findings

Variables	Relationship	Sign
Pro fitability	Positive	(+)
Tax	Positive	(+)
Growth	Negative	(-)

Researcher: Amidu and Abor

Year: 2006

Country: Ghana

Research title: *“The relationship between a number of company selected factors and the dividend pay-out ratio in Ghana.”*

Sample: 20 companies listed on Ghana stock exchange

Findings

Variables	Relationship	Sign
Pro fitability	Positive	(+)
Cash Flow	Positive	(+)
Tax	Positive	(+)
Risk(Variance In Cash Flow)	Negative	(-)

Market-To-Book Value	Negative	(-)
Growth	Negative	(-)
Institutional Holdings	Negative	(-)

Researcher: Hedensted and Raaballe

Year: 2006

Country: Danmark

Research title: “*A study in Denmark regarding the determinants of dividends.*”

Sample: 365 companies listed on Danmark stock exchange

Findings

Variables	Relationship	Sign
Retain Earning	Positive	(+)
Return On Equity	Positive	(+)
Size	Positive	(+)

Researcher: Anil and Kapoor

Year: 2008

Country: India

Research title: “*Determinants of dividend pay-out ratios-A study of Indian information technology sector.*”

Sample: technology sector in India

Variables	Relationship	Sign
Pro fitability	Positive	(+)
Cash flow	Positive	(+)
Tax	Positive	(+)
Growth	Negative	(-)
Market-to-book value	Negative	(-)

Researcher: Daunfeldt, S.-O., Selander, C., & Wikström, M.

Year: 2009.

Country: Sweden

Title: “*Taxation, dividend payments and ex-day price-changes.*”

Sample:

Variables	Relationship	Sign
Earnings	Positive	(+)
Cash Flow	Positive	(+)
Size(Log Of Employment)	Positive	(+)
Tax	Positive	(+)
Market-To-Book Value	Negative	(-)

Researcher: Al-Kuwari, D.

Year: 2009

Country: GCC Countries

Title: “*Determinants of the Dividend Policy in Emerging Stock Exchanges: The Case of GCC Countries*”

Sample:

Findings:

Variables	Relationship	Sign
Government Ownership	Positive	(+)

Size	Positive	(+)
Profitability(ROE)	Positive	(+)
Leverage(Debt/Equity)	Negative	(-)

Researcher: Al Shabibi, B. K., & Ramesh, G.

Year: 2011

Country: United Kingdom

Title: “*An Empirical Study on the Determinants of dividend policy in the UK.*”

Sample:

Findings:

Variables	Relationship	Sign
Size	Positive	(+)
Profit	Positive	(+)
Risk	Positive	(+)

Objectives

Current study main objective is to analyze relationship between dependent variable as dividend pay-out ratio and independent variables like , Earning Per Shares, Retain Earnings, Current Ratio, Debt Equity Ratio and Rate of Return on Employed Capital

Identification of variables

In this paper two variables have been used i.e., dependent and independent variables.

Dependent variable

- DP (Dividend Pay-out) = dividend per share/earning per share averaged for last five years.

Independent variables

- EPS (Earning per share) = earnings after tax before dividend / no. of shares averaged for last five years.
- RE (retain earning) = EPS - DPS averaged for last five years.
- CR (Current ratio) = current assets/current liabilities averaged for last five years.
- DE (Debt Equity Ratio) = Total external long term debts/ share holders' capital+reserves averaged for last five years.
- ROE (Return on employed capital) = EBIT /employed capital averaged for last five years.

Hypothesis

Hypothesis of the study are as following;

- 1) There is no significant relationship between dividend payment and EPS.
- 2) There is no significant relationship between dividend payment and RE.
- 3) There is no significant relationship between dividend payment and CR.
- 4) There is no significant relationship between dividend payment and DE.
- 5) There is no significant relationship between dividend payment and ROE.

Samples

The scope of the study consists of the wide area where all types of companies which are listed on BSE. The study is undertaken by an individual researcher but as far as the number of listed companies of BSE is quite more. It is not easy to study all so researcher has selected only S&P BSE Metal companies for the study purpose. Which are as under;

Table no. 1 shows selected companies

Sr.No.	Company Name
1	Coal India Ltd
2	Hind Zinc
3	Hindalco
4	Jindal Steel
5	Jsw Steel
6	Nalco
7	NMDC
8	Sail
9	Tata Steel
10	Vedanta

Sources of Data

For the current analysis data is secondary data and were collected from the financial reports of the selected pharmaceutical companies from the year 2010-2014 from internet (www.moneycontrol.com).

Analysis of Data

After the collection of data, data are analysed with the help of mean, standard deviation, minimum, maximum, matrix correlation and t test are used for test hypothesis.

Table no. 2 depicted descriptive statistics of selected units

	Size of sample	Mean	Standard Error	SD	Minimum	Maximum
DP	10	0.276559	0.066261042	0.209535813	0.0835116	0.80329017
EPS	10	24.733	8.012306242	25.33713703	4.976	80.122
RE	10	72.3954	6.644670232	21.01229223	19.308	91.66
CR	10	2.2528	0.839421981	2.654485378	0.712	9.574
DE	10	0.47119	0.098332929	0.310956026	0.065	0.892
ROE	10	19.7569	4.326293026	13.68093979	6.24	47.492

Above table no 2 depicted that the mean of all variables are higher than their respective standard deviation. It means that the variables do not widely vary from each other and thus can be said to have tendency for being normally distributed.

Following table no. 3 and table no. 4 are taken for the testing of hypothesis for analysis of correlation matrix and regression analysis. The detailed analysis is related to both figures of the tables.

Table no. 3 Correlation Matrix

	DP	EPS	RE	CR	DE	ROE
DP	1					
EPS	-0.36128	1				
RE	-0.99514	0.383104	1			

<i>CR</i>	<i>0.223886</i>	<i>-0.24263</i>	<i>-0.22488</i>	<i>1</i>		
<i>DE</i>	<i>-0.53081</i>	<i>0.380211</i>	<i>0.570946</i>	<i>-0.49978</i>	<i>1</i>	
<i>ROE</i>	<i>0.74326</i>	<i>-0.18981</i>	<i>-0.74482</i>	<i>0.659077</i>	<i>-0.67191</i>	<i>1</i>

Table no 4 Multiple Regression

<i>Particulars</i>	<i>Coefficients</i>	<i>Standard Error</i>	<i>t-statistics</i>	<i>Table value at 5% level sign.</i>
Intercept	0.978940648	0.081175372	12.05958	
EPS	9.3026E-05	0.000432796	0.214942	2.262
RE	-0.010175452	0.000865557	-11.756	2.262
CR	0.001507385	0.00572952	0.263091	2.262
DE	0.04762285	0.040110862	1.187281	2.262
ROE	0.000310675	0.001674957	0.185482	2.262

Analysis and Test the Hypothesis

- Correlation between dividend payment and earning per share is – 0.361. It means that there is a negative relationship between EPS and dividend payment in Metal companies within study period. The test of hypothesis is done with t statistics and its significance level. The t test is 0.215 with significance level at 5% is 2.262. Here table value is more than calculated value of t. Thus null hypothesis is accepted and conclude that there is no significant relationship between dividend payment and EPS.
- The direction of relationship between dividend payment and retain earning is shown by the correlation -0.995. These indicated that there is a negative relationship between RE and dividend payment. The test of hypothesis with the t test showed that the t test is – 11.756 with level of significance of 2.262. Since the significance level of the t test is higher than 5% level. We accept H_0 and conclude that there is no significant relationship between dividend payment and RE.
- The correlation between dividend payment and current ratio is explained as 0.224. The correlation value indicates that CR has positive relationship with dividend payment in metal firms. The t test value on the relationship between current ratio and dividend payment is 0.263 with significance of 2.262. here table value is more than calculated value of t. thus null hypothesis is accept and conclude that there is no significant relationship between dividend payment and CR.
- The direction of relationship between dividend payment and debt equity ratio is shown by the correlation -0.531. These indicated that there is a negative relationship between DE and dividend payment. The test of hypothesis is done with t statistics and its significance level. The t test is 1.187 with significance level of 2.262. here table value is more than calculated value of t. Thus null hypothesis is accepted and conclude that there is no significant relationship between dividend payment and DE.

Correlation between dividend payment and ROE is 0.743 it means there is a positive relationship between ROE and dividend payment in metal companies within study period.

The t test value on the relationship between ROE and dividend payment is 0.185 with significance of 2.262. Here table value is more

- than calculated value of t. thus null hypothesis is accepted and conclude that there is no significant relationship between dividend payment and ROE.

Conclusion

Basing on the research questions of the paper EarningPer Shares, Retain Earnings, Current Ratio, Debt Equity Ratio and Rate of Return on Employed capital are the important determinants of dividend payment in meal companies. The analysis is performed using data derived from the financial statements of the company and various web sites during five year period. The result show positive relationship between dividend payment and current ratio, ROE. The results also suggest that profitable firms tend to high dividends. The result also indicates negative relationship between dividend payment and earning per share, retain earning, debt to equity ratio. This paper results can be used as well by investors for evaluating future dividends.

REFERENCES

- Al Shabibi, B. K., & Ramesh, G. (2011). An Empirical Study on the Determinants of dividend policy in the UK. International Research Journal of Finance and Economics (80).*
- Al-Kuwari, D. (2009). Determinants of the Dividend Policy in Emerging Stock Exchanges: The Case of GCC Countries. Global Economy & Finance Journal, 2 (2).*
- Amidu, M., & Abor, J. (2006). Determinants of dividend pay-out ratios in Ghana. The Journal of Risk Finance, 7 (2).*
- Anil , K., & Kapoor, S. (2008). Determinants of Dividend Pay-out Ratios-A Study of Indian Information Technology Sector. International Research Journal of Finance and Economics (15).*
- Daunfeldt, S.-O., Selander, C., & Wikström, M. (2009). Taxation, dividend payments and ex-day price-changes. Multinational Finance Journal, 13 (1/2).*
- Gill, A., Biger, N., & Tibrewala, R. (2010). Determinants of Dividend Pay-out Ratios: Evidence from United States. The Open Business Journal, 3.*
- Hedensted , J., & Raaballe , J. (2008). Dividend Determinants in Denmark. School of Economics and Management. Aarhus: University of Aarhus.*
- i.F. Osegbue and M. Ifueze, an analysis of the relationship between dividend payment and corporate performance of nigerien banks, Globle business and economics research journal, 3(2).*
- Rozeff, M. S. (1982). Growth, Beta and Agency Costs as Determinants of Dividend Pay-out Ratios. Journal of Financial Research, 5 (3).*

www.google.com.

www.rediffmoney.com

www.moneycontrol.com

અખાની રચનાઓમાં તત્ત્વજ્ઞાન

ડૉ. વ્રજેશ પટેલ

અનુભવ જ્ઞાનને તત્ત્વજ્ઞાનના સિંધાંતોમાં સુભગ રીતે ગોઠવીને અખો રજૂ કરે છે. સત્યની શોધમાં આથડતા અખાને તત્ત્વજ્ઞાન લાઘ્યુ સાથે જ સંસારના વિવિધરંગી અનુભવો પણ થયા. તેનું તત્ત્વજ્ઞાન આ દષ્ટિએ અનુભવોથી ઘડાયુ. સંસારના કડવા અનુભવોએ તેને એ નિર્ણય પર લાવી મૂક્યો કે પરમતત્ત્વ એ પરબ્રહ્મ એ જ સત્ય છે બાકી જગત મિથ્યા છે. આમ તત્ત્વજ્ઞાનમાં તેની શ્રદ્ધા બેસી ગઈ.

'ઈશ્વર શું છે ? જગત કેવી રીતે ઉદ્ભવ્યું ? બ્રહ્મ શું ? 'આપણે કયાંથી આવ્યા ? એવા પ્રશ્નો દરેકને સ્વાભાવિક રીતે જન્મે. આ પ્રશ્નોની ચર્ચા અને તેને પાર પામવાનો પ્રયત્ન અનાદિકાળથી થતો આવ્યો છે. બ્રહ્મ, પરમાત્મા જગત અને જીવ એ વિશે ઉચ્ચોરથ ભૂમિકાએ થયેલ ચિંતનનો પરિપાક એટલે તત્ત્વજ્ઞાન એવી સાદી સમજ તત્ત્વજ્ઞાનની આપી શકાય. ઉપર્યુક્ત વિચારો પરત્વે જુદા જુદા વિધ્વાનોભિન્નભિન્ન મતો દર્શાવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં તત્ત્વજ્ઞાનમાં મૂળ ઉડા જોવામાં આવે છે અહીં અનેક વિધ્વાનોએ તે સબંધી વિચારણાઓ કરી અને જુદા જુદા મતો બાંધ્યા, જગદ્ગુરુ શકરાચાર્યે પણ આ વિશે વિચારો રજૂ કર્યા. તેમના મતને શંકરમતા કહે છે 'શંકરવેદાંત' તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. શંકરાચાર્યે જણાવ્યું કે સંસારમાંથી મુક્તિ મેળવવાનું પરબ્રહ્મને પામવાનું આખરી સાધન જ્ઞાન જ છે. તેમણે જણાવ્યું કે 'બ્રહ્મ સત્યજગમિથ્યા જાવો બ્રહ્માંદ પરઃ અર્થાત્ બ્રહ્મ જ સત્ય છે. બીજું કશું નથી બ્રહ્મને જ સત્ય ઠેરવવાનો અને જીવ એ જ બ્રહ્મ છે એમ પ્રતિપાદિત કરતો વાદ કેવલદ્વૈત નામે પ્રસિદ્ધ છે. આપણો અખો આ વાદમાં માને છે. આખાને કૃતિઓમાં તેણે રજૂ કરેલા વિચારો આ સિંધાંતને પ્રતિપાદિત કરે છે.

આ જ્ઞાનને રજૂ કરવામાં તેને તેના અનુભવનું અને વ્યવહાર નું જ્ઞાન ઉપગોચી બને છે. પરબ્રહ્મતત્ત્વ, ઈશ્વર અને જીવનું અજ્ઞાન કે તેની અવિદ્યા, જીવને સ્વરૂપનું ભાન ભુલાવતી માયા, જગતનું સ્વરૂપ પરબ્રહ્મને પામવાના માર્ગો અને સાધનો, ગુરુમાહાત્મ્ય, જીવનમુક્તની દશા વગેરે વિશે તે પોતાના વિચારો પોતાની પ્રત્યેક કૃતિમાં રજૂ કરે છે. તેને એક પછી એક કૃતિમાં આ જ્ઞાનને રજૂ કરવાની વિશિષ્ટ ફાવટ આવતી હોય તેમ જણાય છે. યોગવા શિષ્ટ તથા ગૌડપાદાર્થના 'અજાતવાદ' ને પણ અખો અનુસરે છે. 'નકિમતિ જ્ઞામ્ હતિઅજાત' કશું થયું જ નથી બ્રહ્મતત્ત્વઅજન્મ છે. વિશ્વ સમસ્ત પરબ્રહ્મસ્વરૂપ છે. આપણે જન્મીએ છીએ તે માત્ર આત્માસ્વરૂપ છે. આપણે જન્મીએ છીએ તે માત્ર આત્માસરૂપ છે. આપણે પરબ્રહ્મરૂપે જ છીએ. આ પ્રકારની ફિલસૂફી તે અજાતવાદ.

અજાતવાદ માટે અખાએ 'અખેગીતા' અને 'અનુભવબિંદુ'માં વિશેષ ચર્ચા કરી છે. અનીતવાદ માટે અભ્યાસીએ બ્રહ્મસ્વરૂપ, જગતસ્વરૂપ, જીવસ્વરૂપ અને માયાસ્વરૂપ ઓળખી લેવા જરૂરી છે.

બ્રહ્મ એક જ છે. સો કળયુગ એમાં સમાયા છે આપણે બ્રહ્મ જ છીએ. પણ અવિદ્યાને લીધે આપણું મૂળ સ્વરૂપ વિસરી ગયા છીએ. પંચતત્ત્વો, ત્રિગુણ અને વિવિધમાન્યતાઓથી પર એવું આ બ્રહ્મતત્ત્વ સર્વત્ર વિલસે છે. છતાં તે જણાતું નથી. તેને તો 'નતિનતિ' થી વર્ણવી શકાય.

'અખેગીતા' માં અખો બ્રહ્મનું નિરૂપણ કરતાં કહે છે :

વસ્તુ તે વાણી બોલી શકે જી,
મન તણી સૂરતજિહ્વા જતા થકે જી.

બ્રહ્મ અજર, અમર, નિરાકાર, નિરંજન, અવ્યય, અનંત એ પ્રકારનું તત્ત્વ છે. અવિદ્યાને લીધે જીવ બ્રહ્મતત્ત્વને પામી શકતો નથી. બ્રહ્મનું વર્ણન જ થઈ શકે જીવ પોતે જ બ્રહ્મ છે. આથી તે બ્રહ્મને વર્ણવી શકતો નથી. 'કેવલ્યને કો કયમ કરીને કળે પોતે પોતાને શું સૂચવે ? ' આ બ્રહ્મ જ જીવરૂપે વિલસે છે : 'એક સ્વામી સઘળે વિસ્તર્યો' પણ અજ્ઞાની જીવો મારામાં ફસાઈ તેને ઓળખી શકતા નથી. આમ જેને વિધેયાત્મકહકારાત્મક રીતે વર્ણવી શકાતું નથી એ પરમાત્મ તત્ત્વવિશ્વમાં વ્યાપ્ત છતાં તેથી પણ વિશાળ છે.

આ વિશ્વ જો બ્રહ્મના વિલાસરૂપ છે. અજાતવાદની માન્યતા પ્રમાણે તો સૃષ્ટિ જન્મી જ નથી. સૃષ્ટિ આજે જેવી છે તેવી જ તે હતી અને રહેશે. જગત બ્રહ્મના આત્માસરૂપ છે. સામસામા કાય ગોઠવતા જેમ અનંત સૃષ્ટિ ખડી થાય તે પ્રમાણે આ જગતની રચના છે જગત મિથ્યા છે. અખો 'છપ્પા'માં 'જીવ અંગ' માં કહે છે :

'નવ દીસે તેને સાચું જાણ,
દીસે તેને નાસ્ત પ્રમાણ'

તે તો 'ચૈતન્યકારણ, કારણભૂત ગણે છે' સંસાર મિથ્યા હોઈ જેમ તેના ચક્રો ગતિમાન કરતાં હોય તેમ જ રહેવા દેવા. ગત્ય સ્વરૂપ પરબ્રહ્મને પામવાનો પ્રયાસ કરવો જોઈએ.

'લોક ચૌદ ચૈતન્યનો ઠાઠ,
નીપજતા જાયે ઘાટેઘાટ'

'આપ આપમાંહે વિસ્તર્યું' એવી અનેક પંક્તિદ્વારા અખો સંસારને વિલસરૂપ અને મિથ્યા દર્શાવે છે. જીવ એ પરબ્રહ્મ છે, પણ અહમ અને અવિદ્યાને ભિન્ન નથી 'વિશ્વનિયંતા જો બે કહેવાય તો અખંડ બ્રહ્મની ખંડણ થાય' તથા 'એક સ્વામી સઘળે વિસ્તર્યો' એ દ્વારા અખો જીવ અને શિવનું એકત્વ અદૈત સૂચવે છે. જીવ બ્રહ્મ જ છે, જીવ

માયામાં ફસાઈને અને અવિધાને લીધે પોતાનું મુળ સ્વરૂપ ભૂલી બેઠો છે. તે પામવા માટે તેણે સદ્ગુરૂને સેવવા જોઈએ. 'જેમ રવિ દેખાડે રવિધામને તેમ ગુરૂ દેખાડે રામ'.

કેટલાકને મતે જીવ એ વિદ્યામાં પડેલ બ્રહ્મનું પ્રતિબિંબ છે અને બ્રહ્મના માયામાં પડતા તેજને લીધે ઈશ્વરભાવ પેદા થાય. આખરે તો સૌ એક બ્રહ્મ જ છે. અખો આથી જ 'જીવશિવ'વચ્ચે અંતર કોઈ નથી એમ જણાવે છે. જીવ શિવબંને જુદા હોવાનો આભાસ મિથ્યા છે તે માટે અખો કહે છે :

'હું તું થઈ બોલાય ખરું, તે હું જ નહિં તો શું ઉચરું ?

જયમ મૌહરમાં બે વાજે સાદ, તે એકલો ગારુડી પૂરે નાદ'

(જડભક્તિ અંગ છપ્પો : ૩૦૩)

આ વિદ્યામાંથી છૂટવા માટે અખાનો ઉપદેશ છે : ગુરૂ થા તારો જ આત્મસ્વરૂપને ઓળખતા દ્વૈતભાવ સમી જાય છે. આમ જીવ શિવ એક છે.

જીવને જગતમાં રમમાણ રાખનાર માયા છે તે વિવિધ સ્વરૂપે જીવને છેતરે છે. માયાના પકડને લીધે સ્વરૂપને ઓળખી શકતો નથી.

'અનેક રૂપે માયા રમે, ત્યાં તેવી જ્યાં જેવું ગમે' માયાના કારસ્તાન અદ્ભુત છે. માયાને લીધે

પરમાત્માને પૂંઠ દઈને આત્મા ઈન્દ્રિયને જુએ,

ઈન્દ્રિયની દષ્ટિ વિષય સાચી એમ આખોયુ નર ખુએ' (અખેગીતા)

ત્રણ ગુણો સત્ય, રજસૂ અને તમસૂને જન્મ આપનાર માયા જ છે આ છી આ ગુણોની સહાયથી માયા પ્રથમમાંથી ચાર અને બાકીના બે માંથી દસ દસ એમ કુલ ચોવીસ તત્વો પેદા કરે છે વળી આ માયાએ જ 'શૂન્યસ્વામિની' છે આમ માયા બાબત અખો કહે છે :

ત્રિગુણ પહેલી, શૂન્યસ્વામિની, જેણે ગુણ જન્મીઉભા કર્યા :

પછે જનની થઈ પોષિતા, બલ પેષી પોતે વર્યા : (અખેગીતા)

માયાને તે નટી કહે છે,

'માયા મોટી જનમાં હે તટીજી, તે આગળ કોઈ ન શકે ખટીજી'

માયા ઘણી અટપટી છે, આ માયામાં ફસાયેલ જીવને દ્વૈતભાવના આભાસો થાય છે. તે પોતાના સ્વરૂપ બ્રહ્મને ઓળખી નથી શકતો. જીવને હેરાનગતિ છે તે માયાને લીધે

'મહા ઠગણી માયા પાપણી,

જયમ સેવંતો ડસે સાપણી,

રંગદંગ માયાનાં ઘણા,

તેણે સહુ કો સેવક માયા તણા'

આથી તો અખો કહે છે :

'જાની જે માયા ત્યજે,

માયામાંથી છૂટવા સૌએ પ્રયત્ન કરવા જોઈએ. પ્રાપ્તિ અર્થે જ્ઞાનસાધના જરૂરી બની રહે છે. માયા પડળો દૂર થતાં જીવ બ્રહ્મને ઓળખે છે. આત્મસ્વરૂપ ઓળખે છે. જ્ઞાનપ્રાપ્તના પ્રયાસો કરવાથી આત્મસ્વરૂપ ઓળખવાથી કે ગુરૂજી કૃપા પામવાથી બ્રહ્મજ્ઞાન થઈ શકે.

આમ સર્વત્ર બ્રહ્મનો વાસ છે. ઈશ્વર અને જીવ માયા અને અવિધામાં બ્રહ્મનું તે જ પડવાથી જન્મે જીવ અવિધાવશ છે અને અવિધાને લીધે તથા માયાના પડળને લીધે તે દ્વૈતભાવમાં માને છે અને જગતને સત્ય સમજે છે પણ આખરે તે સર્વ મિથ્યા છે જીવ પોતે જ બ્રહ્મ છે. 'एकोत् बहुश्याम्' છે. જ્યારે જીવ 'अहं बहुमास्मि' એમ જાણે ત્યારે તેને બીજું કશું જાણવાનું બાકી રહેતું નથી. બ્રહ્મને જાણનાર 'જીવનમુક્ત' કહેવાય છે, બાકી રહેતું નથી. સૂર્યના કિરણો વિવિધરંગી કાચના મંદિર ઉપર પડતા જેમ વિધિવિધ રૂપ સર્જાય છે. તેમ કેવલ્યના બ્રહ્મના અનેક જીવ રૂપી આભાસો માયા વડે માયાના મંદિર વડે દેખાય છે.

જેમ કાચનું મંદિરરચ્યુ, નીલપીત શુભ શ્યામનું તે ઉપર તપ્યો સૂર જ્યારે,

ત્યારે વિચિત્ર રૂપ થયુ ધામનું કેવલ્ય સૂરજ તપે સદા, માયા તે મંદિર કાચ,

ઈશ્વર નામ તે તેહનું, પણ જીવ થઈ મળ્યું સાચું' (અખેગીતા)

વળી, એક જગ્યાએ અખો શિવે 'અમીરસ ઘૂંટવા' જીવનો વેશ લીધો છે એમ કહે છે :

'કોઈ કહે જીવ, કોઈ કહે શિવ છે, થાળ ઉથાળમાં કોઈ સીદયો,

આપ તે આપનો અમીરસ ઘૂંટવા, શિવને જીવનો વેશ લીધો'

અહીં અખા ઉપર શુદ્ધદ્વૈતની અસર છે, જેમાં મનાય છે કે અગ્નિમાંથી જેમ તણખા નીકળે છે અને કરોળિયો જેમ જેમ પોતાનામાંથી જાળ કાઢે છે. તેમ બ્રહ્મમાંથી આ જીવ અને જડસૃષ્ટિ ઉદ્ભવી છે.

અખો શૂન્યવાદી નથી. શૂન્યવાદમાં બોદો માને છે. નાગાર્જુન તેનો પ્રખર પ્રણેતા હતા તેઓ સર્વ શૂન્ય શૂન્ય અર્થાત્ સર્વ શૂન્ય છે. એમ માને છે, સનાતન સત્ય જેવા કોઈ તત્ત્વમાં તેઓ માનતા નથી, તેઓ ન સમજાય તેવા શૂન્યમાં માને છે, અખો શૂન્યવાદીઓ માટે કહે છે :

'હવે શૂન્યવાદીને શૂન્યે શૂન્ય, વિશ્વ નહીં તે નહિં' પાપ કે પુણ્ય,
ઉત્પત્ય નહિ તે નહિ સમાસ, સ્વપર નહિં, નહિં સ્વામીદાસ,
એમ વરતે શૂન્યવાદી ખરો, પણ અખા એમ વરતે શૂન્યવાદી ખરો,
પણ અખા ન ચાલે શૂન્ય ઉફરો, (છપ્પો ૫૦૧)
વળી 'અખેગીતા'માં કહે છે :

'દૂધવાતો ઘોખે ભયો તે શૂન્યવાદીનો વાદ ધૂમ્ભયો, અતિ ધૂખતો, તે ચાલ્યો જાય અનાદિ તે કાષ્ઠ નોડે, કૃશા તુ નોડે, અને કરે તે ઘોર અંધાર દારૂના દલથી ટળ્યો, અને ઝળક્યો નહિ લગાર જીવને ભોગવવા પડતા દુઃખોનું કારણ છે, અવિદ્યા અને અજ્ઞાન જ્યાં સુધી પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન નથી થયું ત્યાં સુધી અજ્ઞાન જ છે. અજ્ઞાન દૂર થઈ પરબ્રહ્મની ભાળ લાગે ત્યારે જ જીવને શાંતા વળે, પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન તે જ આત્મસ્વરૂપની ઓળખ, અજ્ઞાનનો પડણો ચીરાઈ જ્ઞાનપ્રકાશ રેલાઈ રહે તે માટે જીવે પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

જ્ઞાનપ્રકાશ ત્યારે શું થાય ?

જ્યાં જ્ઞાનનો ઉગ્યો રવિ, રાત ગઈ રત પ્રગટી નવી કૃત્ય જાય અંધારા તણાં, જે મોહ નિશામાં કરતો ઘણાં,
(છપ્પો : ૬૦૧)

'જ્ઞાન તણો છે સત્ય ઉપદેશ, ત્યાં તા જૂઠું ન રહે લેશ' આમ જ્ઞાનનું મહત્વ ઘણું જ છે અને તે જ્ઞાન તે પરમતત્ત્વનું. આત્મા ઓળખ્યે અખો કહે છે તેમ 'સર્વ વાતની ભાગે તમા' બ્રહ્મજ્ઞાનમાં અજ્ઞાન જ અંતરાયરૂપ છે, અજ્ઞાનનો નાશ થાય તે માટે ગુરૂનો ઉપદેશ આવશ્યક છે. બ્રહ્મવિદ્ ગુરૂને ઉપદેશ અને આત્માની ઓળખ જીવને થાય તે જરૂરી છે. ઢોંગી સાધુઓ જ્ઞાન ન આપી શકે. 'પંડિતને પંડિતાઈનું જોર પણ અંતઃકરણમાં અંધારું ઘોર-એવા પંડિતો બ્રહ્મનું જ્ઞાન ન આપી શકે. આવું જ્ઞાન આપવા સાચા ગુરૂ જોઈએ, એ ગુરૂને પોતાને સાચું જ્ઞાન હોય છે, જેમનું જ્ઞાન નિર્મળ હોય તેઓ જ જ્ઞાન આપાને લાયક હોય છે, મુમુક્ષુને ગુરૂ બ્રહ્મનું જ્ઞાન આપે છે. આ સિવાય જ્ઞાન, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય, આત્માની ઓળખથી અને પ્રણવના જાપથી બ્રહ્મને પામી શકાય. અખાનો ઉપદેશ છે કે,

'ગુરૂ થાં તારો તું જ'

આત્માને ઓળખવાથી પ્રભુ મળે છે,

નિરંતર બ્રહ્મનું સ્મરણ અને અજ્ઞાનનો નાશ કરવાના સતત પ્રયત્નોથી અંતે બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે. 'શું સત્ય છે? તે જાણવા પ્રયત્નોથી અંતે બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે' શું સત્ય છે? તે જાણવા પ્રયત્ન કરવો જરૂરી છે. સદ્વિચાર કરવાની તે હિમાયત કરે છે. સારા વિચારો કરવાથી પણ બ્રહ્મનું જ્ઞાન થાય છે. આમ નિરંતર બ્રહ્મનું જ સ્મરણ મહત્ત્વનું બની રહે છે. સદ્વિચાર માટે અખો કહે છે : 'સાચું ધન શુદ્ધ વિચાર જે હું મારાનો કાઢે મરે સદ્વિચાર વિણ જે કરે ઘણું, તે અખા ઘુડય ઉપર લીંપણ, આત્મઓળખની મહાનતા સમજાવતાં અખો કહે છે :

'આત્મ સમજ્યો, તે નર જતી,

શું થયું ઘોળાં ભગવા વતી ?

બોડે ત્રોડે જોડે વાળ,

એ તાં સર્વ ઉપલ્યો જંજાળ'

પ્રણવ એટલે ઠું કાર ઠું એ બ્રહ્મનો વાયક શબ્દ છે, ટૂંકમાં બ્રહ્મનું જ કીર્તન પ્રણવનું ધ્યાન કરવું જરૂરી છે.

બ્રહ્મને ઓળખવાના બીજા ત્રણ માર્ગો છે : ભક્તિ, જ્ઞાન અને વૈરાગ્યનો માર્ગ, જ્ઞાન માર્ગનો હિમાયતી અખો ભક્તિને પણ મહત્ત્વ આપે છે, 'અખેગીતા'માં તે કહે છે :

'ભાઈ ભક્તિ જેહેવી પંખિણી જેને

જ્ઞાન વૈરાગ્ય બે પાંખ છે'

અહીં ભક્તિને મુખ્ય બતાવીને જ્ઞાન વૈરાગ્ય બે પાંખ છે, તેવું કલ્પું છે પણ એક રીતે તે ભક્તિ માટે જ્ઞાન બ્રહ્મજ્ઞાન ને આવશ્યક ગણે છે. પાંખો વિનાની પંખિણી ક્યાંથી ઉડે ? એ જ પ્રકારે જ્ઞાન વૈરાગ્યથી જ ભક્તિને તે માને છે.

અખો જ્ઞાનને મહત્ત્વ આપે છે તે માટે શ્રી ઉમાશંકર જોશી 'અખાના છપ્પા'માં જે બે કારણો આપે છે. તેને આ રીતે રજૂ કરી શકાય 'અખાના છાપા'માં જે બે કારણો આપે છે. તેને આ રીતે રજૂ કરી શકાય અખાના સમયે આમ તો ભક્તિનું મહત્ત્વ હતું છતાં તે જ્ઞાનમાર્ગને પસંદ કરે છે. કારણ :

૧. નિર્ગુણ જ્ઞાનોપાસનાનું પોતાનું એટલું અંતર્ગત બળ.

૨. ભક્તિના બ્રહ્મભરતીના જુવાળની પાછળ હવે એને બાહ્ય સાંપ્રદાયિકતાના કીચડ જેવા મળ્યા છે તે જ્ઞાનને અતિમહત્ત્વ આપે છે.

મુમુક્ષુએ ગુરૂ પાસેથી બ્રહ્મ વિશેનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું જોઈએ. જ્ઞાન જ શ્રેષ્ઠ છે. જ્ઞાની પુરૂષને અખાની છે. જ્ઞાનથી દ્વેતભાવ નાશ પામે છે અને પરબ્રહ્મનો પરિચય થાય છે, જ્ઞાની સર્વત્ર પરબ્રહ્મને જ જુએ છે. અખો વૈરાગ્યનું મહત્ત્વ પણ બતાવે છે. છપ્પામાં તે કહે છે :

'જો ઉપજે તો ભલો વૈરાગ્ય, બીજા કૃત્યનો ન છબે પાત્ર'

હેલામાં હરિ પામે વેદ, જો ઉપજે સાચો નિર્વેદ જયમ ફલ

પાછળ ફળ નિદાન, ત્યમ અખો વૈરાગ્ય તે પરમ નિધાન (છપ્પો : ૨૪)

વૈરાગ્ય વિના ભેદભાવ, દુઃખ ઈત્યાદિ છે. જો વૈરાગ્ય ભાવ ઉપજે તો તરત બીતરાગી થવું રહ્યું. 'વિરહ વૈરાગ્ય જેને ભાષે ને નરહરિ થાએ ખરે'

'સૂરજ ત્યમ સાચો વૈરાગ્ય,
તપને ન જુએ જાગકુજાગ
સહુને તે જ કરે તે સહી,
પણ પરછાયો પોતાનામાં નહીં'

'અખેગીતા' ના છપ્પામાં અખો જીવન મુક્તના લક્ષણો વર્ણવે છે, બ્રહ્મને ઓખળનાર અને માયાના બંધનોથી પાર જનાર જીવનમુક્ત છે. સંસારમાં તે ભલે વસે પણ તેને મોહ રહ્યો હોતો નથી. તે તો બ્રહ્મમાં જ રમમાણ હોય છે. તેને કર્મોનો લેપ હોતો નથી. માયાના રંગોથી તે રંગાતો નથી, મહાલક્ષ અંગમાં તે કહે છે :

'જયમ પંખી ઓછાયો પડિયો જાળ,
પણ પોતે ઉડે નિલગ નિરાળ
અખા જ્ઞાનની એવી કલા,
વકર્યો જાવે તે ઉપરછલા'

આમ, જ્ઞાની જીવનમુક્ત સંસારમાં રહે છે, છતાં તે પાણીમાંના મીનની સરસ ઉપમાં આપે છે.

જ્ઞાન ભક્તિનો તે સમન્વય દર્શાવે છે: શ્રી કે.કા.શાસ્ત્રી કહે છે : 'એનું આખું જીવન એક જ્ઞાનમાર્ગીય ભક્તનું છે બ્રહ્મને પામવા મથતા મુમુક્ષા હોય છે, તેની ઈચ્છા સંતોષાય છે. બ્રહ્મને પામનાર જીવનમુક્ત છે. જ્ઞાની છે, તપ દેહદમન વગેરેનું પણ બ્રહ્મ મોપાસનામાં કંઈક મહત્વ ખરું. માયા બ્રહ્મને પામવા દેતી નથી. તેમાંથી છૂટવું આ તેના વિચારોનો સારાંશ છે, જીવનમુક્ત તો હંમેશા બ્રહ્મને જ નિહાળે છે.

નિત્ય દાસ નારાયણ કેરો
દેખે તે અનંત અપાર
જિહાં જેવો તિહા તેવો
નારાયણ નર તે નાર
ગદ્ગદ કંઠે ગાતા થકે
રોમાંચિત હોયે ગાત્ર
હર્ષ આંસુ હેત હટે,
પણ પ્રેમ કરુ પાત્ર
'નવનીત સરખું રહે કોમલ
કહયું ન જાયે હેત
આંખ્યે માંહે હેત ભયું
હરિભક્ત કેરું નેત,

(અખેગીતા)

શ્રી વિજયરાય વૈદ્ય કહે છે: 'અખો મધ્યકાળના કવિમાત્રમાં સૌથી અધિક બુદ્ધિવેભવી છે, નરસિંહ કે દયારામની જેમ તેનેય પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર થયો છે ને એને તે પ્રસંગે ઉડી ઉર્મિમયતાથી ગાય છે પણ સહજતાથી ઉર્મિવશ એવા એ બંને ડરતાં, જેમ કલાલક્ષી પ્રેમાનંદ અને રંજનવિશ્વારદ શામળ પણ તેની બુદ્ધિમતા વધારે તીક્ષ્ણ છે, ને પ્રતાપી છે, તેમાંથી જ એનું વારંવાર આશ્ચર્યજનક પ્રાગલ્ભ્ય જન્મે છે. વધુમાં એ બુદ્ધિ શુદ્ધ નથી. એ અદ્વેતના અનુભવરસિકની છે. એ 'આતમની સુઝ' આપવત્તી છે. તેથી જ અખામાં સ્થિતિપ્રજ્ઞની સમતા છે. તેથી જ અખાની અક્ષર સિદ્ધિઓમાં અમોઘ પ્રાણવત્તા છે.

સંદર્ભ:-

૧. 'અખેગીતા' - અખો
૨. 'અખો એક અધ્યયન - ઉમાશંકર જોષી
૩. અખાના છપ્પા
૪. 'ગુજરાતી સાહિત્યની રૂપરેખા - વિજયરાય વૈદ્ય

महाभारतालोके काव्यस्य पात्राणां चरित्र-चित्रणम् शिशु पालवधमहाकाव्येसमधिगतपात्राणां चरित्रचित्रणम्

- प्रो.डॉ.हमीरभाई आर.जोगल

(संस्कृत विभागः) डी.वी. महाविद्यालयः (हडवदः)

महाकविर्माधः पात्राणां चरित्र-चित्रणे द्विहस्तो वर्तते । तेन पुराणेषु, महाभारते श्रीमद्भागवते लब्धख्यातिनां पात्राणां चित्रणमनेन विधिनोपन्यस्तं तथा तानि पात्राणि नूतनीभूतान्येव परिलक्ष्यन्ते ।

कविना सर्वविधानां पात्राणां चित्रणं कृतम् । पात्राणामनावश्यकरूपेण विस्तारेण काव्यं नैव भारभरितं कृतम् ।

काव्ये स्वाभाविकतामायक्षाय कविः प्रतिभया देवर्षेः नारदस्यावतारणा साधु गौरवमर्हति । अस्य काव्यस्य पृष्ठभूमौ ब्रह्मात्मजस्य नारदस्य प्रवेशः निःसंशयं महाकाव्यस्वरूपं-संविधानाया निर्धार्यरूपेण स्वागतार्हः ।

देवर्षिनारदस्य कुण्डिनराजभीष्कस्य रूक्मिण्याः मातृश्च संवादः कवि-प्रतिभया निबद्धः रूक्मिण्याश्चरित्रस्य देवीचरित्रसाम्या पादनेन तस्या लोकोत्तस्सुन्दीनारीरूपावादानेन दक्षतां प्रदर्शयति ।

काव्येऽस्मिन् पुरुषाणां स्त्रीणां च द्विविधानां चरित्राणामङ्कनं विधत्ते । सर्वप्रथमत्र भगवतः श्रीकृष्णस्य चरित्रचित्रणं दृष्टव्यमस्ति ।

श्रीकृष्णस्य चरित्रचित्रणम् :-

श्री कृष्णो विनीतो मधुरः, प्रियवाक, लोकप्रियः, पवित्रः, वाक्पटुः, ख्यातवंशः, स्थिरः, युवाः, बुद्धयुत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानैः संयुक्तः, शूरः, दृढ, तेजस्वी शास्त्रज्ञः धार्मिकश्चास्ति ।¹

शिशुपालवधमहाकाव्यस्य प्रधाननायकः श्रीकृष्ण प्रियदर्शी, धार्मिकः, सत्यवादी, सच्चरित्रः, उदारः, दयालुः, दानीः, कलाप्रियः, लोकप्रियः, गम्भीरः, क्षमाशीलोऽनात्मश्लाघी अनहंकारी चास्ति ।²

अस्मिन् शिशुपालवधमहाकाव्ये सर्वप्रथमं श्रीकृष्णस्यनामं श्रुतिपथं प्रथमसर्गे नारदागमने भवति ।³ उक्तं च तत्र -

श्रियः पतिः श्रीमति शासितुं जगज्जगभिवासोवसुदेव सद्मनि ।

वसन्ददर्शावतरन्तरादिरण्यमर्भाङ्गभुवं मुनिं हरिः ॥

नारदः श्रीकृष्णं स्वरूपतयाभूतलेऽवतरितम् आदिपुरुष परब्रह्म एव प्रतिपादयति । अनेनैव कालेकाले कच्छपः, वराहः, वामनः, नरसिंह, परशुरामः, दशरथरामरूपेणावतीर्य जगदलङ्कृतम् । एषः श्रीकृष्णः नानाविधा लीलाः कृत्वा तथा स्वचरित्रं प्रदर्शितवान् । येन शूरेषु शूरतमः, तपस्विषु योगिराज, सुन्दरेषु सुन्दरतमः, राजसु राजवरः इति लोकख्यातोऽभवत् । नारदोऽत्र काव्ये राज्ञः राज्ञाश्च औत्सुक्यवर्धनाय रूक्मिण्याः पूर्वरागः संवर्धनाय श्रीकृष्णस्यरूपमाधुरी प्रदर्शनार्थं विशिष्टं वर्णनं कृतवान् । एवमेवरूक्मिणीहरणकालेऽपि कविना भीष्मकमंत्रिणो वार्तालापमाध्यमेन श्रीकृष्णस्य सौन्दर्यगुणः प्रशंसितः । श्रीकृष्णो दया, दाक्षिण्यमौदार्यम्, अन्ये च बहवो भावाः

¹नेता विनीतो मधुरस्त्यागी दक्ष प्रियवरः ।

रक्तलोकः शुचिर्वाग्मी रूढवंशः स्थिरो युवाः ॥

बुद्धयुत्साहस्मृतिप्रज्ञाकलामानैः समन्वितः ।

शूरो दृढश्च तेजस्वी शास्त्रचक्षुश्च धार्मिकः ॥

²महासत्त्वोऽतिगंभीरः क्षमावानविकल्थनः ।

स्थिरो निगूढाह डरोधीरोदातोदृढवृत्तः ॥

³शिशुपालवधम् - सर्ग-१, श्लोक-१ ।

सन्ति, नास्त्यत्रशंसयावकाशः । काव्ये समागतामस्ति यद् भगवन्तं श्रीकृष्णं प्रति आसक्तमाना रूक्मिणीं अहर्निशं तं ध्यायति । अस्या मनः कदापि तं विहाय नान्यत्र गच्छति ।

अतः इदमपेक्षितमस्ति यद् यथा चन्द्रकला शंकस्मैलिमलङ्करोति तथैव रूक्मिणीं अपि श्रीकृष्णमङ्करोति । गगनं विहाय तारागणस्य क्व स्थितिः स्यात् । अयमेव प्रसंगो महाभारते तथा रूक्मिणीहरणादिकाव्येष्वपि वर्णितोऽस्ति । यथा -

लभेते सा तं कमनीयमत्युतं कर्पद एवेन्दुकला हि शोभत ।

विहाय कस्मादुचितं विहायसं न तारकाली विनिपातमेव्यति ॥^१

एवमेव महाकाव्यस्य २० तमे सर्गे श्रीकृष्णस्य लौकिकं सौन्दर्यगुणाश्च वर्णितवान् । वाल्यकाले पूतनादीनां वाघोऽनेनैव कृतः । अस्यैव इच्छामत्रेण सागरः पुरी-निर्माणाय स्थानं प्रदत्तवान् । एवमस्य वशे इन्द्रादयः सर्वे देवाः आसन् । वस्तुतः कं सः योऽवधीत तस्य विषये किमस्ति वक्तव्यम् ।

प्रसङ्गऽयं महाभारते, श्रीमद्भगवत्पुराणे रूक्मिणीहरणकाव्येषु च सर्वत्र समानमेवास्ति वर्णितम् । उक्तं च रूक्मिणीहरणे यथा -

देवानपि वशीचक्रे समहेन्द्रान बलेन चः ।

तं कंसध्वंसयामास यं तस्य किमिवोतोत्यताम् ॥^२

यस्य सौन्दर्यमावलोक्य कोटिकामदेवानां सौन्दर्यं उपवर्णितं जातम् । अस्यैव गोकुलकन्यका मत्ता भवन्नित स्म । श्रीकृष्णः शास्त्रोक्ताचास्य परित्यागः कदापि न करोति । शीलप्रतिरोधकं गर्वं कदापि लेशमात्रापि नैव प्रदर्शयति । तस्मिन् श्रीकृष्णे सत्यलज्जापराभीरूतातेजोधर्मपराक्रमक्षमान्दया गुणा विद्यन्ते । स वृद्धेषु पुत्रवत्, लघुखुपितृवत् समेषु च भ्रातृवद् व्यवहरति ।^३ लोभ, क्रोध, भय द्वेषादिपरि, त्यागपूर्वकमेव तस्य व्यवहारो दृश्यते ।

श्रीकृष्णस्य प्रेमप्रभावशान्त्युदास्तायाश्च चित्रणं महाभारते भागवते च सम्यक् दरीदृश्यते ।^४ रूक्मिणीहरणे तु स्पष्टरूपेण प्रसंगोऽयं समागतो यथा - 'रूक्मिण्याहरणे विप्रवृद्धे द्वारकां प्राप्ते श्रीकृष्णः सिंहासनं परित्यज्य विप्रस्य चरणकमलस्पर्शं कृत्वा कथयति यत् सौभाग्यं ब्राह्मणानामागमनमिति भगवता कथ्यते-अग्निर्यथा तृणराशिं दहतितथैवाद्य भवतो दर्शनेन मम पापराशिं भस्मीभूता' ।^५

चतुर्दशसर्गे कृष्णस्य धार्मिक प्रवृत्तिर्वर्णितास्ति । स च नित्यनैमित्तिकरूपेण प्रातः स्नात्वा प्राभातिकन सन्ध्यादिकृत्य सम्पादयति । कृष्णस्य इष्टदेवः भगवान्सूर्यः इति महाभारतादि-प्रसंगेन परिज्ञायते । महाभारतानुसारं श्रीकृष्णे एकाकिन्येव कुण्डिनपुरं गते सति बलभद्रः श्रीकृष्णस्य पराक्रमं प्रशंसयन् कथयति यत् संसारे एकवीरस्य अस्तित्वं सम्प्रतिप्रमाणितं सहायर्थं सारथिमेव द्वितीयन परिकल्पितम् ।^६

शिशुपालवध महाकाव्यस्य द्वितीयसर्गे विश्वजिन्नम्रि यज्ञे भगवान् सहायतार्थं आमंत्रितो भवति, तदा सद्यः बलरामेण तथा उद्धवेन सह मंत्रणागृहं प्राविश्य तद् विषयिकां मंत्रणां करोतीति तस्य नीतिनैपुण्यस्यैव परिचयं ददाति ।^७ पूर्व उद्धवस्यैव मन्तव्यं ज्ञातुं सङ्केतयति । बलरामोऽपि स्वाभिमतं तत्समक्षं प्रकटयति ।^८

^१ द्रष्टव्य-शिशुपालवधम् - सर्ग - २०, पृ. १०९ ।

^२ रू. ह. - ३२८३, शिशुपालवध-सर्ग-२०, पृ. १२० ।

^३ रू. द्र. - ८१४९

^४ शिशुपालवधम् - सर्ग - १९, श्लोक - पृ. ७७ ।

^५ भगवत्-दशमस्कन्ध, शिशुपालवध १४, २५ सर्गौ ।

^६ न जातु सौभाग्यसमृद्धिमन्तरा द्विजोत्तमानां सहसा समागमः । कुतोऽयं तन्मे तव दर्शनाग्निना क्षणेन सर्वं दुरितं तृणीकृतम् ॥

^७ महाभारत - पृ. १११ ।

^८ शिशुपालवध-सर्ग. २, श्लोक १-६ द्रष्टव्यम् ।

पुनश्च श्रीकृष्णे दिव्यास्त्रं धारणन कृत्वा स्थापरोहणं करोतीति तस्य शौर्यस्य परिचायकमस्ति । तत्र तद्दर्शनाय पुरवासिनोऽपि समागच्छन्ति । भगवतो महिमापि अवर्णनीयास्ति । अस्योदाहरणं तु षष्ठ सर्गे सर्वेषां ऋतूनां सहैवागमनेन परिपुष्यति ।

भगवतः शूरा वीरता च शिशुपालेन सह युद्ध प्रसंगे समवलोक्यते । क्रुद्धः शिशुपालवधः स्वबाणैर्भगवन्तं श्रीकृष्णमाच्छादयति । परन्तु श्रीकृष्णः तस्य सकलं पौरुषं विफलयति -

इति नरपतिस्त्रं यद्यदाविश्रकार
प्रकुपित इव रोगः क्षिप्रकारी विकारम् ।
भिषगिव गुरुदोषच्छेदिनोपक्रमेण
क्रमविदथ मुरारिः प्रत्यहंस्तत्तदाशु ।^१
शुद्धिं गतैरपि परामृजुभिर्विदित्वा
बाणैरञ्जमविघटितमभिस्तम् ।
मर्मातिगैरनृजुभिनितरामशुद्धै -
वार्कशायकैरथ तुतोद तदा विपक्षः ॥

एवं महाभारतमिव प्रकृते महाकाव्येऽपि भगवतः श्रीकृष्णस्य समधिकमुत्कृष्टशूरत्वं वर्णितं माघकविना । इत्थं सकलसद्गुणोदधिरेव भगवान् श्रीकृष्ण इति निर्विवादम् ।

रूक्मिणी - चरित्र - चित्रणम्

शिशुपालवधमहाकाव्यस्य नायिका रूक्मिणी वर्तते । सा हि नायिकोचितसकलगुणैः सम्पन्ना प्रेम्नि वर्तते । विद्यासु कलासु च नैपुण्यं गता चरित्रादया सती स्वकीया नायिका सम्पदा विराजिता विद्यते ।^२

शिशुपालवधमहाकाव्यं चरित्रेणाधारितं महाकाव्यमस्ति । रूक्मिण्या मनोभावैः परिपूर्णं इन्द्रधनुषो नारीरंगेनोक्तमवलोक्यते । रूक्मिण्याश्च महाकाव्यस्य पंचदशसंगे सङ्केतास्ति । यथोक्तं तत्र -

पुर एव शार्ङ्गिणि सर्वैस्मथ पुनरमुं तदर्चया ।
मन्युरभजदवगाढतरः समदोखकालइव देहिनं ज्वरः ॥^३

श्लोकेऽस्मिन् ‘पुरः - एव’ इत्यनेन भगवता श्रीकृष्णेन ‘रूक्मिणीहरणम्’ इति सङ्केतद्वारा रूक्मिण्याः चैव कृतास्ति । यद्यपि काव्येऽस्मिन् रूक्मिण्या विषये विस्ताररूपेण क्वचित् चर्चा नोपलभ्यते तथापि अत्र महाभारत भागवतादिकमृनुसृत्य चर्चा विधीयते । वस्तुतस्तु रूक्मिणीहरणकाव्यानुसारमस्य चर्चा सविस्तरं मिलती । तदनुसारं प्रथमसर्गे एव तस्या जन्मादिवर्णनमालोक्यते । कविस्त्रय तस्या अनुपमेयां सौन्दर्यराशिं प्रस्तौति तत्र रूक्मिणीरूपेण त्रैलोक्यविजयिन्यास्तस्या आनं नूतनं मुदितं चन्द्रमिव प्रतीयते । मन्ये चन्द्रः तस्य मुखचन्द्रणं साम्यं प्राप्तमिति हार्दिकमनोभावेन प्रेरितः सन् दिवानिशां वर्धमानः पौणमास्यां पूणतां गच्छति परं तत्साम्यमप्राप्य भूत्वा विलज्जितः अमायां विलीयते ।^४ वधेसा तुलिते रूक्मिणीवदने चन्द्रस्तुलनायां साम्यं लब्धुं न प्राभवतः अत एव अन्तर्हितः संजातः रूक्मिणी च लोकत्रयैक सुन्दरीगौरवलभेत् ।^५ अयमेव प्रसंगो भागवतेऽपि विलोक्यते ।

एकमेव रूक्मिण्याः कनिष्ठाप्रेमिकायाः स्वरूपमिति महाभारतादौ वर्णितमस्ति । सर्वप्रथमं सा देवर्षिणा नारदेन निर्दिष्टे गुणोराकृष्टा सती कृष्णं मनसि निदधौ । एवं तस्याः मनसि पूर्वरंग स्थापना संलग्नता । तं कृष्णं मनसि संस्थाप्य

^१ शिशुपालवध-सर्ग. २०, श्लोक ७६-७७ ।

^२ शिशुपालवध-सर्ग. १५/२ ।

^३ शिशुपालवध-सर्ग. १५/२ ।

^४ मुग्धा मध्या प्रगल्भेति स्वीया शीलार्जवादियुक्त । दशरूपक- २१२४ ।

^५ शिशुपालवध पंचदशसर्ग - श्लोक २ द्रष्टव्य ।

सा योगिनीव तपसि प्रवर्तते । विरहानलेन दग्धं तस्या हृदयं समधिकं कृशं संजातम् । स्पष्टरूपेण प्रसंगो भागवते रूक्मिणीहरणकाव्ये च समागतोऽस्ति ।¹

रूक्मिणी पूज्य पूजासम्पादनेऽतीव दक्षा । नारदस्यागमने मुनेः पादौ स्पृशति । पुत्र्याः कुशलं ज्ञातुं मातरि समागते सति सा नम्रमुखीभूयतां प्रणमति । एवमेव रूक्मिणी सखीषु श्रीकृष्णं प्रति स्व श्रद्धाभावं कथयति च यत् यः अन्तर्मनसि निविष्टः तं विहाय अन्यस्य श्रवणमति अनिष्टकारी भवति । यतो हि सत्कर्मणामुल्लेखनं तथैवास्ति यथा सिंहस्यापूर्वरूधिरपानावलेहनम् । रूक्मिण्याः अनतरंगमनोभावे प्रकटयति सखीभिः परिजनैश्च सूचनाप्राप्तमनन्तरं रूक्मिण्याः कामभावः शान्तो न बभूव । प्रत्युत उग्रं स्वरूपं अगृहणात् । सा चन्द्रमुपालमते यत् हे चन्द्र ! तव नारीजनेभ्योऽभिद्रोधि ! त्वं प्राणहरोऽसि ! अमृतपिण्डोऽपि सन् बधिकोऽसि तव मयूखा विषतुल्याः सन्ति । इत्यादिरूपेण तस्याः विरहावस्था संसूचितास्ति । परन्तु सर्वमेतत् भागवतरूक्मिणीहरणकाव्यानुसारमेव विरहवर्णनवबोध्यम् एवं रूक्मिण्याः कामज्वरोऽतीव वृद्धिगतः अग्रे च विरहानलपरिदग्धा सा पञ्जबाणमुपालभते यत् यो हि भगवता त्रिनेत्रेण दाहितोऽपि विरहणीनां मनस्सु गणनातीतानि जन्मानि गृह्णाति । रक्तबीज हि नाशयितुं न शक्यते । एवमस्या विरहः प्रदीप्तो भवति येन चन्द्रवदवलेपः सरसोऽपि कामतापेन क्षणेनैव शुष्कपत्रराशिरिवारभत् । तापे बुद्धिगणे सति पल्लवाः पुष्पाणि च म्लानीभूय तथा शुष्काणि संजातानि येन मर्मरन्ध्रनिरेभ्यः श्रूयते स्म ।

पुराणाद्यनुसारं सर्वे रूक्मिण्याः कृष्णमेवोचितं वरमाहुः एवं महाकविर्महाधस्तथा रूक्मिणीहरणकर्ता कविवरस्तत्र आदर्शनारीरूपेण रूक्मिणीं प्रस्तुतवन्तौ । रूक्मिणी मुग्धा विप्रलब्धा, कामविकला नायिकेति गुणे विमूषिता वर्तते । एवं पुराणादिभिस्तथा महाकाव्यैरेधा वर्णितस्ति ।

बलराम - चरित्र - चित्रणम् -

यद्यपि शिशुपालवधमहाकाव्ये कविना माघेन बलरामस्य चरित्रं संक्षेपेण चित्रितमस्ति । तथापि प्राप्तसामग्र्यानुसारं मयात्र विधीयते ।

यादवर्थपदां वाचमेवमादाय माधवः ।

विराम महीयांसः प्रकृत्या मितभाषिणः ॥

ततःसपलापनयस्मरणानुशयस्फुरा ।

ओष्ठेन रामो रामोष्ठबिम्बचुम्बनचुञ्चुना ॥

विवक्षितामर्थविदस्तत्क्षणं प्रतिसंहताम् ।

प्रापयन्पवनव्याधेर्गिस्मुत्तरपक्षताम् ॥

धूर्णयन्मदिरास्वादमदपाटलितद्युती ।

रेवतीदशनो च्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ॥

आश्लेषलोलुपवधूपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम् ।

म्लापयन्नभिमानोष्णैवममालां मुखानिलैः ॥

दधत्सन्ध्याऽरूणव्योमस्फुरत्तारानुकारिणीः ।

द्विषद्द्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनीः स्वेदविप्रुषः ॥

प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मपरागदलत्विषा ॥

कृष्णोत्तरासङ्गरूचं विदधच्चूतपल्लवीम् ॥

ककुब्जिकन्यावक्त्रान्तर्वासलब्धाधिवासया ।

मुखामोदं मददिरया कृतानुव्याघमुद्रमन् ॥

जगाद् वदनच्छदपद्मपर्यन्तपातिनः ।

नयन्मधुलिहः श्वेत्यमुदंशु दशनांशुभिः ॥²

¹ द्रष्टव्य - रूक्मिणी ह.म. - ११४५ ।

बलरामस्य वर्णनं द्वितीयसर्गे १३ श्लोकादारभ्य २१ श्लोकान् यावत् कविकृतमालोक्यते । तत्र परिमितार्थपदवन्तं वचनमुदीर्य श्रीकृष्णो मौनमालम्बते, यतो हि महापुरुषाः स्वभावत् निपभाषिणो भवन्ति । तदग्रे बलरामस्यावसरः समागच्छति । अत्र कवि बलरामस्वरूपं तदानीन्तं समुपस्थापयति निम्नरूपेण ।

शूरवीरचरित्रम् -

श्रीकृष्णस्य मौनङ्गते सति शूरवीरप्रतिमूर्तिस्वरूपो बलरामः शत्रोः शिशुपालस्यापराधं संस्मरन् सन् क्रोधेन कमामानः किञ्चिदवोचत् ।^१ यथोक्तं तत्र -

ततः सपत्नापनयस्मरणानुशयस्फुरा ।

ओष्ठेन रामो रामोष्ठबिम्बचुम्बनचुञ्चुना ॥^२

अर्थात् शत्रोः शिशुपालस्यापराधस्मरणेन समुत्पन्नोऽक्रोधेन आयमानेन ओष्ठकम्पनेन बलरामस्य शूरवीरत्वं प्रकटयति कविर्माधः । परन्तु तत्रैव ओष्ठचुम्बने प्रसिद्ध इति प्रतिपादनं तस्य विलासिभावोऽपि अभिव्यक्तो भवति । उक्तं भावद्वयमत्र कविना परिसूचितमस्ति ।

एवं कथनाय अभिलाषितं कथनतत्परं बलरामं सद्योऽवरोधयन् कार्यकलापटुः, उद्धवः, तस्य वचनं सिद्धान्तरूपे संस्थाप्य बलरामो वदति । यथोक्तं शिशुपालवधमहाकाव्यस्य द्वितीयसर्गे-

विवक्षितामर्थं विदस्तक्षणं प्रतिसंहताम् ।

प्रापयन् पवनव्याधेर्गिरिमुत्तरपक्षताम् ॥^३

अर्थात् मदिरापानेन आयमानमदेन ईरषद्रक्तीकृते नेत्रे तथा रेवतीमुखस्य अच्छिष्टेन (मद्यादिना) परिशुद्धपुरे नेत्रे धूर्णयन् बलरामोऽवोचत् ।

अत्र इदं ध्येयमस्ति - यत् रतिकाले स्त्रीमुखस्य शुद्धत्वात् यदा रेवती तस्य नेत्रयोश्चोम्बने कृतवती तदाऽपि न गतोऽयवित्रातां स इति । काव्य शास्त्रे नेत्रचुम्बनविधानात् । अत्रोक्तमस्ति महाकाव्ये-

धूर्णयन् मदिरास्वादमदपाटलितद्युती ।

रेवतीदेशनोच्छिष्टपरिपूतपुटे दृशौ ॥^४

एवं हि आलिङ्गनविशेषाभिलाषवत्याः रेवत्या स्तनयोः कठोरतायाः साक्षिणी वनमालां स्वाभिमानेन उष्णमुखवायुना मलियन गोचरं बलराम इति । यथोक्तम् -

आश्लेषलोलुपवधूस्तनकार्कश्यसाक्षिणीम् ।

म्लापयन्नभिमानेनोष्णैवनमालां मुखानिलैः ॥

एवमत्र बलरामस्य क्रोधभाव एव व्यञ्जनया परिबोध्यते । पुनरन्यथा कविः बलरामं वर्णयति -

दधत्सन्ध्याऽरूणव्योमस्फुरत्तानुकारिणीः ।

द्विषद्द्वेषोपरक्ताङ्गसङ्गिनीः स्वेदविप्रुषः ॥^५

अर्थात् सायंकालेऽरूणवर्णाकाशे स्फुरत्तरागणं अनुकुर्वन्त्य अर्थात् तारागणमिव दृश्यमानाः तथा शत्रुविषये समुत्पन्नक्रोधेनारूणवर्णशरीरे संसक्तस्वेदबिन्दून् धारयन् बलरामोऽवोचत् अनेनापि क्रोधभावस्यैवाधिगमो भवति । पुरग्रे अनेकश्लोकैर्बलरामस्वरूपमुपस्थापयति कविवरः । यथा निम्नश्लोकाः-

^१विधिना तुलितोऽमिना समलघुभावाद गगनं गतो विधुः ।
भुवनत्रयसारगौरवाद वसुधां तावदलंचकार तत् ॥

^२शिशुपालवध सर्ग - २/१४

^३शिशुपालवध-सर्ग. २, श्लोक १५ ।

^४शिशुपालवध-सर्ग. २, श्लोक १६ ।

^५शिशुपालवध-सर्ग. २, श्लोक १८-१९ ।

प्रोल्लसत्कुण्डलप्रोतपद्मरागदलत्विषा ।

कृष्णोत्तरासङ्गरूचं विदधच्चूतपल्लवीम् ॥^१

पुनश्च तथैव -

इत्थमुपर्युक्तरूपेण कविना बलरामस्य स्वरूपमुपवर्णितमस्ति ।

एवं प्रसंगेऽस्मिन् कविना उभयात्मकं चरित्रचित्रणं बलरामस्योपस्थापितमस्ति । तत्तु एवमस्ति-एकतस्तु बलरामस्य शूरतावीरता प्रकारान्तरेण चित्रितास्ति अन्यत्र च तस्य विलासीभावोऽपि कविना प्रकटितोऽस्ति ।

अग्रे एकोनविंश-सर्गे बलरामस्य शूरता पूर्णरूपेण प्रकटितास्ति । अत्र बलरामस्य वेणुदारीकेण सह युद्धवर्णनमहाकविना साधुतरं वर्णितमस्ति । पूर्वसर्गे घनघोरयुद्धस्य वर्णनं कृत्वा सर्गेऽस्मिन् अनुष्टुप-छन्दसा विविधचित्रबन्धैः द्वन्द्वयुद्धस्य ।

अत्र बाणासुरपुत्रो वेणुदारी युद्धं करोति उक्तञ्चात्र -

आपतन्तममुं दूरादूरीकृतपराक्रमः ।

बलोऽवलोकयामास मातङ्गुव केसरी ॥^२

अर्थात् दूरात् ध्वन्तं वेणुदारीम्, दूरादेव महापराक्रमशाली बलरामस्तथाऽपश्यत्, यथा सिंहो वेगेन आगच्छन्तं गजमवलोकयति । वस्तुतोऽत्र बलरामः सिंहस्तथा वेणुदारी गज इति कथनेन वेणुदारिणः शीघ्रं मरान द्योत्यते ।

एवं बलरामोऽपि युद्धाय प्रतस्थे उक्तमत्र शिशुपालवधमहाकाव्ये-

जजौ जोजीऽजि - जिज्जाजी तं ततोऽतितताऽतितुत् ।

भाऽऽभोऽभरिभाऽभिभाभूराऽरिरिरीरः ॥^३

अर्थाद् योद्धाणां पराक्रमेण समुत्पन्नं युद्धं, जेता, अत्युद्धतं शत्रुं सातिशयव्यथयिता, नक्षत्रवत् कान्तिमान् (शुभ्रवर्णः) स्थावरो बलरामस्तेन वेणुदारिणा सहयुद्धाय प्रतस्थे । एतदनन्तरकविः बलरामस्य रथं वर्णयति -

भवन भयाय लोकानामाकम्पितमहीतलः ।

निर्धात इव विघोषभीमस्तस्याऽऽपतद्रथः ॥^४

अथ युवान् भयभीतं कुर्वन्, भूमिं कम्पयन्, भयंकरशब्दकारको बलस्यस्थो वज्रपातवत् युद्धभूमौ धावितुमारभन् ।

सर्वप्रथमं वेणुदार्येव बलरामस्योपरि बाणप्रहारं करोति -

रामे रिपुः शरानाजिमहेष्वास विचक्षणे ।

कोपादथैनं शितया महेष्वा स विचक्षणे ॥^५

अयंभावः - शत्रु वेणुदारी युद्धरूपोत्सवे विचक्षणे बलरामोपरि बाणान् चिक्षेप ततश्च बलरामः तीव्रतरेण बाणेन तं जघान ।

बलरामस्य बाणेन मूर्च्छितं अतहव प्रतापहीनं वेणुदारिकं सूतो यथाशीघ्रं युद्धभूमेर्दूर, अपारहर्त् यथा अरूणः (सूर्यसारथी) दक्षिणायनं सूर्यं (मन्द प्रकाशवन्तं) गगनात् शीघ्रमयसारयति ।

अत्रोक्तम् -

दिशमर्कमिवाऽवाचो मूर्च्छागतमपाहरत् ।

मन्दप्रतापं तन सूतः शीघ्रमाजिविहायसः ॥^६

^१शिशुपालवध-सर्ग. २, श्लोक २० ।

^२शिशुपालवध-सर्ग. १९, श्लोक २ ।

^३शिशुपालवध-सर्ग. १९/३ ।

^४शिशुपालवध-सर्ग. १९/४ ।

^५शिशुपालवध-सर्ग. १९/५ ।

इत्थं उपर्युक्तेन प्रकारेण बलरामस्य शौर्यप्रधानेन चरित्रचित्रणन समुपस्थापितमत्र कविना ।

शिशुपालस्य - चरित्र-चित्रणम्

शिशुपालवधमहाकाव्ये शिशुपालः प्रतिनायकरूपेण कविना वर्णितोऽस्ति । अत्रापि शूर-वीरो प्रतिनायकोऽस्ति - इतिमान्यअ श्रीकृष्णस्य समक्षे अस्य दानवस्य का गणना । विंशतम सर्गे कृष्ण शिशुपालयोरतिभयनकरं युद्धवर्णनमागतमस्ति । विंशतत्रमेसर्गे प्रथमश्लोके एव शिशुपालः श्रीकृष्णं युद्धार्थं आह्वयति । यथोक्तमस्ति -

मुखमुल्लसितत्रिरेखमुच्चैभिदुर भूयुगभीषणन दधानः ।
समिताविति विक्रमानमृष्यनातभीराह्वत चेदिराण् मुरारिम् ॥^१
एवमुभयोः स्थोऽन्यतरस्य सम्मुखं भवति । अत्रोक्तं महाकाव्ये
शितचक्रनिपात संप्रतीक्षं
वहतः स्कन्धगतं च तस्य मृत्युम् ।^२
अभिषौरि स्थोऽथनोदिताऽश्वः -
प्रययौ सारथिरूपया नियत्या ॥

एवं शिशुपालस्य रथः श्रीकृष्णस्य रथस्य सम्मुखं गतवान् । अत्र शिशुपालस्तु इदानीं स्तोकमपि भये नाधन्ते । इत्यपि तस्य निर्भयतायाः प्रतीकमस्ति । भगवतोऽपि रथस्तद्रथस्य समक्षमातिष्ठत । इत्थं श्रीकृष्णं विलोक्य पुनः पूर्वकृत वीरः (रूक्मिणीप्रसङ्गे) शिशुपालस्यावर्धत् । क्रोधान्धः सः भगवतोऽपि तथा तदनुचरेषु बाणवर्षा कर्तुमारभत् । तथा तस्य धनुषः अतिकठिनध्वनिरपि भवितुमारभत् । युद्धस्य भयङ्करता तथा तस्य बाणानामासारेण सर्वे साश्चर्यपूर्वकं युद्धमपश्यन् ।

तदानीं कविः शिशुपालस्य भयंकरस्वरूपमुवर्णयति कथयति च-
गवलाऽसितकान्ति तस्य -
मध्यस्थितघोरायतबाहुदण्डनासम् ।

ददृशे कुपितान्तकोन्नमद् -
भूयुगभीमाकृति कर्मुकं जनेन् ॥^३

अत्र शिशुपालस्य रौद्ररूपं वर्णितं कविना माधेन । सम्प्रति दानवराजः केनापि पराक्रमेण कृष्णं तत्सैन्यं च पराभवितुमिच्छति । तदानीं वीरः शिशुपालस्तु बाणैर्गगनमाच्छादयत् ॥३३

एवं वीरा शिशुपालः श्रीकृष्णस्य सेनां बाणैर्धैराच्छादयत् । पुनश्च स्वप्नस्त्रेण परिचालितवान् । विवशोऽस्मिन् महाकविमधिः शिशुपालस्य युद्धकलां महाकाव्ये एवं वर्णितवानस्ति -

विहिताद्भुतलोकसृष्टिमाये
जयमिच्छन् किल माययामुरारौ ।
भुवनक्षयकालयोगनिद्रे -
नृपतिः स्वापनमस्त्रमाजहार ॥^४

एव स्वप्नास्त्रेण कृष्णमय सेना सान्धकारा सती दर्शनशक्तिं जहार । तदानीं सर्वे निद्रा निमग्ना अभवन् केवले श्रीकृष्णं विहाय । उक्तंचात्र -

^१शिशुपालवध-सर्ग. २०/१ ।

^२शिशुपालवध-सर्ग. २०/२ ।

^३शिशुपालवध-सर्ग. २०/१२ ।

^४शिशुपालवध-सर्ग. २०, श्लोक ३२ ।

उचितस्वप्नोऽपि नीराशौ -

स्वबलाम्भोनिधिमध्यगस्तदानीम् ।

भुवनत्रयकार्यजागरूकः -

स परं तत्र परः पुमानजागः ॥^१

एतदन्तरं शिशुपालं नागास्त्रं प्रयुक्तवान् तत्र वर्णयति कविः

व्यवहारं हवानृताभियोगं तिमिरं

निर्जीतवत्यथ प्रकाशे ॥

रिपुरूत्वणंभीमभोगभाजां -

भुजगानां जननीं जजापविद्याम् ॥^२

अर्थात् अस्य नागरन् प्रयोगस्योपकान्तं महफणाधारिणः सततं विषमनं कर्वाणः विशालकायाः सर्पाः ओष्ठप्रान्तः प्राकटीबभूवुः । सम्प्रति युद्धस्य भयङ्करता चरमां सीमङ्गता । एवं सर्पाणांविषयुक्तैनिश्वासैः समाच्छादितगतत्वात् सूर्यो राहुणा ग्रस्त एव दहशे । अर्थात् पृथिव्या आरम्भ गगनपर्यन्तं तत्प्रभावेऽभवत् ।

एवं कृष्णस्य विशालसर्पकार्यैः परितो बद्धशरीरा जाता पुनः भगवता गरूडः स्मृतस्तथा सर्पबन्धनवेदस्तेन कृतः । अत्रापि समीरिस्ति महाकाव्ये

अथ सस्मितवीक्षितादवज्ञा

ललितैकोन्नमितभ्रु माधवेन ।

निजकेतुशिरः श्रितः

सुपुर्णादुदपस्तत्रयुतानि पक्षिराजाम् ॥^३

एवं नागपाशखण्डनं कृत्वा गरूडः कृष्णसेनां उद्धारयति ।

तदानीं नागपाशे विफले गते सति शिशुपालः क्रोधेन अग्निसमानं अग्नेमन्त्रं जजाप आग्नेशास्त्रं परिचालितवान् । आग्नेयास्त्रस्य प्रयोगेकृते सति सर्वात्राग्निज्वाला ऊर्ध्वभागं प्रति प्रासरत् तथा कविकृतमालोक्यते । परन्तु एतस्य शमनार्थं कृष्णः मेघास्त्रं प्रयुज्य तस्य आग्नायास्त्रमपि विफलयति ।

अन्ते च समाधिकक्रोधाकुलः भगवान् श्रीकृष्णः चक्रसुदर्शनं द्वारा तच्छिरः अखण्डं यत् । यत् किञ्चित् स्यात् परन्तु शिशुपालोऽतवपराक्रमी योद्धा आसीत् नात्र संशयः । अस्य एवंभूता वीरगाथासम्बन्धिचरित्रचित्रणं महाभारते श्रीमद्भागवते सर्वत्र वर्णितमस्ति । एवं महाकविना माघेनात्र शिशुपालस्य चित्रमेकस्य शूरवीरतारूपेण कृतमस्ति । इहमेवास्ति शिशुपालस्य ऐतिहासिकं चित्रणं तथा सर्वत्रास्य शूरता-वीरा एवमेव निरूपितास्ति ।

^१शिशुपालवध-सर्ग. २०, श्लोक ३६ ।

^२शिशुपालवध-सर्ग. २०, श्लोक ४१ ।

^३शिशुपालवध-सर्ग. २०, श्लोक ४१ ।

समकालीन हिंदी कविता में मानव मूल्य

डॉ. भरत एस. बावलिया

परिवर्तन प्रकृति का शाश्वत नियम है। मानव-जीवन और मूल्य दोनों ही इसके प्रभाव व्याप्ति के क्षेत्र हैं। क्या नगरो क्या ग्राम दोनों में ही यह कहीं शिथिल गति से गतिशील रहता है जिसके कारण मानव-समाज का रूप निरंतर परिवर्तित होता रहता है। मनुष्य के पारस्परिक संबंधों, उनके क्रिया-व्यापारों, उनके सोचने के तौर तरीकों, उनकी मान्यताओं एवं विश्वासों तथा उनकी रीती-नीतियों आदि का प्रत्यक्ष संबंध जीवन की एक विशिष्ट प्रणाली से होता है, जिससे उनके व्यवहार नियंत्रित एवं नियमित होते हैं। यह जीवन-प्रणाली कुछ विशिष्ट सिद्धान्तों पर आधारित होती है, जिन्हें जीवन-मूल्य कहा जाता है।

ऋतुराज की हसरुदीन कविता में वाही आम आदमी है, जिसका उल्लेख संदर्भित है-

“भले ही इस बस्ती का रास्ता चारों तरफ पानी से रुका है, उसे गच गच कीचड़ में धुसते-कूदते जाना होता है।”

वह अपनी इयता के प्रति चैतन्य हुआ है। आत्म सम्मान, आत्म गौरव की भावना उसके हृदय में स्फुरित होने लगी है। समकालीन कविता में इन संक्रमित मूल्यों को प्रामाणिक अभिव्यक्ति दी गयी है।

जीवन प्रवाह से कटे-फटे, अलग-थलग द्वीप सा जीवन जीने के स्थान पर वह परिचय के संपर्क-सूत्र स्थापित करना चाहते हैं। वह दुसरे वर्ग से उपेक्षा या उदासीनता के स्थान पर भावनाओं का जीवंत आदान-प्रदान चाहता है, इसीलिए उसकी कामना है-

“जरूरत है एक ऐसी ताकत की, जिसके लिए आदमी से धृणाण करनी पड़े, अगर कहीं हो या किसी में मिल जाये तो जो हैं, पर दिख नहीं रहे, उनसे संपर्क करें।”

अपने समूचे वजूद के साथ समुपस्थित होते हुए भी दिखाई नहीं देने वाला वह पहचान हिन आम आदमी ही है। धोखा खाते खाते आम आदमी अविश्वासी हो उठा है, अनास्था से संपृक्त है। वह जनता है कि युगीन परिप्रेक्ष्य में ऐसा हो जाना एक नितांत स्वाभाविक प्रक्रिया है। कुमारेंद्र पारस नाथसिंह की आधिरत कविता इसी अनास्था एवं अविश्वास का वक्तव्य है -

“अधिकांश लोग मुझे जैसे मिले। जो जौंदगी और रोटी के लिए खून-पसीना बहते-बहते अब सब्र और यकीन से नफरत करने लगे थे और जिनकी आँखों में खून उतर आया था।”

वह अपने को जीवित रखने के लिए कोई भी तरीके अपनाने को तैयार है। प्रेम के स्थान पर हिंसा परक भावनाएँ मन में घर करने लगी हैं, पर ऐसा आदमी होने से क्या फायदा जो अपना भोजन अपने पंखों की ताकत से उगा सके। उसके हृदय में चालाकी बेईमानी घर करने लगी है। क्योंकि विषम व्यवस्था के टेल घुटते-पिसते इतना तो गणित वह समाज ही चूका है कि ईमानदारी एवं सादगी से उसे

कुछ भी हासिल होने वाला नहीं है - “यहाँ अगर विनम्रता को चाल बना सकते हो तो तुम अपनी दल किसी के भी बर्तन में गला सकते हो।”

यह चतुराई मूल्य के तहत ही आयी है जो कि परिवेशगत यथार्थ की देन। इसका एक अन्य उदाहरण प्रस्तुत है - “पिछले साल मैंने एक नारा लगाया था, तुरंत दुकानदार ने मुझे अन्दर बुलाया और जास्ती राशन देकर एक सिगरेट पिलाया।”

सामूहिक हित की भावना का स्थान व्यक्तिगत स्वार्थ ने ले लिया है। वह अन्याय के खिलाफ आवाज बुलंद करता भी है तो केवल अपने निजी स्वार्थ की प्रतिपूर्ति हेतु। वह जनता है कि शोर गुल मचाकर वह व्यक्ति विशेष का अवधान अपनी ओर खींचने में सफल होगा और उसे उस प्रक्रिया में लाभ मिल सकता है। पटकथा कविता इसी मूल्यहीनता की ओर संकेत कर रही है -

“मैंने अहिंसा को एक सत्तारूढ़ शब्द का गला कटते हुए देखा, मैंने ईमानदारी को अपनी चोर जेब भरते हुए देखा, मैंने विवेक को चापलूसों के तलवे चाटते हुए देखा।”

संघर्षरत मध्यमवर्ग इतना स्वार्थी हो चला है कि उसे अपनी सुविधाएँ छिन जाने का भय है। अतिरिक्त सुविधाओं का लोभ उसे इतना चालक बना देता है कि अपराधी को अपराधी कहने से भी वह बचाना चाहता है। गोरख पाण्डेय इसका असली चेहरा कुछ ऐसा है -

“हम स्याह को सफ़ेद और सफ़ेद को स्याह कर सकते हैं, हम चाय की प्यालियों में तूफान खड़ा कर सकते हैं।”

आज मानव मूल्यों के विरोध में नवीन मूल्यों की तलाश है। कवि इस तथ्य को जानता है। इसी संदर्भ में विनोद दासजी की दिल्ली शीर्षक से लिखी कविता उसके चरित्र में घुस आई गहन स्वार्थी मनोवृत्ति का खुलासा है - “गठरी लेकर चढ़ती हुई बूढ़ी औरत चलती बस से गिर गयी, गिरने दो, पड़ोसी का पिता खांस-खांसकर मर गया, मरने दो, चांदनी चौक के दंगे में उजाड़ गए दो घर, उजड़ने दो, दो कुंवारी लड़कियों की लुट ली गयी अस्मत्, लुटाने दो, सड़क पर चवन्नी पड़ी है, वह जाट से डालता है जेब में हाथ, कहीं उसकी जेब तो नहीं फटी है।”

नैसर्गिक आवश्यकताओं की प्रतिपूर्ति के आभाव ने इस वर्ग को बागी बना दिया है। वह उन्हें पूरी करने के लिए लूटपाट हत्या की हद तक भी उतर सकता है। लीलाधर जगूड़ी इस व्यवस्था में इस मूल्य हीनता की ओर संकेत कर रहे हैं - “दो साल पहले मेरे पास तौलिया नहीं था, और कहीं का एक तुम्हारी जैसा आदमी फुसफुसा नहीं पाया था, उसने सिर्फ हाथ से कहा था मैं तुमसे कुछ नहीं छिपाऊंगा, फिर भी दबे हुए गले के निचे चाकू घुसाकर, उस दिन मैंने पांच रुपया कमाया था। मरने के बाद आदमी को रुपियो की दरकार नहीं रहती हैं, आदमी को मारते हुए हर बार मेरी जरूरत मुझसे यही कहती है।”

वह हिंसक हो उठा है। अपने मन को समझने के लिए उसने अपने तर्क भी गढ़ लिए हैं। यह मूल्य हीनता की चरम सीमा है। विषम एवं बोजिल परिस्थितियों में उसका जीवित रहना भी एक आश्चर्य ही है, लेकिन वह - “वही से उगता रहा जहाँ बेरहम दुनिया की गड़बड़ रौनक में गुंजाईश में ढूँढ़ता रहा बेहियाई से जीने की।”

यह उसके संघर्ष का एक नितांत अनूठा पहलू है की जब-जब उसके अस्तित्व को नेस्तनाबूद करने की सी परिस्थितियां आती हैं, तब वह और दृढ़ता के साथ अपनी जिंदगी से चिपट जाता है ।

इस प्रकार यह समकालीन कविता में जन चाहे रिक्षा वाला हो, बोजा ढोनेवाला कुली हो अथवा पालकी वाला ही क्यों न हों, जिन्दा रहना है तो उसे हाद-तोड़ महेनत करनी ही हैं, इससे वह बच नहीं सकता । इस सत्य से परिचित आज का कवि इस आम आदमी के लिए अपार सहानुभूति रखता है ।

आज की कविता आम आदमी के जीवन मूल्य को लेकर ही रचना की गई है । युगीन सत्य के परिप्रेक्ष्य आम आदमी की स्थिति, मनोदशा व जीवनी आज की कविताओं में जीवंत कवियों की द्रष्टि आम आदमी की क्रिया प्रतिक्रियाओं तक ही सिमित नहीं है वरन इन्होंने तो इसके मनोमस्तिष्क में प्रस्तुत विचारों, भावनाओं और इच्छाओं की पर्त दर पर्त को टटोला है ऐसे स्थलों पर मात्र कविण होकर स्वयं भी संघर्षरत आम आदमी का प्रतिनिधि बन गया है । काव्य में उसकी घटनाओं के मूल दर्शक न होकर संवेदनशील बनाकर साजेदारी की है ।

सन्दर्भ सूची

१. संसद से सड़क तक, धूमिल, पृ. ४१
२. घबराये हुए शब्द :जरूरत है, लीलाधर जगूड़ी, पृ.३२
३. नाटक जरी है: इस व्यवस्था में, वही, पृ.५४
४. वही, पृ. ५८
५. जागते रहो सोनेवालो, गोरख पाण्डेय, पृ.३३
६. नाटक जरी है: इस व्यवस्था में, लीलाधर जगूड़ी , पृ.६२
७. वही , पृ.६५

Global Warming and Carbon Credit Disclosures in India

- DIPIKA LAXMANBHAI RAYKA

M.Com, M.Phil, Ph.D (Continue....)

ABSTRACT:

This topic has been used in the classroom where sustainability of the environment is being investigated. After a discussion on global warming, the topic focused on the carbon credit in India. This paper provides information on cap and trade programs, which create marketable emissions reductions or credits. Eventually the discussion turned to less developed countries and their efforts to reduce greenhouse gases. India was then singled out as a country, that is less developed and a target for reducing its environmental imprint. India being one of the developing countries has ratified the Kyoto Protocol and is emerging as one of the leading Carbon traders under the Clean Development Mechanism (CDM) of Kyoto Protocol. This paper "Carbon Credits in India" describes how open dumps in India can be efficiently used as CDM activity for recovery of emitted gases & power generation. This paper gives an overview of carbon credit disclosure in India. At last, "It's not easy being green".

INTRODUCTION

Day by day the cycle of climate on earth is changing. Global warming has led to season shifting, changing landscapes, rising sea levels, increased risk of drought and floods, stronger storms, increase in heat related illness and diseases all over the world. This has resulted due to emissions of Green House Gases (GHG's) from various anthropogenic activities. Since the inception of Kyoto Protocol in the year 1997, countries all over the world have become more concerned about 'Global Warming'. Industrialized countries are the major contributors to these emissions compared to the developing countries. India being one of the developing countries has ratified the Kyoto Protocol and is emerging as one of the leading Carbon traders under the Clean Development Mechanism (CDM) of Kyoto Protocol. Since India generates enormous amount of Municipal Solid Waste, implementation of CDM project for power generation is incredibly viable. Such type of projects could be very significant for the economy of the country. Apart from improving the environment, it would not only contribute substantially to the overall power generation capacity but can also give a good return on investment. Decomposition and stabilization of solid organic waste material has been taking place in nature ever since life appeared on this planet. With the progress of civilization and advancements of scientific knowledge, efforts are being directed towards rationalizing and controlling the process in such a way as to make it more effective and efficient.

Carbon Credits in India

Our earth is undoubtedly warming. This warming is largely the result of emissions of carbon dioxide and other Greenhouse Gases (GHG's) from human activities including industrial processes, fossil fuel combustion, and changes in land use, such as deforestation etc. Addressing climate change is not a simple task. To protect ourselves, our economy, and our land from the adverse effects of climate change, we must reduce emissions of carbon dioxide and other greenhouse gases. To achieve this goal the concept of Clean Development Mechanism (CDM) has come into vogue as a part of Kyoto Protocol. The objective is the "stabilization of greenhouse gas concentrations in the

atmosphere at a level that would prevent dangerous anthropogenic interference with the climate system”.

Kyoto Protocol is an agreement made under the United Nations Framework Convention on Climate Change (UNFCCC). The treaty was negotiated in Kyoto, Japan in December 1997, opened for signature on March 16, 1998, and closed on March 15, 1999. The agreement came into force on February 16, 2005, under which the industrialized countries will reduce their collective emissions of greenhouse gases by 5.2% compared to the year 1990 (but note that, compared to the emissions levels that would be expected by 2010 without the Protocol, this target represents a 29% cut). The aim is to lower overall emissions of six greenhouse gases - carbon dioxide, methane, nitrous oxide, sulfur hexafluoride, HFCs (Hydrofluorocarbon), and PFCs - calculated as an average over the five-year period of 2008-12. National target range from 8% reductions for the European Union and some others to 7% for the US, 6% for Japan, 0% for Russia, and permitted increase of 8% for Australia and 10% for Iceland.

The Clean Development Mechanism (CDM) is an arrangement under the Kyoto Protocol allowing industrialized countries with a greenhouse gas reduction commitment to invest in emission reducing projects in developing countries as an alternative to what is generally considered more costly emission reductions in their own countries. Under CDM, a developed country can take up a greenhouse gas reduction project activity in a developing country where the cost of GHG reduction project activities is usually much lower. The developed country would be given credits (Carbon Credits) for meeting its emission reduction targets, while the developing country would receive the capital and clean technology to implement the project.

Carbon credits are certificates issued to countries that reduce their emission of GHG (greenhouse gases) which causes global warming. Carbon credits are measured in units of certified emission reductions (CERs). Each CER is equivalent to one tone of carbon dioxide reduction. Its rate stood at 22 Euros in April, fell to below 7 Euros, before stabilizing at 12-13 Euros. Under IET (International Emissions Trading) mechanism, countries can trade in the international carbon credit market. Countries with surplus credits can sell the same to countries with quantified emission limitation and reduction commitments under the Kyoto Protocol. Developed countries that have exceeded the levels can either cut down emissions, or borrow or buy carbon credits from developing countries.

The UNFCCC divides countries into two main groups: A total of 41 industrialized countries are currently listed in the Convention's Annex-I, including the relatively wealthy industrialized countries that were members of the Organization for Economic Co-operation and Development (OECD) in 1992, plus countries with economies in transition (EITs), including the Russian Federation, the Baltic States, and several Central and Eastern European States. The OECD members of Annex-I (not the EITs) are also listed in the Convention's Annex-II. There are currently 24 such Annex-II Parties. All other countries not listed in the Convention's Annexes, mostly the developing countries, are known as non-Annex-I countries. They currently number 145.

Annex I countries such as United States of America, United Kingdom, Japan, New Zealand, Canada, Australia, Austria, Spain, France, Germany etc. agree to reduce their emissions (particularly carbon dioxide) to target levels below their 1990 emissions levels. If they cannot do so, they must buy emission credits from developing countries or invest in

conservation. Countries like United States of America, United Kingdom, Japan, New Zealand, Canada, Australia, Austria, Spain etc are also included in Annex-II.

Developing countries (non-Annex I) such as India, Sri Lanka, Afghanistan, China, Brazil, Iran, Kenya, Kuwait, Malaysia, Pakistan, Philippines, Saudi Arabia, Singapore, South Africa, UAE etc have no immediate restrictions under the UNFCCC. This serves three purposes:

- a) Avoids restrictions on growth because pollution is strongly linked to industrial growth, and developing economies can potentially grow very fast.
- b) It means that they cannot sell emissions credits to industrialized nations to permit those nations to over-pollute.
- c) They get money and technologies from the developed countries in Annex II.

Indian scenario:

India comes under the third category of signatories to UNFCCC. India signed and ratified the Protocol in August, 2002 and has emerged as a world leader in reduction of greenhouse gases by adopting Clean Development Mechanisms (CDMs) in the past few years.

According to Report on National Action Plan for operationalising Clean Development Mechanism (CDM) by Planning Commission, Govt. of India, the total CO₂-equivalent emissions in 1990 were 10, 01, 352 Gg (Gigagrams), which was approximately 3% of global emissions. If India can capture a 10% share of the global CDM market, annual CER revenues to the country could range from US\$ 10 million to 300 million (assuming that CDM is used to meet 10-50% of the global demand for GHG emission reduction of roughly 1 billion tonnes CO₂, and prices range from US\$ 3.5-5.5 per tonne of CO₂). As the deadline for meeting the Kyoto Protocol targets draws nearer, prices can be expected to rise, as countries/companies save carbon credits to meet strict targets in the future. India is well ahead in establishing a full-fledged system in operationalising CDM, through the Designated National Authority (DNA).

Other than Industries and transportation, the major sources of GHG's emission in India are as follows:

- Paddy fields
- Enteric fermentation from cattle and buffaloes
- Municipal Solid Waste

Of the above three sources the emissions from the paddy fields can be reduced through special irrigation strategy and appropriate choice of cultivars; whereas enteric fermentation emission can also be reduced through proper feed management.

In recent days the third source of emission i.e. Municipal Solid Waste Dumping Grounds are emerging as a potential CDM activity despite being provided least attention till date.

Present status of dumping grounds in India:

In India, due to increased population & commercial development, cities are facing problems of MSW (Municipal Solid Waste) disposal. The urban population in larger towns and cities in India is increasing at a decadal growth rate of above 40%. There are no Sanitary Landfill sites in India at present. Municipal Solid Waste is simply dumped

without any treatment into land (depressions, ditches, soaked ponds) or on the outskirts of the city in an unscientific manner with no compliance of regulations.

The existing dumping grounds in India are full and overflowing beyond capacity. It is difficult to get new dumping yards and if at all available, they are far away from the city and this adds to the exorbitant cost of transportation. A study made by CPCB, (2000) shows that the cumulative requirement of land for disposal of MSW in India would reach around 169.6 km² by 2047 as against 20.2 km² in 1997.

Various processes/technologies available to reduce the amount of Municipal Solid Waste areas follows.

1. Physical (a. Pelletisation)
2. Biochemical (a. Aerobic Composting, b. Anaerobic Digestion)
3. Thermal (a. Incineration, b. Gasification)

Among the above options/technologies following are considered as favorable to implement in India.

1. Pelletisation,
2. Anaerobic digestion using bio-methanation technology for production of power,
3. Production of organic manure using controlled aerobic composting.

In India the segregation of municipal solid waste at source or at centralized/decentralized centre is not in practice on a large scale. Hence, 90% of Municipal Solid Waste is dumped in a mixed form in the open dumping yards without any pretreatment. On the other hand, technology required in the above mentioned three options needs waste to be segregated first and then can be subjected to further processing. To carry out segregation of bulk amount of municipal waste at the dumping ground is practically impossible. It is not only massive but tedious. Bulk segregation requires not only substantial large scale labour but also considerable amount of investment. All these factors make the above three technologies unviable for existing dumping grounds.

The waste in the dumping ground undergoes various anaerobic reactions producing offensive odorous gases such as CO₂, CH₄, H₂S and Mercaptans, which foster harmful pathogens and lead to environmental, social and public health issues.

The approximate methane emission all over India as per 2001 census was calculated using an IPCC default (1996) method by NSWAI. The total quantity of methane emitted out of Municipal Solid Waste generated in India as a whole was approximately 4612.69 MT/day.

An economic feasibility study done by IGIDR (Indira Gandhi Institute of Development Research) for Mumbai city indicates that for a total population of 10 million producing 1.82 MT of MSW per year, the net methane that can be produced is equivalent to about 8.5 GJ (Giga Joules).

According to TEDDY (2002-2003) the energy recovery potential from different waste is as shown in the following Fig.

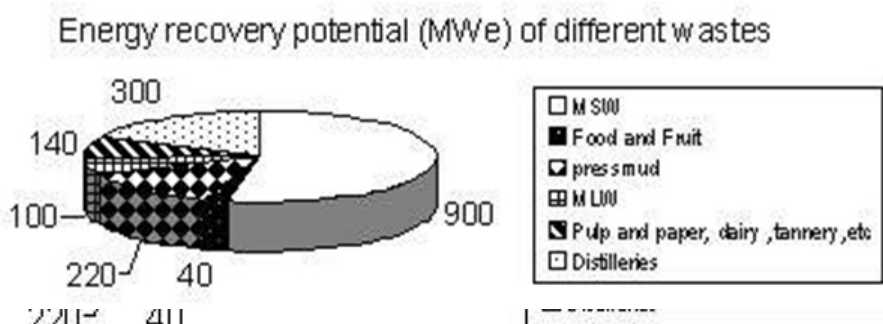

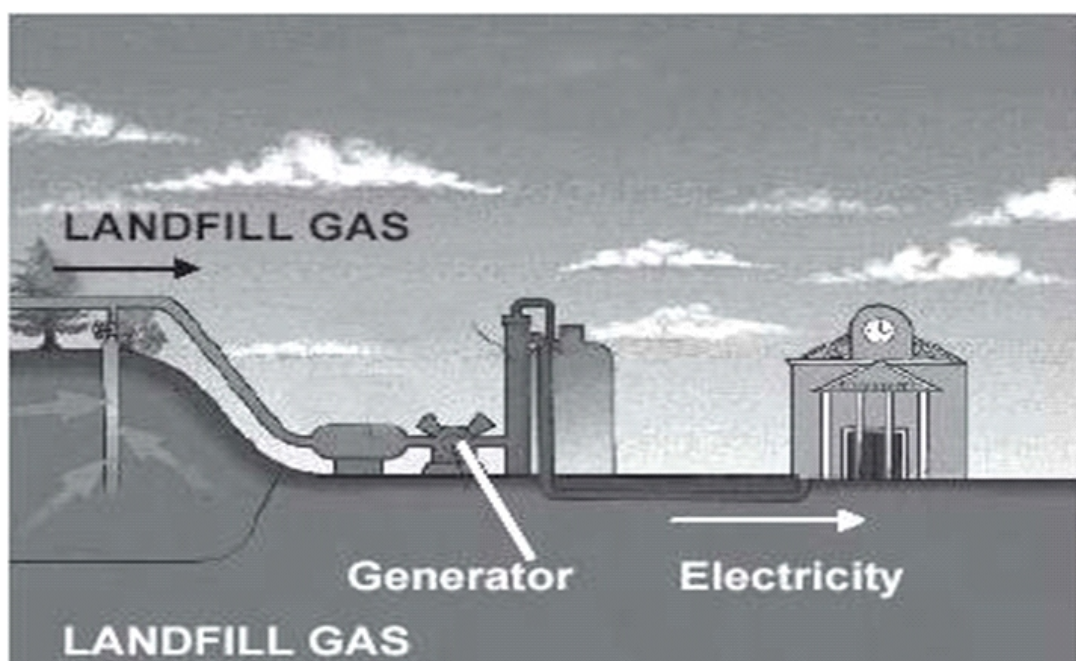
Figure 1

Energy recovery potential of MSW is 900MWe out of total 1700 MWe amounting to about 53%.

Thus, the utilization of MSW dumping grounds for energy production would mean a favorable and useful solution to the existing Municipal Solid Waste disposal problem.

To efficiently recover the gases, MSW Dumping Ground Projects should primarily have a landfill gas collection technology by means of the following measures:

1. Implementation of vertical and/or horizontal pipes for collection of landfill gases.
2. Construction of vertical gas extraction domes.
3. Construction of venting equipment in order to create under-pressure in the landfill body to prevent uncontrolled emissions of landfill gas.
4. Gas Generator installed at LFG

The project can be executed using a Public-Private Partnership approach in which both the parties can invest and share the benefits. Investment and operating cost is recovered through sale of CERs.

1. Gaining annual CER revenues for the country
2. Locally achieving:
 - Reduction in poverty by creating jobs for urban poor.
 - Safe and better working conditions for the informal sector.
 - Better environmental quality (Less odour, leachate, disease vectors)
 - Enhanced public awareness on Solid Waste Management and recycling.
 - Improvement in the quality of life of the city.
 - Efficient resource utilization
 - Contribution to reduction of foreign expenditures (Macro-economic Indicators)
 - The increase in life of the dump sites.
 - Considerable amount of power to the city.
 - Reduction in cost on Solid Waste Management by municipalities.
 - Reduction of ground and surface water pollution and thus reducing health hazards.
3. Globally achieving:
 - Foreign Direct Investment (FDI)
 - Reduction in emissions of GHG's from dumping grounds which are responsible for Global Warming.
 - Project is complying with the Millennium Development Goals (MDG).

Conclusion:

There is a great opportunity awaiting India in carbon trading which is estimated to go up to \$100 billion by 2010. In the new regime, the country could emerge as one of the largest beneficiaries accounting for 25 per cent of the total world carbon trade, says a recent World Bank report. The countries like US, Germany, Japan and China are likely to be the biggest buyers of carbon credits which are beneficial for India to a great extent.

The Indian market is extremely receptive to Clean Development Mechanism (CDM). Having cornered more than half of the global total tradable certified emission reduction (CERs), India's dominance in carbon trading under the clean development mechanism (CDM) of the UN Convention on Climate Change (UNFCCC) is beginning to influence business dynamics in the country. India Inc pocketed Rs 1,500 crores in the year 2005 just by selling carbon credits to developed-country clients. Various projects would create up to 306 million tradable CERs. Analysts claim if more companies absorb clean technologies, total CERs with India could touch 500 million. Of the 391 projects sanctioned, the UNFCCC has registered 114 from India, the highest for any country. India's average annual CERs stand at 12.6% or 11.5 million. Hence, MSW dumping grounds can be a huge prospect for CDM projects in India. These types of projects would not only be beneficial for the Government bodies and stakeholders but also for general public.

References Recommended:

Planning Commission Report for operationalising Clean Development Mechanism (CDM), Govt. of India
<http://www.pewclimate.org>
<http://www.ipm.iastate.edu/ipm/icm/2004/1-26-2004/cc.html>
<http://www.unfccc.int>

PUBLISHED BY

<http://www.shantiejournal.com/>

SHANTI PRAKASHAN

H.Q

1780, Sector-1, Delhi By Pass,
ROHTAK-124001, (HARYANA)

OTHER CONTACT

D-19/220, Nandanvan Appartment

(Nr. Bhavsar Hostel), New Vadaj,
AHMEDABAD:- 380013.